

BHAVAN'S LIBRARY

This book is valuable and
NOT to be ISSUED
out of the Library
without Special Permission

क्र.	पुस्तक नाम	पृष्ठ	मूल्य	क्र.	पुस्तक नाम	पृष्ठ	मूल्य
१	ईशावास्योपनिषत्—सटीकशांकरभाष्याद्युपेता ।	१	१४	१४	सौरपुराणम्—श्रीमद्भैरवायनप्रणीतम् । जयपुराणम् ।	१	०
२	केनोपनिषत्—सटीकशांकरभाष्याद्युपेता ।	१	०	१५	रसरत्नसमुच्चयः—श्रीमद्भागवतपर्यायविरचितः । वैद्यकग्रन्थः ।	१	१२
३	काठकोपनिषत्—टीकाद्वयसहितशांकरभाष्याद्युपेता ।	१	४	२०	जीवन्मुक्तिविवेकाः—विद्यारण्यविरचितः सटीकः ।	२	११
४	मन्त्रोपनिषत्—सटीकशांकरभाष्याद्युपेता ।	१	०	२१	ब्रह्मसूत्राणि—सटीकशांकरभाष्याद्युपेतानि भागवत्यात्मकानि ।	१२	०
५	मुण्डकोपनिषत्—सटीकशांकरभाष्याद्युपेता ।	१	१०	२२	श्रीमच्छंकरदिग्विजयः—विद्यारण्यकृतः । टीकादिपञ्चमीत्या सहितः ।	१	०
६	माण्डूक्योपनिषत्—सटीकशांकरभाष्यगौडपादीयकारिकाद्युपेता ।	२	१	२३	वैद्यासकर्मयोगमाहाविस्तरः—पारसीतीर्थमुनिप्रणीतः ।	१	१५
७	ऐतरेयोपनिषत्—सटीकशांकरभाष्याद्युपेता ।	१	४	२४	जैमिनीयन्यायमाहाविस्तरा—श्रीमाध्वप्रणीतः ।	८	०
८	तैत्तिरीयोपनिषत्—सटीकशांकरभाष्याद्युपेता ।	१	१२	२५	सुतसंहिता—पाण्यकृतटीकोपेता । भागवतप्रामिका ।	११	८
९	तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यवार्तिकम्—सुरेश्वरचार्यकृतं सटीकम् ।	२	२	२६	हस्त्यायुर्वेदः—वाल्क्याप्यमुनिविरचितः ।	७	६
१०	छान्दोग्योपनिषत्—सटीकशांकरभाष्याद्युपेता ।	५	०	२७	मुन्दपाचनः—श्रीमत्कुन्दप्रणीतः । सटीकः । वैद्यकग्रन्थः ।	१	१५
११	बृहदारण्यकोपनिषत्—सटीकशांकरभाष्याद्युपेता ।	८	०				
१२	बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम्—भागवत्यात्मकम् ।	२२	८				
१३	श्वेतोक्तरोपनिषत्—याजुर्वेदविरचितोपेता ।	२	४				
१४	सौरपुराणम्—श्रीमद्भैरवायनप्रणीतम् । जयपुराणम् ।	१	०				

[२]

ग्रन्थनाम ।

२८ ब्रह्मपुराणम्—श्रीमद्भगवत्संविहितम् । प्रथमं महापुराणम् ।	१	४
२९ उपनिषदां समुच्चयः—श्रीनारायणशंकरानन्दकृतदीपिकासहिता ।	१	१२
३० नृसिंहपूर्वोत्तरतापनीशोपाजिपुत्र—श्रीध्यायुरेता ।	१	१२
३१ बृहदारण्यकोपनिषद्भिन्नोत्तर—श्रीनित्यानन्दमुनिविरचिता ।	२	१२
३२ ऐतरेयब्राह्मणम्—सायणभाष्यसमेतम् । भागद्वयात्मकम् ।	१०	१०
३३ घनन्वन्तरिपनिषण्डु—श्रीधन्वन्तरिविरचितः । वैशक्तान्यः ।	१	४
३४ श्रीमद्भगवद्गीता—शाकरभाष्योपेता ।	२	०
३४ श्रीमद्भगवद्गीता—सटीकशाकरभाष्योपेता ।	१	४
३५ संगीततरनाकर—कार्त्तदेवकृतः । सटीको द्विभागः । भागद्वयात्मकम् ।	१०	४
३६ तैत्तिरीयारण्यकम्—सायणभाष्यसमेतं भागद्वयात्मकम् ।	९	१
३७ तैत्तिरीयब्राह्मणम्—सायणभाष्यसमेतं भागद्वयात्मकम् ।	१४	८
३८ ऐतरेयारण्यकम्—सायणभाष्यसहितम् ।	२	०
३९ संस्काररत्नमाळा—गोपीनाथभट्टविरचिता । भागद्वयात्मिका ।	१२	८
४० संध्याभाष्यसमुच्चयः—सण्ढभगवत्श्रीकृष्णपाण्डितादिप्रणीतः ।	२	०
४१ अग्निपुराणम्—महर्षिण्यासप्रणीतम् । महापुराणम्	१	४
४२ तैत्तिरीयसंहिता—सायणभाष्यसमेता । भागद्वयात्मिका ।	४८	१०
४३ त्रैपाकरणसिद्धान्तकारिकाः—मद्योनीदीक्षितकृताः । सटीकाः ।	०	१२
४४ श्रीमद्भगवद्गीता—पैशाचभाष्यसमेता ।	१	८
४५ श्रीमद्भगवद्गीता—मधुसूदनधीवरकृतटीकोपेता ।	१	४
४६ याज्ञवल्क्यस्मृतिः—अथर्वकृतटीकासहिता । भागद्वयात्मिका ।	१३	०
४७ पातञ्जलयोगसूत्राणि—भाष्यकृत्तिम्या समेतानि ।	३	०
४८ स्मृतीनां समुच्चयः—अक्षिरामप्रभृतिसप्तविंशतिस्मृत्यात्मकः ।	१	०
४९ वायुपुराणम्—महर्षिण्यासप्रणीतम् । महापुराणम् ।	४	१२
५० गयी-द्रुमतरदीपिका—श्रीनिवासदासकृता । प्रकाशटीकोपेता ।	१	४
५१ सर्वदृष्टान्तसंग्रहः—माधवाचार्यप्रणीतः ।	२	०
५२ श्रीमद्भगवद्गीता—नीलकण्ठकृतटीकोपेता ।	२	०
५३ सरपापादभौतसूत्रम्—सत्याचार्यविरचितं भागद्वयात्मकम् ।	२८	५
५४ मत्स्यपुराणम्—श्रीभक्तेश्वरपावनमुनिप्रणीतम् । महापुराणम् ।	१	०
५५ पुरुषार्थचिन्तामणि—आठवलेस्वपाद्वर्धमानकृताः ।	४	१

ग्रन्थानाम् ।

मूल्यम् ।

रु० आ०

५६ निव्यापोढाक्षिकार्णवः—मास्करगयोच्चीनटीकासहितः । ...	३	८
५७ आचारभूषणम्—हिरण्यकेश्याह निरुगोकोपाहुन्यम्बककृतम् ।	४	६
५८ आचारेन्दुः—मटेइ युवाह्वयम्बकविरचितः । ...	४	०
५९ आद्वयश्रुती—पेळकरापाहुनापुमट्टविरचिता । ...	२	०
६० यतिधर्मसंग्रहः—विश्वेश्वरसरस्वतकृतः ।	१	१२
६१ गौतमपणीतधर्मसूत्रम्—हरदत्तकृतटीकासमेतम् ।	२	८
६२ ईशकेनकठमश्वपुष्टमाध्वक्यानन्दवल्लीभूगुणनिपदः—सटीकाः ।	२	८
६३ छान्दोग्योपनिषत्—रत्नरामानुजविरचितप्रकाशिकोपेता ।	१	१२
६४ बृहदारण्यकोपनिषत्—रत्नरामानुजविरचितप्रकाशिकोपेता ।	३	४
६५ शाङ्खायनब्राह्मणम्—कृष्णदेवान्तर्गतभाष्यकलशास्त्रीयम् ।	१	४
६६ काव्यप्रकाशः—उद्द्योतयुतप्रदीपसहितः । ...	६	४
६७ ब्रह्मसूत्राणि—दीपिकासमेतानि ।	४	८
६८ बृहद्ब्रह्मसंहिता—नारदपञ्चरात्रान्तर्गता । ...	१	१२
६९ ज्ञानार्णवतन्त्रम्—ईश्वरप्रोक्तम् । तन्त्रशास्त्रग्रन्थः ।	१	४
७० स्मृत्यर्थसारः—श्रीवराचार्थविरचितः ।	१	१०
७१ बृहद्योगवक्त्रिणी—प्रिमल्लभट्टविरचिता भागद्वयोपेता ।	१०	१२
७२ परिभाषेन्दुशेखरः—वैद्यनाथकृतगणकयटीकायुतः ।	२	६
७३ गायत्रीपुष्पधरणपद्धतिः—श्रीमच्छंकराचार्यविरचिता । ...	१	८
७४ ब्राह्मणयणवृक्षसूत्रवृत्तिः—रुद्रस्कन्दमणीता ।	१	०
७५ ब्राह्मसूत्रभाष्यार्थरत्नपाट्या—सुब्रह्मण्यविरचिता ।	४	४
७६ ईशकेनकठोपनिषदः—दिगम्बरानुषङ्गकृष्णकृतभाष्यसमेताः । ...	१	०
७७ वेदान्तसूत्रमुक्तावलि—ब्रह्मानन्दसरस्वतीविरचिता ।	२	६
७८ त्रिस्पष्टीसंतुः—नागयणमट्टविरचितः । ...	३	१२
७९ छान्दोग्योपनिषत्—मिताशराव्याख्यासमेता । ...	२	०
८० वाक्यधृतिः—श्रीमच्छंकराचार्यवृत्ता सटीका । ...	०	८
८१ आश्वलायनश्रौतसूत्रम्—नारायणकृतवृत्तिसमेतम् ।	४	११
८२ ब्रह्मसूत्रवृत्तिः—हरिरीक्षितविरचिता । ...	२	७
८३ सत्सेवधारीरकम्—कृष्णकृत्यासहितं भागद्वयोपेतम् । ...	२	१
८४ अद्वैतामोदः—जगन्मोदरोपाधुनामुनेषणाश्रितणीतः ।	१	०

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलि: IDYA

ग्रन्थाङ्कः २५

श्रीमत्स्कन्दपुराणान्तर्गता

सूतसंहिता ।

श्रीमाधवाचार्यप्रणीततात्पर्यदीपिकाव्याख्यासमेता ।

(तत्राऽऽद्यं खण्डत्रितयम्)

एतत्सूक्तं वे० शा० रा० रा० पणशीकरोपाद्धै-

प्राप्तुदेवशास्त्रिभिः संशोधितम् ।

सुख

क्षी० ए० इत्युपपदधारिभिः

विनायक गणेश आपटे

ॐ नमः

पुण्याख्यपञ्चने

आनन्दाश्रमसुद्रणालये

आयसाहैमद्रयित्वा

पञ्चाशत्तमः ।

द्वितीयेषामङ्कनवृत्तिः ।

शालिसालनशमयः १८४५

१७७७ १७७८

(अस्य सर्वोद्वेगः स एव हि स्यात्स्वीकृताः)

मूल्यं समर्थितव्यम् (५॥) ।

आदर्शपुस्तकोलेखपत्रिका ।

अथारयाः सटीकसूतसंहितायाः पुस्तकानि यैः परहितैकपरतया सूक्त-
गार्थं प्रदर्शयन्ति तेषां नामादीनि पुस्तकानां संग्राह्यं कृतञ्च तथा प्रकाशयन्ते
(क.) इति संज्ञितम्—मूलं सटीकम्, अन्तिमभागे किञ्चिदपूर्णं, मुंवापुरनिवा-
सिनां वे० शा० रा० रा० 'जयकृष्ण महाराज' इत्येते-
षाम् । पत्राणि २८२ । पृष्ठान्यः १३ । एक-
पङ्क्तिस्थान्यधराणि ५२ । लेखनकालस्तु सार्धशतव-
त्सरात्पुस्तोऽस्तीत्यनुमीयते ।

(ख.) इति संज्ञितम्—मूलं सटीकं किञ्चिदपूर्णं, मुंवापुरनिवासिनां वे० शा०
रा० रा० 'जयकृष्ण महाराज' इत्येतेषाम् । पत्राणि ३९५ ।
पृष्ठान्यः १३ । अक्षराणि ३५ । लेखनकालस्तु
सार्धशतवत्सरमित इत्यनुमीयते ।

(ग.) इति संज्ञितम्—मूलं सटीकं किञ्चिदपूर्णं, बडलीग्रामनिवासिनां चिद-
म्बरदीक्षितकुलोत्पन्नानां वे० शा० रा० रा० 'मार्तण्डी-
क्षित' इत्येतेषाम् । पत्राणि ३३२ । पृष्ठान्यः १३ ।
अक्षराणि ४७ । लेखनकालस्तु पादोनशतवत्सरमित
इत्यनुमीयते ।

(घ.) इति संज्ञितम्—मूलं सटीकं पूर्णम्, अष्टेग्रामनिवासिनां रा० रा० "गोवि-
न्दराव लिमये" इत्येतेषाम् । पत्राणि ४२८ । पृष्ठान्यः
१० । अक्षराणि ६० । लेखनकालः शतवत्सरमितोऽ-
स्तीत्यनुमीयते ।

(ङ.) इति संज्ञितम्—मूलं सटीकं पूर्णम्, मेणवलीग्रामनिवासिनां रा० रा०
'शिवसाहेब फडणीस' इत्येतेषाम् । पत्राणि ४७७ ।
पृष्ठान्यः १३ । अक्षराणि ४८ । लेखनकालः शतव-
त्सरमित इत्यनुमीयते ।

शुण्यपत्तननिवासिभिः 'राजवाडे' इत्युपाहृतैः, वे० शा० रा० रा० 'कृष्णशास्त्री'
इत्येतेषां पुस्तकं प्रवृत्तं, तस्यापि मुद्रणकाले शोधनार्थं भतीवोपयोगः संवृत्तः
समाप्तेपमादर्शपुस्तकोलेखपत्रिका ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः

श्रीमत्सद्गुरुपुत्रानन्दमेता

सूतसंहिता ।

श्रीशधवाचार्यमणीवतात्पर्यदीपिकाव्याख्यासमेता ।

शिवमाहात्म्यखण्डम् ।

मणमामि परं द्रव्यं यतो व्यावृत्तवृत्तयः ।

आविचारसहं वस्तु विषयी कुर्वते धियः ॥ १ ॥

श्रीमत्काशीचिलासारव्याकियाशक्तीशसेविना ।

श्रीमत्त्रयम्बरुपादाब्जसेवानिष्णातचेतसा ॥ २ ॥

वेदशास्त्रमतिष्ठाना श्रीमन्माधवमन्त्रिणा ।

तात्पर्यदीपिका सूतसंहिताया विधीयते ॥ ३ ॥

क्रियते तत्तत्प्रकरणतात्पर्यमथनपूर्वकं विद्वदम् ।

विषमपदवान्यविवरणं मन्दधियागुनुग्रहाय भरत्या च ॥ ४ ॥

इह हि भगवान्नादरायणो लोकानुग्रहेकरसिद्धतया परेशिवस्वरूपाविष्कर-
णमधानां संहितामारभमाणो महतः पुरुषार्थस्य प्रत्यूहमाशुर्पाचनितृत्तये शिष्टा-
चारानुमितधुतिरोधितवर्तप्यताकं परशिवस्य मणिपानमणामरुक्षणं महगला-
चरणं स्वयं कृतं शिष्याशिक्षाये धन्यादावुपनिबध्नाति—ऐश्वर्यमिति श्लोक-
येन । द्विर्धे हि पारमेश्वरं रूपम् । निष्कलं सकलं चेति । तत्र निष्कलं
शुद्धम् । सकलं शंखलिङ्गमूर्तिरूपं स्वमकाशाखण्डसन्निधानन्दैकरसमाद्वितीयं
स्वमतिपत्तिफलं तत्प्रणिधानं प्रथमार्धेन । निष्कलस्वरूपं योपानन्दमयं मणि-
धेयत्वेनोक्तं शेषागमे—

“ परैरयमापकं ज्ञानं वन्मि सम्पन्निताय वः ।

चिदानन्दयनं पूर्णं प्रत्यग्यात्माना स्थितम् ॥

जगन्मूलमकर्तारं योपानन्दमयं विशुद्धम् ।

निष्कलं स्वमकां च संचिन्त्य परमं धियम् ” इति ॥

तथैव—“ वृत्तेः साक्षितया वृत्तिमगमास्य च स्थितः ।

बुभुत्तापाग्नया श्रोत्रस्थीत्यापावज्ज्ञानरस्तुनः ॥

अमत्यालम्बनत्वेन सत्यः सर्वज्ञ इत्यम् तु ।

साधकत्वेन चिद्विषयः सदा मेमाग्यदत्तवतः ॥

आमन्दरूपः सर्वार्थसाधकत्वेन हेतुना ।
 सर्वसदन्धवत्त्वेन संपूर्णः शिवसंज्ञितः ॥
 जीवेशत्वादिरहितः केवलः स्वप्रभः शिवः ।
 इति शैवपुराणेषु कूटस्थः प्रविवेचितः ” ॥

तदुक्तं मृगेन्द्रसंहितायां शिवं प्रकृत्य—

“जगज्जन्मरिधतिध्वंसविरोभावैककारणम् ।
 भूतभौतिकभावानां नियमरथैतदेव हि ” इति ॥

ऐश्वरं परमं तत्त्वमादिमध्यान्तवर्जितम् ।

आधारं सर्वलोकानामनाधारमविक्रियम् ॥ १ ॥

तत्र ऐश्वरं रूपमपरमचलननयायुषाधिविशिष्टम् । परमं निरस्तसमस्तो-
 पाधिकं स्वप्रतिष्ठमखण्डं सच्चिदानन्दैकरसमाद्वितीयं तत्तत्त्वम् । त्रैकालिक-
 बाधशून्यम् । मिथ्याभूतपरिकल्पितस्वरूपमायातत्कार्यसंस्पृश्विरहान् । ननु

* घ संज्ञकपुस्तक पय इतः पूर्वमेकादश पद्यानि मङ्गलाचरणरूपेणोपलभ्यन्ते
 तेषां संग्रहश्च यथा—

सौम्य महेश्वरं साक्षात्तत्त्वविज्ञानमद्वयम् ।

यन्दे संसाररोगस्य भेषजं परमं मुदा ॥ १ ॥

यस्य शक्तिरुमा वेधी जगन्माता त्रयीमयी ।

तमहं शकर यन्दे महामायानिवृत्तये ॥ २ ॥

यस्य विघ्नेश्वरः श्रीमान्मुचः स्कन्दश्च बीरवान् ।

त नमामि महादेय सर्वदेवनमस्कृतम् ॥ ३ ॥

यस्य प्रसादलेशस्य लेशलेशलवांशकम् ।

लब्ध्वा मुक्ती भवेज्जन्तुस्त यन्दे परमेश्वरम् ॥ ४ ॥

यस्य लिङ्गार्चनेनैव ध्यातः सर्वार्थविसमः ।

अभवत्त महेशान् प्रणमामि पुणानिधिम् ॥ ५ ॥

यस्य मायामय सर्व जगदीक्षणपूर्वकम् ।

त यन्दे शिवमीशान् तेजोराशिमुमापतिम् ॥ ६ ॥

यः समस्तस्य लोकस्य चेतनाचेतनस्य च ।

साक्षी सर्वान्तरः शशुस्त यन्दे साम्बमीश्वरम् ॥ ७ ॥

य विशिष्टजनाः शान्ता वेदान्तधयणादिना ।

जानन्त्यात्मतया यन्दे तमहं सत्यचित्सुखम् ॥ ८ ॥

हरमक्तो हिरण्याक्षः शैवपूजापरायणः ।

क्लान्ताल्लेशार (!) कृत्वि ईशपूजापरायणः ॥ ९ ॥

ॐकारयत्नभोः सुखो लोलुपो लोललोचनः ।

महाभाक्षो महाधीमान्महाशक्तुर्गह्वरः ॥ १० ॥

शक्तिमात्रशक्तिवः शरदुः शरदुः कर्णः क्षीयारः ।

भगवान्महापापञ्च भवो भवभयापहः ॥ ११ ॥

मायाकार्येण कालेनावच्छेदादेव कथं तदसंस्पर्श इति तत्राऽऽह—आदौति । स्वप्नाभावावच्छिन्नो भूतकाल आदिः । स्वावच्छिन्नो वर्तमानकालो मध्यः । स्वप्नध्वंसावच्छिन्नो भविष्यत्कालोऽन्तः । एतच्चित्तयवर्जितम् । कलातत्त्वसह-
पावि हि कालतत्त्वम् । उक्तं हि—पुंसो जगत्कर्तृत्यार्थं मायातरत्त्वपञ्चकं
भवति कालो नियतिश्च तथा भूतयदृच्छास्वभावाच्च । तथा च कलास-
हपावी काल एव नास्ति । कुतो निष्कलपरमशिवस्य तत्कृतपरिच्छेदादशङ्केत्य-
भिप्रायः । इत्थं निष्कलप्रणिधानं कृतम् । सकलमपि द्विविधम् । समस्तजग-
दात्मकम् । समस्तजगद्विषयम् । समस्तजगदात्मकमुपादौनत्वात् । जगद्विषयन्तु-
ल्लीलावताररूपेण च नमस्कारः कृतः । तत्र जगदात्मना प्रणाममाह द्वितीया-
धेन—आधारमिति । यथैव हि जगतां नियन्ता सत्त्वमायोपाधिब्रह्मात्मलपादि-
पञ्चाजगदात्मकः । एवं रजोगुणोपाधिब्रह्माजगदाधारोऽपि । उक्ते हि जगद्वि-
षयन्तुत्वजगदात्मकत्वे परमेश्वरस्य—“ शिवो दाता शिवो भोक्ता शिवः सर्व-
मिदं जगत् ” इति ॥

“ स्थितिसंयमकर्ता च जगतोऽस्य जगत्त्व सः ” इति । श्रुत्वा “ सोऽकामयत्
यहु स्या प्रजायेय ” इति । तेन हि सोऽकामयतेति निमित्तत्वम् । यहु स्वामित्यु-
पादानत्वम् । तथा धारमर्प सूत्रमपि “ मरुतिश्च प्रतिज्ञाच्छान्तालुपरोपात् ” इति ।
यथैव सर्वलोकानामयमाधार एवमस्यापि कश्चिदन्य आधार इति धर्मं स्मृद-
स्यति—अनाधारमिति । स्वातिरिक्तापाररहितः । स भगवः फस्मिन्मतिष्ठति
इति स्वे महिम्नीति स्वमाहिममतिष्ठत्वश्रुतेः । ननु जगत आधारत्वेदाभेयजगदा-
त्मना धर्मेण उपापापायवचाविकारित्वं तस्य स्यात् ॥

“ उपपन्नपण्यमो विकरोति हि धर्मिणः ” इति न्यायादिति तत्राऽऽह—
अविक्रियमिति । कल्पितत्वेन जगतो न स्वाश्रयविकारहेतुता । नहि मरुमरी-
चिकानलैर्मरुमृषिराद्रीक्रियत इत्यर्थः ॥ १ ॥

अनन्तान्मन्त्रोपाम्बुनिधिमद्भुतविक्रमम् ।

अम्बिकापनिमीरानमनीशं प्रणमाम्यहम् ॥ २ ॥

इदानीं जगद्विषयन्तुत्वे लीलावताररूपेण प्रणिधानमाह—अनन्तोति द्विती-
यश्लोकेन । अवतारो हि ध्यानपूजायर्धमपि शिवेन स्वी क्रियते । तदुक्तं सुमभेदे—

१ क. रा. ग. घ पुनरेव तदसंस्पर्शवत्कालो भविष्यन्तः । भावश्चि-
त्त्वो वर्तमानकालो मध्यः इति शब्दसमुत्पत्त्येते । २ म. सप्तम्यस्य । ३ घ. “ दाता स्यात् । ४ क. “ कः एव । ५ ।
५ क. घ. मृदो य । ६ छ. अन्तः । ७ घ. “ मरुतिः । ८ ङ. “ शिवः । ९ ।

“यतीनां गच्छिणां चैव ज्ञानिनां योगिनां तथा ।

ध्यानपूजानिमित्तं हि तनुं गृह्णाति मायया” इति ।

अद्भुता विक्रमास्त्रिपुरदहनादयो यस्य तम् । अम्बिकायाः पार्वत्याः पतिरम्बिकापतिरसामिति च । विजयपरिणयनादयः परमेश्वरस्य लीला दर्शिताः । तर्हि प्राकृतपुरुषवदेव रागद्वेषादिदोषपारतन्त्र्यात्संसार्येवासौ तत्राह—ईशानगनीशमिति । संसारिणो हि अनीशितृत्वात्पुरषान्तरपरतत्त्वत्वाच्च स्वयमनीशा ईशवन्तश्च । शिवस्तु लीलैव विजयपरिणयनादिव्यापारानाच्चरन्नपि रागद्वेषादिविरही सर्वजगदीश्विता च । न पुरुषान्तरपरतत्त्व इति । न लौकिकसम इत्यर्थः । ननु लोकवदेव सर्वेऽपि व्यवहाराः शिवस्यापि श्रूयन्ते । अत एषां लीलारूपतैव कुत इत्यत आह—अनन्तेति । अन्तः परिच्छेदस्तद्रहितयोरानन्दबोधयोरम्बुनिधिः समुद्रश्च तत्कृतपरिच्छेदविरहात् । परमेश्वरयोरानन्दज्ञानयोर्न लौकिकानन्दज्ञानबहुत्वात्तिबिनाशवत्त्वम् । वस्तुतु तपरिच्छेदविरहाच्च तयोरस्वणैकरसत्वम् । अतिशायिनो वस्त्वन्तरस्याभावेन निरतिशयित्वं चेति कुतो लौकिकव्यवहारसाधारणाशङ्काचकाश्च इत्यर्थः । यद्यप्येषां निधिरन्तवान्सांतिशयश्च तथाऽपि लौकिकानां समुद्रेऽन्तवस्त्वसांतिशयस्यविरहाभिमानात्तदभिमतदृष्टान्तेनैव परमेश्वरस्याप्यनन्तरत्वं निरतिशयत्वं प्रदर्शयितुमम्बुनिधिना रूपकं कृतमिति । ननु लौकिका अपि सर्वात्मकादीश्वरादभिन्ना एवेति कथं तदीयौ ज्ञानानन्दौ न तत्सदृशाविति । सत्यम् । तत्सदृशी । अज्ञानेनाऽऽवृत्तत्वात्तु तत्सादृश्यं न ते जानन्ति । उक्तं हि—

“अज्ञानेनाऽऽवृत्तो रामः साक्षान्नारायणोऽपि च ।

स्वस्वरूपं तु नाज्ञासीत्” इति ॥

अवस्तिरोहितज्ञानत्वाल्लौकिकानां व्यापाराहुःस्वमया एव न लीलाः । अनन्तराणां परमतन्त्र्यान्तर्हतेन नु पदसम्भरणेन त्विदं त्वपरिणतत्वात्तिद्व्यापारः स्वीकृतः एवेत्याभिप्रायः । अत्र निष्कलशिवस्य तत्पूतयाऽवरयानमेव प्रणामः । सकलस्य तु ध्यानस्तुतिपूजात्मकः । तदुक्तं मुमभेदे—

“ध्यानपूजाविहीनं यद्विष्कलं तद्विधायकम् ।

तत्तस्मात्सकलं शम्भुं निष्कलं संपूजयेत्” इति ॥ २ ॥

सत्रावसाने मुनयो विशुद्धहृदया भृशम् ।

नैमिषीया महात्मानमागतं रोमहर्षणम् ॥ ३ ॥

इत्थं मङ्गलाचरणं विधाय ऋषिगूढमपाठ्यमात्मना पुराणमारभते—सत्रावसान

इत्यादि । ननु व्यासेन सूत्राय प्रागेवोपदिष्टान्यष्टादश पुराणानि । अधुना तत्पु-
नर्मुनयः शृण्वन्ति सूत्रो व्याचष्टे । व्यासस्तु कुरुते मद्गल्माचरणमित्यसंगतमु-
च्यते । व्यासः सूत्राय पुराणानि प्रागुपदिष्ट्यापि तान्येव संमति मुनिसूतसं-
वादात्मना निवेनाति स्वयं क्रियमाणनिवचनादौ स्वयमेव मद्गल्माचरतीति
त्रिपुनपक्षम् । अथ सूत्राय सत्रात्मन उपदेशरूपं परित्यज्य व्यासेन मुनिसूत-
संवादात्मना निबन्धने किं प्रयोजनम् । उच्यते । पुराणप्रतिपाद्यास्तत्त्ववि-
द्यायाः प्रभावातिशयाविक्रमं प्रयोजनम् । तथाहि इत्थं प्रभावेण विद्या
यत्सूतः प्राज्ञहोत्रनीयानपि व्यासात्पुराणमुखादेनामविमन्य, अग्रजानामपि
मुनीनां स्वयं तत्प्रोपदेशकर्ता जात इति । तत्र सत्रायसाने निशुद्धहृदयाः
प्रसङ्गेन्द्रियमानसा इति षट्त्रयेण मुनीनां परियोजितविद्याभिरासं पत्तिनिर्णयः ।
तथाहि श्रुतिरमृतीतिहासपुगणमतिपादितवेदानुवचनयज्ञदानतपोव्रतादिभिः ष-
ष्ठीणमवलङ्गुपर्याय एव शुद्धबुद्धेर्जनितजिज्ञासस्य परशिवस्वरूपविद्यायाप-
धिकारः । अत ईदम्विधविद्याग्रन्थाधिकारे कारणगुणगणा उचितत्वादावि-
ध्वर्तव्याः । तत्र सत्रायसान इत्यनेन श्रीतस्यलक्ष्म्यानुष्ठानं विद्यामतिबन्ध-
सत्त्वपापपनयनरूपशुद्धहृदयत्वे कारणमुच्यते । चतुर्विधा हि सोमयागाः ।
एकादाहीनसत्रायनतदगाः । एषैषद्विनसाभ्या अग्निष्टोमादय एकादाः । द्विस-
त्रादय एकादशगनावसाना अहीनाः । द्वादशाहस्तु सत्राहीनोभयात्मकः ।
त्रयोदशरात्रादीनि सत्राणि । संवत्सरस्यायान्मयनानि । अयनेष्वपि च सत्र-
मयोगो दृश्यते । गात्रो वा एतत्सत्रमासत रिन्दसूत्रः समाः सत्रमासतेति तथा ।

“ नैमिषे निमिषभेदे ऋषयः शान्तिनादयः ।

सत्रं स्वर्गाय लोकाय सहस्रसममासत ” इति ।

तद्विद नैमिषीयैः त्रिदशम्यानेरमं वासं रमसाभ्यस्यायनत्वेऽपि सत्र-
षट्प्रयोगोपपत्तिः । सत्रं च परमो धर्म इत्यपरोक्षमपि मरुता वेदानुवचनानां
दानतपोव्रतादीनामुपलक्षणम् । तेषामपि हि चित्तशुद्धिदासा विविदिषान्तराण-
त्प्रतिष्ठापनावेदनकारणत्वं च श्रूयते । “ तदेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विवि-
दिषन्ति यनेन दानेन तपसाज्ज्ञानवेन ” इति । तथा पाशुपतत्रयस्यापि पर-
मिदमसाक्षात्कारकारणत्वमप्यवशिष्टमिति दृश्यते । अद्विदित्यादिना भस्म गृहीत्वा
निमृश्याद्गानि संस्पृशेत्तस्मादत्रतमेतत्पाशुपतं पाशुपतविशेषोक्तयेति । उक्तस्य
सत्रप्रोपदेशितस्य तमेनोद्दिष्टां कारणमात्राद-विदुहृदया इति दृश्यं

“यतीनां यन्त्रिणां चैव ज्ञानिनां योगिनां तथा ।

ध्यानपूजानिमित्तं हि तन्तुं गृह्णाति मायया” इति ।

अद्भुता विक्रमास्त्रिपुरदहनादयो यस्य तम् । अम्बिकायाः पार्वत्याः पतिस्त्रिविकापतिरस्यमिति च । विजयपरिणयनादयः परमेश्वरस्य लीला दर्शिताः । तर्हि प्राकृतपुरुषवदेव रागद्वेषादिदोषपारतन्त्र्यासंसार्येवासौ तन्नाह—ईशानगनीशमिति । संसारिणो हि अनीक्षितृत्वात्पुरुषान्तरपरतत्त्वाच्च स्वयमनीशा ईश्वरन्तश्च । शिवस्तु लीलैव विजयपरिणयनादिध्यापारानाचरन्नपि रागद्वेषादिविरही सर्वजगदीक्षिता च । न पुरुषान्तरपरतत्त्वं इति । न लौकिकसम इत्यर्थः । ननु लोकवदेव सर्वेऽपि व्यवहाराः शिवस्यापि श्रूयन्ते । अत एषां लीलारूपतैव कुत इत्यत आह—अनन्तेति । अन्तः परिच्छेदस्तद्विहितयोरानन्दबोधयोरम्बुनिधिः समुद्रश्च तत्कृतपरिच्छेदविरहात् । पारमेश्वरयोरानन्दज्ञानयोर्न लौकिकानन्दज्ञानवदुत्पत्तिविनाशवत्त्वम् । यस्तु कृतपरिच्छेदविरहाच्च तयोरखण्डैकरसत्वम् । अतिशायिनो घस्थान्तरस्याभावेन निरातिशयित्वं चेति कुतो लौकिकव्यवहारसाधारणाशङ्कावकाश इत्यर्थः । यद्यप्येषां निधिरन्तयान्सांतिशयश्च तथाऽपि लौकिकानां समुद्रेऽन्तवत्त्वसाविश्रयत्वविरहाभिमानात्तदभिमतदृष्टान्तेनैव परमेश्वरमाप्यनन्तत्वं निरातिशयित्वं मदक्षयितुमम्बुनिधिना रूपकं कृतमिति । ननु लौकिका अपि सर्वात्मकादीश्वरादभिन्ना एवेति कथं तदीयौ ज्ञानानन्दौ न तत्सदृशविति । सत्यम् । तत्सदृशौ । अज्ञानेनाऽऽदृतत्वाच्च तत्सादृश्यं न ते जानन्ति । उक्तं हि—

“अज्ञानेनाऽऽदृतो रामः साक्षाच्चारायणोऽपि च ।

स्वरवरूपं तु नाज्ञासीत्” इति ॥

अतस्तिरोहितज्ञानत्वाल्लौकिकानां ध्यापारादुःस्वमया एव न लीलाः । अनावरणपरमानन्दज्ञानत्वेन तु परमेश्वरस्य विजयपरिणयनादिध्यापारा लीला एवेत्यभिप्रायः । अत्र निष्कलशिवस्य तद्रूपतयाऽवस्थानमेव प्रणामः । सकलस्य तु ध्यानस्तुतिपूजात्मकः । तदुक्तं सुप्रभेदे—

“ध्यानपूजाविहीनं यन्निष्कलं तद्विधायकम् ।

तत्तस्मात्सकलं शून्यं निष्कलं संप्रपूजयेत्” इति ॥ २ ॥

सत्रावमाने मुनयो विशुद्धहृदया भृशम् ।

नैमिषीया महात्मानमागतं रोमहर्षणम् ॥ ३ ॥

इत्थं मङ्गलाचरणं विधाय ऋषिस्मृतसंवादात्मना पुराणमारभते—सत्रावसान

इत्यादि । ननु व्यासेन सूताय मागेवोपदिष्टान्वष्टादश पुराणानि । अधुना तत्पु-
नर्मुनयः शृण्वन्ति सूतो व्याचष्टे । व्यासस्तु कुरते मद्गलमाचरणमित्यसंगतमु-
च्यते । व्यासः सूताय पुराणानि प्रागुपदिष्ट्यापि तान्येव संप्रति मुनिसूतसं-
वादात्मना निर्वैध्नाति स्वयं क्रियमाणनिवन्धनादौ स्वयमेव मद्गलमाचरतीति
किमनुपपन्नम् । अथ सूताय स्वात्मन उपदेशरूपं परित्यज्य व्यासेन मुनिसूत-
संवादात्मना निवन्धने किं मयोजनम् । उच्यते । पुराणप्रतिपाद्यास्तत्त्ववि-
द्यायाः प्रभावानिष्ठयाविष्करणं मयोजनम् । तथाहि इत्थं प्रभावेयं विद्या
यत्सूतः प्राक्कहीकनीयानपि व्यासात्पुराणमुखादेनामधिगम्य, अग्रजानामपि
मुनीनां स्वयं तत्त्वोपदेशकर्ता जात इति । तत्र सत्रावसाने विशुद्धहृदयाः
प्रसङ्गेन्द्रियमानसा इति पदत्रयेण मुनीनां परविश्रोचिताधिकारसंपत्तिनिर्हणम् ।
तथाहि श्रुतिरस्मृतीतिहासपुराणप्रतिपादितवेदानुवचनयज्ञदानतपोव्रतादिभिः प्र-
क्षीणसकलकलुषस्यात एव शुद्धबुद्धेर्जनितजिज्ञासरय परशिवरवरूपविद्यायाय-
धिकारः । अत ईदम्बिषयविद्याग्राहणाधिकारे कारणगुणमणा उचितत्वादावि-
ष्कर्तव्याः । तत्र सत्रावसान इत्यनेन श्रौतसकलकर्मानुष्ठानं विद्यामतिबन्धक-
सकलपापपनयनरूपविशुद्धहृदयत्वे कारणमुच्यते । चतुर्विधा हि सोमयागाः ।
एकाहाहीनसत्रात्यन्तात्मकाः । एकैकदिनसत्राध्या अभिष्टोमादय एकाहाः । द्विरा-
शादय एकादशरात्रावसाना अधीनाः । द्वादशाहस्तु सत्राहीनोभयात्मकः ।
अथोदशरात्रादीनि सत्राणि । संवत्सरसाम्यान्वयनानि । अयनेष्वपि च सत्र-
प्रयोगो दृश्यते । मावो वा एतत्सत्रमासत विश्वसृजः समाः सत्रमासत्वेति तथा ।

“ नैमिषे निमिषक्षेत्रे ऋषयः शौनकादयः ।

सत्रं स्वर्गाय लोकाय सहस्रसमपासत ” इति ।

तद्विद नैमिषीधैः क्रियमाणस्यानेकसंस्कारसंस्तस्मिन्संस्तदात्मनत्वेऽपि सत्र-
पदप्रयोगोपपत्तिः । सत्रं च परमो धर्म इत्यपरेषामपि महतां वेदानुवचनानां
दानतपोव्रतादीनामुपलक्षणम् । तेषामपि हि चित्तशुद्धिद्वारा चिन्निदिपाकारण-
त्वमिध्यमाणवेदनकारणत्वं च श्रूयते । “ तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विवि-
दिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाज्ज्ञाश्चकेन ” इति । तथा पाशुपतव्रतस्यापि पर-
शिवसाक्षात्कारकारणत्वमयवर्चशिरसि दृश्यते । अक्रिस्तिपादिना अस्म गृहीत्वा
निमुञ्च्याद्गानि सर्वपृष्ठोत्तस्माद्व्रतमेतत्पाशुपतं पाशुपाशविमोक्षयेति । उक्तस्य
सत्रपदोपलक्षितस्य कर्मराशेर्दुर्दिशुद्धौ कारणभावमाह-विशुद्धहृदया इति । हृदयं

बुद्धिस्तराय विशुद्धिर्नाम संचितदुरितापनयनेन तन्निबन्धनस्य दुःखस्य निरासः । नैमिषीया इति । ब्रह्मणा विष्टस्य चरस्य नेमिः शीर्यते कुण्ठी भवति यत्र तन्नेमिपं नैमिषमेव नैमिषम् । तथाचोक्तं वायवीये—

“ एतन्मनोमयं चक्रं मया सृष्टं विस्तृत्यते ।
यत्रास्य शीर्यते नैमिर्नैमिपं तच्छ्रुभावहम् ॥
इत्युक्त्वा सूर्यसंकाशं चक्रं सृष्ट्वा मनोमयम् ।
मणिपत्य महादेवं विससर्ज पितामहः ॥
तेऽपि हृष्टतरा बिम्बाः प्रणम्य जगतां पतिम् ।
प्रययुस्तस्य चरस्य यत्र नैमिर्च्यशीर्यत ॥
तद्वनं तेन विख्यातं नैमिपं मुनिपूजितम् ” इति ॥

नैमिषमेपां निवास इति नैमिषीयाः । तथा प्रसन्नेन्द्रियमानसा इति । मनसः प्रसादो नाम रजस्तमोभ्यामनभिभवादावरणविशेषैर्विरहेण तत्त्वप्रणिधान ऐकाग्र्यम् । इन्द्रियाणां प्रसादो नाम प्रसन्नता यैः प्रातिकूल्यपरिहारेण प्रत्युत तदानुकूल्येनैव वर्तनम् । धूयते हि—

“ यत्र विज्ञानवान्भवत्यमनस्कः सदाऽशुचिः ।
तस्येन्द्रियाण्यवयवानि दुष्टाश्वा इव सारथेः ॥
यस्तु विज्ञानवान्भवति समनस्कः सदा शुचिः ।
तस्येन्द्रियाणि बध्वाणि सदश्वा इव सारथेः ” इति ॥

पतञ्जलिरप्याह “यद्विषयासंभ्रयोमे चित्तरवरूपालुकार इवेन्द्रियाणां प्रत्याहारः ” इति । इत्यभिह जन्मनि जन्मान्तरे वा विहितैर्ब्रतदानादिभिः संचितदुरितनिरासद्वारा रजस्तमोभ्यामनभिभूतहृदयास्तत्त्वजिज्ञासवो विद्याग्रहणाधिकारिणो दर्शिताः । विद्योपदेशे तु सूतस्येदानीमधिकारितामाह—महात्मानमागतमिति । उभयं हि तत्रापेक्षितम् । अनुग्रहसामर्थ्यमनुग्रहशीलत्वं चेति । तत्र महात्मानमिति महादेवप्रसादादासादितपरशिवस्य साक्षात्कारनिबन्धनमनुग्रहसामर्थ्यमुक्तम् । आगतमिति विशिष्टाधिकारित्वात्तदनुग्रहार्थमनाहृतस्यापि स्वयमेवाभिगमनात्परमकारणिकत्वादननुग्रहशीलत्वमुक्तम् । यथा जनकं प्रति याज्ञवल्क्यरपेति ॥ ३ ॥

दृष्ट्वा यथाहं संपूज्य प्रसजेन्द्विद्यमानज्ञाः ।

पप्रच्छुः संहितां पुण्यां सूतं पौराणिकं मुदा ॥ ४ ॥

अथ विद्याग्रहणाधिकारसंपन्ना मुनय उपदेशोचितगुरुभानिवन्धनया
भौत्या तं परिपूज्य स्वजिज्ञासामाविष्कृतवन्त इत्याह—पप्रच्छुरिति । उक्तं हि—

“तद्विद्धि प्रणिपातेन परिभ्रमेण सेवया ।

उपदेश्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः” इति ॥ ४ ॥

एवं पृष्ठो मुनिश्रेष्ठैः सूतः सर्वार्थदायिनम् ।

महादेवं महात्मानं ध्यात्वा व्यासं च भक्तितः ॥ ५ ॥

एवं मुनिभिः पृष्ठो मुनीनां पुराणसंहिताश्रवणे मुल्याधिकारसिद्धये परश-
वमणिधानपुरासैरां शिष्यावलोकनरूपां चाक्षुषीं दीक्षामक्षापीदित्याह—एवं
पृष्ठ इत्यादि । उक्ता शास्त्रेषु चाक्षुषी दीक्षा—

“बभ्रुकृष्णस्य यत्तत्त्वं ध्यात्वा गिण्यं समीक्षते ।

पशुबन्धविमोक्षाय दीक्षेयं चाक्षुषी मता ” इति ॥

“यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा मुरौ ।

तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः” ॥

इति श्वेताश्वतरश्रुतेः परशिवमणिधानवद्गुरुमणिधानमपि विधेयमित्याह—
व्यासं चेति ॥ ५ ॥

समाहितमना भूत्वा बिलोक्य मुनिसत्तमान् ।

वकुमारभते सूतः संहितां श्रुतिसंमिताम् ॥ ६ ॥

संहितां श्रुतिसंमिताम् । सकलश्रुत्यर्थसंग्रहात्मिकामित्यर्थः ॥ ६ ॥

सूत उवाच—

ब्राह्मं पुराणं प्रथमं द्वितीयं पादमुच्यते ।

तृतीयं वैष्णवं प्रोक्तं चतुर्थं शैवमुच्यते ॥ ७ ॥

विवक्षिताया अस्याः संहिताया व्यासमुखादागतत्वेन ग्रामार्ण्यं रथापयितुं
नानामुनिमैगीतसकलोपपुराणमूलमूतनामष्टादशानां पुराणानां वेदशास्त्रादिभा-
गस्य च प्रणयनेन व्यासस्य सर्वज्ञत्वमत एव तस्यैवाहेश्वरावतारत्वं च प्रतिपाद-
यितुमष्टादश पुराणान्यनुकामति—शास्त्रमित्यादि । व्याससंबन्धिं शास्त्रम् । तस्ये-

१ क. “नवमा । २ घ. “सह सि” । ३ घ. “रथ तत्र व” । ४ क. सम्यक् । ५ क.
“दीर्घ” । ६ क. स. घ. “सह सा” । ७ क. “सह” ।

दम्' इत्यणि 'नस्तद्धिते' इति टिलोपस्य, अभिति श्रुतिभावेन निरासेऽपि
'ब्राह्मोऽजातो' इति निपातनाटिलोपः ॥ ७ ॥

ततो धामवत्तं शोकं भविष्यारूपं ततः परम् ।

सप्तमं नारदीयं च मार्कण्डेयं तथाऽष्टमम् ॥ ८ ॥

ओम्नेयं नवमं पश्चाद्ब्रह्मवैवर्तमेव च ।

ततो लेङ्गं घराहं च ततः स्कान्दमनुत्तमम् ॥ ९ ॥

वामनारूपं ततः कौर्म मात्सर्यं तत्परमुच्यते ।

गरुडारूपं ततः शोकं ब्रह्माण्डं तत्परं विदुः ॥ १० ॥

ग्रन्थतश्च चतुर्लक्षं पुराणं मुनिपुङ्गवाः ।

अष्टादशपुराणानां कर्ता सत्पवतीसुतः ॥ ११ ॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ग्रन्थतश्च चतुर्लक्षमिति संख्याभिधानं मन्त्रेपविषुष-
परिहाराय ॥ ११ ॥

कामिकादिप्रभेदानां यथा देवो महेश्वरः ।

अष्टादश पुराणानि श्रुत्वा सत्पवतीसुतात् ॥ १२ ॥

कामिककारणादीनामागमसंहितानां शिवेनैव प्रणयनात्प्राप्तये यथा विश्व-
म् एवं नारायणावतारेण व्यासेन प्रणयनात्पुराणेष्वप्यसर्वविशिष्ट इत्याह—
अष्टादशपुराणानामिति । नानामुनिप्रणीतानाम्युपपुराणानामप्येतन्मूलत्वादेतेषां
प्रणेतुर्व्यासस्य सर्वार्थं किं वक्तव्यमित्याह—अष्टादश पुराणानि श्रुत्वेति ॥ १२ ॥

अन्यान्युपपुराणानि मुनिभिः कीर्तितानि तु ।

आद्यं सनत्कुमारेण शोकं वेदाविदां दराः ॥ १३ ॥

द्वितीयं नारसिंहारूपं तृतीयं नान्दमेव च ।

चतुर्थं शिवधर्मरूपं दैर्वासे पञ्चमं विदुः ॥ १४ ॥

षष्ठं तु नारदीयारूपं कापिलं सप्तमं विदुः ।

अष्टमं मोनवं शोकं ततश्चोशनसेरितम् ॥ १५ ॥

ततो ब्रह्माण्डसंज्ञं तु वारुणारूपं ततः परम् ।

ततः कालीपुराणारूपं विशिष्टं मुनिपुङ्गवाः ॥ १६ ॥

ततो वासिष्ठलैङ्गारूपं प्रोक्तं मोहेश्वरं परम् ।

ततः साम्बपुराणारूपं ततः सौरं महाद्भुतम् ॥ १७ ॥

पाराशरं ततः प्रोक्तं मारीचारूपं ततः परम् ।

भार्गवारूपं ततः प्रोक्तं सर्वपर्यार्यसाधकम् ॥ १८ ॥

उपपुराणान्यष्टादशानुत्तमति—आद्यं सनत्कुमारेण प्रोक्तमित्यादिना ॥
॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

लक्षं तु ग्रन्थसंरूपाभिः सर्वविज्ञानसागरम् ।

स्कान्दमद्याभिषक्ष्यामि पुराणं श्रुतिसंमितम् ॥ १९ ॥

पट्टविधं संहिताभेदैः पञ्चाशत्तण्डमण्डितम् ।

आद्या सनत्कुमारोक्ता द्वितीया सूतसंहिता ॥ २० ॥

अथेदानीं विवक्षितां सूतसंहितामवतारयितुमनुक्रान्तानां पुराणानां मध्ये
प्रयोदशस्य स्कान्दपुराणस्य संहितापदविभागमाह—स्कान्दमद्याभिषक्ष्या-
मीति ॥ १९ ॥ २० ॥

तृतीया शार्करी विमाश्वतुर्यी वैष्णवी मता ।

तत्परा संहिता ब्राह्मी सौराऽन्त्या संहिता मता ॥ २१ ॥

ग्रन्थतः पञ्चपञ्चाशत्सहस्रेणोपलक्षिता ।

आद्या तु संहिता विषा द्वितीया पट्टसहस्रिका ॥ २२ ॥

तृतीया ग्रन्थतस्त्रिंशत्सहस्रेणोपलक्षिता ।

तुरीया संहिता पञ्चसहस्रेणाभिनिर्मिता ॥ २३ ॥

ततोऽन्या त्रिसहस्रेण ग्रन्थेनैव विनिर्मिता ।

अन्या सहस्रतः सृष्टा ग्रन्थतः पण्डितोत्तमाः ॥ २४ ॥

सौराऽन्त्येति । सूरसंयन्त्रि सौरम् । तदन्यामन्तीति सौरा 'अर्थआदि-
भ्योऽच्' इत्यजन्तं मत्वर्थीयान्ताद्याप् । सूरस्येयं संहितेति व्युत्पत्तौ 'तस्ये-
दम्' इत्यभन्तान्दीपा भवितव्यमिति ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

द्वितीयां संहितां वक्ष्ये सर्वपापप्रणाशिनीम् ।

मुनिभिर्देवगन्धर्वैः पूजितामतिशोभनाम् ॥ २५ ॥

इत्थं विभागमभिप्राय विवक्षितां संहितां सूतः प्रतिजानीते—द्वितीयां संहितां पक्ष्य इति ॥ २५ ॥

चतुर्था खण्डिता साऽपि पवित्रा वेदसंमिता ।

शिवमाहात्म्यखण्डारुरः प्रथमः परिकीर्तितः ॥ २६ ॥

यद्यपि खण्डान्तरेष्वपि शिवमाहात्म्यमुच्यते तथाऽपि प्रथमस्य सत्माधान्यात्तेन व्यपदेशः ॥ २६ ॥

द्वितीयो ज्ञानयोगारूढः सर्ववेदान्तसंग्रहः ।

तृतीयो मुक्तिखण्डारुरश्चतुर्थो यज्ञवैभवः ॥ २७ ॥

द्वितीयो ज्ञानयोगारूढ इति । ज्ञानस्य योगा उपाया यमनियमादयो ज्ञानयोगा आख्यायन्तेऽस्मिन्नित्याख्यः । ' आतश्चोपसर्गे ' इति कमत्पर्ययः । ज्ञानयोगानामाख्य इति सवन्धसामान्यपट्ट्याः समासस्य तु प्रकृते संवन्धविशेषे कर्मत्वे योग्यतावलात्पर्यवस्यति । न च कर्मणि पठ्यैव समासः स किं न स्यादिति वक्तव्यम् । ' कर्मण्यष् ' इत्यनेन परेषा बाधापातादिति । यज्ञवैभवखण्डे तु यज्ञा यज्ञविशेषा वक्ष्यन्ते ते सर्वे ज्ञानात्मका एव यज्ञाः । इह तु तदुपाया यमनियमादय इत्यसंकरः । यज्ञवैभव इति । यज्ञानां वैभवः प्रभावोऽस्मिन्निति यज्ञवैभवः ॥ २७ ॥

आयः सप्तशतं श्लोको ग्रन्थतः पण्डितोत्तमाः ।

द्वितीयो ग्रन्थतः सप्तशतं त्रिंशत्ततोऽधिकम् ॥ २८ ॥

ततोऽधिकं च सप्तैव मुनयः परिकीर्तितः ।

तृतीयः पट्टशतं विप्राः सप्तत्रिंशद्विजितः ॥ २९ ॥

आयः सप्तशतमिति । सप्तशतं श्लोकानां समाहारः सप्तशतमिति समाहारे द्विगुः । अकारान्तत्वेन प्राप्तं त्रुल्लिङ्गस्य ' पाञ्चादिभ्यः प्रतिषेधः ' इत्यनेन निषिध्यते । नन्वेतदर्थं खण्डः कथं सप्तशतसमाहारात्मकः । अत उक्तं ग्रन्थत इति । ग्रन्थद्वारा स्वावयवभूतानां ग्रन्थानां सप्तशतसमाहारात्मकत्वाच्चदभेदेन स्वयमपि सप्तशतमित्यर्थः । ततोऽधिकमिति । अधिकं च किञ्चिदस्मीति

सामान्येनोपक्रम्य क्रियतेति निज्ञासम्प्रां त्रिंशदिति 'सक्यमञ्जलिभिः पतुं
वाताः केतकिगन्धिनः' इतिवत् ॥ २८ ॥ २९ ॥

चतुर्थस्तु मुनिश्रेष्ठाः सहस्राणां चतुष्टयम् ।

उपर्यधोभागभेदाद्विधाभूतः स उच्यते ॥ ३० ॥

चतुर्थ इति । चतुर्थखण्ड उपरिभागोऽधोभाग इति भेदेन द्विपकारः ॥ ३० ॥

आयस्रपोदशाध्यापो द्वितीयो विंशतिस्तथा ।

तृतीयो नव विभेन्द्राश्चतुर्थस्तु तथैव च ॥ ३१ ॥

प्रकृतसंहितागतखण्डचतुष्टयस्याध्यापविभागमाह—आयस्रपोदशाध्याप इति ।
आयः खण्डोऽध्यायैस्त्रयोदश ग्रन्थतः सप्तशतमिति वत् । ननु त्रयोदशभिरध्या-
पैरिति 'दिपसंख्ये संव्रायाप्' इत्युक्तत्वात् । इदं च द्विगुसमासानिमिचानां
संज्ञादीनामभावात् । आयस्रपोदशाध्याप इति तु पाठः श्रेयान् । तत्र द्वि-
त्रयोदशेति पृथक्पदम् ॥ ३१ ॥

सप्तपष्टिः सप्तस्तानां वेदानामर्थ आरितकाः ।

अरुणभय स्थितः साक्षात्संहितायां न संशयः ॥ ३२ ॥

तत्र प्रथमे खण्डे प्रथमोऽध्याये ग्रन्थावतारः । द्वितीये पात्रुपवग्रतम् । तृतीये
नन्दीश्वरविष्णुसंवादेनेश्वरप्रतिपादनम् । चतुर्थे ईश्वरपूजाविधानं देवपूजाफलं
च । पञ्चमे शक्तिपूजाविधिः । षष्ठे शिवभक्तपूजा । सप्तमे मुक्तिसाधनम् ।
अष्टमे कारुपरिमाणतन्त्रनवविधकृत्वरूपकथनम् । नवमे पृथिव्युद्धरणम् । दशमे
ब्रह्मणा सृष्टिकथनम् । एकादशे हिरण्यगर्भाद्विश्वेष्टराष्टिः । द्वादशे जातिनि-
र्णयः । त्रयोदशे तीर्थमाहात्म्यम् ॥ ॥ द्वितीयखण्डे विंशतिरध्यायाः ॥ तत्र
प्रथमोऽध्याये ज्ञानयोगसंमदायपरम्परा । द्वितीय आत्मना सृष्टिः । तृतीये
ब्रह्मचर्याथमविधिः । चतुर्थे गृहस्थाथमविधिः । पञ्चमे ज्ञानप्रस्थाथमविधिः ।
षष्ठे संन्यासविधिः । सप्तमे प्रायश्चित्तम् । अष्टमे दानधर्मफलम् । नवमे पापकर्म-
फलम् । दशमे पित्रोदपत्तिः । एकादशे नार्द्राद्वद् । द्वादशे नार्द्राद्वद् ।
त्रयोदशेऽष्टाङ्गयोगे यमविधिः । चतुर्दशे नियमविधिः । पञ्चदश आतनविधा-
नम् । षोडशे प्राणायामविधिः । सप्तदशे प्रत्याहारविधानम् । अष्टादशे धारणा-
विधिः । एकोनविंशे ध्यानविधिः । विंशे समाधिः ॥ ॥ तृतीये मुक्तिखण्डे
नवोऽध्यायाः ॥ तत्र एकमे मुक्तिरूपाः रूपाः रूपाः रूपाः रूपाः रूपाः रूपाः रूपाः रूपाः ।

द्वितीये मुक्तिभेदकथनम् । तृतीये मुक्त्युपायकथनम् । चतुर्थे मोचककथनम् । पञ्चमे मोचकप्रदकथनम् । षष्ठे ज्ञानोत्पत्तिकथनम् । सप्तमे गुरुरूपसदनशुश्रूषणमहिमा । अष्टमे व्याघ्रपुरे देवानामुपदेशः । नवमे ईश्वरनृत्यदर्शनम् ॥ चतुर्थखण्डे सप्तषष्टिरध्यायाः । तत्र पूर्वभागे सप्तचत्वारिंशत् । तत्र प्रथमेऽध्याये सर्ववेदार्थप्रश्नः । द्वितीये परापरवेदार्थविचारः । तृतीये कर्मयज्ञवैभवम् । चतुर्थे वाचिकयज्ञः । पञ्चमे ऋणनिवारः । षष्ठे गायत्रीप्रपञ्चः । सप्तमे आत्मप्रश्नः । अष्टमे षडक्षरविचारः । नवमे ध्यानयज्ञः । दशमे ज्ञानयज्ञः । एकादशादिपञ्चस्वध्यायेषु ज्ञानयज्ञविशेषाः । षोडशे ज्ञानोत्पत्तिकारणम् । सप्तदशे वैराग्यविचारः । अष्टादशेऽनित्यवस्तुविचारः । एकोनविंशे नित्यवस्तुविचारः । विंशे विशिष्टधर्मविचारः । एकविंशे मुक्तिसाधनविचारः । द्वाविंशे मार्गप्रामाण्यम् । त्रयोविंशे शंकरप्रसादः । चतुर्विंशपञ्चविंशयोः प्रसादवैभवम् । पट्त्रिंशे शिवभक्तिविचारः । सप्तविंशे परतत्त्वरूपविचारः । अष्टाविंशे शिवलिङ्गरूपरूपकथनम् । एकोनत्रिंशे शिवस्थानविचारः । त्रिंशे भस्मधारणवैभवम् । एकत्रिंशे शिवमीतिकारं जीयन्नक्षैक्यज्ञानम् । द्वात्रिंशे भक्त्यभावकारणम् । त्रयस्त्रिंशे परतत्त्वनामविचारः । चतुस्त्रिंशे महादेवप्रसादकारणम् । पञ्चत्रिंशे संप्रदायेपरम्पराविचारः । षट्त्रिंशे सधोमुक्तिकरक्षेत्रमहिमा । सप्तत्रिंशे मुक्त्युपायविचारः । अष्टाविंशे मुक्तिसाधनविचारः । एकोनचत्वारिंशे वेदानामविरोधः । चत्वारिंशे सर्वसिद्धिकारं धर्मविचारः । एकचत्वारिंशे पातकविचारः । द्विचत्वारिंशे प्रायश्चित्तविचारः । त्रिचत्वारिंशे पापशुद्धयुपायाः । चतुश्चत्वारिंशे द्रव्यशुद्धिविचारः । पञ्चचत्वारिंशेऽभक्ष्यनिवृत्तिः । षट्चत्वारिंशे मृत्युसूचनम् । सप्तचत्वारिंशेऽवशिष्टपापस्वरूपकथनम् ॥ चतुर्थखण्डस्योत्तरभागे विंशतिरध्यायाः ॥ तत्र प्रथमे ब्रह्मगीतिः । द्वितीये वेदार्थविचारः । तृतीये साक्षिशिवस्वरूपकथनम् । चतुर्थे साहस्यस्तिरूपकथनम् । पञ्चमे आदेशकथनम् । षष्ठे ठहरोपासनम् । सप्तमे वस्तुस्वरूपविचारः । अष्टमे तत्त्ववेदनविधिः । नवमे आनन्दस्वरूपकथनम् । दशमे आत्मनो ब्रह्मतत्त्वमतिपादनम् । एकादशे ब्रह्मणः सर्वशरीरस्थितिः । द्वादशे शिवस्याहंमत्युपाश्रयत्वम् । त्रयोदशे भूतगीतिः । चतुर्दशे आत्मना सृष्टिः । पञ्चदशे सामान्यसृष्टिः । षोडशे विशेषसृष्टिः । सप्तदशे आत्मस्वरूपकथनम् । अष्टादशे सर्वार्थार्थसंग्रहः । एकोनविंशे रहस्यविचारः । विंशे सर्ववेदान्तसंग्रहः । इति सामान्येनाध्यायायाः

कथिताः ॥ सकलश्रुत्यर्थसंग्रहात्मकत्वादस्यां संहितायामवश्यमादरो विधेय
इत्याह—समस्तानामिति श्लोकैश्चेपेण ॥ ३२ ॥

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।

वंशानुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥ ३३ ॥

नानाविधोपाख्यानमतिपादमपर्यवसिते पुराणे कः प्रसङ्गो वेदार्थस्य तत्राऽऽ-
ह—सर्गश्चेत्येकेन । ब्रह्मणस्तदस्यलक्षणत्वेन सृष्टिस्थितिमलया एव वेदे प्रधानं
प्रमेयम् । “आत्मेवेदमग्र आसीत्” “स ऐक्षत” इति महासर्गः । “नेह नानाऽ-
स्ति” इति महाप्रलयः । अन्यत्सर्वं स्थित्यवस्थाविलासः । इत्येवं पुराणेऽपि
वंशमन्वन्तरवंशानुचरितानि स्थित्यवस्थाव एवेति ॥ ३३ ॥

यश्चतुर्थेदधिद्विपः पुराणं वेत्ति नार्थतः ।

तं दृष्ट्वा प्रयमामेति वेदो मां प्रतरिष्यति ॥ ३४ ॥

वेदार्थ एव चेत्पुराणे स वेदेनैव सिद्धः किं पुराणेनेति तत्राऽऽह—यश्चतुर्थे-
दधिद्विप इति । तत्र स्थितस्याप्यर्थस्य तावत्तैव दुरधिगमत्वात्तदुपवृंहणाय पुराण-
मित्यर्थः । अनुपवृंहणे बाधमाह—तं दृष्ट्वा । विप्रवस्य दुष्परिहरत्वं दर्शयितुं
वेदे भयारोपः । प्रतरिष्यति विष्ठावयिष्यतीति बिभेति । अतस्तं समुपवृंहये-
दित्यन्वयः ॥ ३४ ॥

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपवृंहयेत् ।

वेदाः प्रमाणं प्रथमं स्वत एव ततः परम् ॥ ३५ ॥

सर्वथा पुराणादिक्रमपेक्षितं चेत्तेनैव पर्याप्तम् । किं वेदेः । न । वेदानां स्वतः
प्रामाण्यात्तन्मूलतयेव पुराणादेः स्वरूपलाभादित्याह—वेदाः प्रमाणं प्रथम-
मिति ॥ ३५ ॥

स्मृतयश्च पुराणानि भारतं मुनिपुङ्गवाः ।

अन्यान्यपि मुनिश्रेष्ठाः शास्त्राणि सुबहूनि च ॥ ३६ ॥

अन्यान्यपि । आर्षस्मृतिपुराणमूलानि । तदर्थं संग्रहशास्त्राणीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

सर्वं वेदाविरोधेन प्रमाणं नान्यवर्त्तना ।

एक एव द्विवा वेदो वेदार्थश्चैक एव तु ॥ ३७ ॥

वेदाविरोधेन । ‘विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति’ श्रुतपानम्’ इति हि जैमिनीयं

सूत्रम् । मूलभूतवेदानुमानेन स्मृत्यादेः प्रामाण्यं तद्विरोधे त्वनुमानमेव नोदे-
तीति मूलाभावादुपेक्षणीयम् । अथवा यावन्मूलोपलब्धं प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धस्मृ-
त्याद्यर्थो नानुष्ठेय इति सूत्रार्थः । वेदाविरोधेन चैत्प्रामाण्यं तर्हि ऋग्वेदेऽनुदि-
तहोमं निन्दित्वोदितहोमो विधीयते—

“मातः मातरनृतं ते वदन्ति पुरोदयाज्जुह्वति येऽग्निहोत्रम् ।

दिवाकीर्त्यमदिवाकीर्तयन्तः सूर्यो ज्योतिर्न तदा ज्योतिरेषाम्” इति ॥

यजुर्वेदे सूदितहोमनिन्दयाऽनुदितहोमो विधीयते—“यथाऽतिथये प्रहृ-
ताय दून्ध्यायावसथायाऽऽहार्यं हरन्ति तां हव्यदुदिते जुह्वति” इति । अतः
परस्परविरोधाद्देहद्वयमममाणं स्यादित्यत्राऽऽह—एक एव द्विजा वेद इति ।
सर्वोऽयमेक एव वेदस्तत्कुतः परस्परविरोधः । नचैवं स्ववचनव्याघातः ।
षोडश्विग्रहणाग्रहणवचनवद्विकल्पाभिप्रायत्वादित्यर्थः ॥ ३७ ॥

तथाऽपि मुनिशादूर्लाः शास्त्राभेदेन ज्ञेयितः ।

अनन्ता वै द्विजा वेदा वेदार्थोऽपि द्विजोत्तमाः ॥ ३८ ॥

कथं तर्हि भेदव्यवहारः—

“अस्मानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायाविस्तरः” इति स्मृतिः ।

“वेदा वा एते अनन्ता वै वेदाः” इति च श्रुतिरित्यत आह—तथाऽपीति ।
एकरयाप्यपरिमितस्य वेदस्य केनचिदप्येकेन पुरुषेणाभ्येतुं तदर्थस्य चानुष्ठातु-
मशक्यत्वादेकं वेदमृग्यजुःसामाथर्वभेदेन चतुर्धा विभज्य तत्रैकैकः पुनरेतरे-
षादिशास्त्राभेदेन ज्ञेयित इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

अनन्तो वेदश्चैव शंकरस्य शिवस्य

मायया न स्वरूपेण द्विजा हा देवैर्भवम् ॥ ३९ ॥

ननु वेदशास्त्रा एव वेदसंख्याताः कथं तर्हि “एक एव रुद्रो न द्वितीया-
य तरे” इति तैत्तिरीयकश्रुतिः । “अहमेकः प्रथममासं वर्तामि च भविष्यामि
च । नान्यः कश्चिन्मत्तो व्यतिरिक्तः” इत्यथर्वशिरसि वचनमित्यत आह—
वेदश्चेत्येति । मायया न स्वरूपेणेति । परमार्थतो द्वितीयो रुद्र इत्युक्तम् ।
अतस्तेनैव लीलाया निर्मितस्य मायामयस्य न वास्तवेन तद्वदेन विरोध
इत्यर्थः । नन्वेतादृशो लीला कश्चिदपि लोके न दृष्टव्य इत्यत आह—द्विजा

हा देववैभवंति । “ अहं हृत्यद्वहते स्वेदे ” इत्यभिधानम् । अन्यत्रादृष्टव-
यद्भुतस्यालंकारो न दूषणमित्यर्थः ॥ ३९ ॥

ब्रह्माणं मुनयः पूर्वं सृष्ट्वा तस्मै महेश्वरः ।

दत्तवानखिलान्वेदानात्मन्येव स्थितानिमान् ॥ ४० ॥

नन्वपौरुषेया वेदाः ‘आत्मा विरूपनित्यया’ ‘अनादिनिधना नित्या वायु-
त्सृष्टा स्वयंभुवा’ इति श्रुतिर्युती इति ते कथं निर्मिताः कश्चेता एतावती-
र्ग्रहीष्यति एतत् कृते निर्धयेराश्रित्यत आह—ब्रह्माणं मुनयः पूर्वमिति । स्वय-
म्भो लीलया सकलवेदग्रहणसमर्थं ब्रह्माणं निर्माय स्वात्मनि नित्यमवस्थिता
एव वेदास्तस्मै कृता इत्यर्थः । न च नित्यत्विद्वेदसमर्पणे शिष्योपाध्याप-
तुल्यता । उपाध्यायो हि स्वयमन्यतो लब्ध्वा शिष्यान्ध्यापयति । शिषस्तु
नैवमन्यतोऽर्पति स्वात्मनि नित्यमवस्थितानामेव तेषां ब्रह्मद्वारा संप्रदायं भवति-
ष्यति । “यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदाश्च प्रहिणोति तस्मै” इति
स्थितानामेव वेदानां मादणश्रुतेः ॥ ४० ॥

ब्रह्मा सर्वजगत्कर्ता शिवस्य परमात्मनः ।

प्रसादादेव रुद्रस्य स्मृतीः सत्स्मार सुव्रताः ॥ ४१ ॥

रघुतिपुराणादीनामपि ताह जिह्मैव मातृणं चंद्रवसान्यं न चेदमामाप्यं
तत्राऽऽह—ब्रह्मा सर्वजगत्कर्तेति । वेदे दिष्टा भागो कर्मभागो ज्ञानभागश्चेति ।
आद्यस्यार्थः रघुतिद्वयेन ब्रह्मणा शिषाज्ञैव ध्यायतातः । द्वितीयस्य तु वि-
ष्णुना व्यासरूपेणावतीर्य एराणस्त्वेनेति रघुतिपुराणानां वेददूयता न स्वात-
न्त्र्यमित्यर्थः । यद्यपि रघुतिष्वपि दिष्टानिरूपणमस्ति तथाऽपि तत्प्रसादादधिकं
द्रव्यशुद्धिमत्त्वेन हि कथितम्—

“ सैवहरेष्वरज्ञानादिरुद्धिः परमा मता ” इति ।

यत्तुर्थाश्रमपदसहस्रेण शोषनिषेधतत्त्वनिर्दणं कृतमिति । एगणानां तु
विद्यामाधानं मासदृगिकं कर्मनिरूपणम् । एराणेषु हि जगद्रूपनिरिधितिर्य-
कारणत्वं शिवस्याभिमत्योत्पत्तिस्वरणत्वं सर्गोक्तम् । लवस्वरणत्वं च मति-
सर्गेण । रितित्यादयत्वं च वंशमन्त्रगतसंज्ञानुचरितनिरूपणेन तत्प्रसादा-
श्रमधर्मा आगता इति । अत एव धर्मविषये रघुतिपुराणविमानपदो रघुतीनां
मावत्त्वं तत्र तासां तात्पर्यत इति स्वरज्ञानविषये एगणमावत्त्वमिति
विशेषः ॥ ४१ ॥

विष्णुर्विश्वजगन्नाथो विश्वेशस्य शिवस्य तु ।

आज्ञया परया युक्तो व्यासो जज्ञे गुरुर्मम ॥ ४२ ॥

व्यासेन पुराणानां प्रणयनं प्रागुक्तं तस्य तु विष्णोरवतारत्वमिदानीमाह—
विष्णुर्विश्वजगन्नाथ इति ॥ ४२ ॥

स पुनर्देवदेवस्य प्रसादादम्बिकापतेः ।

संक्षिप्य सकलान्वेदांश्चतुर्धा कृतवान्द्विजाः ॥ ४३ ॥

न केवलं वेदोपबृंहणाय पुराणप्रणयनम् । महतो वेदस्याल्पबुद्धिभिर्दुरव-
शाद्यत्वात्तत्तच्छाखाविभागं कृत्वा संप्रदायप्रवर्तनमपि तेनैव कृतमित्याह—स
पुनर्देवदेवस्येति ॥ ४३ ॥

ऋग्वेदः प्रथमः प्रोक्तो यजुर्वेदस्ततः परः ।

तृतीयः सामवेदारुचश्चतुर्थोऽथर्व उच्यते ॥ ४४ ॥

एकविंशतिभेदेन ऋग्वेदो भेदितोऽमुना ।

यजुर्वेदो द्विजा एकशतभेदेन भेदितः ॥ ४५ ॥

अथर्ववेदोऽकारान्तोऽप्यस्ति । ‘अथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय माह’ इति प्रयोगा-
त्तेन लोके प्राजुर्येण प्रोक्तत्वाद्देवोऽप्यथर्वः । प्रोक्तार्थे वाऽपि कृते ‘संज्ञापूर्वको
विधिरनित्यः’ इति वृद्धिमरुतिभावगौरभावः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

नवधा भेदितोऽयं वेदः साम सहस्रधा ।

॥ व्यस्तवेदतया व्याप्त इति लोके श्रुतो मुनिः ४६ ॥

गीतिविशेषः साम । गीतिषु सामारयेति हि जैमिनिः । तदाश्रयमन्त्रयोगा-
द्देवोऽपि साम । उक्ते वेदविभागे व्यासनामनिर्वचनमेव प्रमाणमाह—व्यस्तवेद-
तयेति । वेदान्निभज्याऽऽसमन्ताच्छिष्येभ्यो व्यस्त्यतीति व्यासः । प्याटाक्षुप-
सर्गो पचाद्यच् । व्यस्ता वेदाः शिखिर्नैव कर्ता महर्षिरूपेण निजेनैवावतारान्त-
रेण करणेनेति करणे वा यच् ॥ ४६ ॥

अयं साक्षान्महायोगी व्यामः सर्वज्ञ ईश्वरः ।

महाभारतमाश्रयं निर्ममे जगवान्मुनिः ॥ ४७ ॥

सर्वज्ञत्वे द्रढयितुं सांख्येन चतुर्विधपुरुषार्थप्रकाशकस्य महाभारतस्य तेन-
च प्रणयनमाह—अयं साक्षान्महायोगीति । उक्तं हि—

“ धर्मं चार्थं च कामं च मोक्षं च परतर्पणम् ।

यदिहास्ति तदन्यत्र यत्नेहान्वितं न सत्कथितम् ” ॥ १ ॥

इदमेव हि महाभारतप्रणयनं स साक्षाद्विष्णोरवतार इत्यत्र गम्यम् । यथाहुः—

“ कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्धि नारायणं ममम् ।-

कौत्स्यः पुण्डरीनाक्षान्महाभारतवृद्धयेतु” इति ॥ ४७ ॥

तस्य शिष्या महाभागाश्वत्वारो मुनिसत्तमाः ।

अमवन्त मुनिस्तम्भः पैलादिभ्योऽद्दाच्छ्रुतीः ॥ ४८ ॥

तेभ्योऽधीता श्रुतिः सर्वः माध्वी विशाः सचातनी ।

तया वर्णाश्रमाचारः प्रवृत्ता वक्त्रविचाराः ॥ ४९ ॥

पुगणानां प्रवक्तारं स मुनिर्मां न्ययोजयत् ।

तस्मादेव मुनिश्रेष्ठाः पुराणं प्रवदाम्यहम् ॥ ५० ॥

पैलादिभ्यः पैलश्चैत्रव्यायनकैमिनिसुमन्तुभ्यश्चतुरो वेदान्तश्चा ते यथा
सत्त्ववर्तने निपुक्ता एव पुराणानि यत्ने दत्त्वाऽहं निपुक्त इति तदाज्ञयैवेयं
मया व्याक्रियत इत्यर्थः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥

अह्यया परया मुक्ताः शृणुध्वं मुनिपुङ्गवाः ।

इति श्रुत्वा मुनिश्रेष्ठा नैमिषीयाः मनातनाः ॥ ५१ ॥

शृणुध्वमिति व्यत्ययेनाऽऽत्मनेपदम् ॥ ५१ ॥

प्रणम्य सूतमध्यग्रं पूजयामासुरादरात् ।

सोऽपि सर्वजगद्धेतुं शंकरं परमेश्वरम् ॥ ५२ ॥

अम्बिकापतिमीशानमनन्तानन्दचिद्धनम् ।

ध्यात्वा तु सुचिरं कालं तवया परवशोऽभवत् ॥ ५३ ॥

प्रणयेति । “र्व - ह्” यदार्हावेति - र्जननिबन्धना पू० । इह तु श्रवणार-
म्भनिबन्धने प्रणयपुत्रे मुनीनाम् । इत्येवं पृष्ठो मुनिश्रेष्ठैरित्यत्र सूत्रेन
शिवस्य प्रणिधानं चाक्षुषद्विरार्यम् । इह तु प्रणिधानं पुराणारम्भादेति ।
सर्वगत्येतुमिति जगतामुपादानरूपेण । शंकरं परमेश्वरमिति निमित्तरूपेण ।
अम्बिकापतिमिति लीलावताररूपेणानन्वानन्दचिदम्बनामिति निष्कलरूपेण
प्रणिधानमिति ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

नमः सोमाय रुद्राय शंकराय महात्मने ।

ब्रह्मविष्णुसुरेन्द्राणां ध्यानगम्याय शूलिने ॥ ५४ ॥

भक्तिपारस्वयादेव तन्मुखादप्रयत्नेनेयमुद्भूता स्तुतिः । नमः सोमायेति ।
सोमश्चन्द्रः शिवस्य सप्तमी मूर्तिः । इदं च पृथिव्यादिमूर्त्यन्तरसप्तकस्याप्युपल-
क्षणम् । उमया वा सहितः सोमः । रुद्रमनिष्टं संसारं द्रावयतीति रुद्रः । उक्तं
च बादवीयसंहितायाम्—

“रुद्रः खं दुःस्वहेतुं च विद्रावयति नः प्रभुः ।

रुद्र इत्युच्यते तस्माच्छिवः परमेश्वरणम्” ॥ इति ।

न केवलमनिष्टनिवृत्ताविष्टप्राप्तावपि स एव कारणमित्याह—शंकरायेति ।
भक्तिप्यतिरिक्तैरुपायसहस्रैरप्यगम्यत्यक्थनाय तस्य निरतिशयं प्रभावमाह—
महात्मन इति । तदुपपादनाय भक्तिविरहे प्रवृत्तानामपि प्रयत्नास्तत्र कुण्ठिता
इत्याह—ब्रह्मविष्णुसुरेन्द्राणातिमिति । उक्तं हि कल्पकारोपनिषदि “ब्रह्म ह
देवेभ्यो धिजिग्ये” इत्यारभ्य पराशिवानुग्रहेणैव ब्रह्मविजया इन्द्रादयः स्वमा-
हात्म्यनिबन्धनमेव तं विजयं मेभिरे । शिवश्च तेषां विनाशहेतुं भद्रमपनेतुं दूरे
दिव्येन ज्योतीर्मयेन रूपेणाऽऽविरासीदिति लोकोत्तरं रूपमिति विमृशन्तोऽपि
ते तं नाऽपिष्टुः । तदाह तत्र ध्यमानत किमेतदहमिति यैसं यजनीयं पूजाह-
मिति तत्तत्तज्जिज्ञासया गतयोरद्विवाक्योः अतिवयोः त्वयं गतायेन्द्राय देवो
दर्शनमाये न शशात् । नतो व्यषयत्वमाय निगतिशयभक्तिपुक्ताय तत्रैव हैम-
वतारूपेणावतीर्य व्यापारोत्पराशिवोऽयं भवतां विनाशहेतुं यदगपनेतुमनुग्रह-
णाऽऽविरासीदिति । तद्विद्वमुक्तं ध्यानगम्यायेति ॥ ५४ ॥

अति गम्याय भक्तानां विदुषामात्मरूपिणे ।

स्यानुभूतिप्रमिद्धाय नमस्तं सर्वनाशिणे ॥ ५५ ॥

इति श्रीसुन्दरपुराणे श्रीसूतसंहितायां शिवमाहात्म्यखण्डे

अध्यायतारकथनं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

भक्तिगम्यायेति भक्तेः फलभूतं ज्ञानयोगमाह—विदुषां मरुतेषु इति ।
विदुषो निजरूपरूपानिनः स्वात्मानमेव प्रापयतीत्यर्थः । इत्थंभूतरूप शिवस्य
स्वरूपमाह—स्वानुभूतिभसिद्धायेति । स्वयं स्वतत्त्व एव भासते न प्रकाश-
न्तरेण । स्वातिरिक्तस्य च सर्वस्य भावे स्वयमेव हेतुर्भवति । “ न तत्र सूर्यो
भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति तुल्योऽयमग्निः । तमेव भान्तमनु-
भाति सर्वम् ” इति च श्रुतेरित्यर्थः ॥ ५५ ॥

इति श्रीमत्कार्त्तिकविन्द्यासक्रियाशक्तिपरमभक्तश्रीमद्भयम्बकपादाब्जसेवापरायणै-
नोपनिषन्मार्गप्रवर्तकेन माधवाचार्येण विरचितायां श्रीसूतसंहिताया-
त्पर्यवर्तिषिकायां शिवमाहात्म्यखण्डे अध्यायतारकथनं नाम
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

भिमिषीया ऊचुः—

सर्वं जगदिदं विद्वन्विभक्तं केन हेतुना ।

उत्तरज्ञं केनचित्तस्मादनित्यं च ततः पशुः ॥ १ ॥

अथ पाशुपतग्रन्थपूर्वकः देवोपदेशादनुभवपर्यन्तं बोधो भवतीति षष्ठं द्विती-
योऽध्याय आरम्भते । तस्मात्सि किञ्चिज्जगतः कारणमिति सामान्यतो जानन्त
इदं तदिति विशेषेणानान्तो ज्ञानवस्तुजिज्ञासया सूर्यं पश्यन्तुः—सर्वं जग-
दिदं विद्वदिति । प्रश्नोपपत्तये सामान्यतो ज्ञानहेतुमाह—उत्तरं केनापि-
दिति । अनित्यत्वादेव जगदुत्पत्तिमदुत्पत्तिश्च न विना कारणेन । अतोऽस्ति
किञ्चित्कारणमिति सामान्यतो ज्ञावमित्यर्थः । अधुना विशेषेण ज्ञाने कारण-
माह—ततः पशुरिति ॥ १ ॥

अज्ञत्वान्नैव हेतुः स्यान्न च प्रकृतिरेव च ।

अतः सर्वजगद्धेतुस्य एव तपोधन ॥ २ ॥

तमस्माकं महाभाग ब्रूहि पुण्यवतां वर ।

अज्ञत्वादिति । जगत उपादानाद्विज्ञानमन्तरेण तत्कर्तृत्वासिद्धेर्जावत्य परि-
च्छिन्नज्ञानत्वात्प्रकृतेश्च जडत्वेन तदभावाच्च तत्कारणतोपपत्तिरित्यर्थः । मल-
मायाकर्मलक्षणपाशत्रयवद्धा जीवाः पशवः । तत्र मलपाशमात्रवद्धा विज्ञान-
कलाः । ते द्विविधाः । समाप्तकलुषा असमाप्तकलुषाश्च । आद्या विद्येशाः ।
द्वितीयाः सप्तकोटिमहामायात्मकाः । मलकर्मलक्षणपाशद्वयवद्धाः मलयकलाः ।
तेऽपि मलकर्मणोः परिषाकभाषामानाभ्यां द्विविधाः । येषां वत्परिषाको नारित
ते कर्मवशात्तानायायोनिषु जायन्ते । येषां तु मलकर्मपरिषाकोऽस्ति तेषु केपु-
चिर्वाश्वरानुग्रहाज्जवनपतयो भवन्ति । पाशत्रयवद्धास्तु कलाद्वियोयात्सकलाः ।
तत्राष्टादशाधिकशतसंख्याकाः शिवानुग्रहान्मन्त्रेश्वरा भवन्ति । तत्र शतरुद्राः
शतमण्डलिनोऽष्टौ क्रौंषावयोऽष्टौ श्रीकण्ठधीरेश्वरौ चेति । तद्व्यतिरिक्तानां मध्ये
येषां मलत्रयपरिषाकस्तानाचार्यरूपेण शिव एव दीक्षयाऽनुगृह्णाति । अपरिष-
कमलास्तु मलपरिषाकार्यं भोगाय नानायायोनिषु विनिषुङ्क्ते । एवै सर्वेऽपि पशवः
सत्यपि ज्ञानोत्कर्षतस्तमभावे सार्वश्याभावाच्च जगतः कर्तारः । प्रकृतेस्तु जड-
त्वात्तद्भूत एव कर्तृत्वम् । अतोऽन्येनैव केनचित्सर्वतो जगतः कर्त्रा भवि-
तव्यम् ॥ २ ॥

सूत उवाच—

पुरा विष्णवादयो देवाः सर्वे संभूय कारणम् ॥ ३ ॥

विचार्य जगतो विप्राः संशयाविष्टचेतसः ।

अतीव सुखदं शुद्धं रौद्रं लोकं समागमन् ॥ ४ ॥

कोऽसाविति मुनीनां जिज्ञासा । अत्रोचरमर्षवैश्वरसि स्थितयाऽऽन्याधि-
क्येन सूत आह—पुरा विष्णवादयो देवा इति । अतीव सुखदं शुद्धमिति ।
तथा च श्रुतिः—“देवा इ वै स्वर्गं स्नोदममन्” इति । तदाहुः—

“यत्र ह्युरेन संविधं न च ग्रस्तमनन्तरम् ।

अभिलापोपनीतं च सुखं स्वर्गपदान्यदम्” इति ॥ ३ ॥ ४ ॥

तेषां मध्ये महादेवः संसारद्रावको हरः ।

रुद्रः परमकारुण्यः स्वयमाविरभूद्द्विजाः ॥ ५ ॥

अदृष्टपूर्वं तं दृष्ट्वा देवा विष्णुपुरोगमाः ।

प्रणिपत्य महादेवमपृच्छन्को भवानिति ॥ ६ ॥

परमकारुण्यः करुणैव कारुण्यम् । 'चतुर्वर्णादिभ्यः स्तार्थे' इति प्यञ् ।
तमाविर्भूतं रुद्रं देवाः को भवानित्यपृच्छन् । तदाह श्रुतिः—“ते देवा रुद्रम-
पृच्छन्को भवानिति” इति ॥ ५ ॥ ६ ॥

सोऽब्रवीद्भगवान् रुद्रः पशूनां पतिरीश्वरः ।

सर्वज्ञः सर्वतत्त्वानां तन्वभूतः सनातनः ॥ ७ ॥

पशूनां पतिः । उक्तलक्षणानां त्रिविधानां पशूनामनुग्रहेण पालनात्पतिः ।
उक्तं हि मृगेन्द्रसंहितायाम्—

“अधानादिमलापेतः सर्वकृत्सर्वदृक् शिवः ।

पूर्वं व्यत्यासितरयाणोः पादाञ्जालमपोदति” ॥ इति ।

पाशानां स्वव्यापारे सामर्थ्यापानात्पशूनां भोगापवर्गप्रदानाच्च तेषामीष्ट
इतीश्वरः । यथाऽऽहुरागमिकाः—

“श्रुक्तिं श्रुक्तिमणूनां स्वव्यापारे समर्थनाथानम् ।

जटवर्गस्य विषये सर्वानुग्राहकः शंभुः” ॥ इति ।

सर्वतत्त्वानां तत्त्वभूत इति । आप्रलयमवस्थितानि तत्त्वानि प्रलयेऽप्यव-
स्थानास्तु सनातनः शिवः सर्वतत्त्वानां तत्त्वभूतः । तदुक्तम्—

“आप्रलयेऽप्यस्ति सर्वेषां भोगदायि भूतानाम् ।

तत्त्वत्त्वमिति श्लोकं न शरीरघटादि तत्त्वमवतः” ॥ इति ॥ ७ ॥

अहमेकः जगद्धातुरासं प्रथममीश्वरः ।

वर्तामि च त्रविष्यामि न मत्तोऽन्योऽस्ति कश्चन ॥ ८ ॥

रुद्रत्योत्तरम्—अहमेक इति । जगद्धातुर्ब्रह्मणः सकृत्कालपि प्रथममहमासं
वर्तामि त्रविष्यामि च । एकैककालकृतपरिच्छेदविरहाभिप्रायं नतु कालत्रयसं-
वन्ध्याभिप्रायमहमेक इति न मत्तोऽन्य इति च । स्वातिरिक्तस्य कालस्यापि
निगमात् । अत एव चेक इत्यपि द्विधादिसंख्यासंवन्धनिरासो विवक्षितो

नैकत्वसंबन्धः । यदाह श्रुतिः—“ अहमेकः प्रथममासं वर्तामि च भविष्यामि च नान्यः कश्चिन्मत्तो व्यतिरिक्तः ” इति ॥ ८ ॥

मन्मायाशक्तिसंकलृप्तं जगत्सर्वं चराचरम् ।

साऽपि मत्तः पृथग्विधा नास्त्येव परमार्थतः ॥ ९ ॥

कथं तर्हि लोकस्य चराचरजगद्गोचरोऽनुभव इत्यत आह—मन्मायाशक्ति-
संकलृप्तमिति । तर्हि तथैव मायया सद्धिर्तायत्वं चेन्न । तरया अपि परमार्थतः
सत्त्वाभावादित्याह—साऽपीति । अयमभिसंधिः—यदनुविद्धानि हि धान्यव-
भासन्ते तत्र तानि परिकल्पितानि यथाऽयं सर्पोऽयं दण्ड इयं धारेति रज्ज्वा
इदमशेनानुविद्धतया भासमानाः सर्पदण्डधारादयस्तत्र परिकल्पिताः । सदनु-
विद्धे चेदं सकलं जगदवभासते सम्यटः सम्यट इति । अतः सन्मात्ररूपे पर-
शिवे विश्वं परिकल्पितम् । नच तस्य सन्मात्रस्यानवमोसने तदनुवेधेन कल्पि-
तावभाससंभव इति सदैव तस्य प्रकाशोऽभ्युपगन्तव्यः । नच तस्य प्रकाशका-
न्तरं किंचिदस्ति । स्वव्यतिरिक्तस्य सर्वस्य कल्पिततया जडत्वात् । अतः
स्वप्रकाशतया तदेष चिद्रूपम् । तथा च भूपते—“सद्धीदं सर्वं सत्सदिति । चिद्धीदं
सर्वं काशते काशते च ” इति । तस्य च स्वात्मनोऽनतिरेकादात्मनः परममे-
मारपदत्वेन परमानन्दरूपत्वात् । श्रुतिभिश्च परानन्दैकरसार्थं प्रतिपादितम् ।
इत्थं सच्चिदानन्दैकरसः परमात्मा मन्मायेत्यत्र मच्छब्देनोच्यते । कल्पितस्य
जगतोऽन्यत्वनन्तरत्वे सर्वदोषलभप्रसङ्गाच्च कादाचित्कत्वम् । कादाचित्करस्य च
कारणापेक्षत्वाच्चदुर्लभं किंचित्कल्पितमुपादानमङ्गीकर्तव्यम् । सत्थोपादानत्वे
कार्यस्यापि कल्पितत्वव्याघातात्तरस्य च कारणरूपस्यैव तादृकारणान्त-
रकल्पनानवस्थोपातादनाद्येव तत्त्वधीकर्तव्यं सेयमुच्यते मायेति । सा च सत्त्वर-
जस्तमोगुणात्मिकाऽपि न सांख्याभिमतप्रधानवत्स्वतन्त्रा किंत्वीश्वरस्य परतन्त्रे-
त्याशयेन शक्तिरित्युक्तम् । शक्तिरिति परतन्त्रतामाहेति विवरणाचार्याः । ते च
शुणाः परपरमाभिभवात्प्रकाशः । चर्कं हि गीतासु—

“ रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भरत ।

रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ” ॥ इति ।

तेन सा माया त्रेधा भवति । रजस्तमसोरत्यन्ताभिभवेन विशुद्धसत्त्वा-
त्मिका तावदेव । ईषदुद्धृतान्यां रजस्तमोभ्यां मलिनसत्त्वात्मिका द्वितीया ।

तमसोऽत्यन्तदुःखेनात्यन्ताभिभूतयोः सत्त्वरजसोरसस्त्रयत्वात्केवलतमोमयी
तृतीयेति । तत्र मन्मायेत्यत्र मच्छब्दोपलसितं मायातीतं सच्चिदानन्दैकरसं
परशिवस्वरूपम् । विशुद्धसत्त्वप्रधाना तु माया मायिनं न वशी करोति । किंतु
तस्य वशे वर्तते । तथाच स्वाधीनमायोपाधिविशिष्टं तदेव परशिवस्वरूपमिदं
मच्छब्देनाभिधीयमानमीश्वरो जगत्कर्ता सर्वज्ञो भोगप्रद इत्यादिशब्दैरुच्यते ।
उक्तं हि व्यासेन—“फलमत उपपत्तेः” इति । मलिनसत्त्वप्रधाना तु मायिनं
वशी करोति । तद्वशीकृतं च चैतन्यं जीवः संसारी कर्ता भोक्तृत्यादिभिरुच्यते ।
केवलतमोमयी तु स्वाश्रयसत्त्वार्थं कृत्वा भूतभौतिकजगद्वार्त्तकभोग्यरूपेण
च विवर्तते । तत्र मच्छब्देनाभिहितो य ईश्वरो भोगप्रदस्तत्परतन्वा माया
मन्मायाशक्तिरित्युक्ता तथैव द्वितीयां दशां मात्स्योपाधिभूतया विशिष्टा भो-
क्तारो जीवशब्देनोक्ताः । तथैव तृतीयां दशां मात्स्योपाधिभूतया विशिष्टं
भोग्यं जडं जंगदक्षरमित्युच्यते । इत्थं भोगप्रदभोक्तृभोग्यविभागकल्पिकाया
मायायाः कल्पितत्वात्मायातीतपरशिवव्यतिरेकेण परमार्थतो न भवेति इति ।
तदुक्तं श्वेताश्वतरोपनिषादे—

“भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं शोक्तं त्रिविधं शर्त्तमेतत्” इति । ॥

यावद्ब्रह्म न जानाति तावत्प्रेरयिता भोगप्रद ईश्वरः । भोक्ता जीवः ।
भोग्यं जगदिति विभागः । ब्रह्म भूत्वा तु स्थितरथैतद्विषयं ब्रह्मैव भवति ।
अतो मायाशक्तिसंयत्समैत्यर्थः । आगमिका अप्याहुः—

“शिवो दाता त्रिवो भोक्ता शिवः सर्वभिर्दं जगत् ।

शिवो यनाति यज्ञैश्च यः शिवः सोऽहमेव हि” ॥ इति ।

मायातीतः शिव एव स्वमायया भोगदाता भोक्ता भोग्यं च भवति । यदा
तु भोक्ता शिवं साक्षात्कुरुते तदा विभागहेतुभूताया मायाया नशात्त्रयं शिव-
रूपतामेव प्रतिपद्यत इत्यर्थः । अयमर्थः सर्वोऽप्येवमपञ्चेन भविष्यति ॥ ९ ॥

मीमेवं वेदवाक्येभ्यो जानात्याचार्यपूर्वकम् ।

यः पशुः स विमुच्येत ज्ञानाद्देवान्स्वाक्यजात् ॥ १० ॥

उक्तमायापरिहारेण शिवस्वरूपप्राप्तावुपायस्य—मामेवमिति । वेदवाक्येभ्य
इति । तत्त्वमसित्यादिभ्यः । स एव मुख्य उपायः । “तं त्वोपनिषदम्” इति
श्रुतेः । आचार्यपूर्वकमिति । “आचार्यवान्द्रूपो वेद” इति श्रुतेः । ‘यो जाना-

१ दिग्दीप्तः । २ क. ख. “ममेव” । ३ क. ६. जीवाश्चरान्दे । ४ ड. जगत्ता-
वर । ५ भ. भति । ६ ड. “हं धनम्” । ७ ड. मरीचिम् । ८ ख. मायैव वेद । ९ घ.
“नराक्षणा” । १० क. घ. एव वि मु ।

ति सोऽब्रानान्मुच्यते' इति । 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इति । 'तमेव विदित्वाऽ-
ति मृत्युमेति' । 'तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था विद्यतेऽप्यनाय'
इति च श्रुतेः ॥ १० ॥

इत्युक्त्वा भगवान् रुद्रः स्वं पूर्णं रूपमाविशत् ।

नापश्यन्त ततो रुद्रं देवा विष्णुपुरोगमाः ॥ ११ ॥

इत्थं गुरूपदेशादेव ज्ञातव्यं स्वरूपमुपदिश्य तत्साक्षात्कारसाधनानां पाशु-
पतव्रतमण्यपञ्चाक्षरजपादीनां आसन्न एव देवैर्ज्ञातुं शक्यत्वेन कर्तव्याभावा-
च्छिवः स्वमतिष्ठोऽभवदित्याह—इत्युक्त्वा भगवान् रुद्र इति ॥ ११ ॥

अथर्वशिरसा देवमस्तुवंश्चोर्ध्वबाहवः ।

अन्यैर्नानाविधैः सूक्तैः श्रीमत्पञ्चाक्षरेण च ॥ १२ ॥

पुनः साक्षाच्छिवज्ञानसिद्धयर्थं मुनिपुङ्गवाः ।

अग्निहोत्रसमुत्पन्नं भस्माऽऽदायाऽऽदरेण तु ॥ १३ ॥

निधाय पात्रे शुद्धे तत्पादौ प्रक्षाल्य वारिणा ।

द्विराचम्य मुनिश्रेष्ठाः सप्तवित्राः समाहिताः ॥ १४ ॥

उपदेशपरितुष्टारतुष्टुरित्याह—अथर्वशिरसा देवमिति । यो वै रुद्र इत्यादि-
नेत्यर्थः । तदाह श्रुतिः—ततो देवा रुद्रं नापश्यन्ते देवा रुद्रं ध्यायन्ति ।
ततो देवा ऊर्ध्वबाहवः स्तुवन्ति यो वै रुद्रः स भगवानित्यादि । अलभ्यलाम-
निवन्धनस्य हर्षोत्कर्षस्य छिदममूर्ध्वबाहुत्वम् । अन्यैर्नानाविधैः सूक्तरिति ।
शतरद्वियादिभिः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

ओमापः सर्वमित्येतन्मन्त्रमुच्चार्य भक्तितः ।

ध्यात्वा विष्णुं जलाध्वक्षं गृहीत्वा भस्म वारिणा ॥ १५ ॥

ओमापः सर्वमिति । 'ओमापो ज्योती रसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः स्वरोम्' इत्ये-
तन्मन्त्रमित्यर्थः । सर्वशब्देनार्थद्वारा ज्योतिरादयः शब्दा गृह्यन्ते ॥ १५ ॥

विमृज्य मन्त्रज्जावालैराग्निरित्यादिसप्तभिः ।

समाहितभियः शुद्धाः शिवं ध्यात्वा शिवामपि ॥ १६ ॥

अग्निरित्यादीति । सप्तभिरिति शब्दपरो निर्देशः । आदिशब्देन जन्ममिति
स्थलमित्यादयो गृह्यन्ते ॥ १६ ॥

संमृद्धूत्य मुनिश्रेष्ठा आपादतलमस्तकम् ।

सितेन घस्मना तेन बलमूर्तन भावनात् ॥ १७ ॥

ललाटे हृदये कुक्षौ देहद्वे च सुराक्षमाः ।

त्रिपुण्ड्रधारणं कृत्वा ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् ॥ १८ ॥

एवं कृत्वा ब्रतं देवा अथर्वशिरसि स्थितम् ।

शान्ता दान्ता विरक्ताश्च त्यक्त्वा कर्माणि सुवताः ॥ १९ ॥

ब्रह्मभूतेनेति । ब्रह्मत्वेन भाव्यमानतया ब्रह्मभूतेनेत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

बालाग्रमार्गं विश्वेशं जातवेदस्वरूपिणम् ।

हृत्पद्मकर्णिकामध्म ध्यात्वा वेदविदां वराः ॥ २० ॥

सर्वज्ञं सर्वकर्तारं समस्ताधारमद्भुतम् ।

प्रणयेनैव मन्त्रेण पुजयामासुरीश्वरम् ॥ २१ ॥

बालाग्रमानमिति । अतिसूक्ष्मे दृष्टरासाञ्च उपलभ्यमानत्वादीशस्य बाला-
ग्रमावत्वम् । जातमाविर्भूतं वेदो ज्ञानं तदेव स्वरूपं तद्वन्तम् । यद्वा चरमसाक्षा-
त्कारवृत्त्यभिमुख्यैः सधारणं संसारं दृष्टीति जातवेद इत्यादित्वारोपः । श्रूयते
हि—‘बालाग्रमार्गं हृत्पदस्य मध्ये विश्वं देवं जातवेदं वरेण्यम्’ इति ॥ २० ॥ २१ ॥

अथ तेषां प्रसादार्थं पशूनां पतिरीश्वरः ।

उमार्धविग्रहः श्रीमान्सोमार्धकृतवरोखरः ॥ २२ ॥

भीलकण्ठो निराधारो निर्मलो निरुपद्रवः ।

ब्रह्मविष्णुमहेशनिरुपास्यः परमेश्वरः ॥ २३ ॥

अथ तेषामिति । प्रसादो नैर्मल्यं संग्रहस्तद्विद्यानिर्मुक्तिरतदर्थमित्यर्थः । ननु
ब्रह्मादिभ्यः पूर्वमपि देवैः शिवः साक्षात्कृतः सन्नुपदिदेशेत्युक्तम् । ब्रह्मादिभिः को
विशेषो जात इति । न । सर्वत्र रूपे तत्र साक्षात्कृतम् । निष्कलं तु शिवेनोपदिष्टं
सन्नुपगतः परोक्षतयैव ज्ञातम् । अधुना तु ब्रह्मादिभिः प्रतिबन्धकदुरितमलया-
द्यत्मात्परोक्षतया ज्ञातं तदेव निष्कलं तत्रैव प्रत्यक्षतोऽप्यव्यभिचि विज्ञेयः ।
नन्वब्राह्मणमार्धविग्रहः सोमार्धकृतवरोखर इति सङ्कल्पेन रूपमुच्यते । न । यः
मागदृष्टः सकल उमार्धविग्रहादिरूप इत्यनूय स एव निराधारत्वनिर्मलत्वादिना

निष्कलरूपेण साक्षात्सान्निध्यमपरोक्षज्ञानविषयभावनमकरोदिति विधानात् ।
निराधारः । त्वमादिमप्रातिष्ठत्वात् । 'स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति त्वे महिम्नि'
इति श्रुतेः । मायापारतन्त्र्यलक्षणकालुष्यविरहाजैर्मल्यम् । अत एव मायाका
रसंसारोपप्लवविरहाविरूपप्लवः ॥ २२ ॥ २३ ॥

सान्निध्यमकरोद्भुदः साक्षात्संसारनाशकः ।

यं प्रपश्यन्ति वेदान्तैः स्वरूपं सर्वसाक्षिणम् ॥ २४ ॥

तमेव शंकरं साक्षाद्दृशुः सूरसत्तमाः ।

यं न पश्यन्ति दुर्बुक्ताः श्रौतस्मार्तविवर्जिताः ॥ २५ ॥

तमेव शंकरं साक्षाद्दृशुर्देवपुङ्गवाः ।

यत्प्राप्त्यर्थं द्विजैर्वेदा अधीयन्ते समाहितैः ॥ २६ ॥

तमेव रुद्रभीशानं ददृशुस्त्रिदशा भृशम् ।

यं यजन्ते मुनिश्रेष्ठाः श्रद्धया ब्राह्मणोत्तमाः ॥ २७ ॥

तमेव परमं देवं ददृशुः स्वर्गवासिनः ।

यं प्रपश्यन्ति देशेन योगिनो दग्धकिल्बिषाः ॥ २८ ॥

तमेव सर्वमानन्दं ददृशुर्लोकनायकाः ।

यस्य प्रसादाद्भगवान्विष्णुर्विश्वजगत्पतिः ॥ २९ ॥

तमेव सर्वलोकेशं ददृशुः पुरुषाधिकाः ।

यत्प्रसादाद्द्विजा ब्रह्मा स्रष्टा सर्वस्य सुवताः ॥ ३० ॥

तदेव साक्षात्क्रियमाणं निष्कलं रूपं सकलाद्विचिष्य विमर्शयितुमाह—यं
प्रपश्यन्तीत्यादिभिः । वेदान्तैः 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्यादिभिः पदार्थ-
पदैरवान्तरवाचयगतैस्तत्त्वमस्यहं ब्रह्मास्मीत्यादिभिर्मिथ्यावाचयगतैश्च पदैरभि-
धावृत्त्या सशुणं रूपं ज्ञात्वा लक्षणया निष्कलं रूपं पश्यन्तीत्यर्थः । तथाहि—
सत्यज्ञानानन्तानन्दशब्दाः परापरजातिवाचिनस्तदाधारमूलाभासानन्दव्यक्ति
ब्रह्मत्वेन लक्षयन्ति । तत्त्वमस्यहं ब्रह्मास्मीत्यादौ च तदादीनि पदानि सर्वज्ञ-
त्वजगत्कारणत्वादिविशिष्टं त्वमादीनि च संसाराद्विनिर्गुणमिधाय विरुद्धं विप्र-
पर्णाशद्वयं परित्यज्यास्वभैकरसं लक्षयन्ति । स्वरूपमिति । न्वं निरन्तमम-
स्मोपाधिकं रूपमित्यर्थः । सर्वसाक्षिणमिति । यथा साक्षां व्याख्यान-

नुप्रविष्टुं उदासीन एवं संसाराननुप्रविष्टमुदासीनामित्यर्थः । अथापि शंकरमिति सकलं रूपमनूय तस्य तेमेव साक्षाददृशुरिति निष्कलरूपतया साक्षादर्शनमुच्यते । यद्वा त्वं सुखं संसारिणां मुक्तानां च करोतीति शंकरः । तथाहि—शुभकर्मोपरथापितविषयेन्द्रियसंयोगजनितान्तःकरणवृत्तौ पर एवाऽऽनन्दः संसारिणां मात्रया व्यज्यते । श्रूयते हि—‘ एतत्सैवाऽऽनन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रा-मुपजीवन्ति ’ इति । सकलसंसारिणवृत्तौ च साकल्येन व्यज्यते । ‘ एषोऽस्य परमानन्दः ’ इति श्रुतेः । तदुक्तं तत्त्वविद्भिः—

“स्वमात्रयाऽऽनन्दचदनं जन्तुसर्वात्मभावेन तथा परम् ।

यच्छंकरानन्दपरं हृदये विभ्राजते तद्यतयो विशन्ति ” ॥ इति ।

यत्प्राप्त्यर्थं द्विजैर्वेदा अधीयन्ते । यं यजन्त इति । ‘ समेतं वेदानुषधनेन ब्राह्मणा विविदधन्ति यज्ञेन ’ इति श्रुतेः । रुद्रमीशानमिति शंकरपठवदनुवादत्वेमेव । यद्वा रुद्रं दुःखं द्राघयतीति रुद्रः । अपरतन्त्रत्वादीशानश्चेति निष्कलपरतया ध्यायेयम् । न केवलं विविदिषन्ति विदन्ति चेत्याह—यं प्रपश्यन्ति देवेशं योगिन इति । यस्य प्रसादादिति । यद्विष्णोर्जगतः परिपालने सामर्थ्यं यद्वृक्षपस्तत्तृष्टौ सामर्थ्यं तदुभयं शिवप्रसादादेवेत्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

तमेव सैत्यमीशानं ददशुः सत्त्वसंयुताः ।

अथ तं तुष्टुवुर्देवाः साम्बं सर्वफलप्रदम् ॥ ३१ ॥

संसाररोगदुःखस्य भेषजं भद्रवस्वराः ।

अथ देवो महादेवः साम्बो देवैरभिष्टुतः ॥ ३२ ॥

विलोक्य देवानखिलान्श्रीतोऽस्मीत्यब्रवीच्चरः ।

पुनर्देवान्समालोक्य रुद्रो विष्णुपुरोगमान् ॥ ३३ ॥

सत्त्वसंयुता विशुद्धसत्त्वाः । श्रूयते हि—‘ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्तत्तत्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः’ इति । अथ तं तुष्टुवुरिति । इयमपरोक्षज्ञानलाभ-निबन्धना स्तुतिः । अथर्वशिरसा देवमस्तुवन्निति तृपदेशतः परोक्षज्ञानलाभनिबन्धना स्तुतिरिति । सर्वफलप्रदमिति । निरतिशयानन्दत्वेन सुखजातस्य समस्तस्वाश्रैवान्तर्भावात् । श्रूयते हि—‘ यो वेद सोऽश्रुते सर्वान्कामान्सह ’ इति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

ग्राह गम्भीरया वाचा भंगवान्करुणानिधिः ।

अहमेव परं तत्त्वं मत्तो जानं जगत्सुराः ॥ ३४ ॥

मय्येव संस्थितं नष्टं मत्समो नाधिकः सदा ।

मत्स्वरूपपञ्ज्ञानादेव संसारनिर्हतिः ॥ ३५ ॥

ननूपदेशेन परोक्षज्ञानं देवानां शिवेन प्रागेव जनितम् । प्रागुक्तपाशुपतत्र-
तादिसाधनैश्च तैस्तन्निष्कलं रूपमपरोक्षतया ज्ञातम् । किमतः परमहमेव परं
तत्त्वमित्यादिना तेभ्यः शिवेनोपदेष्टव्यम् । अथ तस्य तन्निष्कलरूपस्य साक्षा-
त्कृतस्यापि वचनात्स्वरमादमेष्ट उपदिश्यत इति । न । तस्याप्यहमेको जगद्धा-
तुरित्यादिना प्रथमत एवोपदिष्टत्वात् । सत्यम् । येयं यथा निष्कलरूपता भव-
द्भिः प्रागुपदेशतो ज्ञाता सैवेयमिदानीं भवद्भिः साक्षात्कृतेति देवैर्ज्ञाताया अपि
शिवेन प्रत्यभिज्ञाप्यमानत्वात् । मत्तो जातमिति । ' यतो वा इमानि भूतानि
जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्तमन्यभिसंविशन्ति ' इति श्रुतेः ।
मत्समो नाधिकः सदेति । मुक्तौ द्वितीयत्यैवामावात्संसारे सतोऽपि द्वितीयस्य
शिवादपकृष्टत्वात् कदाचित्पि परः शिवेन समोऽस्ति कुतोऽभ्यधिकस्य कथा ।
श्रूयते हि—' न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते ' इति । ज्ञानरय मोक्षहेतुत्वं
यत्प्रागुपदिष्टम् 'यो जानाति स मुच्यते' इति । तत्प्रत्यभिज्ञापयति—मत्स्वरूप-
परिज्ञानादिति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

मम ज्ञानं च वेदान्तश्रवणादेव जायते ।

मुमुक्षोर्वैतनिष्ठस्य प्रशान्तस्य महात्मनः ॥ ३६ ॥

ज्ञानस्य वेदान्तहेतुकत्वमुपदिष्टम् ' ज्ञानं वेदान्तवाक्यजम् ' इति तत्प्रत्य-
भिज्ञापयति—मम ज्ञानं चेति । तदपि श्रवणमभिहितप्रतादिसहितकल्मसस्यैव
फलपर्यन्तं भवति नान्यस्येत्याह—मुमुक्षोर्वैतेति । विविदिषापरिपन्थिपापाप-
नयनं यनादिना । उत्पन्नविविदिषस्य मुमुक्षोर्वैतनपरिपन्थिपापापनयो प्रता-
दिनेति ॥ ३६ ॥

त्यक्तकर्मकलापस्य ध्याननिष्ठस्य शूलिनः ।

यज्ञदानादिभिः क्षीणमहापापार्णवस्य च ॥ ३७ ॥

त्यक्तकर्मेति । विशेषरुत्वेन कर्मकलापस्य ध्यानविरोधित्वाद् । शूलिनः
इति कर्मणि षष्ठी । शिवगोचरं यद्दधानं तन्निष्ठस्येत्यर्थः ॥ ३७ ॥

एवं मां यां विजानाति स सर्वं वेद नेतरः ।

उक्तं वेदान्तविज्ञानं शुष्माकं सुरपुङ्गवाः ॥ ३८ ॥

स सर्वं वेदेति । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानश्रुतेः । उक्ताधिकारकारणाभावे ज्ञातमपि ज्ञानमूपरानसितं बीजमिव निष्फलं भवेदित्याह—नेतर इति । 'येषां तपो ब्रह्मचर्यं येषु सत्यं प्रतिष्ठितम् । तेषामसौ विरजो ब्रह्मलोको न येषु निष्कमनृतं न माया ॥' इति श्रुतेः । ब्रह्मैव लोको निष्कलः शिव इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

व्रतं पाशुपतं चीर्णं त्रैविजैरादरेण च ।

तेषामेवोपदेष्टव्यामेति वेदानुशासनम् ॥ ३९ ॥

अत एव व्रतादिभिर्जनिताधिकाराणामेवोपदेष्टव्यमित्याह—व्रतं पाशुपतं चीर्णमिति । लोकरञ्जनमात्रमयोजनतया द्वाभिमकैः कृतमपि व्रतादिकं निष्कममेवेत्याह—आदरेणेति । इति वेदानुशासनमिति ।

“क्रियावन्तः श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठाः स्वयं जुहुत एरुपि भक्षयन्तः ।

तेषामेवैता ब्रह्मविद्यां ब्रूत शिरोव्रतं विधिवद्यैस्तु चीर्णम्” इत्यादिश्रुतेः ।

अभैकपिहोमशिरोव्रतादिकमध्ययनधर्मत्वादापर्यणिकानामेव । अन्येषां तु क्रियावरवातिकभेव विद्याधिकारकारणम् । तदुक्तं व्यासेन ‘स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकाराच्च सर्वमन्त्र तन्त्रियमः’ इति ॥ ३९ ॥

सूत उवाच—

इत्युक्त्वा भगवान्कद्रुस्तत्रैवान्तरधीयत ।

ततो देवा मुनिश्रेष्ठा देवदेवस्य वैभवम् ॥ ४० ॥

विदिता तं जगद्धेतुममन्यन्तानसुपवः ।

तस्माद्युयमीषि श्रेष्ठाः सर्वज्ञं परमेश्वरम् ॥ ४१ ॥

जगतः कारणं बुद्ध्वा प्रजध्वं सर्वकारणम् ।

सोऽपि सर्वजगद्धेतुः सोमः सोमार्धशेखरः ॥ ४२ ॥

प्रसादाभिमुखो भूत्वा ब्रह्मविष्णवादिभिः सह ।

सांनिध्यं वेदविच्छ्रेष्ठाः करिष्यन्त्यासिलेश्वरः ॥ ४३ ॥

अतः सर्वजगद्धेतुरन्य एवेति मुनिभिः प्रभो यन्निर्दिष्टं तत्रेतदेवेभ्यः शिवे-

नोपदिष्टमिति सूतः प्रत्याभेदः। पयस्सुषंहरति—इतीति । तं जगद्धेतुमन्यन्त इति । मुनिश्रेष्ठा इति संबोधनम् । हे मुनिश्रेष्ठा देवा अमन्यन्तेत्यन्वयः । अनसूयव इति । असूया हि चित्तस्य मलम् । मलिनचित्तास्तु न बुध्यन्ते । अत एव चित्तस्य मलनिरासकारिकर्माण्युक्तानि फलञ्जलिना—‘वैत्रीकरुणामुदि-
तोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां भावनातश्चित्तमसादनम् ’ इत्यादीनि । सुखितेषु वैत्री भावयतः परकीयमपि सुखं स्वकीयमेवेत्याभिमानाच्चित्तगतमी-
र्ष्यामलं निवर्तते । दुःखितेषु करुणा भावयतः स्वयं दुःखोत्पादनहेतुद्वेषमलं निवर्तते । एण्यकृत्स्तु मुदितो भावयतो गुणेषु दोषारोपणरूपमसूयामलं निव-
र्तते । पापिष्ठेषूपेक्षा भावयतस्तत्संसर्गत्यागात्संसर्गजदोषमलं निवर्तत इति । शिवस्य देवैः सह संवादोपन्यासस्य फलमाह—तस्माद्युयामीति । भजनफल-
माह—सोऽपि सर्वजगद्धेतुरिति ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

इति श्रुत्वा महात्मानो नैमिषारण्यवासिनः ।

महादेवस्य माहात्म्यं श्रीमत्पाशुपतस्य च ॥ ४४ ॥

दृष्टञ्चिता महात्मानं सूतं सर्वार्थसागरम् ।

प्रणम्य पूजयामासुर्भक्त्या विज्ञातिसिद्धये ॥ ४५ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे श्रीसूतसंहितायां शिवमा-

हात्म्यखण्डे पाशुपतव्रतं नाम द्विती-

योऽध्यायः ॥ २ ॥

सूतमुनिसंवादमुपन्यस्तं व्यास उपसंहरति—इति श्रुत्वेति । विज्ञातीति । ज्ञापेः ‘सनीत्यन्तर्य’ इति सनीत्यण्यतिङ्शतृयात् ‘यस्य स्थायस्य’ इति लिङ्ग-
यामुक्तो यो निषेधः सः ‘कृत्वादिभ्यः क्तिञ्छिवव्रतवति’ इति निष्ठावद्भा-
वात्किञ्चपि भवति ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

इति श्रीमत्काशीबिल्यासत्रियाशक्तिपरमभक्तश्रीमङ्गम्भकपादाप्नसे-

वापरारण्येनोपनिषन्मार्गमवर्तकेन भाषवाचार्येण विरचितायां

श्रीसूतसंहितावतात्पर्यदीपिकाया शिवमाहात्म्यखण्डे पाशु-

पतव्रतं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

नैमिषीया ऊचुः—

भगवन्कः सुरैः सर्वैरसुरैः सिद्धकिनरैः ।

मुनिभिर्धक्षगन्धर्वैस्तथाऽन्यैः सर्वजन्तुभिः ॥ १ ॥

विरक्ताः शिवसेवया तत्त्वज्ञानेन मुच्यन्ताम् । ये तु न केवलं मोक्षं भोगान-
प्यपेक्षन्ते तैः को देवः सेव्य इति मुनयः सूतं पृच्छन्ति—भगवन्कः सुरै-
रिति ॥ १ ॥

भुक्त्यर्थं च विमुक्त्यर्थं पूज्यः पुण्यवतां वर ।

तमस्माकं महाज्ञाग ब्रूहि सर्वार्थवित्तम ॥ २ ॥

भुक्त्यर्थमिति । प्रथमतो भुक्त्यर्थं क्रमेण मुक्त्यर्थं च । अथवा सर्वेषां मा-
ये कैश्चिद्भुक्त्यर्थमपरैर्भुक्त्यर्थमिति विभागेन सर्वेषु मयार्थमित्यर्थः । नममुक्तिरपि हि
श्रूयते—‘स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकं स एतस्माज्जीवयनात्परात्परं पुरिदार्थं
पुरुषमीक्षते’ इति ॥ २ ॥

सूत उवाच—

साधु साधु महाप्राज्ञाः पृष्टभेतजगद्धितम् ।

वक्ष्ये तं श्रद्धयोपेताः शृणुध्वं मुनिपुङ्गवाः ॥ ३ ॥

स्वयमुपरतचित्तैः केवलं मोक्षापेक्षैरपि भवद्भिः करुणया भोगार्थिभ्यां हित-
मेतत्पृष्टमित्याह—जगद्धितामिति ॥ ३ ॥

पुरा विष्णुर्जगन्नाथः पुगणः पुरुषोत्तमः ।

मायया मोहितः साक्षाच्छिवरूप परमात्मनः ॥ ४ ॥

पुरुषोत्तम इति । पुरुषेष्टम इति पुरुषोत्तमः । ‘यत्तत्र निर्धारणम्’ इति विहि-
तया निर्धारणसप्तम्या समासः । पुरुषश्चासावुत्तमश्चेति सामानाधिकरण्ये हि
‘सन्महत्परमोत्तम’ इति त्रयमादिदेशात्पूर्वनिषात् उत्तमपुरुष इति रयान् ।
पुरुषाणामुत्तम इति निर्धारणपष्ठ्यां तु ‘न निर्धारणे’ इति समासनिषेधः । अतो

यथोक्त एव विग्रहः । विष्णोरप्येतादृशी दशा कैवान्यस्य कथेति विवक्षया
विष्णुदाहरणम् ॥ ४ ॥

अहमेव जगत्कर्ता मय्येवेदं जगत्स्थितम् ।

मत्समश्चाधिकश्चापि नास्ति सर्वत्र सर्वदा ॥ ५ ॥

मम शक्तिविलासोऽयं जगत्सर्वं चराचरम् ।

अहमेव समाराध्यः सर्वदा सर्वजन्तुभिः ॥ ६ ॥

मोहमूलवचनमाह—अहमेव जगत्कर्तेति ॥ ५ ॥ ६ ॥

इत्यहंमानसंछन्नः स्वात्मभूतं महेश्वरम् ।

अविज्ञायाम्बिकानायमनन्तानन्दचिद्घनम् ॥ ७ ॥

अतीवाऽऽज्ञापयामास ब्रह्मादीनस्त्रिलान्दरिः ।

अथ देवो महोदेवः सयात्मा सर्वज्ञासकः ॥ ८ ॥

नन्दहमेव जगत्कर्तेति जीवेश्वरतादात्म्यप्रतिपादकमिदं महावाक्यं तदनुसं-
धानेऽस्य विष्णोः कथं व्यामोह इत्यत आह—इत्यहंमानसंछन्न इति । वा-
च्यार्थपरित्यागेन लक्ष्यस्य चिदानन्दघनन्यानुसंधाने न व्यामोहः । अहं-
कारविशिष्टं त्वात्मानं मन्यमानस्य तन्मासदेव सार्वभौमं भुवतः कथं न व्यामोह
इत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

तस्य शक्तिं समाहृत्य मोहयामास शंकरः ।

ततस्तत्प्रमुखाः सर्वे ब्रह्माद्याः पशवो मृशम् ॥ ९ ॥

अग्निमर्शदशायां व्यामुद्यतोऽपि विष्णोर्विमर्शकाले शिवेकः स्यात्तत्रापि शिवः
संज्ञहार ब्रह्मादिसकललोकव्यामोहजननोपराधनिमित्तेनेत्याह—तस्य शक्ति-
मिति ॥ ९ ॥

मोहिता मायया शंभोर्विवशाश्च विजेयतः ।

एतस्मिन्नन्तरे श्रीमान्नन्दी शंकरबल्लभः ॥ १० ॥

सर्वविज्ञानरत्नानामाकरः करुणालयः ।

समागत्य हरिबल्लभमुत्तानमराधिपान् ॥ ११ ॥

नन्दी देवानप्यनुग्रहीतुं समर्थ उन्त्याह—सर्वविज्ञानेति । न केचनमनुग्रह-

समर्थः । अनुग्रहशीलोऽपीत्याह—करुणालय इति । उभयत्र कारणमाह—
शंकरबल्लभ इति ॥ १० ॥ ११ ॥

बोधयामास सर्वज्ञः परं भावं शिवस्य तु ।

नन्दिकेश्वर उवाच—

विष्णो विश्वजगन्नाथः शंकरः परमेश्वरः ॥ १२ ॥

सर्वसाक्षी महानन्दः सर्वात्मत्वेन संस्थितः ।

स एष सर्वजन्तूनामात्मा सर्वावभासकः ॥ १३ ॥

परं भावमिति । भावः सत्ता । शिवस्य यः परो भावो निष्कलं रूपं
तद्धि स्वरूपं पारमार्थिकत्वात्सदित्युच्यते । तदेव स्वात्मनि परिकल्पितेषु सम-
स्तवस्तुषु सत्सदित्यनुगमात्सचेत्युच्यते । जलतरङ्गचन्द्रप्रतिबिम्बेष्वनुगतं
चन्द्ररूपं यथा तद्वत् । सा शानुगम्यमानवस्तूपहितोऽपरो भावः । उपाध्यप-
गमे त्वनुगतं सन्मात्रं सत्परो भावः । सकलं वा विश्वाधिकं सौऽपि स्वैतर-
समस्तवस्तुषु कतिनामित्वात्परो भावः । विश्वाधिको रद्वो महर्षिरिति हि भुक्तिः ।
तरय विश्वाधिकत्वे विश्वस्य रक्षत्वं तरय च रक्षामित्वमिति स्वस्वामिभाव-
लक्षणं कारणमाह—विश्वजगन्नाथ इति । भोगापवर्गप्रदानलक्षणं शंकर इति ।
नियमनसामर्थ्यं परमेश्वर इति । सर्वज्ञत्वं सर्वसाक्षीति । नित्यतृप्ततामाह—
महानन्द इति । स्वात्मन्यध्यस्तरय सर्वस्य सत्तारूपमिदं सर्वं सर्वात्मत्वेनेति ।
न केवलं भोग्यवर्गस्य अपि तु भोक्तृवर्गस्यापि स एवाऽऽत्मेत्याह—स
एष सर्वजन्तूनामात्मेति । न च तदात्मकस्य तद्विषयानुत्पाद्यसंभवः । वारतत्वं हि
तादात्म्यम् । लीलाकल्पितविभागनिवन्धनं तु नियन्तृत्वादिति । अत एव
हि श्रूयते—अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां सैदात्मेति । आत्मत्वे सत्ताप्र-
दत्वं कारणमाह—सर्वावभासक इति । स्वसत्तयैव लब्धसत्ताकं करोती-
त्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥

अस्य प्रसादलेशस्य लवलेशलत्वेन तु ।

इदं विष्णुपदं लब्धं त्वया नान्येन हेतुना ॥ १४ ॥

अन्धेषामपि सर्वेषां पदमस्य प्रसादतः ।

अनेनेदं जगत्सर्वं विना न भवति स्वयम् ॥ १५ ॥

विश्वाधिकृत्यै वक्तुं शिवस्योत्कर्षश्रुत्वा तदन्यस्याप्रकर्षमाह—अस्य प्रसादेति ॥ १४ ॥ १५ ॥

अयं धाता विधाता च सर्वदा सर्ववस्तुनाम् ।

यथा वैश्वानरेणेदमगो दहति भामि च ॥ १६ ॥

धाता पोषकः । विधाता निर्माता । अन्तरत्वेन ज्ञेयत्वं निर्माणमाणत्वं च तदन्यस्य ततोऽपकर्षं हेतुस्तिरर्थः । यस्तुनामिति 'संज्ञापूर्वको विधेरनित्यः' इत्यदीर्घत्वम् । अन्येषामपि रवोपजीविनः प्रति यत्पोषकत्वादि तच्छिष्यमसादलब्धत्वाच्छिष्यैवेत्यत्र निदर्शनमाह—यथा वैश्वानरेणेति । अयसो यद्गृह्यत्वं भानं च तद्यथा बह्वेरेव तथेत्यर्थः । उत्तरत्र चायं दृष्टान्तः । अयसो यथा दाहप्रकाशौ बह्वेरेवैवं विषयानन्दाः सर्वेऽपि शिवचैव स्वरूपभूता इति ॥ १६ ॥

तथाऽनेन भवत्येतज्जगत्तु विधाति च ।

अस्याऽऽनन्दस्य भूतानि लेशमन्यानि सर्वश ॥ १७ ॥

अस्याऽऽनन्दस्येति ॥ 'एतत्स्यैवाऽऽनन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति' इति श्रुतेः ॥ १७ ॥

लब्धश संवोपमापन्नान्यतीव्र ब्रह्मविचमा ।

अस्यैवाऽऽज्ञालयाकृष्टं जगन्नित्यं प्रवर्तते ॥ १८ ॥

अस्यैवाऽऽज्ञेति । 'एतत्स्य वा अस्यस्य प्रज्ञासत्ते गामि द्यावापृथिवी विभृते तिष्ठतः' इत्यादिश्रुतेः ॥ १८ ॥

अविज्ञायैतमात्मानं भयानत्यन्तमोहितः ।

अहंस्वगभिभूतश्च अगता मोहितं जगत् ॥ १९ ॥

अतस्तं ध्रान्तिमुत्सृज्य स्वात्मभूतं महेश्वरम् ।

आराधयाऽऽदरेणैव सह देवैरुपापतिम् ॥ २० ॥

न्यून उवाच—

इत्युक्त्वा मुनयः श्रीमाञ्जन्दी शंकरबल्लभ ।

अगमद्वयमारुह्य श्रीमत्कैलामप्रव्रतम् ॥ २१ ॥

अदकाराभिभवो विष्णोः प्राप्तसूतेनोक्तः । अपुत्रा तु नन्दिनेति न पीनकर्मणम् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

ततो विश्वाधिकं रुद्रं महर्षिं सर्वसाक्षिणम् ।

ब्रह्मविष्णवादयो देवाः पूजयामासुरादरात् ॥ २२ ॥

महर्षिमिति । दर्शनादृषिः । ऋषिर्देवनादिति यास्कः । तस्य महर्षेः सर्वज्ञत्वात् ॥ २२ ॥

तथा लक्ष्म्यादयो देव्यस्तथाऽन्ये सर्वजन्तवः ।

पूजयामासुरीशानं पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् ॥ २३ ॥

अथैषां पुरतः श्रीमानभ्यिकापतिरीश्वरः ।

आविर्बभूव सर्वज्ञः शंकरो वृषबाहनः ॥ २४ ॥

दृष्ट्वा तं ब्रह्मविन्मुख्याः पशूनां पतिमीश्वरम् ।

ब्रह्मविष्णवादयः सर्वे प्रणम्य भुवि दण्डवत् ॥ २५ ॥

शिरस्यञ्जलिमाधाय प्रसन्नेन्द्रियमानसाः ।

अस्तुवन्मुक्तिदं भक्त्या भुक्तिदं भवभेषजम् ॥ २६ ॥

देवा ऊचुः—

नमस्ते देवदेवेश नमस्ते करुणालय ।

नमस्ते सर्वजन्तूनां भुक्तिमुक्तिकलप्रद ॥ २७ ॥

नमस्ते सर्वलोकानां सृष्टित्थित्यन्तकारण ।

नमस्ते भवभीतानां भवभीतिविमर्दन ॥ २८ ॥

रूपमिति । अन्तर्यामित्येन सर्वेषां हृदयेऽवस्थानात्पुरुषं शरीरेषु सति इति पुरुषः । श्रूयते हि 'स वा अर्थ दुरथः सर्वसु वृष्टं हरिकरः' इति । कृष्ण-
पिङ्गलमिति । कण्ठे कृष्णः । ललाटे पिङ्गलः 'दृष्टं कृष्णपिङ्गलम्' इति हि
श्रुतिः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

नमस्ते वेदवेदान्तैरर्पनीय द्विजोत्तमैः ।

नमस्ते शूलहस्ताय नमस्ते बद्धिगणधे ॥ २९ ॥

नमस्ते विश्वनाथाय नमस्ते विश्वघोषधे ।

नमस्ते नीलकण्ठाय नमस्ते कृत्तिवाससे ॥ ३० ॥

वेदवेदान्तरिति । वेदान्तैः पारमार्थिकेन रूपेण प्रापनमर्चनं वेदैः स्तुत्यत्वेन
चेष्टव्यत्वेन वाऽभिधानम् ॥ २९ ॥ ३० ॥

नमस्ते सोमरूपाय नमस्ते सूर्यरूपिणे ।

नमस्ते वह्निरूपाय नमस्ते जलरूपिणे ॥ ३१ ॥

नमस्ते भूमिरूपाय नमस्ते वायुभूतये ।

नमस्ते व्योमरूपाय नमस्ते ह्यात्मरूपिणे ॥ ३२ ॥

नमस्ते सोमरूपायेत्यादिनाऽष्टमूर्तित्वकथनम् । आत्मरूपिण इति । आत्मा
यजमानः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

नमस्ते सत्यरूपाय नमस्तेऽसत्यरूपिणे ।

नमस्ते बोधरूपाय नमस्तेऽबोधरूपिणे ॥ ३३ ॥

नमस्ते सुखरूपाय नमस्तेऽसुखरूपिणे ।

नमस्ते पूर्णरूपाय नमस्तेऽपूर्णरूपिणे ॥ ३४ ॥

नमस्ते सत्यरूपायेत्यादिभावाभावप्रपञ्चस्य समस्तस्य शिवे परिकल्पित-
त्वाच्छिव एव तस्य पारमार्थिकं रूपं रजतादेरिव शुक्त्यादीत्यर्थः । असत्यरू-
पिण इत्याद्यकारप्रश्नेषो द्वितीयपादेषु सर्वत्र । सुखरूपाय परमानन्दरूपाय ।
पूर्णरूपायानन्ताय ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

नमस्ते मल्लरूपाय नमस्तेऽवल्लरूपिणे ।

नमस्ते जीवरूपाय नमस्तेऽजीवरूपिणे ॥ ३५ ॥

जीवरूपायाऽऽत्मरूपाय ॥ ३५ ॥

नमस्ते व्यक्तरूपाय नमस्तेऽव्यक्तरूपिणे ।

नमस्ते शब्दरूपाय नमस्तेऽशब्दरूपिणे ॥ ३६ ॥

नमस्ते स्पर्शरूपाय नमस्तेऽस्पर्शरूपिणे ।

नमस्ते रूपरूपाय नमस्तेऽरूपरूपिणे ॥ ३७ ॥

नमस्ते रसरूपाय नमस्तेऽरसरूपिणे ।

नमस्ते गन्धरूपाय नमस्तेऽगन्धरूपिणे ॥ ३८ ॥

नमस्ते देहरूपाय नमस्तेऽदेहरूपिणे ।
 नमस्ते प्राणरूपाय नमस्तेऽप्राणरूपिणे ॥ ३९ ॥
 नमस्ते श्रोत्ररूपाय नमस्तेऽश्रोत्ररूपिणे ।
 नमस्ते त्वक्स्वरूपाय नमस्तेऽत्वक्स्वरूपिणे ॥ ४० ॥
 नमस्ते दृष्टिरूपाय नमस्तेऽदृष्टिरूपिणे ।
 नमस्ते रसनारूपाय नमस्तेऽरसनात्मने ॥ ४१ ॥
 नमस्ते घ्राणरूपाय नमस्तेऽघ्राणरूपिणे ।
 नमस्ते पादरूपाय नमस्तेऽपादरूपिणे ॥ ४२ ॥
 नमस्ते पाणिरूपाय नमस्तेऽपाणिरूपिणे ।
 नमस्ते वाक्स्वरूपाय नमस्तेऽवाक्स्वरूपिणे ॥ ४३ ॥
 नमस्ते लिङ्गरूपाय नमस्तेऽलिङ्गरूपिणे ।
 नमस्ते पायुरूपाय नमस्तेऽपायूरूपिणे ॥ ४४ ॥

सत्यज्ञानानन्दात्मानन्तशब्दा अनृतनददुःखानात्मत्वान्तवस्त्वव्युदासद्वारा
 ग्रहा लक्षयन्तीति शुद्धं व्यासेन 'आनन्दादयः प्रधानस्य' इत्यत्र । तत्र देश-
 कालवस्तुकृतपरिच्छेदनिरासवाचिनाऽनन्तशब्देन वस्तुकृतरयापि 'परिच्छेदस्य
 निरासीर्जावाभावावपि वस्तुतः परमात्मनो न पृथगित्यभिप्रायेण बहुधा
 भाषाभावरूपताभिधानम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥
 ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

नमस्ते चित्तरूपाय नमस्तेऽचित्तरूपिणे ।
 नमस्ते मातृरूपाय नमस्तेऽमातृरूपिणे ॥ ४५ ॥
 मातृरूपायेत्यादि मितिः प्रमा तस्याः कर्ता माता ॥ ४५ ॥
 नमस्ते मानरूपाय नमस्तेऽमानरूपिणे ।
 नमस्ते भेयरूपाय नमस्तेऽभेयरूपिणे ॥ ४६ ॥
 नमस्ते मितिरूपाय नमस्तेऽमितिरूपिणे ।
 नमस्ते सर्वरूपाय नमस्तेऽसर्वरूपिणे ॥ ४७ ॥
 करणं मानम् । विषयो भेयम् । तद्रूपायेत्यर्थः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

रक्ष रक्ष महादेव क्षमस्व करुणालय ।

भक्तचित्तसमासीन ब्रह्मविष्णुशिवात्मक ॥ ४८ ॥

रक्ष रक्षेति । अहमेव जगत्कर्तेत्यादि यदुक्तं यच्चान्यैस्तथा प्रतिपन्नं तमप-
राधं समस्त तन्निवन्धनादनर्थाच्च रक्ष । यतस्त्वं करुणालय इत्यर्थः । “हृदि
ह्ययमात्मा” ‘ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति’ इति श्रुतिस्मृतिदर्शनात् ।
सर्वेषां चित्तेषु यद्यप्यस्ति तथाऽपि भक्तचित्तेषु विशेषत इत्याह—भक्तचित्तेति ।
ब्रह्मविष्णुशिवात्मकेति । ‘स ब्रह्मा स शिवः स हरिः’ इति श्रुतिः ॥ ४८ ॥

सुत उवाच—

इति ब्रह्मादयः स्तुत्वा प्रणम्य भुवि दण्डवत् ।

भक्तिपारं गता देवा बभूवुः परमेश्वरे ॥ ४९ ॥

भक्तिपारमिति । प्रियातिशयवशाच्छिस्तस्य विषयान्तरख्याद्युक्तस्य तदेक-
निष्ठता भक्तेः पारम् ॥ ४९ ॥

देवदेवो महादेवः सर्वभूतहिते रतः ।

अनुगृह्यावशान्देवानभ्यिकापतिरीश्वरः ॥ ५० ॥

प्रनृत्य परमं भावं स्वकं सम्यक्प्रदर्शयन् ।

ब्रह्मविष्णवादिभिः साकं श्रीमद्वाद्यपुरं गतः ॥ ५१ ॥

अत एव व्यवहारान्तराक्षमत्वमाह—अवशानिति । ईदृग्दृशोपलम्भेन देवा-
न्मुत्पादिवारिणो ज्ञात्वा परतत्त्वविषयं साक्षात्कारं तेषामन्यग्रहीदित्याह—अनु-
गृह्येति । ईदृशी हि दृष्टा साक्षात्काराधिकारकारणमुक्ता पतञ्जलिना—विशेषद-
र्शिन आत्मभावभावनानिनिवृत्तिरिति । भावो देवादिविषया रतिः । यदाहुः—

‘रतिर्देवादिविषयाऽन्यभिचारितयाऽर्जिता । भावः प्रोक्तः’ इति ।

स चेह विषयस्य शिवस्य परमानन्दरूपत्वात्तद्विषयः स्वयमपि परमः । तं
स्वात्मनि वर्तमानं परमं भावमभिनयेन विशदं दर्शयितुं देवैः सह नृत्योचितं
स्थानं श्रीमद्वाद्यपुरं गत इत्याह—प्रनृत्य परमं भावमिति । यथा रत्यादिस्था-
यिभावकार्यस्य वर्णनेनायिनयेन वा प्रदर्शने स रत्यादिरभिव्यक्तः सन् नृदगा-
रादिरसरूपतामापद्यते । उक्तं हि—

‘व्यक्तः स तैर्विभावयोः स्वार्था भावो रसः स्मृतः’ इति । ॥ १ ॥

‘एवं परतत्त्वस्वरूपविषयो भावोऽपि तत्कार्येणाभिनयेन विशदीभूतः प्रक-
र्येण दृश्यत इति । यदर्शयन्निति ‘लक्षणहेत्वोः क्रियायाः’ इति द्वेतां स्तुत्ययः ।
नर्तनं द्रष्टुमिच्छयेति संबन्धः ॥ ५० ॥ ५१ ॥

तत्र सर्वे सुरा विप्राः श्रद्धया द्रष्टुमिच्छया ।

अवर्तन्ताखिलेशस्य नर्तनं भुक्तिमुक्तिदम् ॥ ५२ ॥

‘परापरपुरपार्यैकसाधनत्वेनेच्छा न पुनरौत्सुक्यमात्रेणेत्याह—श्रद्धयेति ।
‘भुक्तिमुक्तिदमिति । भोगमोक्षसाधनोपदेशाय स्वयमध्याय आदावेवावता-
व्रिता ॥ ५२ ॥

भवन्तोऽपि महादेवप्रसादाय मुनीश्वराः ।

पूजयध्वं महाभक्त्या महादेवं घृणानिधिम् ॥ ५३ ॥

इति श्रुत्वा मुनिश्रेष्ठा नैमिषीयास्तपोधनाः ।

प्रणम्य दण्डवद्भूमौ सूतमात्महितप्रदम् ॥ ५४ ॥

जज्ञिरे देवदेवोऽसौ शंकरस्त्वम्भिकापतिः ।

‘पूजनीय इति श्रीमान्सर्वदा सर्वजन्तुभिः ॥ ५५ ॥

तेषां शिष्याः प्रणिप्याश्च तथाऽभ्ये सर्वजन्तवः ।

महादेवः सदा सर्वैः पूज्य इत्येव जज्ञिरे ॥ ५६ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे श्रीसूतसंहितायां शिवमाहात्म्यस्य षष्ठे

नन्दोश्वरविष्णुसंवादेनेश्वरप्रतिपादनं नाम

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

भवन्तोऽपीति । पूजयध्वमेतियध्यमणुरुपासितस्य सुप्तच्छन्दस्यापिना
संन्यः । भवन्त इति श्रवन्तम् । युयमापि देववद्भक्तिपरवशाः सन्तः पूजयध्व-
मित्यर्थः । पूज्य इत्येव जज्ञिरे इति कलाभिसंन्यस्यविरह श्वकारार्थः । तादृशी
हि पूजा सात्त्विकी । चर्कं हि गर्तामु—

‘अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते ।

यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः’ इति ।

जज्ञिर इति 'अनुपसर्गाज्ज्ञः' इत्यात्मनेपदम् ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

इति श्रीमत्काशीविलासक्रियाशक्तिपरममन्त्रार्थमध्यम्वकपादाब्जसेवापरायणे-
नोपनिषन्मार्गप्रवर्तकेन माधवाचार्येण विरचितायां श्रीसूतसंहिताता-
त्पर्यदीपिकायां शिवसाहात्म्यखण्डे नन्दीश्वरविष्णुसंवादेने-
श्वरमतिपादनं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

नैमिषीया ऊचुः—

भगवन्देवदेवस्य नीलकण्ठस्य शूलिनः ।

ब्रूहि पूजाविधिं विद्वन्कृपया भुक्तिमुक्तिदम् ॥ १ ॥

पूज्यस्वरूपापरिज्ञाने पूजाया मन्दफलत्वादध्यायंद्वयेन मुनयस्तत्स्वरूपं
ज्ञात्वा पूजां जिज्ञासन्ते—भगवन्देवदेवस्येति ॥ १० ॥

सूत उवाच—

वक्ष्ये पूजाविधिं विप्राः शृणुध्वं भुक्तिमुक्तिदम् ।

श्रुतिस्मृत्युदितं कर्म कृत्वा श्रद्धापुरःसरम् ॥ २ ॥

कृतमित्यनैमित्तिकस्यैव पूजाधिकार इत्याह—श्रुतिस्मृतीति । अद्वेति ।
उक्तं गीतासु—

“अश्रद्धया कृतं कृतं सपस्तप्तं कृतं च यत् ।

असादित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह” इति ॥ २ ॥

स्नात्वा शुद्धे समे देशे गोमयेनोपलेपिते ।

समासीनः सदा मौनी निश्चलोदङ्मुखः सुखी ॥ ३ ॥

स्नात्वेति । स्मार्तकर्मादमत्वेन वारणं स्नानं कृतवत्ताऽपि शिवपूजाङ्गत्वेन
भस्मस्नानमपि कार्यमित्यर्थः । अथ वा ‘पूजा शौचं’ इत्यतः स्नात्वेति पदं निष्प-
न्नम् । अतः पद्मसु शुद्धीर्विधायेत्यर्थः । आह सोमशंभुः—

‘ इत्यमात्माश्रयद्रव्यमखलिद्गविशुद्धियु ।

कृतासु देवदेवस्य पूजनं नान्यथा भवेत् ’ इति ॥

सदेति यावत्पूजाकालमित्यर्थः । निखलश्चासावुददमुत्तम । उददमुत्तमत्वं चोक्तं सोमशंभुना—

‘ देवदक्षिणादिग्भागे संनिविष्टः सुरासने ।

उत्तरस्थो विनीतात्मा न्यस्तमञ्जरद्वयः ’ इति ॥

उददमुत्तमत्वे कारणमुक्तं ज्ञानरत्नावल्याम्—

‘ न प्राच्यामग्रतः शंभोर्नोत्तरे योपेठाश्रये ।

न मत्तीच्यां यतः पृष्ठं तस्यादक्षं समाश्रयेत् ’ इति ॥

दक्षं देवस्य दक्षिणभागम् । तं चाऽग्रित उत्तराभिमुख एव भवति ॥ ३ ॥

विचित्रमासनं तत्र निधाय ब्रह्मविचमाः ।

आगस्त्येनैव शास्त्रेण प्रोक्तलक्षणलक्षितम् ॥ ४ ॥

विचित्रमिति । स्थिरलिङ्ग आधारशक्त्यादिशिवासनपर्यन्तैर्विविधव्याप्ति-
भावेनाविपयैश्चित्रमित्यर्थः । चरलिङ्गे तूक्तस्य स्थिरासनं क्लानार्थं पङ्क्तं
चलासनं च दत्त्वेत्यर्थः । आगस्त्येनेति नानागमोपलक्षणम् । लिङ्गलक्षण-
मुक्तं श्रीकालोत्तराविष्—

‘ स्थिरलिङ्गे सदा कार्यं सिद्धिकामैः प्रयत्नतः ।

भुक्तिमुक्तिमदं पुंसां चरलिङ्गे शिवार्चनम् ॥

सर्वत्र संस्थितः पूज्यः सर्वाधारेषु सर्वदा ।

तथाऽपि लिङ्गे भगवान्मृगां गृह्णाति पूज्यते ॥

असंपूर्णां कृता पूजा मद्यद्रव्यक्रियागुणैः ।

तथाऽपि लिङ्गे संपूर्णा पूजा भवति पञ्चमुखः ॥

लीयन्ते यत्र भूतानि निर्गच्छन्ति यतः पुनः ।

तेन लिङ्गं परं व्योम निष्कलः परमः शिवः ॥

लिङ्गगते चिन्त्यते येन यावेन भगवाञ्जिह्वः ।

योगिभिस्तन्निधा लिङ्गं व्यक्ताव्यक्तौभयात्मकम् ॥

व्यक्तं तत्सकलं ज्ञेयमव्यक्तं निष्कलं मतम् ।

ज्ञानज्योतिर्मयं लिङ्गं व्यक्ताव्यक्तमिदं स्मृतम् ॥

रक्षाटिकं त्रिविधं ज्ञेयं सूर्यचन्द्रानलात्मकम् ।
 भेदं रक्ते च पीतं च कृष्णच्छायं त्रिजालिषु ॥
 त्रिपञ्चवारं यत्तैव तुलास्तान्यं न जायते ।
 तदा घाणं समाख्यातं शेष पापाणसंभदम् ॥
 नयां वा मासिषेद्भूयो यदा तदुपलक्ष्यते ।
 घाणलिङ्गं तदा विद्धि ' इति ॥

तथा तत्रैव मृन्मयादिलिङ्गानामुत्तरोत्तरोत्कर्षाभिधानप्रस्तावे—

‘ संस्थाप्य घाणलिङ्गं तु रत्नात्कोटिगुणं भवेत् ।
 रसलिङ्गे ततो घाणान्फलं कोटिगुणं स्मृतम् ॥
 को गुणाञ्जसलिङ्गरयं वक्तुं शक्नोति शाकारे ।
 सिद्धो रसलिङ्गे स्युरणिमाद्याः सुसंस्थिताः ’ इति ॥ ४ ॥

आदाय श्रद्धया विप्राः शिरालिङ्गं समाहितः ।

तत्रैवाऽऽशाह्य देवेनां प्रणवेन हृदि स्थितम् ॥ ५ ॥

‘ भोक्तलक्षणलक्षितं शिवाल्लिङ्गमादाय दीक्षापुरःसरं परिपूज्य । आवासेति ।
 आवाहनं लिङ्गेऽभिव्यक्त्यनुसंधानम् । विसर्जनं तु निजरूपेणावस्थानाचिन्त-
 नम् । उक्तं हि—

‘ आवाहनमभिव्यक्तिः शक्तिभावो विसर्जनम् ’ इति ।

आवाहनं तदादिसंस्कारदशकोपलक्षणम् । यथाऽऽहुराममन्त्रिणः—

‘ आवाहनं स्थापनं च सानिध्यं संनिरोपनम् ।

सकलीकारममृतीकरणं चाय पायकम् ॥

तत आचमनं चार्घ्यं पुष्पं च दक्ष संस्थिताः ’ इति ।

प्रणवेनेति । तेन हि यत्कृतं तदशेषैर्मन्त्रैः कृतं भवति । श्रूयते हि—‘ यः
 प्रणवमधीते स सर्वमधीते ’ इति । तथा ‘ एतद्वै चतुस्तथा विद्या भक्त्येया
 वागेतत्परममक्षरम् ’ इति ॥ ५ ॥

अट्टं दत्त्वा मुनिश्रेष्ठाः पूर्वोक्तेनैव मन्त्रतः ।

पायमाचमनं चैव पुनः पूर्वोक्तमन्त्रतः ॥ ६ ॥

पूर्वोक्तेनेति । प्रणवेन । मन्त्रतो मन्त्रेण पञ्चाक्षरेण ॥ ६ ॥

पुन स्नाप्य महादेवमापोहिष्ठादिभिस्त्रिभिः ।

तथा पुरुषसूक्तेन श्रीमत्पञ्चाक्षरेण च ॥ ७ ॥

पुनराचमनं दत्त्वा प्रतिष्ठाप्याऽऽसने हरम् ।

दत्त्वा वस्त्रं मुनिश्रेष्ठाः प्रणवेन समाहितः ॥ ८ ॥

उपधीतं पुनर्दत्त्वा भूषणानि च सादरम् ।

गन्धं पुष्पं तथा धूपं दीपं चैवाऽऽदरेण च ॥ ९ ॥

श्रीमत्पञ्चाक्षरैर्गैव प्रणवेन युतेन च ।

हविर्निवेद्य देवाय पानीयेन सहाऽऽदरात् ॥ १० ॥

पुनराचमनं दत्त्वा ताम्बूलं सोपदंशकम् ।

माल्यं दत्त्वाऽनुलेपं च प्रणम्य भुवि दण्डवत् ॥ ११ ॥

पञ्चाक्षरेण चेति । चकारादन्वैरपि शतरुद्रियादिभिः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥

लौकिकैर्वैदिकैः स्तोत्रैः स्तुत्वा हृदि विसर्जयेत् ।

प्रणवेन महादेवं सर्वज्ञं सर्वकारणम् ॥ १२ ॥

प्रणवेन हृदि विसर्जयेदिति हृदि स्वप्रतिष्ठिततया शिवमनुसंदध्यादित्यर्थः ।

हृदयं तस्य नियतं स्थानम् ।

‘ ईश्वरः सर्वभूतानां हृदयेऽर्जुन तिष्ठति ’ इति स्मृतेः ।

‘ हृदयं तद्विजानीयादित्यारभ्य ’ ‘ तस्याः शिखाया मध्ये परमात्मा व्यवस्थितः ’ ‘ स ब्रह्मा स शिवः स हरिः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमाः स्वराद् ’ इति स्मृतेश्च । इत्थं संग्रहेण शिवपूजाविधिकृतः । एतावताऽप्यसौ पूर्ण एव ।

‘ ब्रह्मर्षे वा स्वगृहोक्तं यय यावत्प्रकीर्तितम् ।

तस्य तावते श्रावार्थे कृते सर्वैः कृतो भवेत् ’ इतिन्यायात् ॥

अपञ्चस्तु पुराणान्तरादागमान्तरेभ्यश्चोक्तोऽतिरूढ उपसंहर्तव्यः ॥ १२ ॥

ब्रह्मवारी गृहस्थश्च वानप्रस्थश्च सुव्रताः ।

एवं दिने दिने देवं पूजयेदग्निं कालातिम् ॥ १३ ॥

उक्तपूजानिधावाश्रमभेदेन मन्त्रव्यवस्थायाह—ब्रह्मचारीति ॥ १३ ॥

संन्यासी, देवदेवेशं प्रणवेनैव पूजयेत् ।

॥ नमोन्तेन शिवेनैव स्त्रीणां पूजा विधीयते ॥ १४ ॥

पञ्चाक्षरपूजायां स्त्रीशुद्धाणां विशेषमाह—नमोन्तेनेति ॥ १४ ॥

विरक्तानां च शुद्धाणामेव पूजा प्रकीर्तिता ।

॥ अन्येषामपि सर्वेषां नराणां मुनिपुङ्गवाः ॥ १५ ॥

अन्येषामिति । संकरजातीनां देवालयं दृष्ट्वा तस्य देवालयस्य प्रणाम एव पूजा प्रकीर्तिता ॥ १५ ॥

पूजा देवालयं दृष्ट्वा प्रणामस्तस्य कीर्तितः ।

॥ एव पूजा कृता येन सफलं तस्य जीवितम् ॥ १६ ॥

पुराणान्तरेषु स्त्रीशुद्धादीनां सर्वेषां प्रणवमात्रं परित्यज्यावशिष्टेन पञ्चाक्षरेणैव पूजाऽभिहिता । यथाऽऽह वसिष्ठः—

“ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थश्च भिक्षुकः ।

सर्वो नमः शिवायेति शिवमन्त्रं समाधयेत् ॥

पञ्चाक्षरः समणवो द्विजराज्ञोर्विधीयते ।

॥ विदग्धजन्मना वाऽपि स्त्रीणां निर्वाज एव हि ॥

सुप्रीजः सस्वरः सौम्य विमलश्रिययोर्द्वयोः ।

नेतरेषामिति शानः स्वयमेवाऽऽह शंकरः ॥

दुर्दत्तो दृष्टदीनो वा पतितोऽप्यन्यजोऽपि वा ।

जपेत्पञ्चाक्षरीं विद्यां जपेनैवाऽऽप्नुयाच्छिवम् ॥ इति ॥

शैवपुराणे शिवोऽप्याह—

“समग्रकं तु पतितो सर्वयेद्यदि पद्मम् ।

नारकी स्याच्च संदेहो मम पञ्चाक्षरं विना ॥

मयोक्तमेतद्दि पुरा पवित्रं पञ्चाक्षरं मन्त्रमिदं शिवायै ।

॥ साधारणं पद्मज वेदसारं मयाऽऽज्ञाया सर्वपिदं सुरेश ॥ इति ॥

नन्दीपरोऽपि—

“नायुष्यातिरहस्यं ते ब्रह्मणि मुनिपुङ्गव ।

हिताय सर्वलोकानां पतितानां विशेषतः ॥

समग्रकं सकृदाऽपि पतितः पूजयेद्यदि ।

नारकी स्याच्च संदेहः शैवपञ्चाक्षरं विना ॥ इति ॥

इत्यमुक्ता पूजा । तत्फलमाह—एवं पूजा कृता येनेति ॥ १६ ॥

पूजया भुक्तिर्माप्नोति पूजया मुक्तिर्माप्नुयात् ।

पुरा कश्चिन्महापापी पुल्कसः पुरुषाधमः ॥ १७ ॥

ब्राह्मणानां कुलं हन्ता गवां वेदविदां वराः ।

क्षयहन्त धनं मार्गे प्राणिर्हिंसापुरःसरम् ॥ १८ ॥

स्वच्छन्दं निर्वृणो विप्राश्चचार पृथिवीतले ।

तस्य मित्रमभूत्कश्चिद्ब्राह्मणो गणिकापतिः ॥ १९ ॥

तत्राऽऽदरातिशयार्थमाख्यायिकामाह—पुरा कश्चिदित्यादिना । पुल्कसलक्षणमप्यैव वक्ष्यते—

‘जातः युद्धेण राजन्यां वेदेहाख्यः स पुल्कसः’ इति ।

‘पुल्कसकृतपापमपञ्चवर्णनं तद्वहापि दध्नसभादर्शनमात्रादेव विमुक्त इति सभादर्शनमभावोत्कर्षज्ञापनाय ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

तस्मै दत्तं धनं किञ्चित्पुल्कस्तेन द्विजोत्तमाः ।

स पुनर्ब्राह्मणस्तुष्टो मतिं तस्मै प्रदत्तवान् ॥ २० ॥

ब्राह्मण उवाच—

सुबन्धो मम दुर्बुद्धे त्वया पापानि निर्वृण ।

कृतानि सर्वदा भूद त्वं हो किं ते फलिष्यति ॥ २१ ॥

इत्येवं बहुधा विप्रः पुल्कसं प्रत्यभाषत ।

सोऽपि विप्रवचः श्रुत्वा बहुशः पण्डितोत्तमाः ॥ २२ ॥

मतिं तस्मै प्रदत्तवानिति । दातुं प्रवृत्तवान् । आदिकर्मणि कृतवतुः । अन्यथा ‘अच उपसर्गात्तुः’ इति तत्त्वे प्रवृत्तवानिति स्यात् । आदिकर्मणि ॥ ‘प्रदत्तं चाऽऽदिकर्मणि’ इति क्लेन कृतवतोरप्युपलक्षणाच्चत्वप्रतिषेधे ददादेश एव भवति । यदि वा ब्राह्मणेन पुल्कसं मतिं बुद्धिदानं बहुशः कृतं तदलम् । मतिदानस्य प्रारम्भमात्रं ततोऽप्यतिज्ञयितस्यापरिमितस्य कर्तव्यस्य संभवात्कृतस्याऽऽरम्भमात्रत्वमित्यादिकर्माभिप्रायः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

कालेन महता दान्तः पुलकसः पुरुषाधमः ।
जन्मान्तरसहस्रेषु कृतपुण्यवशेन च ॥ २३ ॥
प्रणम्य दण्डवद्विप्रं पप्रच्छ ब्रह्मविचाराः ।

पुलकस उवाच—

देव विप्र सुबन्धो मे मया सर्वत्र सर्वदा ॥ २४ ॥
महाघोराणि पापानि कृतानि मम नायक ।
किं करोम्यहमस्मिन्लोके मूढे ऽतिनिर्धृगः ॥ २५ ॥
तद्ददातिभयमिष्टं मानसं मम संततम् ।

ब्राह्मण उवाच—

साधु साधु त्वयाऽद्योक्तं तव वक्ष्ये हितं शृणु ॥ २६ ॥
पुण्यक्षेत्रे महतीर्थे पुराणे दत्तयातले ।
मुनिभिः निष्कमन्धैरपरैश्च सुसेविते ॥ २७ ॥
श्रीमद्व्याघ्रपुरं यत्र प्रनृत्यत्यम्बिकापतिः ।
तत्र भक्तिपरो भूत्वा स्नात्वा प्रातः समाहितः ॥ २८ ॥
दृष्ट्वा दध्नमग्नां दूरे प्रणम्य भुवि दण्डवत् ।
योगिनां भोगिनां नृणां दत्त्वा सर्वस्मर्जितम् ॥ २९ ॥
स्थानस्यास्य भये जाते रक्षणं कुरु यत्नतः ।

सूत उवाच—

एवं द्विजोच्चेनोक्तः पुलकसः पुरुषाधमः ॥ ३० ॥
श्रीमद्व्याघ्रपुरं पुण्यं गतः श्रद्धा पुनःसरम् ।
ब्राह्मणोऽपि सहानेन श्रद्धया मुनिपूज्यवाः ॥ ३१ ॥
प्रातर्वातेतदन्तं श्रद्धया स्थानमुत्तमम् ।
पुलकसः श्रद्धया स्नात्वा ब्राह्मणा वेदविचाराः ॥ ३२ ॥

योगिपदश्च तथाऽन्येभ्यो दत्त्वा सर्वं स्वमर्जितम् ।

श्रीमद्वदन्नां नित्यं ब्राह्मणा वेदपाश्या ॥ ३३ ॥

दान्त इति । दम इन्द्रियाणां निषिद्धव्यापारोपरमः । चिप्रजनितोपदेशेन जात-
निर्वेदे मनस्युपरते तदधीनव्यापाराणि तत्प्राप्त्यापारादुपरमभित्यर्थः ॥ २३ ॥
॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

दूरे दृष्ट्वा नमस्कृत्वा पञ्चकोशाद्वह्निर्दिजाः ।

उवाप्त सुचिरं कालमेवं कृत्वा दिने दिने ॥ ३४ ॥

नमस्कृत्वेति । नम इति शब्दपरं निर्देशः । नम इत्येतत्पदमयोगं कृत्वे-
त्यर्थः । नमस्कृत्वेति तु पाठेऽर्थपरस्य नमःशब्दस्य गतिसमासे 'नमस्कृ-
सोर्गतयोः' इति सत्त्वम् । नमस्कृत्वेति तु पाठे क्त्वाऽपि च्छन्दसीति ल्यप्पोऽ-
पवादः क्त्वादेशश्चान्दसः ॥ ३४ ॥

एवं चिरगते काले पुलकसः पुण्यगौगवात् ।

स्थानसंरक्षणव्याजात्तत्रैव मरणं गतः ॥ ३५ ॥

स पुनर्भरणादूर्ध्वं भुक्त्वा भोगाननेकशः ।

श्रीमद्व्याघ्रेशस्य प्रसादादम्बिकापतेः ॥ ३६ ॥

स्थानसंरक्षणव्याजादिति । व्याजशब्देन निमित्तमात्रं लक्षितम् । संरक्षणा-
क्षितोरित्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

अथाप परमां मुक्तिमविज्ञेन द्विजोत्तमाः ।

ब्राह्मणोऽपि तथेयासिऽन्स्थाने प्रातः तमाहितः ॥ ३७ ॥

स्नानं कृत्वा महारैवपथ्यिकापतिपीडयाम् ।

पूजयामास पूर्वोक्तकरेण महेश्वरम् ॥ ३८ ॥

तस्यापि-ब्रह्मादिच्छ्रेष्ठाः पूजया परमेश्वरः ।

श्रीमद्वत्सभानाथः प्रदत्तौ मुक्तिमेश्वरः ॥ ३९ ॥

महयो वेदविच्छ्रेष्ठाः पूर्वोक्तेनैव वर्त्मना ।

शिवलिङ्गार्चनं कृत्वा विमुक्ता जवचन्वनात् ॥ ४० ॥

ब्राह्मणोऽर्पति । गणिकापतिरपि ब्राह्मणः समादर्शनमात्रेण कृत्वायाश्चित्
इति पूर्वोक्तप्रकारेण प्रणवेन पूजयामासेत्युक्तम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

केचिद्वाराणसीं गत्वाऽऽपूज्य पूर्वोक्तवर्त्मना ।

महादेवं महात्मानं विमुक्ता भवबन्धनात् ॥ ४१ ॥

केचिच्छ्रीसोमनाथारूपं केचित्केदारमद्भुतम् ।

केचिच्छ्रीपर्वतं मुरारं केचिद्वेपर्वतं नराः ॥ ४२ ॥

केचिदक्षिणकैलासं केचिदग्रीश्वराभिधम् ।

केचिच्छ्रीहरतीर्थारूपं केचिद्वृद्धाचलाभिधम् ॥ ४३ ॥

केचिद्वल्मीकमाश्रयं केचिद्वालाहरसंज्ञितम् ।

केचिदग्रीश्वरं पुण्यं केचित्कान्तारमादरात् ॥ ४४ ॥

प्रप्य पूर्वोक्तमार्गेण शिवं पूज्य द्विजोत्तमाः ।

अन्त्याश्रमेन संसाराद्विमुक्ता वेदविचाराः ॥ ४५ ॥

क्षेत्राणां प्रभावोत्कर्षतरतमभावसंभवेऽप्युक्तपूजाविधानमाहात्म्याभिरतिश-
यश्रद्धापूर्वकात्सममेव फलमपवर्गलक्षणं प्रतिपन्ना इत्याह—केचिद्वाराणसी-
मिति । आपूज्येत्याकारमश्लेषः । शिवं पूज्येत्यसमासेऽपि स्ववादेशश्छान्दसः
॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

केचित्स्वे स्वे गृहे देवं समाराध्य यथाबलम् ।

पूर्वोक्तेनैव मार्गेण विमुक्ता भवबन्धनात् ॥ ४६ ॥

यथाबलमिति । बलं सामर्थ्यमतिक्रम्य विद्यमानसामर्थ्यमव्ययित्वा ।
अत एव गृहे शिवं समाराध्य विमुक्ताः । भवो जन्म स एव दुःस्वमयसंसार-
बन्धहेतुत्वाद्बन्धनं जन्माभावे हि दुःस्वाभावोऽपवर्गो भवति । उक्तं हि गौत-
मेन 'दुस्वजन्मप्रवृत्तिदोषभिध्याज्ञानानाशुचरोचरापाये तदेतन्तरापायादपवर्गः'
इति शास्त्रजनिततत्त्वज्ञानादहं मनुष्य इति मिथ्याज्ञानापाये रागादिदोषापा-
याद्वर्माधर्मयोः प्रवृत्त्यभावेन तन्निवन्धनजन्माभावादात्यान्तिकदुःखनिवृत्तिरु-
पोऽपवर्गो भवतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

केचिद्वेगेच्छया देवं पूर्वोक्तेनैव वर्त्मना ।

श्रद्धयाऽऽपूज्य देवेशं भुक्वन्तो महासुखम् ॥ ४७ ॥

किमत्र बहुनोक्तेन श्रूयतां मुनिपुङ्गवाः । ॥

पूजया सर्वजन्तूनां भोगमोक्षौ च नान्यथा ॥ ४८ ॥

भोगेच्छयेति । भोगापमर्गसाधनं शिवपूजेति तुक्तम् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

तस्माद्भवन्तोऽप्यमृता पूर्वाक्तनैव वर्त्मना । ॥

पूजयध्वं महादेवं भुक्तिभुक्तिफलप्रदम् ॥ ४९ ॥

इति श्रुत्वा मुनिश्रेष्ठाः सूतं सर्वार्थसागरम् ।

प्रणम्य पूजयामासुः शंकरं शशिभूषणम् ॥ ५० ॥

तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च ज्ञातयः सुहृद्भ्यो जनाः ।

पूजयामासुरीशानं मुनिभिस्तैः प्रचोदिताः ॥ ५१ ॥

तस्मादिति । भवन्त इति ज्ञवन्तम् । यद्यपि मायुक्ता इव सन्तः पूजयध्व-
मित्यर्थः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥

पूजया रुदरां पुण्यं नास्ति लोकत्रयेष्वपि । ॥

पूजयैव महादेवः शंकरः परमेश्वरः ॥ ५२ ॥

नीलकण्ठो विरूपाक्षः शिवो नित्यं प्रक्षीडति ।

पूजिते देवदेवेशे पुण्ये सर्वकारणे ॥ ५३ ॥ ॥

पूजयैवेति । यथाधिकारं मायुक्त्या मानस्या शाक्या वा ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

पूजिता देवताः सर्वा इति वेदान्निश्चयः ॥

भोगं मोक्षं च लभते नाथ कर्षा विचारणा ॥ ५४ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे श्रीसूतसंहितायां शिवमाहात्म्यसप्त

ईश्वरपूजाविधानं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पूजिता देवताः सर्वा इति वेदान्तनिश्चय इति । उक्तं ह्ययं शिरसि शिवे-
नैव 'मा यो वेद स सर्वान्देवान्वेद' इति ॥ ५४ ॥

इति श्रीभक्ताश्रीविलासविद्याव्रक्तिपरममक्तश्रीमद्भगवत्पादात्म-
सेवापरायणेनोपनिषद्मार्गप्रवर्तनेन माधवाचार्येण विरचिताया

श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां शिवमाहात्म्यसप्त ईश्वर-

पूजाविधानं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

—०—

नैमिषीया ऊचुः—

भगवन्सर्वशास्त्रार्थपरिज्ञानवतां वर ।

ब्रूहि पूजाविधिं शक्तेः परायाः संग्रहेण तु ॥ १ ॥

सूत उवाच—

वक्ष्ये पूजाविधिं शक्तेः पराया आस्तिकोत्तमाः ।

अत्यन्तश्रद्धया सार्धं शृणुध्वं मुक्तिमुक्तिदम् ॥ २ ॥

उक्तभोगापवर्गलक्षणं फलं परमेश्वरः स्वशक्त्यैव दातुं शक्तो नान्यथा ।
तदुक्तम्—

“शक्तो यथा स शंभुर्भक्तौ मुक्तौ च पशुगेणत्यास्य ।

सामेनां विदूषामायां सर्वात्मनाऽस्मि नतः” इति ॥

अत उक्तशिवपूजाफलावाप्तयेऽवश्यापेक्षितां मुनयः शक्तिपूजां पृच्छन्ति—
भगवन्सर्वशास्त्रार्थेति । अरित काचित्पराशक्तिर्नाम यत्पूजया शिवपूजा प्रोक्त-
फला भवतीति सामान्यतो ज्ञात्वा शक्तिरूपतदिभानतत्पूजायिधीश्च विशेष-
पतो जिज्ञासूनां मुनीनामयं प्रश्नः । दाइपाकप्रकाशादिविषयाः शक्तयो बहुधा-
दावपि सन्ति । इयं तु शिवस्य जगन्निर्माणादिदिपयेति पराया इति विशेषणम् ।
अत्यन्तश्रद्धयेति । शिवपूजाया ज्ञातत्वात्मासद्गिकीर्य जिज्ञासेति मा भूत् ।
तत्साफल्यस्य तदधीनत्वाटत्रातिशयेन भवितव्यमित्याशयः । यथा दण्डच-
क्रादयः स्वरूपेण तथा व्यपदिश्यमाना अपि कार्यघटादिप्रतियोगिनिरूपेण
रूपेण कारणानीत्युच्यन्ते । एवं परशिवस्वरूपेण तथोच्यमानोऽपि कृत्पञ्च-
फलक्षणश्रवणेन निरूप्यमाणः परा शक्तिरित्युच्यते । उक्तं हि तस्य कृत्य-
पञ्चकम्—

“पञ्चविधं तत्कृत्यं सृष्टिस्थितिसंहतिवितरोमायाः ।

॥ तद्दनुप्रहकरणं प्रोक्तं सततोदितस्यास्य” इति ॥

परमार्थतस्तु सा च शक्तिः शक्तिमतः शिवादाभिधैवेत्यन्तमेव बहुधा प्र-
च्युतम्—

‘पावकस्योष्णतेवेयमुष्णांयोरिव दीधितिः ।’

चन्द्रस्य चन्द्रिकेवेयं शिवस्य सहजा ध्रुवा’ इत्यादिभिः ॥१॥२॥

पूजा शक्तेः परायास्तु द्विविधा परिकीर्तिता ।

वाह्याभ्यन्तरभेदेन वाह्या तु द्विविधा मता ॥ ३ ॥

तत्पूजाया अधिकारिभेदेन व्यवरथा दर्शयितुं विभागमाह—पूजा शक्तेरि-
त्यादि ॥ ३ ॥

वैदिकी तान्त्रिकी चेति द्विभेन्द्वास्तान्त्रिकी तु सा ।

तान्त्रिकस्यैव नान्यस्य वैदिकी वैदिकस्य हि ॥ ४ ॥

तन्मूलस्मृतिपुराणादिप्रतिपादिता वैदिकी । तदनुपेक्षया शिवमोक्ता कामि-
काद्यागमप्रतिपादितप्रकारा तान्त्रिकी । तत्र तान्त्रिकया अधिकारिविशेषमाह—
तान्त्रिकस्यैवेति । तन्त्रोदीरितकुण्डमण्डपादिपुरःसरतीक्षासंस्कृतरथैव न तद्रहि-
तस्येत्यर्थः । वैदिकस्येति । रवगृहोक्तसंस्कारसंस्कृतस्यैवेत्यर्थः ॥ ४ ॥

इत्थं समस्तदेवानां पूजा विधा व्यवस्थिता ।

अविज्ञायान्यथा पूजां कुर्वन्पतति मानवः ॥ ५ ॥

न केवलं शक्तेः । शिवादिष्णुविनायकादीनामपि वैदिकतान्त्रिकविभागेन
पूजादिभेदस्तत्राधिकारिभेदश्चेत्याह—इत्थं समस्तेति । अधिकारिविभागवि-
धानप्रयोजनमाह—अविज्ञायेति । रवमार्गातिप्रभो हि भूतैव निन्दितः “ यो
वै स्वां देवतामपि त्यजते स रवायै देवतायै न्यवते न परां मामोति पापीया-
न्भवति ” इति । स्वां देवतामिति त्वोचितमार्गोपलक्षणम् ॥ ५ ॥

आसनावाहने चाद्यं पाषमाचमनं तथा ।

स्नानं वासोचरयि च भूषणानि च सर्वशः ॥ ६ ॥

तत्र वाह्यां पूजामाह—आसनावाहने चाध्यमित्पादि । इयं हि बाह्योपकर-
णसम्यपेक्षत्वाद्वाह्या । वासोचरीयामपि । वास इति वासस्योऽन्त्यलोपशब्दा-
न्दसः ॥ ६ ॥

मन्दपुष्पं तथा धूपं दीपमन्त्रेण तर्पणम् ।

माल्यानुलेपनं चैव नमस्कारं विसर्जनम् ॥ ७ ॥

सर्वं मातृकया कुर्यान्मातृका मन्त्रनायिका ।

मातृकाव्यतिरेकेण मन्त्रा नैव हि सत्तमाः ॥ ८ ॥ १

उक्तोपचारजातरय शक्तिपूजामन्त्ररय सर्वे मातृकयेति । तथैव करणे कार-
णमाह—मन्त्रनायिकेति । तत एवोद्धृत्य हि सर्वमन्त्रा नीयन्त इत्यर्थः ।
मातृकाव्यतिरेकेणेति । नहि मातृकायामननुप्रविष्टमक्षरमस्ति न चानक्षरात्मको
मन्त्रोऽप्यस्ति । अतो मातृकया कृतं सर्वैरेव मन्त्रैः कृतं स्यादित्यर्थः ॥८॥८॥

मातृका च त्रिधा स्थूला सूक्ष्मा सूक्ष्मतरंगऽपि च ।

गुरुपदेशतो ज्ञेयो नान्यथा शास्त्रकोटितिः ॥ ९ ॥

प्रथममध्यमोत्तमानामधिकारिणां स्वाधिकारानुसारेण मातृकारूपपूजाकर-
णमित्यभिप्रेत्य तस्यास्तैरूपमाह—मातृका च त्रिधेति । प्रथमोऽधिकारी
स्थूला मातृकया पूजयेत् । मध्यमः सूक्ष्मया । उत्तमः सूक्ष्मतरंगेति विभागः ।
स्थूलादिरूपप्रथं चैवमवगन्तव्यम् । नियतकालपरिपाकाणां हि माणिकर्मणां
मध्ये परिपाकाणाहुपभोगेन मक्षयादितरेषां चापरिर्पाकाणां भोगाभावेन तदर्यायाः
घट्टेरनुपयोगात्माकृतमलये अतस्तमस्तमपक्षा माया 'स्वप्रतिष्ठे निष्कले पर-
शिये विलीना चावदवाविष्टकर्मपरिपाकं वर्तते । उक्तं हि—

“ प्रलये व्याप्यते तस्यां चराचरभिर्द्वं जगत् ” इति ॥

तथा—“जगत्प्रतिष्ठा देवर्षे पृथिव्यप्सु प्रलीयते ।

तेजसापः प्रलीयन्ते तेजो वायौ प्रलीयते ॥

वायुः प्रलीयते व्योम्नि तदव्यक्ते प्रलीयते ।

अव्यक्तं एरुपे ब्रह्म निष्कले संप्रलीयते ” इति ॥

अव्यक्तं माया तस्याथ सम्यक्प्रलयो नाय मुक्ताविव नाऽऽत्यन्तिको
नाशः । किंतु क्षुप्तौ सति मायागोचरमृच्छीनामप्यभावात्स्वप्रतिष्ठपरमात्ममक्षा-
श्रत्याप्यत्यन्तनिर्विकल्पतया तद्वलाद्भासमानाया अप्यप्रतिभातप्रायत्वं न पुनर-
नवभान्मेव प्रतिमासमात्रशरीरस्य हि मिथ्यावस्तुनोऽनवभाने सत्यभाव एव
रयादिति । न चाभाव एवास्तु । उत्तरसर्गानुपपत्तिप्रसङ्गादिति । अवशिष्टेः
माणिकर्मभिश्च तस्यां मायायां विलीयैव क्रमेण मातृपरिपाकेः स्वफलप्रदा-
नाय परमेश्वरस्य सिद्धिप्राप्तिका मायावृत्तिर्जन्यते । सैषा मायावस्थेक्षण-
फामतपोविचिर्कापीदिशब्दैरभिधीयते । ‘तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय ’ इति च्छा-

न्दोग्ये । ' स ऐशत लोकांस्तु सृजे ' इत्यैतरेयके । ' सोऽकामयत बहु स्या ॥
प्रजायेय ' इति तैत्तिरीयके । ' तपसा चीयते ब्रह्म ' इति मुण्डके ।

“ विचिकीर्षुर्धनीभूता कचिदभ्येति विन्दुताम् ” इति प्रपञ्चसारे । *

अपरिपक्वकर्माभेदाद्यनीभावरक्तदर्थव्यापारो विचिकीर्षा । परिपक्वकर्माकार-
परिणतमायाविशिष्टं विन्दुस्तादिदमादिभागावरणमध्यक्तमुच्यते । अत एव
तत्सोत्पत्तिः स्मर्यते—

‘ तस्मादव्यक्तमृतपञ्च त्रिगुणं द्विजसत्तम ’ इति ।

स एव जगदहङ्गराकारोऽध्यात्मं चाऽऽधारादावभिच्यज्यमानः कुण्डल्यादि-
शब्दैरुच्यते । यदाहुः—

“ शक्तिः कुण्डलिनीति विश्वजननव्यापारवद्धोऽयमा
ज्ञात्वेतर्धं न ह्यनविद्यन्ति जननीगर्भेऽर्भकत्वं तराः ” इति ।

“ कुण्डली सर्वथा ज्ञेया हृद्गुणान्तर्गतैव सा ” इति ।

विन्दोः कालक्रमेण विद्विषिदंशविभागाद्यैर्दिधं तत्रैवोक्तम्—

‘ कालेन विद्यमानस्तु स दिन्दुर्भवति त्रिधा ॥ ”

स्थूलसूक्ष्मपरत्वेन तस्य त्रैविध्यमिष्यते ।

स दिन्दुर्नादधीजत्यभेदेन च निगद्यते ’ इति ॥ *

अचिदंशः स्थूलो धीजश्च । विद्विष्यिष्यः सूक्ष्मो नादः । स एव एकरूप-
श्चिदंशः परो दिन्दुः स एदेश्वरः । तस्य च त्रिधाविभागसमये शब्दब्रह्मापर-
नामधेयस्य स्वरयोत्पत्तिरुक्ता—

‘ विन्दोरतस्माद्विद्यमानाद्वो व्यक्तात्मको भवेत् ।

स रवः द्रुतिर्दंशैः शब्दब्रह्मेति गीयते ’ इति ॥ *

स एव शब्दब्रह्माददो रवो जगदुपादानं दिन्दुतादात्म्येन सर्वगतोऽपि
प्राणिनां मूलाधारेऽभिन्द्यत्यत इत्युक्तम्—

‘ स तु सर्वत्र संस्त्युतो मूले व्यक्तस्तथा ह्यनः ।

आधिर्मवति देहेषु प्राणिनामर्थविरतुतः ” इति ॥

देहेष्विति मूलाधारमस्तेष्वे तस्यानुस्यूतस्य स्वरस्य संस्थितपवनवलेनाभि-
व्यक्तिराविर्भावः । तत्र हि पवनस्यानुत्पत्तिरुक्ता “ देहेऽपि मूलाधारेऽग्निस्समुद्य-
ति सधीरणः ” इति । ज्ञात्वमर्थं विवस्त्रोः पुरपरयेच्छया जातेन मयत्नेन मूला-
धारस्यः पवनः संस्कृतस्तेन पवनेन सर्वत्र रियतं शब्दब्रह्म तत्राभिव्यज्यते ।

तदभिव्यक्तं शब्दब्रह्म कारणविन्दात्मकं स्वप्रतिष्ठतया निस्पन्दं सत्परा वागित्युच्यते । तदेव नाभिपर्यन्तमागच्छता तेन वायुनाऽभिव्यक्तं विमर्शरूपेण मनसा युक्तं सामान्यरूपन्दप्रकाशरूपिणी कार्यविन्दुवत्त्वात्मिकाऽधिदैवमीश्वररूपा पश्यन्ती वागित्युच्यते । तदेव शब्दब्रह्म तेनैव वायुना हृदयपर्यन्तमभिव्यज्यमानं निश्चयात्मिकया शुद्ध्या युक्तं विशेषरूपन्दरूपनादविन्दुमध्यधिदैवतं हिरण्यगर्भरूपा मध्यमा वागित्युच्यते । तदेवाऽऽस्यपर्यन्तं तेनैव वायुना कण्ठादिस्थानेष्वभिव्यज्यमानमकारादिसकारान्तवर्णमालारूपं परश्रोत्रग्रहणयोग्यं बीजात्मकमधिदैवं विराटरूपं वैखरी वागित्युच्यते । तदुक्तमाचार्यैः—

‘मूलाधारात्मयममुदितो यस्तु भावः पुराख्यः’

पश्चात्पश्यन्त्यथ हृदयगो बुद्धियुद्धमध्यमाख्यः ।

वक्त्रे वैखर्यथ रुरुदिपोरस्य जन्तोः सुषुम्ना

षट्स्तस्मान्द्रवति पवनः प्रेरितो वर्णसंज्ञः’ इति ॥

तत्र वैखरी स्थूला मातृका सा प्रथमाधिकारिणः पूजोपकरणम् । मध्यमा सूक्ष्मा मातृका मध्यमाधिकारिणः पूजोपकरणम् । कारणकार्यविन्दात्मिका परापश्यन्तीरूपा सूक्ष्मतरा मातृकोत्तमाधिकारिणः पूजोपकरणम् । मातृकात्रैविध्यं सर्वमग्नौपलक्षणम् । अतश्च सर्वमज्ञा उक्तरतीत्या स्थूलसूक्ष्मसूक्ष्मतररूपाः प्रथममध्यमोत्तमाधिकारीविषया इत्यर्थः । तदुक्तव्यथायमर्थः । किञ्चित्तु भक्तोपयोगादाविकृतमिति । गुरुपदेशत इति । उपदेशमन्तरेण शास्त्रेदुराधिगमत्वात्तथैव च फलातिशयत्वाच्चेत्यर्थः ॥ ९ ॥

अथाभ्यन्तरपूजामाधिकारो भवेद्यदि ।

त्यक्त्वा बाह्यामिमां पूजामाश्रयेदपरां बुधः ॥ १० ॥

प्रथममभिधानाद्वाङ्मयपूजैव मुख्येतरा जघन्येतिभ्रमनिरासाय सुलभत्वनिमित्तं बाह्यायाः प्रथममभिधानम् । उक्तमा त्वितरेवेत्याह—अथाभ्यन्तरेति । पूजास्वरूपस्य वास्तवतः सम्यक्संज्ञितानं चित्तस्यैकाग्रता वाऽधिकारः ॥ १० ॥

पूजा याऽभ्यन्तरा साऽपि द्विविधा परिकीर्तिता ।

तावारा च निराधारा निराधारा महचरा ॥ ११ ॥

मनसा परिकल्पितमूर्तावाधारे सच्चिदानन्दैकरमस्य शिवस्याऽऽग्राहनाया-

स्मिका या सा साधारेत्याह—साधारेति । आधारकल्पितमन्तरेण साक्षात्-
स्यैवानुसंधानं निराधारा । अत एव महत्तरेत्युक्तम् ॥ ११ ॥

साधारा या तु साधारे निराधारा तु संविदि ।

आधारे वर्णसंकलनविग्रहे परमेश्वरीम् ॥ १२ ॥

आराधयेदतिश्रीत्या गुरुणोक्तेन वर्त्मना ।

या पूजा संविदि प्रोक्ता सा तु तस्यां मनोलयः ॥ १३ ॥

कल्पसाधारस्वरूपमाह—आधार इति । मूलाधारमुखोद्गतविसतन्तुनिभम-
भाप्रभावितमुधियाऽऽधारविस्तृतलिपिजाताहितमुखरुचरणाटिकायां मुद्राक्षमा-
लामृतकलशपूरतकहरतायां मूर्त्तौ संविद्यावाहनादिभिराराधयेदित्यर्थः । सा तु
तस्यामिति तुशब्देनाऽऽधारबन्धानसोपचारकल्पनाया अपि विरहलक्षणं वैल-
क्षण्यमाह । किं तर्हस्याः पूजाया रूपमित्यत आह—तरयां मनोलय इति ।

विषयान्तरव्यावृत्त्या तत्रैकविषयचित्तप्रवाहानुवृत्तिरित्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥

संविदेय पग शक्तिर्नेतरा परमार्थतः ।

अतः संविदि तां नित्यं पूजयेन्नुनिसत्तमाः ॥ १४ ॥

कथमस्या निराधारवेति चेत्पूज्यतदधिष्ठानयोरात्यन्तिकावेदविरहादित्याह—
संविदेवेति । शक्तिस्यरूपं तु 'वक्ष्ये पूजाविधिं शक्तेः परायाः' इत्यत्रोक्तम् ।
शक्तिशक्तिमन्त्रेदव्यवहारोऽप्यौपाधिकदेव भेदाच्च वास्तवादित्याह—नेतरेति ।
अत एवातः संविदि तां नित्यमित्यापे भेदव्यवहार अधारान्तरविरहनिबन्धन
एवेति । 'स भगवः कस्मिन्प्रविष्टिव इति त्वे महिम्नि' इविवत् ॥ १४ ॥

संविद्रूपातिरेकेण यत्किञ्चित्प्रतिष्ठासते ।

स हि संसार आरूपातः सर्वेषामात्मनामपि ॥ १५ ॥

उक्ते निराधाराया महत्त्वे संसारसामरोच्चारणहेतुत्वकारणमाह—संविद्रूपा-
तिरेकेणेति । साधारायामिव पूज्यपूजाधिकरणपूजकपूजापेक्षणादिप्रपञ्चलक्ष-
णसंसारसमुल्लासविरहात्संसारनाशहेतुत्वेनेयं महत्तरेत्यर्थः ॥ १५ ॥

अतः संसारनाशाय साक्षिणीमात्मरूपिणीम् ।

आराधयेत्परां शक्तिं प्रपञ्चोल्लामवर्जिताम् ॥ १६ ॥

साक्षिणीमिति । साक्ष्यमपञ्चोष्ठासविरहेऽपि साक्षित्वं स्वरूपापरोक्षाभिप्रायं तदुष्ठाससमयभावि वा तद्विरहदशायामसद्व्युपलक्षणत्वेनोपादायते ॥ १६ ॥

संविद्वाचकशब्देन संविद्रूपमनाकुलः ।

अर्चयेदादरेणैव शिवामादौ महामतिः ॥ १७ ॥

निरस्तसमस्तोपाधौ निर्विकल्पिकायां संविदि चित्तमवतारयितुमुपायक्रममाह—संविद्वाचकेति । संविद्वाचकशब्दाः मणवहृल्लेखादिमन्त्राः । मणवो ह्यकारोकारमकारैर्जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिसाक्षिणा विन्दुनादशक्तियान्तैश्च तुरीयतुरीयातीतशक्तियान्तात्मिकां संविदं प्रतिपादयन्निष्पञ्चसंविदि पर्यवत्प्राति । एवं हृल्लेखामन्त्रोऽपि हकाररेफेकारविन्दुनादशक्तियान्तलक्षणैः समभिर्मागैरिति । अनयोक्षेते भागा आगमे मदर्शिताः—

‘अकारश्चाप्युकारश्च मकारो विन्दुरेव च ।

नादः शक्तिश्च शान्तश्च सारभेदः प्रकीर्तिताः ॥

हकारो रेफ ईकारो विन्दुनादौ तथैव च ।

शक्तियान्तौ च संप्रोक्ताः शक्तेर्भेदास्तु सप्तैषा’ इति ॥

संविद्रूपमिति । संविदेव हि हृल्लेखामन्त्रप्रतिपाद्या देवतोक्ता ‘बोधस्वरूपवाची संविच्चैत्र देवता गुरभिः’ इति । मणवस्य तु संविद्वाचकता सकलश्रुतिस्मृतिराणेतिसैर्लक्ष्योप्यत एव । अत आदौ मथमावरथायां विक्षेपकविषयव्याप्तौ चेतसा यथोक्तमन्त्ररूपैः संविद्वाचकशब्दैर्निर्विकल्पायां संविद्यवतरेदिश्यते ॥ १७ ॥

पुनः सनस्तमुत्सृज्य स्वपूर्णां परसंविदम् ।

सशस्त्रमैवानुसंधाय पुनस्तच्च विसर्जयेत् ॥ १८ ॥

अत्र योगे निष्णातस्यानन्तरकक्षामाह—पुनः समस्तमितिपादत्रयेण । आलम्बनमात्रपरित्यागेन जागरादिकमपरित्यागेन च परमायामेव संविदि मृत्ययादृक्किं कृत्वेत्यर्थः । तृतीयां कक्षामाह—पुनस्तच्च विसर्जयेदिति । इत्थमनुसंधानेन साक्षात्कृतपरसंवित्स्वरूपः स्वयं तदात्मा भूत्वा ध्यानध्यातृध्येयविभागानुसंधानमपि परित्यजेदित्यर्थः । द्वितीयकक्षयां हि प्रत्यया ऽप्यनुसंधीयन्ते । उह तु स्वरूपतः सतोऽपि ताननुसंधाय प्रत्येतव्यमेतानुसंधीयत इत्येतावानेव विक्षेपः । प्रत्ययस्वरूपत्यागभावे तु सुषुप्तिः समाधेरविशेषापातः ॥ १८ ॥

स्वानुभूत्या स्वयं साक्षात्स्वात्मभूतां महेश्वरीम् ।

पूजयेदादौ नैव पूजा सा पुरुषार्थदा ॥ १९ ॥

परित्यज्य कथं तिष्ठेदित्यत आह—स्वानुभूत्येति । प्रत्ययानामभ्यनवभासे परानन्दैकरसस्वप्रकाशासंविदात्मना स्वधर्मपरोक्षतयाऽवभासमानोऽवतिष्ठतीति । इयं हि संविदः परमा पूजा । एषा च सकलसंसारकारणाविद्यानिरासेन याव-
दारम्भककर्मसंस्कारानुवृत्तिस्तावज्जीवन्मुक्तिलक्षणं तजिह्वसौ परकैवल्यलक्षणं च पुरुषार्थं ददातीत्यर्थः ॥ १९ ॥

पूजाविधिर्मया शक्तेः प्रोक्तो वेदैकदर्शितः ।

पूजयध्वं भवन्तोऽपि मुदा तामुक्तवर्त्मना ॥ २० ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे श्रीसूतसंहितायां शिवमाहात्म्यखण्डे

शक्तिपूजाविधिर्नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

वेदैकदर्शित इति । श्वेताम्बतरे ध्यानयोगस्यैव परशक्तिसाक्षात्कारेतुतोक्ता ' ते ध्यानयोगानुगता अपरूपन्देवात्मशक्तिं स्वगुणेर्निगूढाम् ' इति । एको मुख्यः केवलो वा संदर्शित एकदर्शितः । वेदेनैकेन दर्शित इति विग्रहे 'पूर्वकालैकसर्वजर-
त्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन' इति प्रथमानिर्देशादेकशब्दस्यैव पूर्वनिपात एकवेददर्शित इति स्यात् । पूजयध्वमितिमध्यमपुरुषेणाऽऽशिष्ठस्य धुम्पच्छ-
ब्दरयापिनाऽन्वयः । भवन्त इति तु प्रथमानिर्देशे शान्तम् । पूजयपि तां संविदुक्तवर्त्मना तद्वत्ताः सन्तोऽस्त्यस्यैव निबन्धनस्य मुद्रमेताः पूजय-
ध्वमित्यर्थः ॥ २० ॥

इति श्रीमत्काशीविलासक्रियाशक्तिपरमभक्तश्रीमध्यमवफपादाब्जसे-

वापरायणेनोपनिषन्मार्गमवर्तकेन माधवाचार्येण विरचितायां

श्रीसूतसंहितातात्पर्यटीपिकायां शिवमाहात्म्यखण्डे शक्ति-

पूजाविधिर्नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

नैमिषीषा ऊचुः—

भगवन्निश्वभक्तस्य कथं पूजा प्रकीर्तिता ।

फलं च कीदृशं प्रोक्तं पूजायास्तद्वदाऽऽदरात् ॥ १ ॥

येदेन मुख्यतया दर्शितसंवित्पूजाविधौ ये न समर्थास्तेषामपि सामर्थ्यमा-
प्तिरनायासेन तत्फलप्राप्तिश्च यया शिवभक्तपूजया भवति सा कीदृशीति
मुनयः पृच्छन्ति—भगवन्निर्दिष्टं । अष्टविधा भक्तिस्सन्मध्येऽपि शिवभक्तपूजैव
प्रथमत उक्ता शिवपुराणे—

‘ भक्तजनवात्सल्यं पूजायां चानुभोदनम् ।

स्वयमप्यर्चनं भक्त्या मदर्थं चाङ्गचेष्टितम् ॥

भक्त्याश्रवणे भक्तिः स्मरनेशङ्गाचिक्रिया ।

सन्नामकीर्तनं नित्यं यश्च सा नोपजीवति ’ इति ॥ १ ॥

सूत उवाच—

वक्ष्ये पूजार्विधिं विद्वाः शिवभक्तस्य सादरम् ।

शृणुष्वं श्रद्धयोपेताः कुरुष्व यत्नतः सदा ॥ २ ॥

अल्पेन सुफरेणोपायेन परमपुरपार्थः कथं सिध्येदित्यनाम्नासात्तच्छ्रवणै-
करणे वाज्नादरो न विषेय इत्याह—शृणुष्वं श्रद्धयोपेता इति ॥ २ ॥

येन केन प्रकारेण शिवभक्तस्य जायते ।

॥ मनस्तृप्तिस्तथा कुर्यात्पूजा सैव भयोदिता ॥ ३ ॥

संग्रहेण पूजामाह—येन केनोति ॥ ३ ॥

शुद्धतोयं समादाय शिवभक्तस्य सादरम् ।

पादं प्रक्षालयेत्साऽपि पूजा विद्वा गरीयसी ॥ ४ ॥

तेलाभ्यङ्गं तर्था पूजां प्रवदन्ति मनीषिणः ।

गात्रमर्दनमप्यस्य शिवभक्तस्य सुव्रताः ॥ ५ ॥

अन्नपानप्रदानं च प्रोक्ता पूजा गरीपसी ।

अर्थदानं च पूजा स्यादन्नदानमपि द्विजाः ॥ ६ ॥

स्रक्चन्दनादिदानं च वनितादानमेव च ।

भूमिदानं च गोदानं तिलदानमपि द्विजाः ॥ ७ ॥

जलपात्रप्रदानं च गृहदानं तथैव च ।

तालवृन्तप्रदानं च पात्रदानं तथैव च ॥ ८ ॥

छत्रपातुकयोर्दानं शय्यादानं तथैव च ।

शिवभक्तस्य पूजेति प्रवदन्ति विपश्चितः ॥ ९ ॥

प्रपञ्चयति—शुद्धमित्यादिना ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

पुरा कश्चिद्द्विजा वैश्यः समृद्धोऽभून्महीतले ।

तस्य पुत्राः समुत्पन्नाश्चत्वारो वेदविचमाः ॥ १० ॥

संग्रहविवरणाभ्यामभिहितार्था पूजायामाभ्यासातिशयजननाय पुराट्टत्तान्पु-
दाहरति—पुरा कश्चिदित्याद्यभ्यायशेषेण ॥ १० ॥

तेषां ज्येष्ठतमः पुत्रः सत्यवादी महाधनः ।

सर्वभूतानुकम्पी च ब्रह्मचर्यपरायणः ॥ ११ ॥

सत्यवद्यान्नचर्यैरेव शिवभक्तिर्लभ्येत्याह—सत्यवादीति ॥ ११ ॥

शिवभक्तः सदा त्रिषाः प्रसन्नो नियतारानः ।

जन्ममृत्युमयाक्रान्तस्त्वरमाणो विमुक्तये ॥ १२ ॥

श्रीमद्वाराणसीभेत्य ब्रह्मविष्णुवार्दिसोर्वताम् ।

एवधनं शिवभक्तेभ्यः प्रदत्त्वा श्रद्धया सह ॥ १३ ॥

पूजया शिवभक्तानां विमुक्तः कर्मबन्धनात् ।

द्वितीयो वैश्यपुत्रस्तु धनिकोऽजीव सुव्रताः ॥ १४ ॥

सोमनार्थं महास्थानं सर्वकामफलप्रदम् ।

समागत्य सह स्वस्य भार्यया वेदविचमाः ॥ १५ ॥

सर्वस्वं शिवभक्तैः प्रदत्त्वा श्रद्धया सह ।

पूजया शिवभक्तानां तथा मुक्तिप्रदायकान् ॥ १६ ॥

पुत्रस्तृतीयो वैश्यस्य प्रोज्झितारोपबान्धवः ।

अन्यायेनैव मार्गेण वर्तमानश्चिरं द्विजाः ॥ १७ ॥

महाधनपतिर्भूत्वा पूर्वपुण्यबलेन सः ।

श्रीमद्व्याघ्रपुरं पुण्यं समागत्य द्विजोत्तमाः ॥ १८ ॥

तत्प्रसादवतामेव सकलमाणिसंधारणावापि जन्ममृत्यु भयहेतुत्वेन भासेते
इत्याह—जन्ममृत्युभयेति । भूयते हि—विवेकिर्न नाचिकेतसं प्राति संतुष्टस्य
मृत्योर्वचनम्—

‘न सांपरायः’ प्रतिभाति बालं भ्रमाद्यन्तं वित्तयोदेन मूढम् ।

अयं लोफो नास्ति पर इति मानी पुनः पुनर्वशमापद्यते मे’ इति ॥ १२ ॥

१३ ॥ १४ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

अन्नपानं तथा वस्त्रं चन्दनं पुष्पमेव च ।

ताम्बूलं शिवभक्तैः प्रदत्त्वा श्रद्धया सह ॥ १९ ॥

संवत्सरघणं कृत्वा पूजामिव द्विजोत्तमाः ।

पूजया शिवभक्तानां विमुक्तः कर्मबन्धनात् ॥ २० ॥

वैश्यपुत्रश्चतुर्थोऽपि ब्राह्मणान्विचारतः ।

हत्वा सर्वधनं तेषां समादाय मुनीश्वराः ॥ २१ ॥

विद्वानां च नटानां च गायकानां तथैव च ।

मूर्त्त्यापि दत्त्वा स सदा वेश्यापरोऽभवत् ॥ २२ ॥

स पुनः सर्वरोगार्तो गृहीतो ब्रह्मरक्षसा ।

एवं चिरगते काले पिता तस्य महापतः ॥ २३ ॥

पुत्रस्नेहेन संतप्तः सत्वरं द्विजपुङ्गवम् ।

सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञं समागत्य मुनीश्वराः ॥ २४ ॥

प्रणम्य दण्डवद्विश्रं दत्त्वा तस्मै महापनम् ।

पुनर्विवापयामास पुत्रवृत्तमरोपतः ॥ २५ ॥

श्रुत्वा वृत्तं द्विजस्तस्य ब्राह्मणैः पाण्डितोत्तमैः ।

विचार्य सुचिरं कालं विनिश्चित्यावधीद्विजाः ॥ २६ ॥

प्रदत्त्वेति । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्ब्रह्मण्यभावः ॥ १९ ॥ २० ॥
॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

ब्राह्मण उवाच—

श्रीमद्वृद्धाचलं नाम स्थानं सर्वनिषेवितम् ।

सर्वोपद्रवनाशाय शंकरेण विनिर्मितम् ॥ २७ ॥

ब्रह्मविष्णवादिभिर्नित्यं सेवितं सर्वशऽऽदरात् ।

नराणां दर्शनादेव वत्सराद्भुक्तिमुक्तिदम् ॥ २८ ॥

अल्पदानेन सर्वेषां महादानफलप्रदम् ।

ब्रह्महत्यासुरापानस्वर्णस्त्रियोऽदिनाशनम् ॥ २९ ॥

अगस्त्येन च रक्षार्थं लोकानां पूजितं पुरा ।

मणिमुक्तानदीतीरे सर्वतीर्थसमावृते ॥ ३० ॥

अस्ति तत्सह पुत्रेण समागत्य मम प्रियः ।

नयामस्यां स्वपुत्रेण सह स्नात्वा दिने दिने ॥ ३१ ॥

श्रीमद्वृद्धाचलेशानं दण्डवत्प्रणिपत्य च ।

कृत्वा प्रदक्षिणं भक्त्या शतमष्टोत्तरं हरम् ॥ ३२ ॥

प्रसादयित्वा सदैव्यं ब्राह्मणं चान्यमेव च ।

शिवभक्तं समाराध्य स्थानेऽस्मिञ्ब्रह्मया सह ॥

'पूजया शिवभक्तस्य पुत्रमुद्धर यत्नतः' ॥ ३३ ॥

वाराणसीसोमनाथज्याग्रपुरद्व्याचललक्षणानि महत्तमानि तीर्थानि माता-
नामपि उदलालुप्यविवेकानामन्ततः शिवभक्तपूजयैव परमपुरुषार्थप्राप्तिर्नास्ति
पुरातनचतुष्टयोदाहरणतात्पर्यम् । अत एव हि उदयाये तेषामपि न फलव-
त्तेति वक्ष्यति—

“ अदत्त्वा मुष्टिमार्त्रं यो देष्टेऽस्मिन्मुनिपुङ्गवाः ।

यो भुङ्क्ते तस्य संसाराग्रहि मुक्तिः कदाचन” इति ॥

‘ पूजया शिवभक्तानां योगमोक्षौ च नान्यतः ’ इति ॥ २७ ॥ २८ ॥

॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

सूत उवाच—

एवमुक्तस्तु वैश्योऽपि ब्राह्मणेन समाहितः ।

सह पुत्रेण चार्थेन भार्यया बन्धुबान्धवैः ॥ ३४ ॥

श्रीमद्वृद्धाचलं पुष्पं समागत्य मुनिश्वराः ।

मणिमुक्तानदीतोषे महापापविनाशने ॥ ३५ ॥

बन्धुबान्धवैरिति । बन्धूनां संबन्धिनो बान्धवाः । बन्धुभिस्तद्वन्धुभिश्चेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

ज्ञानं कृत्वा महादेवं श्रीमद्वृद्धाचलेश्वरम् ।

भक्त्या प्रदक्षिणीकृत्यै नित्यमष्टोत्तरं शतम् ॥ ३६ ॥

मनोरमं मठं कृत्वा दत्त्वा तच्छिवयोगिने ।

नित्यं प्रपूजयामास शिवभक्तानतिप्रियः ॥ ३७ ॥

धनेन धान्येन तिलेन तण्डुलैस्तथैव तैलेन तथोदकेन च ।

दुकूलपुष्पाभरणैरपि द्विजा मनोनुकूलेन च पूजनेन ॥ ३८ ॥

अष्टोत्तरं शतम् । वारानिति शेषः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

एवं संवत्सरेऽतीते पुत्रो नीरोगतां गतः ।

पूजया शिवभक्तानां निवृत्तो ब्रह्मराक्षसः ॥ ३९ ॥

स पुनः शिवभक्तेभ्यः प्रदत्त्वा धनमर्जितम् ।

अस्मिन्देशे विमुक्तोऽभूत्पूजया परयाऽनया ॥ ४० ॥

पिता तस्य महाधीमान्देशस्थास्य तपोधनाः ।

ज्ञात्वा माहात्म्यमाह्लादान्तर्धस्त्वं वेदवित्तमाः ॥ ४१ ॥

प्रदत्त्वा शिवभक्तानां विमुक्तः कर्मबन्धनात् ।

तस्य बन्धुजनाश्चैव शिवभक्तस्य पूजया ॥ ४२ ॥

अनायासेन संसारादिमुक्तास्तत्र सुवताः ।

अस्मिन्देशे प्रदत्तं यन्मुष्टिमात्रमपि द्विजाः ॥ ४३ ॥

तदनन्तं भवत्येव नात्र कार्या विचारणा ।

अदत्त्वा मुष्टिमात्रं यो देशेऽस्मिन्मुनिसत्तमाः ॥ ४४ ॥

यो भुङ्क्ते तस्य संसारान्न हि मुक्तिः कदाचन ।

अगस्त्यशिष्यो धर्मिष्ठः श्वेताख्यो भगवान्मुनिः ॥ ४५ ॥

वैश्यपुत्रस्य वैश्यस्य बन्धूनामपि सुवताः ।

श्रुत्वा मुक्तिमगस्त्येन प्रेरितो मुनिसत्तमाः ॥ ४६ ॥

प्राप्यैतच्छ्रद्धया स्थानं श्रीमद्वृद्धाचलाभिधम् ।

मणिमुक्तानदीतोये स्नानं कृत्वा समाहितः ॥ ४७ ॥

अर्कवारे तथाऽष्टम्यां पर्वण्यार्द्रादिने तथा ।

मघर्षे च महादेवं श्रीमद्वृद्धाचलेश्वरम् ॥ ४८ ॥

नीरोमतां गतः । निवृत्तो ब्रह्मराक्षस इति । न केवलं परमफलमपवर्ग
एवावान्तरफलमारोग्यादिकमपि शिवभक्तपूजया भवतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥
४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

पूजयामास धर्मात्मा मणिमुक्तानदीजलैः ।

तज्जलं पूजितं तेन श्वेतेनैवाग्रवज्रदी ॥ ४९ ॥

नाम्ना श्वेतनदीत्युक्ता सर्वपापविनाशिनी ।

पुनः श्वेतो मुनिः श्रीमाञ्छ्रद्धया परया सह ॥ ५० ॥

पूजयामास धर्मज्ञः शिवभक्ताननेकया ।

देवदेवो महादेवः श्रीमद्वृद्धाचलेश्वरः ॥ ५१ ॥

सान्निध्यमकरोत्तस्य भक्तानां पूजया तथा ।

मुनिश्च देवदेवेशं श्रीमद्वृद्धाचलेश्वरम् ॥ ५२ ॥

पूजयामास पुष्पेण पत्रेणैवोदकेन च ।

एतस्मिन्नन्तरे विप्राः शिवस्य परमात्मनः ॥ ५३ ॥

प्रसादाच्छिवभक्तानां पूजया परया तथा ।

अवाप परमां मुक्तिं मुनिः श्वेतो महामतिः ॥ ५४ ॥

बहुनाऽत्र किमुक्तेन ब्राह्मणा वेदविनमाः ।

पूजया शिवभक्तानां भोगमोक्षौ न चान्यतः ॥ ५५ ॥

इति श्रुत्वा महात्मानो नेमिपारण्ययासिनः ।

सादरं पूजयामासुः शिवभक्ताननेकधा ॥ ५६ ॥

पूजयामासेति । जलं समर्प्य पूजयामास ' वयम्लोपे पञ्चमी ' * तेनैव च
कारणेन तज्जलं लोके पूजितमभूत् । तेनैव निमित्तेन सा नद्यपि नाम्ना श्वेत-
नदीत्युक्ताऽभवदित्यर्थः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥
॥ ५५ ॥ ५६ ॥

पूजया शिवभक्तानां प्रसन्नः परमेश्वरः ।

ननर्त पुरतस्तेषां मुनीनामम्बिकापतिः ५७ ॥

मुनयो देवदेवरूप शंकरस्य शिवस्य तु ।

दृष्ट्वाऽऽनन्दमहानृत्तमवशा अभवन्मुदा ॥ ५८ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे श्रीसूतसंहितायां शिवमाहात्म्यखण्डे

शिवभक्तपूजाविधिर्नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

ननर्तेति । अभिनयेनैव परानन्दसाक्षात्कारोपदेशो नृत्ताभिप्राय इति प्रागेव
व्याख्यातम् । तेनोपदेशेन जनितसाक्षात्काराणां मुनीनां बाह्यविषयास्फुरणेन
तत्परवशतानुवृत्तिमाह—दृष्ट्वाऽऽनन्दमहानृत्तमिति ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

इति श्रीमत्काशीविलासक्रियाशक्तिपरममन्त्रश्रीमङ्गल्यम्बकपादाब्जसे-
वापरायणेनोपाधिपन्मार्गप्रवर्तकेन माधवान्वार्येण विरचितायां श्री-
सूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां शिवमाहात्म्यखण्डे शिवभक्त-
पूजाविधिर्नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

नैमिषीया ऊचुः—

भगवन् श्रोतुमिच्छामः सर्वतत्त्वाविशारद ।

केचित्केवलविज्ञानं प्रशंसन्ति विमुक्तये ॥ १ ॥

शिवेनाभिजयलपोपदेशेन विजदानीकृतपरतत्त्वा जीवन्मुक्ताः कृतकृत्या अपि मुनयः सफललोकोपकाराय सुलभं मुक्तिसाधनं निज्ञासमानाः संशयधीनभूता मुदेर्विप्रतिपत्तीरुदाहरन्ति—भगवन् श्रोतुमिच्छाम इति । केवलविज्ञानमिति चेदान्ततत्त्वविदः ॥ १ ॥

केचित्समुच्चितं कर्म ज्ञानेन ब्रह्मविज्जम ।

केचिद्दानं प्रशंसन्ति तथा केचिद्व्रतं युथाः ॥ २ ॥

समुच्चितं कर्मेति । तदेव देशिनः—

‘विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोमयं सह ।

अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते’ ॥

‘यथाऽर्धं मधुसंयुक्तं मधु चाग्नेन संयुतम् ।

एवं तपश्च विद्या च संयुक्तं भेपर्जन महत्’ ॥

इत्याद्याः श्रुतिस्मृतयो मोक्षकर्मसमुद्यया इति मन्यमानाः । केचिदानमिति ‘किं भगवन्तः परमं वदन्ति’ इति प्रस्तुत्य ‘दाने सर्वे प्रदिष्टितं तस्मादानं परमं वदन्ति’ इति धृती यद्वधानाः । केचिद्व्रतमिति ‘न केचन वसतौ मत्या-
चक्षीत तद्व्रतं तस्माद्यथा कथा च विभया बह्वर्चं प्राप्नुयात्’ ‘अर्धं न निन्या-
तद्व्रतम्’ इत्यादि पश्यन्तः ॥ २ ॥

केचिद्यज्ञं प्रशंसन्ति तपः केचित्तपोधनाः ।

ब्रह्मचर्याश्रमं केचिद्ब्राह्मस्थं श्रुवि केचन ॥ ३ ॥

केचिद्यज्ञमिति । ‘यज्ञेन हि देवा दिवं गताः’ इत्यारभ्य ‘तस्माद्यज्ञं परमं वदन्ति’ इति श्रुतिमाद्रियमाणाः । तपः केचिदिति । तप इति ‘तपो नानश-
नात्परम्’ इत्यारभ्य ‘तस्मात्तपः परमं वदन्ति’ इति श्रुतिमुदाहरन्तः । ब्रह्म-
चर्याश्रममिति ‘येषां तपो ब्रह्मचर्यम्’ । ‘नेष्टिन्नो ब्रह्मचारी वा वसेदामरणान्ति-

‘कम्’ इत्यादिश्रुतिस्मृतौ परिशीलयन्तः । गार्हस्थ्यमिति ‘ऐकाग्र्यं त्वाचार्याः
मृत्युसाविधानाद्गार्हस्थ्यस्य’ इति गौतमवचसा वञ्चिताः ॥ ३ ॥

यानप्रस्थाश्रमं केचित्संन्यासं भुवि केचन ।

तीर्थसेवां प्रशंसन्ति स्वाध्यायं भुवि केचन ॥ ४ ॥

यानप्रस्थाश्रममिति । “तपःश्रद्धेये ब्रुपवसन्त्यरण्ये शान्ता विद्वांसो भूतचर्या
चरन्ताः” इति श्रुतिमभ्यसन्तः । संन्यासमिति । न्यास इति ब्रह्मेत्युपक्रम्य
‘ज्ञानि वा एतान्यवराणि तपाश्चिसंन्यास एवात्यरेचयत्’ इति श्रुतितात्पर्य-
विदः । तीर्थसेवामिति । ‘तीर्थे स्नाति तीर्थमेव समानानां भवति’ इति श्रुति-
दक्षिणः । स्वाध्यायमिति । ‘अपहतपाप्मा एवाध्यायो देवपवित्रं वा तस्मात्स्वाध्या-
योऽध्येतव्यो यं यं क्रतुमर्षीते तेन तेनास्येष्टं भवति’ इति श्रुतिप्रमाणानां ॥ ४ ॥

केचित्स्थाने महेशस्य विशिष्टे वर्तते सदा ।

एवमन्यानि लोकेऽस्मिन्प्रशंसन्ति विमुक्तये ॥ ५ ॥

एषां यत्सर्वजन्तूनां कर्तुं शक्यं विमुक्तिदम् ।

तदस्माकं महाभाग वद सुत हिते रत ॥ ६ ॥

केचित्स्थान इति ।

‘समाप्य काशी शिवराजधानी

मदन्त्वा तदग्रे मणिकर्णिकायाम् ।

दृष्ट्वा च विश्वेश्वरमेकदाऽऽये

रघून् प्रणामः परमो हि धर्मः’ ॥

इत्यादिवचनसदृशाणि व्याहरन्तः । एवमन्यानीति । ‘यः पुनरेतं त्रिमात्रे-
णोभित्तेतेनैवाक्षरेण परं परुषमाभिध्यायीत’ इत्यारभ्य ‘परात्परे परिशर्यं
पुरुषमीक्षते’ इत्यादिश्रुतीर्निवृत्तः प्रणवध्यानादिकमेव प्रशंसन्ति ॥ ५ ॥ ६ ॥

सूत उवाच—

शृणुध्वं मुनयः सर्वे समाधाय मनः सदा ।

पुरा नारायणं व्यासः श्रौतैकुण्ठनिवाभिनिम् ॥ ७ ॥

प्रणम्य दण्डवद्भक्त्या परमपृच्छादिदं बुधाः ।

सोऽपि नारायणः श्रीमानतीव प्रीतमानसः ॥ ८ ॥

समुत्थाय महालक्ष्म्या वदन्ना च सुरैः सह ।

वेदव्यासेन कैलासमगमत्परमर्षयः ॥ ९ ॥

सूतस्त्वाद्याधिक्यैवोचरमाह—पुरा नारायणं व्यास इत्यादिना ॥ ७ ॥

८ ॥ ९ ॥

तत्र देव्या समाभीर्न नीलकण्ठमुपापतिम् ।

तेजसा भासयन्मवं चतुर्वर्गफलप्रदम् ॥ १० ॥

भासयन्निति द्वितीयार्थे प्रथमा । तेजसा सर्व भासयन्मवचतुर्वर्गफलप्रद-
मिति प्रकृत्यर्थविशेषणं वा शोभनं पठतीतिक्रियाविशेषणवत् । विष्णुर्वा भास-
यन्नस्तु ॥ १० ॥

ईश्वराणां च सर्वेषामीश्वरं परमेश्वरम् ।

पतिं पतीनां परमं दैवतानां च दैवतम् ॥ ११ ॥

स्मृतिमात्रेण सर्वेषामभीष्टफलदायिनम् ।

सत्यं विद्वानमानन्दं संपूर्णं सर्वसाक्षिणम् ॥ १२ ॥

प्रणम्य परया भक्त्या परमच्छेदं जगद्धितम् ।

महादेवोऽपि सर्वज्ञः सर्वभूतहिते रतः ॥ १३ ॥

ग्राह सर्वामरेशानो वाचा मधुरया बुधाः ।

ईश्वर उवाच—

साधु साधु महाविष्णो भवता पृष्टमच्युत ॥ १४ ॥

पुरा देवी जगन्माता सर्वभूतहिते रता ।

मामपृच्छदिदं भक्त्या प्रणम्य परमेश्वरी ॥ १५ ॥

यतः सर्वेषामीश्वराणामीश्वरोऽतः परमेश्वरः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

तदिदं कृपया वक्ष्ये तव सर्वजगद्धितम् ।

ज्ञानमेव महाविष्णो मोक्षसाधनमुच्यते ॥ १६ ॥

विदितमश्राभिप्रायः शिवः सुख्यं सर्वोपिकारं च मुक्तिसाधनं वक्तुं मति-

जानीते—तव सर्वजगद्धितामिति । सुलभस्य सुकरस्य सर्वाधिकारस्य च विवक्षिततीर्थजातस्य ज्ञानद्वारा मुक्तिसाधनतां च वक्तुं साक्षान्मोक्षसाधनत्वं ज्ञानस्यैवेत्याह—ज्ञानमेव महाविष्णो इति । ‘ तमेव विदित्वाऽति मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ’ इति श्रुतेः ॥ १६ ॥

ज्ञानं वेदशिरोद्भूतमिति मे निश्चिता मतिः ।

अनेकजन्मशुद्धानां श्रौतस्मार्तानुवर्तिनाम् ॥ १७ ॥

तदपि ज्ञानमुपनिषद्वाक्यादेवेत्याह—वेदशिरोद्भूतामिति ‘ तं त्वोपनिषदं पुरुषं पृच्छामि ’ इति । ‘ वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः ’ इति श्रुतम् । तस्य तु ज्ञानस्य वक्ष्यमाणोपायैराहितेः मयत्नातिशयलभ्यतामाह—अनेकजन्मेति । निष्कामकृतानि हि कर्माणि भगवदाराधनद्वारेणैव तत्त्वज्ञानं साधयन्ति । फलं तु तत्त्वज्ञानमन्यद्वा शिवप्रसादादेव भवति । उक्तं हि—फलमतं वपपत्तेरिति ॥ १७ ॥

जायते तच्छिवज्ञानं प्रसादादेव मे हरे ।

निवृत्तिधर्मनिष्ठस्तु ब्राह्मणः पट्टजेक्षण ॥ १८ ॥

शिवज्ञानमिति । मदीयनिष्फलतत्त्वज्ञानमित्यर्थः । उक्तज्ञानसाधनेषु तारतम्येनाधिकारिविभागमाह—निवृत्तिधर्मेति । निवृत्तिधर्मः संन्यासपूर्वकं श्रवणमननादिकम् । याज्ञल्वयः भवत्राज । ‘ द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः ’ इति श्रूयते ॥ १८ ॥

उक्तो मुख्याधिकारीति ज्ञानाभ्यासे मया हरे ।

अन्ये च ब्राह्मणा विष्णो गजानश्च तथैव च ॥ १९ ॥

वैश्याश्च तारतम्येन ज्ञानाभ्यासेऽधिकारिणः ।

द्विजस्त्रीणामपि श्रौतज्ञानाभ्यासेऽधिकारिता ॥ २० ॥

अन्ये चेति । अकृतसंन्यासादिकाः । तारतम्येनेति । न्यूनाधिकमावेन तारतम्यशब्दाभ्यां तरतमप्रत्ययवाचकाभ्यां तदर्थवतिशयो लक्ष्येष्टे । तत्रापि द्वयोरातिशयात्तरवर्याद्भूनामतिशयस्तमवर्योऽधिक इति तद्भावस्तारतम्यम् । द्विजस्त्रीणामिति । ‘ अथ हैनं गार्गी वाचक्रवी पपच्छ ’ इत्यादी गार्गीदेविद्याव्यवहारदर्शनात् । अस्तिपदस्य पूर्वार्धेन संघन्यः ॥ १९ ॥ २० ॥

अस्ति शूद्रस्य शुश्रूषोः पुराणेनैव वेदनम् ।

वदन्ति केचिद्विद्वांसः स्त्रीणां शूद्रसमानताम् ॥ २१ ॥

शूद्रस्य शुश्रूषोरिति । स्वधर्मेनिष्ठस्य द्विजशुश्रूषा हि शूद्रस्य मुख्या वृत्तिः ।

‘ शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा तयाऽजीवन्वणिग्भवेत् ’ इति स्मृतेः ।

पुराणेनैवेति । वेदवाक्यश्रवणस्य निषिद्धत्वात् । ‘ अथ हास्य वेदमुपगृण्व-
तत्पुण्यतुभ्यां श्रोत्रप्रतिपूरणम् ’ इति । इदमेवोक्तं व्यासेन ‘ श्रवणाध्ययनार्थ-
प्रतिपेधास्मृतेषु ’ इति । स्त्रीणां शूद्रसमानतामिति । यथाऽऽहुः—

‘ स्त्रीशूद्रद्विजवन्धूनां प्रयी न श्रुतिगोचरा ।

इति भारतमारयानं कृपया मुनिना कृतम् ’ ॥ इति ।

गार्ग्यमैत्रेय्यादीनामपि श्रुतिवाक्यान् तत्त्वबोधः किंतु पौरुषेयैरेव वाक्यै-
र्जातस्तत्त्वावबोध आरूपाधिकारूपया श्रुत्या व्यवहृत इत्येतावदिति हि
ते मन्यन्त इत्यर्थः ॥ २१ ॥

अन्येषामपि सर्वेषां ज्ञानाभ्यासो विधीयते ।

ज्ञापान्तरेण कालेन तेषां सोऽप्युपकारकः ॥ २२ ॥

तेषां तु हीनजातीनां पुराणेऽप्यनधिकारस्तेषामपि स्वदेक्षमापया तत्त्ववि-
द्यायामरत्यधिकार इत्याह—अन्येषामिति । नचैवं सर्वेषां फलसाम्यम् ।
कालरतिनिकर्षविप्रकर्षादिकृतवैषम्यसंभवादित्याह—कालेनेति ॥ २२ ॥

येषामस्ति परिज्ञानं विनेह ज्ञानसाधनम् ।

कल्प्यं तत्साधनं तेषां पूर्वजन्मसु सूरिभिः ॥ २३ ॥

ननु निवृत्तिधर्मश्रवणादिकं विनैव वामदेवादेर्मर्भरस्यैव स्वतो बोधः श्रूय-
ते—‘ गर्भे नु सन्नन्वेषामवेदम् ’ इति प्रस्तुत्य गर्भ एवेतच्छ्रयानो वामदेव
एवमुवाचेति तत्कथं श्रवणादेः साधनमेति तत्राऽऽह—येषामस्तीति ॥ २३ ॥

मुख्याधिकारिणां नृणां प्रतिबन्धविवर्जितम् ।

ज्ञानमुत्पद्यतेऽन्येषां प्रतिबन्धं विजायते ॥ २४ ॥

सर्वेषां फलसाम्यायावाप्य वेपम्यान्तरमाह—मुख्याधिकारिणामिति ॥ २४ ॥

प्रतिबन्धं परिज्ञानं नेह मुक्तिं प्रयच्छति ।

विशुद्धं ब्रह्मविज्ञानं विशुद्धस्यैव मिधयति ॥ २५ ॥

प्रतिबद्धेन किं क्रियत इति चेत् । अनेकजन्मव्यवधानामित्याह—प्रतिबद्धं परिज्ञानमिति । उक्तं हि व्यासेन—‘ ऐहिकमप्यप्रस्तुतमप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ’ इति । भगवानप्याह—

‘ अनेकजन्मसंसिद्धस्त्वतो याति परां गतिम् ’ इति ।

इह जन्मनि, जन्मान्तरे, वा मुक्तिर्येत्सिध्यति कियान्विशेष इति चेत् । ‘इह चेद्वेदीदथ सत्यमस्ति, न चेदिहवेदीन्यहती विनष्टिः’ इति तत्त्वकारोपनिषदि महतो वैषम्यस्य दर्शनादिहापि जायमाने वाऽधिकारिभेदेन वैलक्षण्यमाह— विशुद्धमिति । उक्तमुख्याधिकारिणोऽपरोक्षानुभवपर्यन्तं ज्ञानमितरस्य तु स्वाधिकारतारतम्येन परोक्षमपीत्यर्थः ॥ २५ ॥

अतः सर्वमनुप्याणां नहि मुक्तिरयत्नतः ।

यज्ञदानादिकर्माणि न साक्षान्मुक्तिसिद्धये ॥ २६ ॥

अधिकारवैचित्र्यमुपसंहरति—अतः सर्वेति । यानि कैश्चिन्मुक्तिसाधनान्युक्तानि तान्यत्यन्तविषमवृष्टान्धेवेत्याह—यज्ञदानादीति । निष्कामकृतान्यपि हि यज्ञादीनि प्रतिबन्धकपापनिरासद्वारा सश्वच्छुद्धिमात्रं जनयन्ति तेन च विषयद्वोपदर्शनं ततो वैराग्यं तेन च श्रेयसि जिज्ञासा ततः संन्यासपूर्वकान्मनननिदिध्यासनोपाकृताच्छ्रवणात्तत्त्वज्ञानेनापवर्ग इति । अतस्तेषां परमतत्त्वाद्यभिधानमपि परम्परासाधनताभिप्रायमेव । तथाच—‘ तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दाभेन तपसाऽनाश्रकेन ’ इति यज्ञादीनां विविदिषामात्रे साधनत्वं न वेदनेऽपि किमुत तत्फलं मोक्षे । ‘ विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह ’ इत्यब्राह्म्यविद्याशब्दाभिधेयस्य कर्मणो विद्यया सहोपायोपेयभावेन वेदन एव सहभावः श्रुतो न पुनरनुष्ठाने । अतो ज्ञानकर्मणोः क्रमसमृच्चय एव । यान्यप्यन्यानि ज्ञानकर्मसमुच्चयवचनानि तान्यप्युक्तरीत्या क्रमसमृच्चयपराण्येव । अतो ज्ञानमेव साधनम् । तच्चाधिकारिवैचित्र्यात्साधनमयत्नवैचित्र्याच्चापेक्षतारतम्योपेतमिति प्रकरणार्थः ॥ २६ ॥

तस्मादयत्नतो मुक्तिः सर्वेषां येन हेतुना ।

तं वदामि महाविष्णो हिताय जगतां शृणु ॥ २७ ॥

सन्ति लोके विशिष्टानि स्थानानि मम माधव ।

तेषामन्यतमे स्थाने वर्तनं शक्तिमुक्तिदम् ॥ २८ ॥

श्रीमद्वाराणसी पुण्या पुरी नित्यं मम प्रिया ।

यस्यामुत्क्रममाणस्य प्राणैर्जन्तोः कृपाबलात् ॥ २९ ॥

अर्थोऽयं प्रपञ्चस्तमिदानीं तीर्थविशेषभावं वर्णयितुमारभते—तस्मादय-
त्नत इत्यादिना ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

तारकं ब्रह्मविज्ञानं दास्यामि श्रेयसे हरे ।

तस्यमेव महाविष्णो प्राणत्यागो विमुक्तिर्दः ॥ ३० ॥

प्राणत्याग इति । वक्ष्यमाणतीर्थविशेषेष्वपीति शेषः ॥ ३० ॥

स्थानं दक्षिणकैलाससमारुह्यं सत्कृतं मया ।

यत्र सर्वाणि तीर्थानि सर्वलोकगतानि तु ॥ ३१ ॥

सुवर्णमुखरीतोये पवित्रे पापनाशने ।

मासि मासि व्यतीपाते मघर्षे भागमासि च ॥ ३२ ॥

अर्कवारेऽप्यमावास्यां स्नानं कृत्वा महेश्वरम् ।

श्रीकालहस्तिशैलेशं पूजयेन्मां सुरेश्वरम् ॥ ३३ ॥

तानि क्रमेणाऽऽह—स्थानं दक्षिणकैलासेत्यादिना ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

यत्र संधत्तरं प्रवृत्त्वा यो वा को वा दिने दिने ।

दृष्ट्वा दक्षिणकैलासवासिनं करुणानिधिम् ॥ ३४ ॥

भुङ्क्ते तस्य महाविष्णो ज्ञानं तस्य विमुक्तिरम् ।

जायते मरणे काले तेन मुक्तो भवेन्नरः ॥ ३५ ॥

श्रीमद्व्याघ्रपुरे नित्यं यो वा को वा महेश्वरम् ।

प्रणम्य दण्डवद्भूमौ मासद्वादशकं मुदा ॥ ३६ ॥

तस्य सिद्धा परा मुक्तिर्न हि संशयकारणम् ।

श्रीमद्व्याघ्रचले प्रवृत्त्वा सर्वेते वत्सरद्वयम् ॥ ३७ ॥

यो वा को वा महादेवं श्रीमद्व्याघ्रचलेश्वरम् ।

प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा प्रणम्य परमेश्वरम् ॥ ३८ ॥

तस्य मुक्तिरयत्नेन सिध्यत्येव न संशयः ।
 स्थाने वर्तनमात्रेण विशिष्टे मानवोऽच्युत ॥ ३९ ॥
 अयत्नेन विमुच्येत स्वसंसारमहद्भयात् ।
 तस्माद्भिमुक्तियान्विच्छन्नयत्नेनैव मानवः ॥ ४० ॥
 भजेदन्यतमं स्थानभेदेषां श्रद्धया सह ।

सूत उवाच—

इति श्रुत्वा हरिर्ब्रह्मप्रमुखैरमरैरपि ॥ ४१ ॥
 वेदव्यासेन लक्ष्म्या च सह वेदविदां वराः ।
 प्रणम्य परया भक्त्या भवं भक्तप्रिये रतम् ॥ ४२ ॥
 विहाय पद्मसंभूतं पाराशर्यं सुरानपि ।
 श्रीमदक्षिणकैलासं सर्वदेशोत्तमोत्तमम् ॥ ४३ ॥
 पञ्चयोजनविस्तीर्णं दशयोजनमायतम् ।
 ब्रह्मणा च सरस्वत्या वज्रिणा नीलया तथा ॥ ४४ ॥
 कालेन हस्तिना चान्यैर्देवगन्धर्वराक्षसैः ।
 मुनिभिः पूजितं स्थानं भुक्तिमुक्तिफलप्रदम् ॥ ४५ ॥
 अवाप पद्मया विष्णुः सह सर्वजगत्पतिः ।
 ब्रह्मा वेदविदां मुख्यः श्रीमद्वृद्धाचलं मुदा ॥ ४६ ॥

यो वा को वेति । मायुक्ताधिकारादिभेदविषयानिबन्धनोऽपि न विशेषः कश्चि-
 दस्तीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३
 ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

प्राप्तवानाशु भारत्या प्रमत्तः पापनाशनम् ।
 वेदव्यासो मुनिः श्रीमान्विश्वविज्ञानसागरः ॥ ४७ ॥
 प्राप्तवानादरेणैव श्रीमद्द्वाराणसीं पुरीम् ।
 तथा सर्वे सुरा विषाः प्रसन्ना भुक्तिमुक्तिदम् ॥ ४८ ॥

श्रीमद्व्याघ्रपुरं भवन्त्या प्राप्तवन्तो मुनीश्वराः ।

तथाऽन्ये मुनयो व्याघ्रपुरं पूर्वतपोबलात् ॥ ४९ ॥

अवापुर्वत्र देवेशः प्रनृत्यत्यम्बिकापतिः ।

अहं व्यासवचः श्रुत्वा श्रद्धया परया सह ॥ ५० ॥

त्रिभुविज्ञानसागर इति विष्णोरवतारभेदस्य व्यासस्य विशेषणं तदीयादर-
विषयभूताया वाराणस्याः सर्वत उत्कर्षाभिप्रायेण ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥

श्रीमदक्षिणकैलासेऽप्युपित्वा वत्सरं वृषाः ।

पुण्डरीकपुरे तद्वच्छ्रीमद्वृद्धाचले तथा ॥ ५१ ॥

वाराणस्यामपि ज्ञानं लब्धवानतिशोभनम् ।

भवन्तोऽपि यथाश्रद्धं वर्तध्वं पण्डितोत्तमाः ॥ ५२ ॥

एषामन्यतमे स्थाने विशिष्टे मुक्तिसिद्धये ।

बहवो वर्तनादिषु विमुक्ता भवबन्धनात् ॥ ५३ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे श्रीसूतसंहितायां शिवमाहात्म्यखण्डे

मुक्तिसाधनप्रकारो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अत एव सूतः स्वयमपि दक्षिणकैलासव्याघ्रपुरवृद्धाचलेषु वत्सरं वत्सर-
मुपित्वा वाराणस्यामेव परमश्रुपार्थं प्राप्तवानस्मीत्याह—श्रीमदक्षिणकैलासेऽ-
पीति ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

इति श्रीमर्त्तकशीविलासक्रियाशक्तिपरमभक्तश्रीमद्वयम्बरूपाढ्यान्-

सैरापरायणेनोपनिषन्मार्गमवर्तेन माधवाचार्येण विरचिताया

श्रीसूतसंहितातात्पर्यटीपिकाया शिवमाहात्म्यखण्डे मुक्ति-

साधनप्रकारो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

नैमिषीया ऊचुः—

कालसंख्या कथं विद्वन्कथिता कालवेदिभिः ।

कः कालेनानवच्छिन्नो वद कारुण्यतोऽनघ ॥ १ ॥

उक्ततीर्थसेवया जनितास्त्वज्ञानानां मुक्तानामपि कालपरिच्छेदं संसारिभ्यः
सकाशादविशेषमस्तङ्गाद्विशेषज्ञानाय परिच्छेदकं कालस्वरूपं तदनवच्छिन्नस्व-
रूपं च मुनयो जिज्ञासन्ते—कालसंख्या कथमिति ॥ १ ॥

सूत उवाच—

कालसंख्या मया वक्तुं न शक्या जन्मकोटिभिः ।

मुनीन्द्रैरपि देवैश्च शिवेनापि महात्मना ॥ २ ॥

तथाऽपि संग्रहेणाहं वक्ष्ये शुष्माकमादरात् ।

काष्ठा पञ्चदश मोक्षा निमेषाः पण्डितोत्तमाः ॥ ३ ॥

तासां त्रिंशत्कला तासां त्रिंशन्मौहूर्तिकी गतिः ।

मुहूर्तानां द्विजालिंशादिवारात्रं तु मानवम् ॥ ४ ॥

सर्गमलयमपाहरयाऽऽनन्त्यादित्यदिन इयन्मास इयद्वर्ष एव वा काल इति हि
परिच्छेदरूपा कालसंख्या अवन्निर्जिज्ञासिता सा नास्त्येव । असती च सा मया
मुनीन्द्रैः शिवेन वा कथं वक्तुं शक्या । नहि नरविषाणस्य परिमाणं केनचिद्वक्तुं
शक्यमित्याह—कालसंख्या मयेति । शुभमन्वन्तरकल्पमहाकल्पानां वर्षादि-
संख्या चेत्पृच्छयते सा कथ्यत इत्याह । तथाऽप्येति । अपरिज्ञातपरिमाणं क-
ल्पादिकं ज्ञापयितुं परिज्ञातपरिमाणं निमेषादिकमारभते—काष्ठा पञ्चदशेति ।
दिवारात्रं तु मानवमित्येवमन्तं साधनमानाभिप्रायम् । सौम्यान्तराक्षप्रमानेषु
मनुष्याणां रात्रिदिवविभागव्यवहारमायाव । स हि विभागव्यवहारः सूर्यसावने
मानसानाम् । पञ्चमाने विगृणाम् । सौम्याने देवानाम् । तथाहि सूर्यदर्शनादर्शनो-
पलक्षितयोर्हि कालभागयोर्देवागमिशब्दा व्युत्पन्ना । तौ च सूर्योदयमात्रस्य
पाट्यपट्येकान्मकालमध्ये मनुष्याणां भवनः । पञ्चद्विद्वत्पारान्तिजन्तु का-

लघ्वान्द्रो मासः । तत्र पितृणां कृष्णाष्टम्यां मूर्खोदयः । दशोऽहर्मध्यम् । शुक्रा-
ष्टम्यामरतमयः । पौर्णमास्यां रात्रिमध्यमिति स चान्द्रोऽहोरात्रः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

अहोरात्राणि विभेन्द्राः पक्षः पञ्चदशः स्मृतः ।

पक्षद्वयेन मासः स्यान्मासैः षड्भिर्द्विजोत्तमाः ॥ ५ ॥

अहोरात्राणि विभेन्द्रा इति तिथ्यभिप्रायम् । तेषु हि शुक्लपक्षपदादिपौर्ण-
मास्यन्तेषु मानवानां शुक्लपक्षव्यवहारः शेषे कृष्णपक्षव्यवहार इति । 'पक्षद्व-
येन मासः स्यात्' इति तु चान्द्रमासाभिप्रायम् । न हि यथोक्तपक्षद्वयात्मकः ।
सावनस्तु मासो यदा कदाचिदारभ्य त्रिंशत्सूर्योदयात्मकः । सौरस्तु सूर्यस्थै-
कराशिबीजमात्रात्मक इति न तौ पक्षद्वयात्मकत्वेन व्यवहितेन मासैः षड्भि-
रित्यारभ्य सौरमानेन ॥ ५ ॥

अयनं द्वयं वर्षं क्रमात्ते दक्षिणोत्तरे ।

रात्रिर्द्वौकक्षां पूर्वं दिवा चैवोत्तरायणम् ॥ ६ ॥

यद्यपि चान्द्रादीनामपि दक्षिणोत्तरायणे विद्येते तथाऽपि न तपोर्मासप-
दकात्मकत्वम् । नापि तद्द्वयस्य वर्षात्मकत्वम् । क्रमात्ते इति । कर्कटायनमारभ्य
मकरायणपर्यन्तं दक्षिणायनम् । तस्मिन्बलु फाले क्रान्तमण्डलरचोत्तरमवसा-
नमारभ्य दिने दिने सूर्यो दक्षिणत एति मकरायणपर्यन्तम् । तद्वर्षे दिने दिने
क्रान्ते दक्षिणावसानमारभ्योत्तरत एति कर्कटायनपर्यन्तमिति तदुत्तरायणम् ।
पूर्वं दक्षिणायनं देवानां रात्रिः । उत्तरायणं तेषामहरिरमर्थः । ननु मेघादिरा-
शिपदकं निरसदेक्षादुत्तरतश्चरति तत्रस्थं सूर्यं सदा देवाः पश्यन्ति । अतस्तेषां
तद्वहः । तुलादिराशिपदकं निरसदेक्षादक्षिणतश्चरति तत्रस्थं सूर्यमसुरा निरपं
पश्यन्ति देवा न कदाचिदतो देवानां सार रात्रिः । उक्तं हि सूर्यसिद्धान्ते—

‘सुरासुराणामन्योन्यमहोरात्रं निरप्येयत्’ इति ।

अत उत्तरायणानुप्रविष्टे मकरकुम्भमीनमासत्रये देवानां सूर्यदर्शनाभावात्कथं
सकलमुत्तरायणं तेषामहरित्युच्यते । तथा कर्कटकसिद्धकन्यामासेषूक्तदक्षिणा-
पनानुप्रविष्टेषु देवाः सदा सूर्यं पश्यन्तीति तेषां कथं रात्रिरुच्यते इति तत्र
श्रुमः । उक्तानुपपत्तियलादेवात्र श्लोक उत्तरायणशब्देन मकरादिमासपदकं न
गृह्यते । किंतुत्तरागोलभूतं मेघादिमासपदकम् । तद्धि निरसदेक्षादुत्तरतः स्थितमिति
तत्र वर्तमानः सूर्यो गनेन श्रत्यागतेन च सदा निरसदेक्षादुत्तरत एतीति तदु-

चरायणमत्र विवक्षितम् । तत्र च सूर्य सदा देवाः पश्यन्तीति मेपादिमासपदकं देवानामहरिति । एतेन तुलादिमासपदकं देवानां रात्रिरिति व्याख्येयम् । यद्वाऽत्र दिवाशब्देन सूर्यस्योन्नतकालो शृण्यते । रात्रिशब्देन च तस्य नतकालः । मकरादिमासपदकं हि देवान्मति सूर्यस्योन्नतकालत्वादिवेत्युक्तम् । कर्कटादिमासपदकं तु तान्मति नतकालत्वाद्वात्रिरित्युक्तमिति । तदेवं दक्षिणायनोत्तरायणशब्दौ वा सूर्यस्य निरक्षदेशादक्षिणोत्तरगोलगमनाभिप्रायौ । रात्रिदिवाशब्दौ वा देवान्मति सूर्यस्य नतोन्नतकालाभिप्रायाविति सर्वं समञ्जसम् ॥ ६ ॥

मनुष्याणां यथा तद्देवानामपि सूरिभिः ।

पक्षमासायनाब्दानां विभागः कथितो द्विजाः ॥ ७ ॥

मनुष्याणां पञ्चदश तिथयः पक्षः । पक्षद्वयं चान्तो मासः । 'सूर्यस्त्वैरराक्षिभोगस्तु सोरो मासः । राशिपदकभोगोऽयनम् । अयनद्वयं संवत्सर इति । यथा मानुषः संवत्सर एव देवानां स्वमानेनाहोरात्रस्तदनुसारेणैव पक्षमासायनाब्दा अपि द्रष्टव्या इत्याह—मनुष्याणामिति ॥ ७ ॥

दिव्यैर्द्वादशसाहसैर्वर्षैः प्रोक्तं चतुर्थ्युगम् ।

कृतं तत्र युगं विंशः सहस्राणां चतुष्टयम् ॥ ८ ॥

तस्य संध्या च संध्यांशः प्रोक्तश्चाष्टशताऽनघाः ।

त्रिभिर्वर्षसहस्रेस्तु त्रेता दिव्यैः प्रकीर्तिता ॥ ९ ॥

कृतार्धं द्वापरः प्रोक्तस्तदर्थं कलिरुच्यते ।

क्रमात्संध्या च संध्यांशस्तुरीयांशश्चिह्नितः ॥ १० ॥

त्रेताद्वापरतिष्याणां युगानां मुनिपुङ्गवाः ।

एवं द्वादशसाहसं प्रोक्तं विंशच्चतुर्थ्युगम् ॥ ११ ॥

दिव्यैर्द्वादशेत्यादि । दिव्याब्दानां सहस्रद्वादशकेन कृतत्रेताद्वापरतिष्याणां युगचतुष्टयं भवति । तत्र द्वादशसहस्रमध्ये चतुःसहस्राण्यष्टौ शतानि चाष्टाः कृतयुगप्रमाणम् । आदाववसाने च शतद्वयं शतद्वयं च संध्या । तत्संनि-
कृष्टं शतद्वयं शतद्वयं च संध्यांशः । तन्मध्यवर्ति सहस्रचतुष्टयं युगशरीरम् । त्रिभिरित्यादि । कृतप्रमाणं पादोनं त्रेता । कृतार्धं द्वापरः कृतचतुर्थ्युगः

कलिः । कृतसंध्यांशो पादोनौ त्रेतायाः कृतवदभितो द्रष्टव्यौ । अर्धाकृतौ
द्वापरस्य चतुर्थांशः कलेरिति । उक्तं हि, सूर्यसिद्धान्ते—

‘दिव्यैर्द्वादशसाहसैर्भिन्नैरेकं चतुर्युगम् ।

युगस्य दशमो भागश्चतुस्त्रिंशद्वेकसंगुणः ॥

क्रमात्कृतयुगादीनां षष्ठोऽब्धः संध्ययोः स्वकः ।’

इति ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

युगानामेकसप्तत्या मन्वन्तरमिहोच्यते ।

मनवो ब्रह्मणः प्रोक्ता दिवसे च चतुर्दश ॥ १२ ॥

युगानामिति । उक्तचतुर्युगानाम् ॥ १२ ॥

ब्राह्ममेकमहर्षिषाः कल्प इत्युच्यते बुधैः ।

तावती रात्रिरप्युक्ता ब्रह्मणः पण्डितोचमाः ॥ १३ ॥

ब्राह्ममेकमहरिति । कल्पादावेकः संधिः । मन्वन्तरावसाने चैकैक इति
पञ्चदश संधयः कृतयुगप्रमाणाः कृतचतुर्धास्तत्र कलिरिति चतुर्युगितैः पञ्च-
दशभिः षष्टिः कलिप्रमाणानि भवन्ति । दशभिः कलिप्रमाणैरेकं चतुर्युगमिति
षष्ट्या पदचतुर्युगानि भवन्ति । चतुर्दशगुणितया चैकसप्तत्या पदेन सहस्रं
भवति । मिलितं युगसहस्रं ब्राह्ममेकमहः स कल्प उच्यते इत्यर्थः । तदवसाने
च भूर्भुवः स्वरिति लोकप्रयं लीयते । तद्राज्यवसाने च लोकप्रयं सृज्यते ।
सा च सृष्टिरनन्तराध्याये वक्ष्यते ॥ १३ ॥

त्रिशतैः षष्टिभिः कल्पैर्ब्रह्मणो वर्षमीरितम् ।

वर्षाणां यच्छतं तस्य द्विपरार्धमिहोच्यते ॥ १४ ॥

विज्ञतेरिति । तावत्तावद्रात्रियुक्तैरित्यर्थः ॥ १४ ॥

ब्रह्मणोऽन्ते मुनिश्रेष्ठा मायायां लीयन्ते जगत् ।

तथा विष्णुश्च रुद्रश्च प्रकृतौ विलयं गतौ ॥ १५ ॥

ब्रह्मणश्च तथा विष्णोस्तथा रुद्रस्य सुव्रताः ।

मूर्तयो विविधाः स्वेष्टे कारणेषु लयं ययुः ॥ १६ ॥

ब्रह्मणोऽन्त इति । स्थूलभूतकार्यं जगत्स्थूलभूतेषु तानि सूक्ष्मभूतेषु ।

‘ जगत्प्रतिष्ठा देवर्षे पृथिव्यप्सु प्रलीयते ।

तेजस्यापः प्रलीयन्ते तेजो वायौ प्रलीयते ॥

वायुः प्रलीयते व्योम्नि तदव्यक्ते प्रलीयते । इत्युक्तदशोत्तरार्धः ।

तथा विष्णु इति । ब्रह्मविष्णुरुद्राणामवतारमूर्तयः स्वकारणेषु मायाया रजः-
सत्त्वतमोगुणेषु प्रविशन्ति । स्वयं तु परमेश्वरात्मनैव वर्तन्ते ॥ १५ ॥ १६ ॥

माया च प्रलये काले परस्मिन्परमेश्वरे ।

सत्यवैधसुखानन्तब्रह्मरुद्रादिसंज्ञिते ॥ १७ ॥

प्रलये काल इति । प्राकृते प्रतिसंचरे । यस्य ह्यनन्तरभावी रागो दशमैकाद-
शाध्याययोर्वक्ष्यते—सत्यबोधेति । सत्यज्ञानानन्दैकरसत्वं शिवरयोक्तं द्विती-
याध्याये मन्मायाशक्तिसंबलमपित्यत्र ॥ १७ ॥

अभेदेन स्थितिं याति हेतुस्तत्र सुदुर्गमः ।

अन्यथाभानेहेतुत्वादियं मायेति कीर्तिता ॥ १८ ॥

आत्मतत्त्वतिरस्काराद्यम इत्युच्यते बुधैः ।

विद्यानाशयत्वतोऽविद्या मोहस्तत्कारणत्वतः ॥ १९ ॥

सद्वैलक्षण्यदृष्ट्येयमसदित्युदिता बुधैः ।

कार्यनिष्पत्तिहेतुत्वात्कारणं प्रोच्यते बुधैः ॥ २० ॥

अभेदेन स्थितिं यातीति । यथा तस्या भेदेन नायमासौ यथा च नाऽऽय-
न्तिको नाशस्तथोक्तं पञ्चमाध्याये मातृका च त्रिधेत्यत्र । ननु कार्यमपञ्चवत्का-
रणभूता मायाऽपि कस्मान्न विलाप्यते किमिति तयाऽवस्थातव्यम् । उत्तरसर्गा-
र्थमिति चेत् । अथ तस्य स्वमहिममतिष्ठस्य किमुत्तरैरापि सर्गैस्तत्राऽऽह—हेतु-
स्तत्र सुदुर्गम इति । तदुक्तमत्रार्थः—

‘ भोगार्थं सृष्टिरित्यन्ये क्रीडार्थमपि चापरे ।

देवस्यैव प्रभावोऽयमाप्तकामस्य का स्पृहा ’ ॥ इति ।

उक्तं हि व्यासेन लोकवत्तु लीलाकैवल्यमिति । विष्णुपुराणेऽपि—

‘ क्रीडतो बालकस्येव घेष्टास्तस्य निशामय ’ । इति ।

ननु कार्यमपञ्चस्य कारणे लयोऽस्तु कारणं तु मायेवेति । हतः । असदव्य-
क्तादिप्रत्येः श्रुतिस्मृतिपुराणेषु कारणस्यानेकधाविमतिपक्षिदर्शनादित्याशङ्क्य

प्रवृत्तिनिमित्तभेदेन मायादिशब्दा एकमेवार्थं प्रतिपादयन्तीत्यभिप्रेत्य प्रवृत्ति-
निमित्तभेदमाह—अन्यथाभानेत्यादिना ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

कार्यवद्व्यक्ततात्तावादव्यक्तमिति गीयते ।

एषा माहेश्वरी शक्तिर्न स्वतन्त्रा परात्मवत् ॥ २१ ॥

अनया देवदेवस्य शिवस्य परमात्मनः ।

उदितः पद्मः कालस्तद्वशाः सर्वजन्तवः ॥ २२ ॥

परात्मवदिति । यथा पद्मात्मा स्वतन्त्रो नैवमेषा स्वतन्त्रा । अत एव हि
शक्तिरित्युक्तम् । परमः काल इति । द्विविधो हि कालः परमांशपरमश्चेति ।
शिवमायासंबन्धरूपः पद्म इति । वक्ष्यति सुतरग्वण्डे—

‘कालो मायात्मसंबन्धः सर्वसाधारणात्मकः’ । इति ।

॥ एव कल्पमन्वन्तस्सर्वतस्समासाद्यात्मना पदार्थान्परिच्छिन्दन्मपरः काल
इत्युच्यते । तदुक्तम्—

‘भावि भवद्भूमयं कल्पयति जगदेष कालोऽजः’ । इति ।

तदाह—तद्वशाः सर्वेति । मायावशनादित्यसौ तदधीनमित्यणतया तयो-
रिति इत्युच्यते ॥ २१ ॥ २२ ॥

सोऽपि साक्षान्महादेवे कल्पितो मायया सदा ।

सर्वे काले विलीयन्ते न कालो लीयते सदा ॥ २३ ॥

अत एव मायावशत्संबन्धरूपः कालोऽपि कल्पित इत्याह—सोऽपीति ।
यथा माया मायादृष्ट्यैव कल्पिता तथा तत्संबन्धोऽपि । यदाहुगचार्याः—

‘अत्याविरोधविधायामेवाऽऽसित्वा प्रवृत्त्यते ।

अद्वैतदृष्ट्या त्वविरोधं न कथंचन वुज्यते’ ॥ इति ।

ननु मायाशिरसंबन्धान्मनः कालस्य मायात् उदितस्ये जगदिव सोऽपि
विनासीति परिमितत्वात्कथं तन्मात्रमात्रं जिवेनापि श्रातुमशक्यमित्युक्तमित्यत
आह—सर्वे काल इति । येन कालः परिच्छेदसम्यः स सर्वः कालेनैव परिच्छि-
द्यत इति कालस्य परिच्छेदसाधारणादप्यभिहितं इत्युक्तमित्यर्थः । उदित इति
न जन्माभिप्रायम् । किंतु मायायसदा सदायादिति । प्रागमनः सत्तासंबन्ध-
नाचको मुदयशब्दः प्रागभावांश्च परित्यज्य भवसंबन्धशब्दमात्रं लभयति । यदा-

त्पत्तिर्नस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्ध इति जैमिनिसूत्र उत्पत्तिशब्दः । तथाहि तत्र व्याख्यातं शावरभाष्य औत्पत्तिक इति नित्यं ब्रूम इति ॥ २३ ॥

कालो माया च तत्कार्यं शिवेनैवाऽऽवृतं बुधाः ।

शिवः कालानवच्छिन्नः कालतत्त्वं यथा तथा ॥ २४ ॥

कालस्य कदाचिदपि विलयाभावात्कार्यं कल्पितत्वंमुक्तम् । ज्ञानविलाप्य-
स्यैव कल्पितत्वनियमादित्यत आह—कालो मायेति । मायाकार्यं च माया
च तत्संबन्धरूपः कालश्च त्रितयमपि शिवतत्त्वज्ञानेन विलीयत एव । तद्व्य-
तिरिक्तोपायेन विलीयत इत्यभिप्रायेण तु, न कालो लीयते, सदेत्युक्तमित्यर्थः ।
कालस्य सर्वपरिच्छेदकत्वे सर्वान्तर्भावाच्छिवस्यापि तेन परिच्छेदो न शङ्क-
नीय इत्याह—शिवः कालेति । यथा, कालः कालेन न परिच्छिद्यते तथा
शिवोऽपीति ॥ २४ ॥

तथाऽपि कालोऽसत्यत्वान्मायया सह लीयते ।

शिवो न विलयं याति द्विजाः सत्यस्वभावतः ॥ २५ ॥

कालशिवयोरुभयोरपि कालानवच्छेदसाम्येऽपि सत्यासत्यत्वकृतं ब्रह्मस्य-
मित्याह—तथाऽपीति ॥ २५ ॥

उत्पन्नानां प्रनष्टानामुत्पाद्यानां तथैव च ।

शिवः कालानवच्छिन्नः कारणं त्विति कीर्तितः ॥ २६ ॥

कालसामान्येन शिवस्यानवच्छेद उक्तः । कालविशेषस्तु सुतरामनवच्छेद,
इत्याह—उत्पन्नानामिति । शिवादेव हि जगज्जायते तस्मिन्नेव वर्तते तत्रैव
लीयते । अतो जगतः मागपि सत्त्वाश्च वर्तमानमविष्यत्कालाभ्यामवच्छिद्यते ।
रिथतिकालेऽपि सत्त्वाश्च भूतमविष्यद्भूतानां विनाशोत्तरमपि सत्त्वाश्च भूतवर्त-
मानाभ्यामिति ॥ २६ ॥

प्रसादादस्य देवस्य ब्रह्मविष्णवादिकं पदम् ।

तदधीनं जगत्सर्वमित्येषा शाश्वती श्रुतिः ॥ २७ ॥

ननु जगदुत्पत्तिस्थितिलयकारणं ब्रह्मविष्णुस्तात्तत्कार्यं शिव इत्युच्यत
इत्यत आह—प्रसादादस्येति । शिवायत्तकालानवच्छिन्ना ब्रह्मादयोऽपि न स्वत-

आः । कालस्य हि शिवायचत्ता' श्रूयते—' एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि
निमेषा मुहूर्ता अर्धमासा मासा इति विधृतास्तिष्ठन्तीति । इति शब्दोऽनुक्तस-
कलकालभागसंग्रहायः ॥ २७ ॥

असंख्या विलयं याता ब्रह्माणः पण्डितोत्तमाः ।

असंख्या विष्णवो रुद्रा असंख्या वासनादयः ॥ २८ ॥

ब्रह्मादीनां भूतकालपरिच्छेदमाह—असंख्या विलयं याता इति ॥ २८ ॥

एक एव शिवः साक्षात्सृष्टिस्थित्यन्तःसिद्धये ।

ब्रह्मविष्णुशिवाख्याभिः कल्पनाभिर्विजृम्भितः ॥ २९ ॥

तत्किंभूते काले ब्रह्मादयः स्वतन्त्राः । न । तदाऽपि तद्रूपेण शिवस्यैव सर्गा-
विकर्तृत्वादित्याह—एक एवेति ॥ २९ ॥

रजोगुणेन संछन्नो ब्रह्माऽधिष्ठाय तं गुणम् ।

स्रष्टा भवति सर्वस्य जगतः पण्डितोत्तमाः ॥ ३० ॥

गुणेन तमसा छन्नो विष्णुः सत्त्वगुणं बुधाः ।

अधिष्ठाय भवेत्सर्वजगतः पालकः प्रभुः ॥ ३१ ॥

तथा सत्त्वगुणच्छन्नो रुद्रो विप्रास्तमोगुणम् ।

अधिष्ठाय भवद्धन्ता जगतः सत्पवादिनः ॥ ३२ ॥

कल्पनावेचित्र्ये गुणवैचित्र्यं कारणमाह—रजोगुणेनेति । ब्रह्मा हि रक्तगणे-
त्पाठही रजोगुणेन संछन्नः प्रवृत्तिशीलत्वादन्तरापि तथेषात्तथेतिष्ठति । इन्द्रनी-
लश्यामरवादिष्णुरन्तःतमसा संछन्नो जगतः पालनेन बहिः सत्त्वमथितिष्ठति ।
चन्द्रक्रांतिमकाशत्वादुद्रोऽग्नः सत्त्वेन संछन्नः सकलसंसारसंदागद्विस्तमोगु-
णेनेति । गुणवैचित्र्यं ब्रह्मादीनां गुणत्रयनिबन्धनम् । रक्तकृष्णश्वेतरूपमिति
सूतगीतासु द्वितीयाध्याये वक्ष्यति । मत्पवादिन इति भुनीनां संशोचनम्
॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

ब्रह्मणो मूर्तयोऽनन्ता जायन्ते गुणभेदतः ।

तथा विष्णोस्त्वथेशस्य गुणभेदेन सुव्रताः ॥ ३३ ॥

ननु ब्रह्मादीनां भूतकालपरिच्छेदे कथमधुनातनो भविष्यन्वा भर्गादिरन्यत
आह—ब्रह्मणो मूर्तयोऽनन्ता इति ॥ ३३ ॥

काश्चित्सत्त्वगुणोद्देकाद्विशिष्टा मूर्तयो द्विजाः ।

काश्चित्तमोगुणोद्देकान्निहन्त्र्यो वेदवित्तमाः ॥ ३४ ॥

महासर्गाणाधानन्त्यात्मविमहासर्गं ब्रह्मादिमुष्टेस्त्वमूर्तानामानन्त्यम् । न केवलं ब्रह्मादयोऽपरा अप्यनन्ताः शिवस्य मूर्तयो गुणभेदेन विचित्रा इत्याह— काश्चित्सत्त्वगुणोद्देकादिति । ‘ये अक्षेण विविध्यन्ति’ ‘येषां पथिरस्यः’ इत्यादयो हि निग्रहानुब्रह्मपापाराः शिवमूर्तयोऽनन्ताः श्रूयन्त इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

परस्परोपजीव्याः स्फुर्हिताय जगतां द्विजाः ।

सर्वमूर्तिष्वयं साक्षाच्छिवः सत्यादिलक्षणः ॥ ३५ ॥

‘परस्परोपजीव्या इति । संहारैकगुणत्वे हि न सर्गोऽभिषर्धेत । सत्त्वैकगुणत्वे च दर्पेण विनश्येयुः । अतः परस्परोपजीवनं जगतो हितम् । इत्थं मूर्तीनां गुणवैचित्र्येण शान्तघोरमूढतेति । तत्र सर्वत्रानुमतस्य शिवस्य स्वरूपादच्युतिमाह—सर्वमूर्तिष्विति ॥ ३५ ॥

अप्रच्युतात्मभावेन सदा तिष्ठति सुवताः ।

तमहंप्रत्ययव्याजात्सर्वे जानन्ति जन्तवः ॥ ३६ ॥

सर्वत्रानुगमे किमित्यनुपलम्भरतत्राऽऽह—तमहंप्रत्ययेति । अहंप्रत्ययो हि सर्वमत्यक्तं विपरीकरोति । सर्वान्तरत्वं च शिवस्य स्वरूपम् । श्रूयते हि—‘अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा’ इति । अतोऽहमिति प्रत्यगात्मनो ज्ञानं तत्सर्वं शिवस्यैवेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

तथाऽपि शिवरूपेण न विजानन्ति मायया ।

प्रसादाद्देवदेवस्य श्रुत्युत्पन्नात्मविषया ॥

बहूनां जन्मनामन्ते जानन्त्येव शिवं बुधाः ॥ ३७ ॥

ताहिं सर्वे प्राणिनः कृतकृत्या इति किं शास्त्रैराचार्यैर्धेति तत्राऽऽह—तथाऽपीति । निरुपाधिकमिवस्वरूपज्ञानं हि शुरुषार्थः । न तत्तेषामस्ति मायया मोहोत्त्वादित्यर्थः । कथं ताहिं मायां जित्वा शिवमवाप्नुयुरिति तत्राऽऽह—प्रसादादिति ॥ ३७ ॥

प्रसादहीनाः पापिष्ठा मोहिता मायया जनाः ।

नैव जानन्ति देवेशं जन्मनाशादिपीडिताः ॥ ३८ ॥

केषां चिदात्मविद्याया अनुदयकारणमाह—प्रसादहीना इति ॥ ३८ ॥

यां यां मूर्तिं समाश्रित्य ब्रह्मज्ञावनया जनाः ।

आराधयन्ति ते सर्वे क्रमाज्जानन्ति शंकरम् ॥ ३९ ॥

तर्हि तत्तरेयताभानो न प्राप्नुयुरेव किं किञ्च नैत्याह—यां यामिति । शिव-
पुद्गला सर्वासु मूर्तिषु क्रियमाणाऽऽराधना शिवस्यैवेत्यर्थः ।

उक्तं हि गीतासु—

‘यो यो यां यां तन्मुं भक्तः श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति’ इत्यादि ॥ ३९ ॥

रुद्रस्य मूर्तिमाराध्य प्रसादात्क्रमवर्जिताः ।

अयत्नेनैव जानन्ति शिवं सर्वत्र संस्थितम् ॥ ४० ॥

तर्हि सर्वासु मूर्तिष्वेकमेव फलमिति नैत्याह—रुद्रयेति ॥ ४० ॥

रुद्रमूर्तिषु सर्वासु शिवोऽतीव प्रकाशते ।

अन्यासु तारतम्येन शिवः साक्षात्प्रकाशते ॥ ४१ ॥

तत्र कारणमाह—रुद्रमूर्तिष्विति ॥ ४१ ॥

आदर्शे निर्भले यत्तद्भृशं भाति मुखं द्विजाः ।

तथाऽतीव महादेवो भाति शुद्धासु मूर्तिषु ॥ ४२ ॥

तारतम्येन प्रकाशे कारणमाह—आदर्श इति ॥ ४२ ॥

कानिचिद्देवकथानि ब्राह्मणा वेदवित्तमाः ।

रुद्रमूर्तिं समाश्रित्य शिवे परमकारणे ॥ ४३ ॥

पर्यवस्यन्ति विभेन्द्रास्तथा वाक्यानि कानिचित् ।

विष्णुमूर्तिं समाश्रित्य ब्रह्ममूर्तिं च कानिचित् ॥ ४४ ॥

आग्नेयीं मूर्तिमाश्रित्य श्रुतिवक्त्राणि कानिचित् ।

सूर्यमूर्तिं तथाऽन्येषां मूर्तिं चाऽऽश्रित्य कानिचित् ॥ ४५ ॥

नानादेयताप्रतिपादकानां वचनवृत्तिद्वारा परशिवे पर्यवसानमाह—कानिचि-
द्देववाक्यानीति । श्रूयते हि—‘सर्वे वेदा यत्प्रदमायनन्ति’ इति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

पुराणैर्दशभिर्विष्णोः शोकः शंभुस्तथैव च ।

चतुर्भिर्भगवान्विष्णुर्द्वाभ्यां ब्रह्मा प्रकीर्तितः ॥ ४६ ॥

अग्निरेकेन विष्नेन्द्रास्तथैकेन दिवाकरः ।

एवं मूर्त्यभिधानेन द्वारेणैव मुनीश्वराः ॥ ४७ ॥

प्रतिपाद्यो महादेवः स्थितः सर्वासु मूर्तिषु ।

स एव मोचकः साक्षाच्छिवः सत्यादिलक्षणः ॥ ४८ ॥

तथाऽपि शिवमूर्तिष्वेव भूयसां पुराणानामादर इत्याह—पुराणैरेति । यान्यपि दशभ्योऽवशिष्टानि पुराणानि तेषामपि तत्तन्मूर्त्यो द्वारमात्रम् । पर्यवसानं तु परशिव एवेत्याह—चतुर्भिरित्यादि । सर्वेषां पुराणानां साक्षात्परम्परया वा परशिवे पर्यवसाने कारणमाह—स एव मोचक इति । मोचको मोक्षप्रदः स एव साक्षात्मोक्षप्रदः । अन्ये तद्द्वाराः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

ब्रह्मविष्णुमहादेवैरुपास्यः सर्वदा द्विजाः ।

अतोऽन्धदातुं विष्नेन्द्रा अविनाशयोऽयमेव हि ॥ ४९ ॥

ननु शिवः सर्वात्मकः श्रूयते । 'सर्वे वेदा यत्रैकं भवन्ति' इत्यारभ्य 'अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा' इति श्रुतेः । अतो ब्रह्मादीनामपि तदात्मकत्वे किंनिबन्धनमिदमुपास्योपासकभावलक्षणवैलक्षण्यमित्यत आह—ब्रह्मविष्ण्विति । निरस्तसमस्तोपाधिकं सविदानन्दैकरसं परशिवस्य स्वरूपं तदेव तत्तदुच्चावचोपाधिप्रतिशिष्टं सद्ब्रह्मादय इत्युच्यते । ततोपाधीनामन्तवत्त्वेन तद्विशिष्टरूपाणामप्यन्तवत्त्वम् । शिवस्य तु निरुपाधिकत्वेनानन्तवत्त्वमित्येतद्वैलक्षण्यमित्यर्थः । 'एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतोऽतोऽप्यमृतम्' इति श्रुतेः ॥ ४९ ॥

अयमात्मविदामात्मा ह्ययमज्ञानिनामपि ।

अस्मादेव समुत्पन्नं स्थितमस्मिन्द्विजोत्तमाः ॥

अस्मिन्नष्टमिदं सर्वं जगन्मायामयं बुधाः ॥ ५० ॥

ननु विशिष्टस्यान्तवत्त्वे तदन्तःपातित्वेन विशेषणस्यापि तथात्वात्कथं सदात्मतेति चेत् । विशिष्टाकारस्य कल्पितत्वेऽपि स्वरूपाकारस्य चेतनाचेतनजगदधिष्ठानत्वेनाकल्पितत्वादेवमित्याह—अयमात्मविदामित्यादि ॥ ५० ॥

प्रतिकल्पं मुनिश्रेष्ठा ब्रह्मनारायणादयः ॥ ५१ ॥

अस्मादेव विजायन्ते विलीयन्ते यथा पुरा ।

अयमेको महादेवः साक्षी सर्वान्तरो हरः ॥ ५२ ॥

नन्वनदौ संसारे कदाचिदासीद्ब्रह्मादीनां लयो न वा । आसीच्चैत्कथमिदानीं
तदुपलम्भः । न चेन्नित्यं परं भविष्यतीति कैवल्याशेत्यत आह—प्रतिकल्पमिति ।

अस्य तु तथाविषयत्वमित्याह—अयमेक इति । सर्वान्तरत्वेनाधिष्ठानत्वाच्च
तथात्वमित्यर्थः । ‘ एष त आत्मा सर्वान्तरः ’ इति श्रुतेः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

अम्बिकासहितो नित्यं नीलकण्ठसिलोचनः ।

चन्द्रार्धरोत्तरः श्रीमाञ्श्रीमद्रव्याम्रपुरे तथा ॥ ५३ ॥

वाराणस्यां तथा सोमनाथे वृद्धाचलाभिधे ।

वेदारण्ये च वर्त्मके श्रीमत्केदारसंज्ञिते ॥ ५४ ॥

श्रीमद्वक्षिणकैलासे सर्वस्थानोत्तमोत्तमे ।

नित्यं संनिष्ठितो भक्तैराखिलैरमरैश्चरैः ॥

उपास्यः सर्वदा विधाः सर्वैर्नित्यत्वकाङ्क्षिभिः ॥ ५५ ॥

ममूक्तनिरुपाधिकशिवस्वरूपं वाञ्छन्सयोरगोचरतया श्रूयते—

‘ यतो वाचो निवर्तन्ते । अमाप्य मनसा सह ’ इति ।

तत्कथमर्वाचीनेरुपासनीयमित्यत आह—अम्बिकासहित इति । स्वीकृत-
द्विष्यावतारस्य तस्य स्थानविशेषेषु सुकरमुपासनमित्यर्थः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

कोऽन्यः संसारमग्रानामुपास्यो मोक्षकः प्रभुः ॥ ५६ ॥

कृते साक्षान्महादेवभित्तेषां शाश्वती श्रुतिः ।

अतः सर्वप्रयत्नेन श्रवद्भिर्मुनिसत्तमैः ॥ ५७ ॥

कालपागविनाशाय शंकरः गणेशेश्वरः ।

उपासनीयः श्रोतव्यो मन्तव्यश्च द्विजोत्तमाः ॥ ५८ ॥

तत्सर्वेषोपामनीयत्वे श्रुतिमर्थेन उदाहरति—कोऽन्य इति ।

‘ यदा चमैवदासार्थं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः ।

तदा शिवमभिदाय दुःसन्धानो भविष्यति ’ इति श्रुतिः ।

अत्राप्येषा श्रुतिर्मविष्यति । उक्तोपदेशस्य फलमाह—अतः सर्वप्रयत्नेनेति ।
 उपासनीय इति । उपनिषच्छब्दानां शक्तितात्पर्याविधारणन्यायानुसंधानं
 श्रवणम् । वस्तुतयात्वव्यवस्थापकन्यायानुसंधानं मननम् । श्रवणमननाभ्यामव-
 धृतेऽर्धे विजातीयप्रत्ययाव्यवहितसजातीयप्रत्ययसंस्तानानुवृत्तिर्निदिध्यासनमुपा-
 सना । 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इति
 हि दर्शनमनूय तत्साधनत्वेन श्रवणादीनि हि श्रूयन्ते ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

इति सूतश्चः श्रुत्वा नैमिपारण्यवासिनः ।

शिवः कालानवच्छिन्न इत्यजानन्त पण्डिताः ॥ ५९ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे श्रीसूतसंहितायां शिवमाहात्म्यखण्डे

कालपरिमाणतदनवच्छिन्नस्वरूपकथनं नामा-

ष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

कः कालेनानवच्छिन्न इति यत्पृष्टं वत्सोचरमुक्तमुपसंहरति । शिवः
 कालेति ॥ ५९ ॥

इति श्रीमत्काशीविलासक्रियाशक्तिपरमभक्तश्रीमद्भयम्बकपादायज्ञसे-

वापरायणेनोपनिषन्मार्गप्रवर्तकेन माधवाचार्येण विरचितायां

श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां शिवमाहात्म्यखण्डे काल-

परिमाणतदनवच्छिन्नस्वरूपकथनं नामाष्टमोऽ-

ध्यायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ॥

नैमिषीषा ऊचुः—

भगवन्निष्पुना तोषात्कथं भूमिः समुद्धृता ।

तदस्माकं समाक्षेन वद सर्वार्थावेचनम् ॥ १ ॥

ब्राह्ममेकपदः कल्प इत्युक्तमध्यादिनावसाने लीनस्य पृथिव्यादिलोकत्रयरय
 तदीयरात्र्यवसाने एनरुत्पत्तिमकारं जिज्ञासमानं ध्रुवः पृच्छन्ति—भगव-
 न्निष्पुनेति । वराहरूपेणाह्रादौ हि ब्रह्मा वराहरूपो भूत्वा सलिले मर्मा
 शुयमुद्धृत्य पुनर्गर्ह्यैव भूत्वा लोकत्रयमसृजदिति श्रूयते 'आपो वा इदमग्रे सन्नि-

लमासीत्तस्मिन्मजापतिर्वायुर्भूत्वाऽचरत्स इमामपश्यतां वराहो भूत्वाऽहरत्तां
विश्वकर्मा भूत्वा व्यापार्द साऽप्ययत् सा पृथिव्यभवत् इत्यादि । विष्णुपुराणेऽपि-

‘तोयान्त्रः स मही ज्ञात्वा जगत्येकार्णवे प्रभुः ।

अनुमानात्तदुद्धारं कर्तुंकायः प्रजापतिः ॥

अकरोत्स तन्मन्यां कल्पादिषु यथा पुरा ।

मत्स्यकूर्मादिकां तद्वद्वाराहं रूपमारयितः’ इति ॥ १ ॥

सूत उवाच—

आभीदेकार्णवं घोरमविभागं तमोमयम् ।

शान्तानलादिकं सर्वं न प्राज्ञायत किञ्चन ॥ २ ॥

सूतरतु पूर्वकल्पावसानमकाराभिवानपुरःसरमुत्तरं वक्तुमारभते—आसीदे-
केति । तमोमयमिति । चन्द्रादित्यादिज्योतिषामभावात् । अत एव विभागाप-
रिज्ञानादविभागम् ॥ २ ॥

तदैवैकाम्बुधौ नष्टे जगति स्थावरादिके ।

विष्णुः साक्षात्समुद्भूतस्तदा तस्मिन्महोदधौ ॥ ३ ॥

स पुनर्वेदविच्छेष्टाः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।

सहस्रशीर्षा पुरुषो द्वित्रा नाऽप्यणाभिधः ॥ ४ ॥

जगतीति । जगति पृथिव्यादिलोकनयात्पक्षे यत्तथावरजङ्गमजातं तस्मि-
न्तर्पस्मिज्जलप्रुते । अत एव जनलोकनिवासिनोऽस्तुवन्निति वक्ष्यति । विष्णु-
साक्षादिति । ब्रह्मा स्रष्टारवसाने विष्णुरूपी शेषपदं ब्रह्मसायी स्थित्वा वराहरू-
पेण भुवमुद्धृत्य त्वेभेयाऽऽत्मना पुनर्लोकत्रयमस्त्रासीत् । अतएव वक्ष्यति—

‘विष्टयै रूपं वाराहं त्वयं ब्रह्मा भवद्भरिः’ इति ॥ ३ ॥ ४ ॥

सुप्ताप सलिले साक्षाच्छिवं परमकारणम् ।

ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं साम्प्रभीश्वरम् ॥ ५ ॥

ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं हृदि ध्यायन्महेश्वरम् ।

इमं चोदाहरन्त्यत्र श्लोकं नारायणं शति ॥ ६ ॥

ऋतं सत्यमिति । उमासहायमूर्ध्वरेतमं त्रिनेत्रं महेश्वरमृतसत्याभिधेयसूक्ष्म-
सुलभूतोपलसितसमस्तजगदात्मकं पुरुषं परिपूर्णं परं निष्पन्नं व्यायन्त ॥ ५ ॥ ६ ॥

आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः ।
 ता यदस्यायनं तेन प्रोक्तो नारायणः स्वयम् ॥ ७ ॥
 स पुनर्देवदेवस्य शिवस्य परमात्मनः ।
 आज्ञया सलिले मग्नं महीमुद्धर्तुमिच्छया ॥ ८ ॥
 चाराहं रूपमास्थाय महापर्वतसंनिभम् ।
 अट्टहासं द्विजाः कृत्वा प्रविश्य च गसातलम् ॥ ९ ॥
 व्रंष्ट्राभ्यामुज्जहारेनां महीमन्तर्गतां जले ।
 तस्य व्रंष्ट्राग्रविन्द्यस्तामणुप्रायां महीमिमाम् ॥ १० ॥
 दृष्ट्वा विस्मयमापन्ना जनलोकनिवासिनः ।
 ते पुनर्वेदविच्छ्रेष्ठाः सिद्धा ब्रह्मर्षयो हरिम् ॥ ११ ॥
 अस्तुयच्छब्दया विष्णुं महाबलपराक्रमम् ।

ब्रह्मर्षय ऊचुः—

नमस्ते देवदेवानामोदिभूत सनातन ॥ १२ ॥
 पुरुषाय पुराणाय नमस्ते परमात्मने ।
 जरामरणरोगादिविहीनायामलात्मने ॥ १३ ॥
 वल्लणां पतये तुभ्यं जगतां पतये नमः ।
 लोकालोकस्वरूपाय लोकानां पतये नमः ॥ १४ ॥
 शङ्खचक्रगदापद्मपाणये विष्णवे नमः ।
 नमो हिरण्यगर्भाय श्रीपते भूपते नमः ॥ १५ ॥

नरो हिरण्यगर्भस्तत उत्पन्नत्वाद्रूपो नरसूनवः । यत आहुः—

‘अप एव ससर्जाऽऽदौ तामु वीर्यमबालजत’ इति ।

जनलोकेति । पृथिव्यादिलोकत्रये जलज्जुवेऽपि चतुर्थे महर्षे निरसतां पश्चमे जनलोके गतत्वाज्जनलोकनिवासिन इत्युक्तम् । जनलोकां प्रयान्तेत्येते महर्षीरुनिवासिन इत्युक्तम् । लोकलोकेति । सकलभूतात्मकरूपादरूपाय स्वमतिष्ठतिपादूपाय च ।

‘पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादन्पादृतं दिवि’

इति श्रुतेः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

नमः स्वयंभुवे तुभ्यं सूत्रात्मादिस्वरूपिणे ।

विराट्प्रजापतेः साक्षाञ्जनकाय नमो नमः ॥ १६ ॥

सूत्रात्मादीति । सूत्रात्मा क्रियाशक्तिप्रधानः प्राणोपाधिकः । आदिशब्दे-
नान्तर्गामी ज्ञानशक्तिप्रधानो मनोपाधिको हिरण्यगर्भः । विराट् समष्टि-
रूपः स्थूलशरीरः ॥ १६ ॥

विश्वतैजसरूपाय प्राज्ञरूपाय ते नमः ।

जाग्रत्स्वप्नस्वरूपाय नमः सुप्त्यात्मने नमः ॥ १७ ॥

इत्थं समष्टिरूपवैश्वानरहिरण्यगर्भेश्वररूपतामुक्त्वा व्याष्टिरूपविश्वतैजसप्राज्ञ-
रूपतां तद्वत्स्थारूपतां चाऽऽह—विश्वतैजसेति । अवस्थात्रयविशिष्टो विश्वा-
दिः ॥ १७ ॥

अवस्थासाक्षिणे तुभ्यमवस्थावर्जिताच्युत ।

तुरीयाय विशुद्धाय तुर्यातीताय ते नमः ॥ १८ ॥

अवस्थापलक्षितस्त्वद्द्रष्टा तत्साक्षी । सदप्यपश्यन्त्वप्रतिष्ठोऽवस्थावर्जितः ।
साक्षिणं विवृणोति—तुरीयायेति । स हि विश्वादित्रयापेक्षया चतुर्थत्वात्तुरीयः ।
अवस्थाविषर्जितं विवृणोति—तुर्यातीतायेति ॥ १८ ॥

प्रथमाय सप्तस्तस्य जगतः परमात्मने ।

ॐकारिकस्वरूपाय शिवाय शिवद् प्रभो ॥ १९ ॥

सर्वविज्ञानसंपन्न नमो विज्ञानदायिने ।

जगतां योनये तुभ्यं वेधसे, विश्वरूपिणे ॥ २० ॥

ॐकारेति । 'एतद्दे सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोम्कारः' इति हि
श्रूयते । प्रणम्यतीन्त्वाचक्षतिपाद्यत्वाद्वा तत्स्वरूपः ॥ १९ ॥ २० ॥

नित्यशुद्धाय बुद्धाय मुक्ताय सुखरूपिणे ।

नमो वाचामतीताय नमोऽगम्याय ते नमः ॥ २१ ॥

अप्रमेयाय शान्नाय स्वयंभानाय साक्षिणे ।

नमः पूर्वे पुराणाय श्रेयःप्राप्तयेकहेतवे ॥ २२ ॥

नमो वाचायामिति । 'यतो वाचो निर्वर्तन्ते । अध्याप्य मनसा सह' इति श्रुतेः ॥ २१ ॥ २२ ॥

आकाशादिप्रपञ्चाय नमस्तद्रूपशंकर ।

मायारूपाय मायायाः सत्ताहेतो जनार्दन ॥ २३ ॥

मायाया इति । यतोऽधिष्ठानमन्तरेण मायाऽपि न सिध्यति ॥ २३ ॥

नमः प्रद्युम्नरूपाय नमः संकर्षणात्मने ।

नमोऽनिरुद्धरूपाय वासुदेवाय ते नमः ॥ २४ ॥

योगाय योगमम्बाय योगानामिष्टसिद्धये ।

नमस्ते मत्स्वरूपाय नमस्ते कूर्मरूपिणे ॥ २५ ॥

नमस्तुभ्यं वराहाय नारसिंहाय ते नमः ।

नमो वामनरूपाय नमो रामत्रयात्मने ॥ २६ ॥

नमः कृष्णाय सर्वज्ञ नमस्ते कल्किरूपिणे ।

कर्मिणां फलरूपाय कर्मरूपाय ते नमः ॥ २७ ॥

कर्मकर्त्रे नमस्तुभ्यं नमस्ते कर्मसाक्षिणे ।

नमो विज्ञप्तिरूपाय नमो वेदान्तरूपिणे ॥ २८ ॥

गुणत्रयात्मने तुभ्यं नमो निर्गुणरूपिणे ।

अद्भुतायामरेशाय शिवप्राप्त्येकहेतवे ॥ २९ ॥

नमो नक्षत्ररूपाय नमस्ते सोमरूपिणे ।

नमः सूर्यात्मने तुभ्यं नमो वज्रधराय ते ॥ ३० ॥

नमस्ते पद्मनाभाय नमस्ते शार्ङ्गपाणये ।

नमन्तुभ्यं विशालाक्ष-नमः श्रीधर नायक ॥ ३१ ॥

नमः संसारतप्तानां त्रापनाशैकहेतवे ।

श्रीनस्मार्तैकनिष्ठानामचिरादेव मुक्तिद ॥ ३२ ॥

अन्येषामपि सर्वेषां संसारैकप्रदायक ।

नमोऽमुगविमर्दाय नमो विद्याधरार्चित ॥ ३३ ॥

क्षीरोदशायिने तुभ्यं नमो वैकुण्ठवासिने ।

नमो रागाभिभूतानां वैराग्यप्लवदायिने ॥ ३४ ॥

सूत उवाच—इत्थं ब्रह्मर्षिभिः सिद्धैः सनकाद्यैरभिष्टुतः ।

प्रसादमकरोत्तेषां श्रीवाराहशरीरभृत् ॥ ३५ ॥

ततः पूर्ववदानीय महो साक्षान्महीपतिः ।

विमृज्य रूपं वाराहं स्वयं ब्रह्माऽन्नवद्धरिः ॥ ३६ ॥

सा मही संस्थिता विप्रा जलस्योपरि नौरिव ।

तस्यां ब्रह्मा महादेवप्रसादादेव सुव्रताः ॥ ३७ ॥

पूर्वसर्गोत्थविध्वस्तानखिलानमरप्रभुः ।

यथापूर्वं द्विजाः सष्टं मतिं चक्रे प्रजापतिः ॥ ३८ ॥

इति श्रुत्वा मुनिश्रेष्ठा नैमिषारण्यवासिनः ।

पूजयामासुरत्यर्थं सूतं सर्वहितप्रदम् ॥ ३९ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे श्रीसूतसंहितायां शिवमाहात्म्यसप्तष्टके

पृथिव्युद्धरणं नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

ममः मधुम्नायेति । सर्वात्मकत्वेऽपि विभूतिमत्सु संनिधानात्तदात्मकत्वेन स्वरूपते । स्मर्यते हि—

‘मयाद्विभूतिमत्सर्वं श्रीमद्वर्जितमेव वा । तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोशस्त्र-
मयम्’ इति ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥
॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

इति श्रीमत्काशीविलासक्रियाशक्तिपरमभक्तश्रीमच्छयम्भकपादानन्द-
सागरादणेनाथानन्दमार्गप्रवर्तकेन माधवाचार्येण विरचितायां श्री-

सूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां शिवमाहात्म्यसप्तष्टके पृथिव्युद्-
रणं नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ।

नैमिषोपा ऊचुः—

कथं ब्रह्माऽसृजद्विद्वज्जगत्सर्वं चराचरम् ।

संग्रहेण तदस्माकं ब्रूहि पुण्यवतां वरः ॥ १ ॥

अहरवसाने ध्वरतरय लोकत्रयस्य तन्निवासिनां च पृथिव्युद्धरणसमनन्तर-
भाविसर्गकर्म मुनयः पृच्छन्ति—कथं ब्रह्मेति । ब्रह्मा प्रजापतिः ॥ १ ॥

सूत उवाच—

सिसृक्षोर्ब्रह्मणस्तत्स्य ब्राह्मणा वेदाविचमाः ।

अबुद्धिपूर्वकः सर्गः कल्पादिषु यथा पुरा ॥

प्रादुर्भूतोऽम्बिकाभर्तुराज्ञयेव तमोमयः ॥ २ ॥

सिसृक्षोरिति । अत्रैष सर्गकर्मः । ब्रह्मण आयुरवसाने अस्तसमस्तमपञ्चाया
अत्यन्तनिर्विकल्पिकाया मायाया जदत्वेन स्वप्रतिष्ठं निरस्ततरङ्गसमुद्रकल्पपर-
ब्रह्म यावत्प्राणिकर्मपरिपाकमवतिष्ठते । परिपकेषु तु कर्मसु तस्य परब्रह्मणः
सर्गाभिमुखे प्रथमपरितपन्दे ज्ञानेच्छामयस्त्वविरहादबुद्धिपूर्वके स्फुटव्यप्राणिकर्म-
प्रेरणयैव प्रवर्तिते तद्विषयतया सविकल्पकत्वेन तदावरणमायाया यत्स्फुरणं
सोऽयमबुद्धिपूर्वकस्तमसः सर्गः प्रथमः । यदधिकृत्योच्यते ‘तस्मादव्यक्तमुत्प-
न्नम्’ इति । श्रूयते च ‘नासदासीत्’ इत्यारभ्य ‘तम आसीत्तमसा गूढल-
मग्रे’ इति । एष च तमःसर्गः पञ्चमे शक्तिपूजाभ्यायेऽस्माभिः प्रपञ्चितः ।
ततोऽत्यन्तनिर्विभागायां तस्या मायायां तमःशब्दाभिधेयायां मोहमहामोहता-
मिस्रान्धतामिस्रापरपर्याया अस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाश्रित्वारो विपर्ययाः प्रसुप्त-
तया वर्तन्ते । यया तत्त्वलीनानां हि । उक्तं हि पातञ्जले । अविद्यात्मितारा-
गद्वेषाभिनिवेशाः । अविद्याऽयमुचरेषां प्रसुप्तैर्नुबिच्छिन्नोदाराणाम् । तथा—

‘प्रसुप्तास्तत्त्वलीनानां तनुदग्धालु योगिनाम् ।

॥ विच्छिन्नोदाररूपास्तु क्लेशा विषयसङ्गिनाम्’ इति ॥

तत्रानात्मनि देहादात्मतत्त्वविपर्ययोऽस्मिता स मोहः । तेन च देहभो-
गोपकरणे स्फुचन्दनादावभिलाषो रागः स मोहमोहः । तत्माहिपरिपन्थिनि

द्वेषः स तामिस्रः । तदिदमहितामिति ज्ञात्वाऽप्यज्ञबदपरित्यागोऽभिनिवेशः
सोऽन्वतामिस्रः । यद्वा—

‘ तमोऽविवेको मोहः स्यादन्तःकरणविभ्रमः ।
महामोहस्तु विज्ञेयो ग्राह्यभोगसुलैषणा ॥
मरणं ह्यन्वतामिस्रं तामिस्रं त्रयोप सच्यते ।
अविद्या पञ्चपर्वेषां प्रादुर्भूता महात्मनः ’ ॥ इति ।

तस्मादविभागापञ्चगुणत्रयादप्यक्तात्तमसः सकाशादन्तर्विभागस्थगुणत्रया-
त्मकस्य महतः सर्गो द्वितीयः । अत्रेदमुच्यते—

‘ अव्यक्तादन्तर्हितत्रिभेदगहनात्मकम् ।
महत्तमं भवेत्तत्त्वं महतोऽङ्कुरितरया ’ ॥

इति । तस्माद्विभिभागगुणत्रयावस्थैर्यादमस्तृतीयः सर्गः । अत्रेदमुच्यते—

‘ वैकारिकस्तैजसश्च भूतादिश्चैव तामसः ।
त्रिविधोऽयमहंकारो यदत्तरवादजायत ’ इति ॥

तत्र भूतादिनामकात्तामसादहंकाराद्रजसोपट्ट्यात्पञ्चतन्मात्राणां सर्गश्चतुर्थः ।
वैकारिकानात्रः सात्त्विकादहंकाराद्रजसोपट्ट्यादेकादशेन्द्रियगणस्य सर्गः
पञ्चमः । यदाहुः सांख्याः—

‘ सात्त्विक एकादशकः भवति ते देवतादहंकारात् ।
भूतादेस्तन्मात्रं स तामसस्तैजसादुभयम् ’ ॥ इति ।

शेषास्तु सात्त्विकादहंकारान्मनसो रामसादिन्द्रियदशकस्य सर्गमाहुरिचे-
तायान्विशेषः । यदाहुः—

‘ सात्त्विकरानसतामसभेदेन स जायते पुनस्त्रेषा ।
स च तैजसवैकारियभूतादिकनायभिः समुच्छ्रसिति ॥
तैजसतरवत्र मनो वैकारिकतो भवन्ति चासाणि ।
भूतादेस्तन्मात्राण्येषां सर्गोऽयमेतस्मात् ’ इति ॥

इन्द्रियदशकाधिष्ठातृदेवसर्गः षष्ठः । षष्ठिमे प्राकृताः सर्गा ईश्वरपतृकाः ।
यत्तं भागवते—

‘ आपस्तु महतः सर्गो गुणवैपम्यमात्मनः ।
द्वितीयस्त्वहमो यत्र द्रव्यज्ञानत्रियोदयः ॥

भूतसर्गस्तृतीयस्तु तन्मात्रो द्रव्यशक्तिमान् ।
 चतुर्थे ऐन्द्रियः सर्गो यस्तु ज्ञानक्रियात्मकः ॥
 वैकारिको देवसर्गः पञ्चमो यन्मयं मनः ।
 षष्ठस्तु तमसः सर्गो यस्त्वबुद्धिकृतः प्रभोः ॥
 षडिमे माकृताः सर्गा वैकृतानपि मे शृणु ।

इति । वस्तुगत्या प्रथमस्यापि तमःसर्गरयाबुद्धिपूर्वकस्य बुद्धिपूर्वकसर्गपञ्च-
 कामन्तरमुपन्यासादुपन्यासक्रमानुसारेण षष्ठत्वमिति । अयमेवाबुद्धिपूर्वकस्त-
 मःसर्गः । स्वसृष्टौ प्रजापतिनाऽपि प्रथमं दृष्टस्ततो हृसादिर्मुख्यः सर्गस्ततस्ति-
 र्यक्क्षोतः पश्चादिः । तत ऊर्ध्वस्ततो देवादिः । ततोऽर्ध्वक्क्षोतो मादुपस्ततो
 भूतमेतादिरिति प्रवैकृताः माकृतवैकृतात्मक एकः कौमार इति । तत्र प्रजापतेः
 स्वसृष्टौ प्रथमं तमःसर्गमाह—अबुद्धिपूर्वक इति । अबुद्धिरविद्या सा पूर्वा पस्या-
 स्मितादेः स तथोक्तः । अथवाऽबुद्धिरननुसंधानं तत्पूर्वकोऽत एव ब्रह्मणः
 मादुर्भूत इत्याह ननु ब्रह्मा तं ससर्जति । महाकल्पादिषु यथा परमात्मनः
 सकाशात्पञ्चपर्वाऽविद्या मादुर्भवत्येवमध्वान्तरकाल्ये त्यसृष्टौ ब्रह्मणोऽपि मादुर-
 भूत् । अयान्तरकल्पेषु चार्तातेष्वनन्तरेषु यथा मादुरासीदेवमात्मिकापि कल्प
 इति ॥ २ ॥

तमा मोहो महामोहस्तामिस्रो हान्यसंज्ञितः ॥ ३ ॥

॥ अविद्या पञ्चपर्वेषा मादुर्भूता महात्मनः ।

पञ्चधाऽवस्थितः सर्गः प्रवृत्तस्तामसो द्विजाः ॥ ४ ॥

तान्येव पञ्चपर्वाण्याह—तमो मोह इति । तमआदीनां स्वरूपं प्रागुक्तम् ।
 तदा तु मोहादीनां विपर्ययाणामनुत्पन्नत्वात्मसुप्तता वृत्तिरुत्तरा । इह तु समुदा-
 चरद्वृत्तितोऽपीत्येतावान्निशेषः । पञ्चपेति । तामसो यः सर्ग उक्तः स
 पञ्चप्रकार इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

अन्तर्बहिश्च वेदज्ञास्त्वप्रकाशस्तथैव च ।

स्तब्धो निःसंज्ञ एतायमव मुनिर्गुग्वाः ॥ ५ ॥

अधुना हृसादिमुरयसर्गमाह—अन्तर्बहिरिति । अयमिति स्यावरादिर्मुख्यः
 सर्गः । सर्गानुत्पन्नमप्याप्त्य क्रमे—

‘चतुर्थो मुख्यसर्गाख्यो मुरयस्तु स्यावराभिधः ।

इति वक्ष्यमाणत्वात् । अयमिति प्रवृत्ततमः परापरं तु स्यावरासर्गस्य

पृथगनभिधानादनुपन्यस्तस्यैव तदनुक्रमणं स्यादिति । वृक्षादिर्हि च्छेदन आदानादेर्जनितदुःखमुत्तमान्नज्ञानवच्चेऽपि तत्प्रतीकारं तदुपायं चाऽऽन्तरं पाश्चात्त्यजानन्महृद्ज्ञानाभावादप्रकाशः । नानापरिज्ञानान्निःसंज्ञः, व्यापारासमर्थत्वेन स्तब्धश्चोच्यते । अत एवेवं मुख्यसर्गं प्रकृत्य विष्णुपरायणम्—

‘महिरन्तश्चाप्रकाशः संवृत्तात्मा नगात्मकः ।’

मुर्या नगा यतश्चोक्ता मुख्यसर्गस्तत्तत्स्वरूपम्’ इति ॥ ५ ॥

तं दृष्ट्वा भगवान्ब्रह्मा तिसृक्षुः सर्वमास्तिकाः ।

असाधक इति ज्ञात्वा पुनः सोऽपरमीश्वरः ॥ ६ ॥

असाधक इति । ऐहिकाद्युप्यधिकहिताहिततदुपायतत्प्रतीकारविरहादप्य-
साधकत्वम् । सर्गान्तरमाह—एनः सोऽपरमिति ॥ ६ ॥

अमन्यतरूप येऽज्ञा ब्रह्मणो ध्यायतः पुनः ।

सर्गोऽर्तत दुःखायस्तिर्यक्स्रोतः प्रजापतेः ॥ ७ ॥

पश्चादिः स तु विज्ञेयस्तिर्यक्स्रोतः समासतः ।

तं चासाधकमित्येवं ज्ञात्वाऽमन्यतरं प्रभुः ॥ ८ ॥

तिर्यग्भूतं स्रोतौ गगनगद्गारसंघातार्धमरदेति तिर्यक्स्रोताः । इत्यत्य-
मार्पम् । समासत इति । व्याससत्तु द्वाणान्तरे तद्वेदा मष्टादिशक्तिर्विहिताः ।
सर्गान्तरमाह—तं चेति । अमन्यदमन्यत ॥ ७ ॥ ८ ॥

पुनश्चिन्तयतस्तरूप सात्त्विकोऽयर्तत द्विजाः ।

ऊर्ध्वस्रोत इति रुपातः सर्गोऽर्तीय सुखावहः ॥ ९ ॥

द्वैतसर्ग इति रुपातः स तु सत्यपरायणः ।

समत्पसाधकं मत्वा यत्ना यत्नावेदां वेदाः ॥ १० ॥

सात्त्विकत्वादेव द्वैतसर्गस्योर्ध्वस्रोतस्वरूपम् ‘ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्थाः’ इति
गीतायु । भोगभूमी हि देवा वर्तन्ते न कर्मभूमी । अतस्तदीयसर्गस्यासाधक-
त्वम् ॥ ९ ॥ १० ॥

अमन्यत परं सर्गं राजसं वैदिकोत्तमाः ।

तरूप चिन्तयतः सृष्टिं भादुरासीच्छिंयात्तया ॥ ११ ॥

अर्वावस्रोत इति ख्यातः सर्गो विभारतु मानुषः ।

पुनश्चिन्तयतस्तस्य ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ॥ १२ ॥

राजसमिति । राजसो हि रागेण कर्मणि प्रवर्तमानोऽसौ साधको भविष्यतीति स्रष्टुरभिप्रायः । उक्तं हि—

“रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम् ।

तत्रिवध्नाति कौन्तेय कर्मसङ्गेन देहेनम्” इति ।

देवलोकादर्वाचीने मनुष्यलोके गमनमेषामित्यर्वाक्क्षोतसो मनुष्याः । अर्वाग्वा पुनर्पौत्रादिरूपवाहरूपेण गमनमेषामिति । यद्यप्येतत्पश्चादावपि सप्तमं तथाऽपि मनुष्येषु रूढोऽयं शब्दः । गच्छतीति गौरिति यथा पशुषु । साधकत्वेन मनुष्यसर्गे नास्त्यपरितोषः ॥ ११ ॥ १२ ॥

महादेवान्नया विभाः सर्गो भूतादिकोऽभवत् ।

इति पञ्चविधा सृष्टिः प्रवृत्ता परमेष्ठिनः ॥ १३ ॥

भूतादिक इति । आदिशब्देन मेतपिश्चादायः । इति पञ्चविधेति । मुख्य-सर्गो वृक्षादिः प्रथमः । तिर्यक्स्रोतः पश्चादिद्वितीयः । ऊर्ध्वस्रोतो देवसर्गस्तृतीयः । अर्वाक्स्रोतो मनुष्यसर्गश्चतुर्थः । भूतादिः पञ्चमः । इति वैकृताः सर्गाः पञ्च । यस्तु प्रजापतेः प्रथमस्तामसः सर्गः सोऽबुद्धिपूर्वक इति बुद्धिपूर्वकवैकृतसर्गेषु न गणनीय इति । अत एव प्राकृतेष्वपि परमात्मनः सफाशादन्य-कारणस्य तमसः सर्गो न गणनीयः ॥ १३ ॥

सर्गास्तु प्रथमो ज्ञेयो महतो ब्रह्मणस्तु सः ।

द्वितीयो वेदविच्छेष्टास्तन्मात्राणां च भौतिकः ॥ १४ ॥

अन्तर्धर्षिविभागगुणत्रयात्मनोर्महदहंकारयोरन्तर्धर्षिविभागलक्षणविशेषपरि-त्यागेन गुणत्रयविभागात्मनैकीकरणान्महतः सर्गः प्रथमः । महतो यः सर्गो ब्रह्मणः परमात्मनः सफाशादित्यर्थः । सूक्ष्ममूतानां तन्मात्राणां शब्दादीनां सर्गो द्वितीयः ॥ १४ ॥

वैकारिकारव्यो वेदज्ञास्तृतीयः परिकीर्तितः ।

सोऽयुमैन्द्रियकः सर्ग इत्येते प्राकृतास्तयः ॥ १५ ॥

चतुर्थो मुख्यसर्गोऽस्य मुख्यस्तु स्थावराभिवः ।

तिर्यक्स्रोतस्तु पश्चादिः पञ्चमः परिकीर्तितः ॥ १६ ॥

पृष्ठन्तु देवसर्गारयः सप्तमोऽर्धप्रकीर्तितः ।

अष्टमो मुनिगर्दला भूतभेदादिसंज्ञितः ॥ १७ ॥

इन्द्रियतदधिष्ठातृदेवतासर्गयोर्वैकारिकत्वेनैकीकरणादिन्द्रियसंगैरतृतीय इति
आहृताख्यः । वैकारिकाख्य इति । इह इत्यनेऽहंकारस्य महतः पृथगुपादा-
नात्तन्मात्रगतज्ञानविषयाकाङ्क्षजनकत्वेमेव वैकारिकशब्दार्थः । अयं चार्थोऽग्रतः
एव हिरण्यगर्भे यस्यार्धात्यत्र स्पष्टीभाविष्यति । उक्ता मुख्यसर्गादयो वैकुण्ठाः
पक्षेत्पृष्टौ वैकुण्ठेषु म्रैयमस्यापि सुरयसर्गस्य आकृतौल्लिखितेष्व चतुर्थस्य । एवं
तैर्यग्योन्पादानीं पञ्चमत्वादिकामेति ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

त्रैमासो नवमः प्रोक्तः प्राकृतो वैकुण्ठश्च सः ।

एषामग्रान्तरो भेदे मया वक्तुं न शक्यते ॥ १८ ॥

लोमारः सनरादिशब्दे वक्ष्यमाणप्रभागाविशययोगात्मजपित्तना सृष्ट्याद्य
प्राकृतवैकुण्ठोभयात्मकः । इति कर्त्ता नव । यद्यपि मुनिभिर्भगवद्वरुणान्तरभा-
विमजापतिवृत्तौ वैकुण्ठ एव सर्गः पृष्टः रूतेन र्वयमपि सिद्धलोकादप्य इत्या-
दिना स एव व्युत्पादितस्तथाऽपि सर्गादिष्वमप्रस्तावेन दाहृतमपि र्गत्रय
मुपन्यस्तमिति तेन सह सर्गा नवेत्युक्तम् । इत्यान्तरेषु सुरयसर्गः पदविधः ।
तिर्यग्योन्वोऽष्टाविंशतिभेदो देवसर्गोऽष्टविध इत्याद्युक्तम् । इह तदनभिधाने
कारणमाह—एषामग्रान्तर इति । न अन्यत इति । नेभ्यत इत्यर्थः ॥ १८ ॥

अकर्त्रात्मानुसंधानाज्जाता एते प्रजापतेः ।

शिवध्यानैकमनसो न सृष्टौ चक्रे मतिम् ॥ २२ ॥

अनिच्छाकारणमाह—अल्पत्वादिति । कौमारस्य सर्गस्य विभागमाह—
सनकं चेति ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

सृष्ट्यर्थं भगवान्ब्रह्मा लोकानामम्बिकापतेः ।

मुमोह गायया सयस्तं दृष्ट्वा पुरुषोत्तमः ॥ २३ ॥

सनकादयथेत्यष्टौ मतिं न चक्रे ब्रह्मा वा किमिति क्लेशात्मिकायां मति-
मकरोदित्यत आह—सृष्ट्यर्थमिति । स हि शिवाज्ञया स्वयं सृष्टौ निवृत्त
इति तेनावश्यं सा कर्तव्येत्यर्थः ॥ २३ ॥

बुबोध पुत्रं ब्रह्माणं द्विजा नारायणः पिता ।

प्रयोधितश्चतुर्वक्त्रो विष्णुना विश्वयोनिना ॥ २४ ॥

महाघोरं तपश्चक्रे द्वायन्विष्णुं सनातनम् ।

एवं चिरगते काले न किञ्चित्प्रपश्यत ॥ २५ ॥

ततः क्रोधो महानस्य ब्रह्मणोऽज्ञोपताऽऽस्तिकाः ।

क्रोधेन तस्य नेत्राभ्यां प्रातप्तश्रुविन्दवः ॥ २६ ॥

एतस्मिन्समये तस्य ब्रह्मणः परमेश्वरः ।

अद्राक्ष्यपया बुद्धिं भगवान्करुणानिधिः ॥ २७ ॥

स पुनर्देवदेवस्य प्रसादादम्बिकापतेः ।

तताप परमं घोरं तपो विप्राश्चतुर्मुखः ॥ २८ ॥

शुवीर्य योययामास ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

सृष्ट्यर्थं ब्रह्मणस्तस्य भुवोर्मागस्तथ मध्यतः ।

अविमुक्ताग्निधादेरात्स्वकीयात्तु विरोपतः ॥ २९ ॥

त्रिमूर्तीनां महेशस्य द्विजा वेदार्थवित्तमाः ।

असंभूतो महादेवः सर्वदेवनमस्कृतः ॥ ३० ॥

अर्धनारीश्वरो भूत्वा य दुरासीदृजानिधिः ।

तमत्रं शंकरं माक्षाचेजोराशिपुमापनिम ॥ ३१ ॥

सृष्ट्यर्थमिति । सृष्ट्यर्थं तपतेतस्य ब्रह्मणो भुवोर्ग्राणस्य च मध्ये यद-
विमुक्ताभिधानं क्षेत्रं त्रिमूर्तिनां ब्रह्मचिन्मुमहेश्वराणां हृदयस्थितत्वेन साधार-
णमपि विक्षेपतो महेश्वरस्य स्वकीयम् । तत्रासंभूतोऽनादिरपि परमेश्वरः कृप-
याऽर्धनारीश्वरः सन्मातुरासीत् । भुवोर्ग्राणस्य च मध्ये क्षेत्रमविमुक्ताभिध-
मिति हि जादालोपनिषदि श्रूयते—‘अथ हैमवर्चिः प्रपच्छ दाद्रवत्वयं य
एपोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा तं कथमहं विजानीयामिति । ततोवाच दाद्रवत्वयः
सोऽविमुक्त उपारयो य एपोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा सोऽविमुक्तं प्रतिष्ठित इति
सोऽविमुक्तः करिमाप्रतिष्ठित इति वरणायां नास्यां च मध्ये प्रतिष्ठित इति का धै
वरणा का च नासीति सर्वानिन्द्रियकृतान्दोषान्दारयति तेन वरणा भवति सं-
वर्णानिन्द्रियकृतान्पापान्प्रश्रयति तेन नासी भवतीति पूर्वमन्वारयन्पदान् भवती-
ति भुवोर्ग्राणस्य च यः संपिः स एव मौलीकस्य परस्य च संपिर्भवतीति ।
॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

सर्वज्ञं सर्वकर्तारं नीललोहितसंज्ञितम् ।

इष्ट्वा नत्वा महामवत्या स्तुत्या हृष्टः प्रजापतिः ॥ ३२ ॥

अत्राच देवदेवेशं सुजेमा विविधाः प्रजाः ।

ब्रह्मणो वचनं देवः श्रुत्वा विश्वजगत्पतिः ॥ ३३ ॥

तसर्ज स्वात्मना तुल्याद्विश्वो रुद्रान्विजोचमाः ।

तं पुनश्चाऽऽह देवेशं ब्रह्मा विश्वजगत्पतिः ॥ ३४ ॥

नीललोहितमिति । कण्ठे नीलोऽन्यत्र लोहितः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

जन्ममृत्युमयाविष्टाः सुज देव प्रजा इति ।

एवं श्रुत्वा महादेवः प्रहस्य करुणानिधिः ॥ ३५ ॥

श्रीवाचाशोभनाः सक्ष्ये नाहं ब्रह्मन्प्रजा इमाः ।

अहं दुःसोदधौ यथा उद्धरामि प्रजा इमाः ॥ ३६ ॥

अन्वष्टुमयेति । तथाविधा ब्रह्मण्यभिहृष्टा यतः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

सम्पन्नज्ञानप्रदानेन मुरुमूर्तिपरिग्रहः ।

तमेव सृज दुःस्तापाः प्रजाः सर्वाः प्रजापति ॥ ३७ ॥

मुरुमूर्तिरिति ‘मोनपतिपरे तत्त्वे सदीप्तयाऽऽपारमूर्तिरयः’ इति दृक्तम् ॥ ३७ ॥

इत्यक्त्वाऽन्तर्हितः श्रीमान्नगवाञ्चीलसो हितः ।

ततस्तस्य प्रसादेन निवार्य कमलासनः ॥ ३८ ॥

रुद्रान्त्यन्तकल्याण्युन्मज्जासृष्टौ प्रवर्तकान् ।

शब्दादीनि च भूतानि पञ्चीकृत्य द्विजोत्तमाः ॥ ३९ ॥

रुद्राञ्चीलसोदितेन सृष्टान्निवार्य शब्दादीनि तन्मात्रापरपर्यायाणि सूक्ष्मभू-
तानि मागेव परमात्मना सृष्टानि पञ्चीकृत्य विषदादीनां पञ्चानां भूतानां मध्य
एकैकं पञ्चात्मकं कृत्वा । यथा विषदादिकभेदैकं द्विधा द्विधा विभज्य तत्र
द्विधातो द्वितीयभागं चतुर्धा विभज्य वाय्वादिभूतचतुष्टयप्रथमभागेऽप्येकैकं योज-
येत् । एवं वायोरपि द्वितीयभागं चतुर्धा विभज्य वायुप्रथमभागं परित्यज्य,
वायुव्यतिरिक्तभूतचतुष्टयप्रथमभागेषु योजयेत् । एवं तेजस उद्वृष्टस्य पृथि-
व्याश्च द्वितीयं द्वितीयं भागं चतुर्धा विभज्य स्वस्वप्रथमभागं परित्यज्यावशि-
ष्टभूतचतुष्टयप्रथमभागेषु योजयेत् सत्येकैकभूतत्वार्षि स्वकीयमर्थं स्वेतरभूतच-
तुष्टयात्मकमित्येकैकस्य पञ्चात्मकत्वेऽपि भागाधिकृत्यात्पृथिव्यादिविभागव्य-
वहार इति । उक्तं व्यासेन—वैशेष्याणुं संज्ञादरसंज्ञाद इति ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

तेभ्यः स्थूलाब्जं वायुं वह्निं चैव जलं महीम् ।

पर्वतांश्च समुद्रांश्च वृक्षादीनपि सुवताः ॥ ४० ॥

तेभ्य इति । तेभ्योऽपञ्चीकृतेभ्यः शब्दादिभ्यः संक्राशात्पञ्चीकरणेन
निष्पन्नानि स्थूलार्दान्माकाशादीनि भूतानि भौतिकानि पर्वतादीनि च ससर्ज-
त्यर्थः ॥ ४० ॥

कलादियुगपथन्तान्कालानन्यानपि प्रभुः ।

सृष्ट्वा वैश्विदां मुरुषाः साधकानसृजत्यभुः ॥ ४१ ॥

कलादीति । कलाकाष्ठामुहूर्तादिकालविभागानां दहृत्यतपनर्हरस्पन्दोपापि-
कृतत्वेन पञ्चीकृत्योत्तरकालभावित्वम् । कालस्वरूपमात्रस्य तु मायापरमात्म-
संबन्धमात्रकत्वेन मागेव सिद्धेः ॥ ४१ ॥

मरीचिं च स्वनेत्राभ्यां हृदयाद्भृगुमेव च ।

शिरसोऽङ्गिरसं चैव तथोदानाद्विजोत्तमाः ॥ ४२ ॥

पुलस्त्यं पुलहं व्यानादपानात्कतुभीश्वरः ।

इक्ष्वाक्यं चैव श्रोत्राभ्यां मुनिभृगवाः ॥ ४३ ॥

समानाच्च वसिष्ठाख्यं संकल्पाद्धर्मसंज्ञितम् ।

एवमेतानजः श्रीमानसृजत्साधकोत्तमान् ॥ ४४ ॥

तानेय साधकानाह—मरीचिं चेत्यादि ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

पुनस्तदाजया विप्रार्धः संकल्पासंज्ञितः ।

मानं ह्यसापन्नः स धर्मेस्तु प्रवर्तितः ॥ ४५ ॥

साधकैर्धरीच्यादिवसिष्ठान्तैर्नचभिः प्रवर्तितो धर्म एव मनुष्यतां प्राप्त इत्याह—पुनरिति ॥ ४५ ॥

ततश्चतुर्मुखः स्वस्त्य जघनदसुरान्द्विजाः ।

सृष्ट्वा मूर्तिं पुनस्त्यक्त्वा शरीरान्तरमासवान् ॥ ४६ ॥

ततश्चतुर्मुख इति । असुरान्दृष्ट्वा ब्रह्मणा परित्यक्तं तच्छरीरं राज्यात्मकमासीत् । तथाहि तैत्तिरीयके 'इदं वा अग्रे नैव किञ्चनाऽऽसीत्' इति ब्रह्मणोऽहरादौ लोकावस्थितिं प्रकथ्योक्तम् 'स जघनादसुरानसृजत तेभ्यो मृन्मये पात्रेऽन्नमदुहयाऽस्य सा तनुरासीत्तमपाहत सा तमिक्ष्वाऽभवत्' इति ॥ ४६ ॥

सा तनुर्ब्रह्मणा त्यक्ता राजिरूपाऽऽयन्नृणाम् ।

पुनर्ब्रह्माऽऽतदेहस्य मुखात्सन्वविजृम्भितात् ॥ ४७ ॥

सृष्ट्वा सुरानजस्तच्च शरीरं त्यक्तवान्पुनः ।

तत्पुनर्बदविच्छेष्टा अभून्नृणां दिनं शुभम् ॥ ४८ ॥

मुखात्सन्वविजृम्भितादिति । ऊर्ध्वस्तोतसो हि सात्त्विका इत्युक्तम् । श्रूयते हि—स सुराधेयानसृजत तेभ्यो हरिते पात्रे सोममदुहत् । याऽस्य सा तनुरासीत्तमपाहत तदहरबन्धनिति ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

पुनश्च सत्तासंयुक्तं शरीरं भगवानजः ।

आस्थाय ब्रह्मविमुख्याः पितृन्सृष्ट्वा विहाय तत् ॥ ४९ ॥

शरीरान्तरमापन्नश्चतुर्वक्त्रः शिवाज्ञया ।

त्यक्तः मूर्तिर्द्विजाः सा तु संध्या तेनाग्रपद्द्विजाः ॥ ५० ॥

इत्यत्र सत्तासंयुक्तमिति । पितृन्देवमित्युक्तं प्रकृत्य 'ऋतवः सत्यं च देवाः पितरः' इति श्रुतेः । मनुष्यापितरस्तु नराः न जाताः पर । तान्सृष्ट्वा त्यक्तं शरीरं संभूतं जाया । श्रूयते हि—'स ब्रह्मणाऽऽयतेनसृजत तेभ्यो राजाने

पात्रे घृतमदुहत् । याऽस्य सा तनूरासीत्तामपाहत सोऽहोरात्रयोः संभिरभवत् ' इति ॥ ४९ ॥ ५० ॥

बह्वर्णो विग्रहादेव रजसा परिवेष्टितात् ।
जज्ञिरे मनुजाः सर्वे त्यक्तं तद्विग्रहं पुनः ॥ ५१ ॥
ज्योत्स्नारूपेण निषान्नं पुनर्देहान्तरं गतः ।
मत्सा तस्य शरीराज्जु रजसा सहिता द्विजाः ॥ ५२ ॥
क्षुत्तिपासाभिभूताश्च राक्षसाः पन्नगाश्चथा ।
भूतगन्धर्वरूपाश्च रुमुनजा बलान्विताः ॥ ५३ ॥

रजसा परिवेष्टितादिति । अर्षावस्रोतसो हि राजसा इत्युक्तम् । श्रूयते हि 'स मजननादेव मजा असृजत' इत्यारभ्य 'ताभ्यो दारमये पात्रे पयोऽदुह-
याऽस्य सा तनूरासीत्तामपाहत सा ज्योत्स्नाऽभवत्' इति ।

रजसा सहितादिति । रजसो रागात्मकत्वाच्चतो जाता राससादयः क्षुत्ति-
पासादिपरीता जाताः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

पुनर्देहान्तरं गत्वा ततो विश्वजगत्पतिः ।
वर्यासि गर्दभानश्चाम्मातङ्गान्वासमान्मृगान् ॥ ५४ ॥

तत्तत्सृष्टव्यानु रूपं तं सं देहं रक्षीकृत्य केषं सर्वं सृष्टवानित्याह—पुनर्देहा-
न्तरं गत्वेति ॥ ५४ ॥

सत्तर्जान्याश्च विश्वात्मा तथैवौद्गात्रमेव च ।
ऋचं चैव त्रिवृत्तोमं तथा चैव रथेतरम् ॥ ५५ ॥

औद्गात्रमुद्गातृकर्म । ऋचं यज्ञम् । त्रिवृत्तादीनि यज्ञाङ्गानि । श्रूयते हि 'इदं
सर्वमसृजत यदिदं किंच ऋचो यजूंषि सामानि षड्विंशति यज्ञान्मजां पशून्'
इति ॥ ५५ ॥

अग्निष्टोमादिकं सर्वं सहाङ्गेन मजापतिः ।
तथैव सर्वनामानि निर्ममे वेदशब्दतः ॥ ५६ ॥

वेदशब्दत इति । तथा चोक्तं पुराणे—
'ऋषीणां नामधेयानि यस्याणि विविधानि च ।
वेदशब्देभ्य षणाऽऽदौ निर्ममे स मदेभरा' इति ॥ ५६ ॥

पञ्चीकृतानि भूतानि ब्रह्मणा नूनयः पुरा ।

सर्वेषां कारणत्वेन शोक्तानि ब्रह्मवादिभिः ॥ ५७ ॥

यानि पुरा ब्रह्मणा पञ्चीकृतानि भूतानि तान्येषोक्तस्य शब्दार्थप्रपञ्चन-
वत्य कारणमित्यर्थः ॥ ५७ ॥

एवं विचित्रं जगदन्तरात्मा पञ्चापतिः स्वप्नसमं स सुप्त्वा ।

प्रसादतस्तस्य महेश्वरस्य पुनस्तमोरूपमवाप सद्यः ॥ ५८ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां शिवमाहात्म्यखण्डे

ब्रह्मसृष्टिकथनं नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एवं विचित्रमिति । निरतिशयज्ञानवैराग्यसंपन्नो हि पञ्चापतिः । यमेदमुत्पदे-

‘ज्ञानममतिमं यस्य वैराग्यं च जगत्पतेः ।

ऐश्वर्यं चैव धर्मश्च सह सिद्धं चतुष्टयम्’ इति ॥ .

सह स्वमावत एव । एवंभूतोऽपि मुख्यप्राणिकर्मभिः प्रवर्तितस्य परमेश्वर-
स्याऽऽज्ञया मायामयं जगन्निर्माय प्रभोराज्ञां निष्पन्नां मन्यमानः स्वाभाविकी
स्वरूपमतिष्ठ प्रापत् । तच्चनिष्ठैव चैव सौकिकदृष्टीनामविषयत्वात्तमोरूपमा-
श्लिष्यते । चर्क गीतासु—

‘या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।

यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो हुनेः’ इति ॥ ५८ ॥

इति श्रीमात्काशीबिलासत्रियशक्तिपरमभक्तश्रीवत्स्यन्यकपादञ्जसेवाप-

रायणेनोपनिषन्मार्गप्रवर्तकेन द्वापदाचार्येण विरचितायां श्रीसूतसं-

हितातात्पर्यदीपिकायां शिवमाहात्म्यखण्डे ब्रह्मसृष्टिकथनं

नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः

नैमिषीया ऊचुः—

एवं सृष्ट्वा पुनर्वत्सा स्थावराणि चराणि च ।

भगवन्भगवानीशः किं चकाराऽऽशु तद्द ॥ १ ॥

मजापतेः स्वमतिष्ठत्वेऽवशिष्टाष्टिः सृष्टपरिपालनं साम्तिकसंसारोपलम्भश्च
कथं स्यादिति जिज्ञासमाना मुनयः पृच्छन्ति । एवं सृष्टेति ॥ १ ॥

सूत उवाच—

संहारहेतुभूतेन तमसा परिवेष्टितः ।

विहाय तत्तमोरूपं सृष्टानामभिवृद्धये ॥ २ ॥

हिरण्यगर्भसंज्ञस्य ब्रह्मणो रूपमाप सः ।

हिरण्यगर्भं वक्ष्यामि तथाऽन्यदपि सुव्रताः ॥ ३ ॥

‘संहारहेतुभूतेनेति । जगत्कर्तारि मजापतौ स्वरूपमतिष्ठे हि ‘भगवन्मतिष्ठा
देवर्षे’ इत्युक्तरीत्या सकलं जगदव्यक्ते लीयते । अत उक्तं संहारहेतुभूतं तमः ।
तेन परिवेष्टितस्तद्वृषाधिकः स सृष्टानामभिवृद्धये तत्तमोरूपं विजज्ञी । अयमा-
शयः—अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशलक्षणकेशपञ्चकमूलो हि कर्माशयः
प्राणिभिरिहाह्वन च लोके भोक्तव्यः । यदुक्तं पतेञ्जलिना—केशमूलं कर्मा-
शयो दृष्टादृष्टजन्मवेदनीय इति । यावच्च उर्मणां मूलभूतं केशपञ्चकमनुवर्तते
तावत्तस्य कर्माशयस्य त्रिविधः परिपाको भवति नानाविधयोनिषु
जन्मप्राप्तिश्चाऽऽयुश्च सुखदुःखलक्षणफलोपभोगश्चेति । तदप्युक्तं ‘नेनेव’ सति
मूले तद्विपाको जात्यायुर्मोहाः इति । तत्र पूर्वोदीरितसृष्ट्यां केषांचिज्जन्म
हेतुर्कर्माणां चरितार्थत्वेऽप्यवशिष्टानां चाऽऽयुर्हेतूनां च कर्मणां फलमदानानुरूप-
पसर्गपर्यन्तानां ममोराज्ञामनुसंधानरततदर्थं हिरण्यगर्भापरपर्यायरस्य ब्रह्मणो
रूपं प्रापदिति । यद्यपि ब्रह्मा हिरण्यगर्भरूप एव तथाऽपि सूतः प्रावृत्तसर्ग-
शेषं विवक्षुरजिज्ञासिताभिधानेऽनवधेयवचनवापातात्तद्विषयां जिज्ञासां मुनीना-
मुत्पादयितुं हिरण्यगर्भसंज्ञस्येति विशिनष्टि । अयुनैव विशेषणेन मुनीञ्ज्ञात-
जिज्ञासानाकलन्यापृष्टोऽपि सूतः स्वयमेव वक्तुं प्रतिजानीते । हिरण्यगर्भमिति ।
तथाऽन्यदिति । सुव्रतमानमन्तर्यामिणं त्रयाणामपेक्षितमृषाधिरयं तदन्यानिम-
कारं वेत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥

पञ्चभूतेषु जातेषु शब्दस्पर्शादिषु द्विजाः ।

विजातास्तेषु सत्त्वेन गुणेन ज्ञानशक्तयः ॥ ४ ॥

तथा समष्टिभूतानां द्विजाः स्वानां रजोगुणात् ।

शब्दस्पर्शादिभूतेषु विजाताः कृतिशक्तयः ॥ ५ ॥

भूतेषु संस्थिता ज्ञानशक्तयः पञ्चसंयुताः ।

समष्टिभूतं सर्वेषां मानसं करणं भवेत् ॥ ६ ॥

तद्गतो भगवान्ब्रह्मा त्रिमुनीनां द्विजर्षभाः ।

• हिरण्यगर्भ इत्युक्तो मुनिभिः सूक्ष्मदर्शिभिः ॥ ७ ॥

पञ्चभूतेष्विति । अयमर्थः । अशुद्धिपूर्वकं तमोरूपमव्यक्तमुत्पन्नमिति यद-
पाद्रिप्य तदधिष्ठितनिष्कलः परमेश्वरः सगुणं ब्रह्मेति चोच्यते । तत्र
उत्पन्नं यन्महत्तरं प्राकृतसर्गमध्ये मथयम् 'सर्गस्तु मथयो ज्ञेयः' इति प्रागु-
क्तं तस्य गुणत्रयात्मकत्वात्तत् उत्पन्नानि शब्दस्पर्शरूपरसगन्धतन्मात्रापरपर्या-
याणि सूक्ष्मभूतान्यपि गुणत्रयात्मकान्येव । अतस्तेषु सत्त्वगुणानिगन्धना याः
पञ्चज्ञानशक्तयस्ताः प्रत्येकं ध्यानत्वस्त्वधुनिह्याघातलक्षणाभि ज्ञानेन्द्रियाणि
पञ्च जनयन्ति । तेनैव पञ्चसु सूक्ष्मभूतेषु रजोगुणात्समष्टिभूतानां स्वानां वा-
यवाणिषादपायूपस्थलक्षणाणां कर्मेन्द्रियाणां कारणभूताः पञ्च क्रियाशक्तयो
जायन्ते । तथेति कथनात्समष्टिभूतानां स्वानामित्येतत्पूर्वज्ञापि योजनीयम् । तत्र
तु श्रोत्रादीनां ज्ञानेन्द्रियाणां कारणभूता ज्ञानशक्तय इत्यर्थः । समष्टिभूताना-
मिति व्यष्टिन्ययच्छेदार्थम् । तथाहि । व्यष्टिभूतरथूलभूतसूक्ष्मकारणोपाधिभि-
रुपहितं तरुं विश्वैरजसमाश्रयैरभिधीयते । समष्टिभूतेस्तेरुपहितं तरुं
वैश्वानरहिरण्यगर्भेश्वरपदेरभिधीयते । तथा शुक्लरतापर्णापोपनिषदि श्रूयते
'वैश्वो वैश्वानरः मथमः पादरतैजसो हिरण्यगर्भो द्वितीयः पादः भ्राज
ईश्वरस्तृतीयः पादः' इति । तदिह हिरण्यगर्भस्य विषक्षितत्वात्समष्टिभू-
तानामित्युक्तम् । तत्र समष्टिसूक्ष्मभूतेषु पञ्चसु स्थिता ज्ञानशक्तयो मिलित्वा
मनोबुद्ध्यपरपर्यायं समष्टिभूतमन्तःकरणं जनयन्ति । पञ्चभूतगतज्ञानशक्त्या-
त्मकस्यापि मनसश्छन्दोगोपनिषदि चन्द्रमयत्वाभिधानम् 'अक्षमयं हि सौम्य
मनः' इति । तदग्रमात्रुर्वाभिधायम् । अमानिदन्मनोपचयाभिधायं वा । तयोश्च
तयोश्च पञ्चदशाहानि माश्रित्वादिनाऽसद्वानोपादानाभ्यां दित्तरतापचयोप-

चयावेवोदाहरन्ति । अमुनैवाभिप्रायेण यज्ञवैभयस्त्वष्ट उपरिभागे पञ्चमाध्याये
‘अत्रेनाऽऽप्यायिते शुक्तेनाधीतं तस्य भासते’ ।

इत्याप्यायन एवान्नत्यासाधारणकारणतां वक्ष्यति । तदुपहितः परमात्मा
हिरण्यगर्भ इत्युच्यते । स एव च ब्रह्मविष्णुरुद्राख्यमूर्तित्रयमध्ये ब्रह्मेत्युच्य-
ते ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

तथैव ब्रह्मविच्छेष्टाः संयुताः कृतिशक्तयः ।

समष्टिभूतः प्राणानां भवेत्प्राणः शिवाज्ञया ॥ ८ ॥

तथा सूक्ष्मभूतपञ्चके यत्किंवाशक्तिपञ्चकं तन्मिलितं तत्समष्टिभूतं प्राणापा-
नादिपञ्चवृत्तिकं प्राणं जनयति । आपोमयः प्राण इत्यन्यत्रमयवत्माञ्जुर्वाभिमा-
यमुपचयाभिप्राये वा ॥ ८ ॥

तत्रत्यो भगवान्विष्णुः सूत्रान्मेति प्रकीर्तितः ।

उभयत्र स्थितः साक्षाद्विमूर्तिनां महेश्वरः ॥ ९ ॥

अन्तर्यामीति वेदेषु गोपते वेदविदमाः ।

॥ हिरण्यगर्भरूपं यः प्राप्तः श्रुतिषु निश्चितः ॥ १० ॥

तदुपहितः परमात्मा सूत्रान्मेत्युच्यते । स एव च ब्रह्मादिमूर्तित्रयमध्ये विष्णु-
रिति । उभयत्रेति । क्रियाज्ञानप्रविभागमन्तरेण भूतशक्तिपञ्चकोत्पन्ने परिहृतमनः-
प्राणाविभाग एवस्मिन्नुपाधौ स एव परमात्माऽन्तर्यामीति । स च ब्रह्मादिमू-
र्तित्रयमध्ये महेश्वर इत्युच्यते । अबिभक्तज्ञानत्रिदाशक्तिरक्षाविक्षेपात्कारणोपा-
यिक ईश्वरोऽप्यन्तर्यामीतिवक्ष्यते । ‘एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येष
योनिः सर्वस्य प्रमवाप्ययौ हि भूतानाम्’ इति हि श्रुते । वेदेषु गीयत
इति । वृहदारण्यके पञ्चमाध्याय उद्दालक्यज्ञबल्क्यसंवादे रुद्रमन्त्राक्षणे षष्ठा-
रमुद्दालकं प्रति याज्ञवल्क्येनोक्तम् । ‘यः पृथिव्यां तिष्ठन्पृथिव्या अन्तरो यं
पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो’ यमयत्येष ॥ आत्माऽ-
न्तर्याम्यमृतः’ इत्यादिभिर्विशुभिः पर्यायरन्तर्यामी निरूपितः । तथा वायुर्वै
गौतम तत्सूत्रमित्यादिना प्राणः सूत्रात्मा निरूपितः । तथा ‘हिरण्यगर्भः
समवर्तताग्ने’ इति हिरण्यगर्भोऽपि श्रुतिषु गीयते । हिरण्यगर्भरूपमिति । ब्रह्मा
हि निर्मूर्तिमध्यवर्तिना ब्रह्माण्डाग्नियानिविराटात्मना च व्यपदिश्यते । तदुभय-
मव्ययच्छेदेन समष्टिर्ब्रह्मोपाधिकविरतया यः प्राग्धिरण्यगर्भरूपं प्राप्त इत्युक्ति
इत्युक्तम् ॥ ९ ॥ १० ॥

स पुनर्भगवान्ब्रह्मा मायैव स्वकं पुनः । ॥

द्विधा कृत्वा मुनिश्रेष्ठा अर्धेन पुरुषोऽभवत् ॥ ११ ॥

द्विधा कृत्वेति । यदाह मनुः—

‘ द्विधा कृत्वाऽऽत्मनो देहद्वर्धेन पुरुषोऽभवत् ।

अर्धेन नारी तस्यां तु विराजमसृजत्पुनः ’ ॥ इति ।

इत्यर्धेनन्तं प्राकृतसर्गविशेषः । अन्यक्रमहर्षकारतन्मात्राणि षष्टौ प्रकृतय इत्युच्यन्त इत्यारभ्य वैद्वत्सर्गविशेषः । विकारपोढशफान्तरवतिपञ्चाकृतमू-
तकार्यो हि ब्रह्माण्डः ॥ ११ ॥

अर्धेन नारी तस्यां तु विराजमसृजत्पुनः ॥

पुनश्च भगवानस्या स्वराढारूपं तथैव च ॥ १२ ॥

सम्राडात्माभिधं विधा असृजलोकनायकः ।

ते पुनस्तेन विभेन्वा ब्रह्माण्डेनाऽऽवृतास्त्रयः ॥ १३ ॥

विराजमिति । समष्टिरूपरथुलभूतपञ्चमयब्रह्माण्डाभिमानिनम् । स्वराडा-
भ्यमिति ब्रह्माण्डान्तरवतिसमष्टिलिङ्गशरीराभिमानिनम् । सम्राडात्मेति
तदुभयधारणात्प्राकृताभिमानिनम् । तेन रुद्रा हिरण्यगर्भेन ब्रह्माण्डेनाऽऽवृता
इत्युक्तप्रकारेण ॥ १२ ॥ १३ ॥

प्राधान्येन विराडात्मा ब्रह्माण्डमभिमान्यते ।

स्वराद् स्वरूपमुत्तमं सम्राडित्यववीच्छ्रुतिः ॥ १४ ॥

उक्तमेव प्रकारमाह—प्राधान्येनेति । स्वरूपमिति । स्वरूपं समष्टिलिङ्गस्व-
रूपं समष्टिलिङ्गशरीर तद्व्यासंसारमनुवृत्तेः स्वरूपमित्युच्यते । यदाह ध्यासः—
तदापीतेः रूःसारव्यपदेशादिति । आपीतिरप्ययो धायापाततत्पर्यन्तमापीतेरिति ।
अववीच्छ्रुतिरिति । तैचिरीयवोपनिषदि ‘ आपो वा इदं सर्वम् ’ इति प्रथम्य
‘ सम्राडापो विराटापः स्वराटापः ’ इति त्रितयारम्भत्वेनापां रतुतिं हृषाणा
श्रुतिरुक्तसम्राडादिनित्यं व्यवहृतवतीत्यर्थः । अन्यप्रायेते यदुषु मदेशेषु श्रुत्या
व्यवहिर्यन्ते सपरवामिगन्धणे ‘ विराडसि सपत्नहा सम्राडसि भ्रातृव्यहा
स्वराडस्यभिमातिहेति । ’ कदा ‘ विराद्भ्योतिरधारयत्सम्राडभ्योतिरधारय-
त्स्वराडभ्योतिरधारयत् ’ इति ॥ १४ ॥

विगट् स्वायंभुवं विप्रा असृजन्मनुमास्तिकाः ।

असृजयोगिनी नारी शतरूपा तपस्विनीम् ॥ १५ ॥

सा पुनर्मनुना तेन गृहीताऽपि शोभना ।

तस्यां तेन समुत्पन्नः प्रियवृत्तस्तथैव च ॥ १६ ॥

उत्तानपादसंज्ञश्च तथा कन्याद्वयं पुनः ।

उत्तानपादजां कन्यां द्विजा दक्षप्रजापतेः ॥ १७ ॥

आकूर्तिं दत्तवाञ्छुद्धां मानसस्य प्रजापतेः ।

आकूत्यां मानसस्याभूयङ्गो विप्राश्च वसिष्ठा ॥ १८ ॥

बेकृतसृष्टेः प्रस्तुतत्वादिकाररूपब्रह्माण्डाभिमानिना विराजैव कृतं सर्गमाह—
विराट् स्वयंभुवामिति । विराट्ब्रह्मा सोऽपि स्वशरीरं स्त्रीपुंसात्मकं कृत्वा
तज्जगत्प्रवेशं मनुष्यरूपे कृतवानित्यर्थः । तदुक्तं भागवते—

‘ कस्य रूपमभूद्द्वेधा यत्कायमभिचसते ।

ताभ्या रूपविभागाभ्या मिथुनं समपश्यत ॥

यस्तु तत्र पुमान्सोऽभून्मनुः स्वायंभुवः रवराट् ।

स्त्री याऽऽसीच्छतरूपाख्या महिष्यस्य महात्मनः ’ ॥ इति ।

एतस्य विराट्ब्रह्मण इत्यर्थः । श्रुतिरप्याह—‘ स द्वितीयमैच्छत्स हैतावानास
यथा स्त्रीपुमासौ सपरिभ्रक्तौ स इममेवाऽऽत्मानं द्वेधा पातयत्ततः पतिश्च पत्नी
चामवताम् ’ इति मनस्य ‘ ता समभवत्ततो मनुष्या अजायन्त ’ इत्यादि ।
स्वयंभुवो विराजोऽपत्यं स्वायंभुवो मनुः । तेनैव युक्तम्—

‘ तपस्तप्त्वाऽऽजयत् तु स स्वयं पुरुषो विराट् ।

तं मां विचास्य सर्वस्य सृष्टारं द्विजसत्तमाः ’ ॥ इति ।

एतं व्रतं मियवृत्तः मियव्रतः । उत्तानपादजापिति । उत्तानपादानुजौ जातां
प्रसूतिं कन्या दक्षप्रजापतये । मानसस्येति । रक्षिप्रजापतये । यदाहान्यत्र—

‘ ददौ प्रसूतिं दक्षाय आकूर्तिं रुचये पुरा ।

प्रजापतिः स जग्राह तयोर्व्यजः सवसिणः ’ इति ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

यज्ञस्य जज्ञिरे पुत्रा मनुयो द्वादशास्तिकाः ।

दक्षार्जजाताश्चतसश्च तथा पुत्र्यश्च विंशतिः ॥ १९ ॥

धर्मस्य दत्ता दक्षेण श्रद्धायास्तु त्रयोदश ।

तथैव तेन संपन्नाः श्रद्धायाः कन्यका दश ॥ २० ॥

ताभ्यः रूपात्यादयो विभावशिष्टाः षट् च पञ्च च ।

एवं कर्मनिरूपेण शाणिनामम्बिकापतेः ।

आज्ञया बहवो जाना असंख्याता द्विजर्षभाः ॥ २१ ॥

यज्ञस्येति । दक्षिणायामिति शेषः । वंसाज्जाता इति । चतुर्विंशतिकन्याः ।
तत्र श्रद्धायास्तयोदश धर्मस्य पत्न्यः । यदाह पराशरः—

‘ श्रद्धा लक्ष्मीर्भूतिस्तुष्टिः पुष्टिर्वा तथा क्रिया ।

पुष्टिर्लज्जा वपुः क्षान्तिः सिद्धिः कीर्तित्वयोदशी ॥

पत्न्यर्थं प्रतिजग्राह धर्मो दास्यपत्नीः प्रभुः ’ इति ।

ताभ्यः श्रद्धादिभ्यस्तयोदशभ्योऽवशिष्टाः रूपात्यादय एकादश । तास्वष्टौ
दक्षयतिरिक्तेभ्यः प्रजापतिभ्योऽष्टभ्यो भवायैका पितृभ्य एका यज्ञाय एका ।
यदाह पराशरः—

‘ ताभ्यः शिष्टा यवीयस्य एकादश सुलोचनाः ।

स्यातिः सत्पथसंभूतिः स्मृतिः प्रीतिः क्षमा तथा ॥

सन्नतिश्चानसूया च ऊर्जा स्वाहा स्वधा तथा ।

भृगुर्भवो मरीचिश्च तथा चैवाङ्गिरा मुनिः ।

पुलस्त्यः पुलहश्चैव ऋतुश्चरिवररतथा ॥

अत्रिर्वसिष्ठो वह्निश्च पितरश्च यथाक्रमम् ।

रूपात्याद्या जगृहुः कन्याः ’ इति ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

स्वभावादेव संभूतं समस्तामिति केचन ।

तत्र सिध्यति विधेन्द्रा देशकालायपेक्षया ॥ २२ ॥

न केनचित्सृष्टं स्वभाविकमेवैतज्जगदिति । लोकायतिकास्तेषुपत्न्यस्य निर्-
स्यति । स्वभावादेवेति । काश्मीरेष्वेव हृद्भूमामिति देशापेक्षा । अन्येष्वेव कम-
लानां विकासः । राजवेवोत्पलानामिति कालापेक्षा । आदिशब्देन पुण्यकृत
एव सुखं पापिन एव दुःखमित्यदृष्टापेक्षा । सर्वमित्तीश्वरेच्छयेतीश्वरापेक्षा ।
सर्वमेवैतत्स्वभाव इति चेत् । न । ईदृग्विषयस्य लोकायतपक्षस्य वैदिकमतविशे-
षात् ॥ २२ ॥

देवदेवो महादेवः सर्वज्ञः करुणानिधिः ।

कपर्दी नीलकण्ठश्च कालकालो महेश्वरः ॥ ३२ ॥

उक्तेऽर्थे मुनीनां संशयापनयनाय परमेश्वरवाक्यमुदाहर्तुं संशयानान्मुनीन-
नुब्रामाति—पुरा हिमवत इत्यादिना ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥
२९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

सोमार्धशेखरः सोमः सोमसूर्याग्निलोचनः ।

उवाच मधुरं वाक्यं मुनीनां संशयापहम् ॥ ३३ ॥

ईश्वर उवाच—

न स्वभावाज्जगज्जन्मस्थितिध्वंसा मुनीश्वराः ।

न मया केषलेनापि न च केवलकर्मणा ॥ ३४ ॥

प्राणिनां कर्मपाकेन मया च मुनिसत्तमाः ।

जगतः संभवो नाशः स्थितिश्च भवति द्विजाः ॥ ३५ ॥

एवं कर्मानुरूपेण जगज्जन्मादि यन्मया ।

एष स्वभावो विप्रेन्द्रा इति वेदार्थनिर्णयः ॥ ३६ ॥

सूत उवाच—

एवमुक्त्वा महादेवः सर्वज्ञः करुणानिधिः ।

अनुगृह्य मुनिश्रेष्ठांस्तत्रैवान्तर्हितोऽभवत् ॥ ३७ ॥

मुतयश्च पुनर्विप्राः समाभाष्य परस्परम् ।

अतीव प्रीतिमापन्ना अगमन्वेदावेत्तमाः ॥ ३८ ॥

भवन्तोऽपि मुनिश्रेष्ठाः प्राणिकर्मानुरूपतः ।

सृष्ट्वा संहरतीशान इति चित्तं जगत्सदा ॥ ३९ ॥

इति श्रुत्वा मुनिश्रेष्ठा नैमिषीयास्तपोयनाः ।

प्रसन्नहृदयाः शर्वं पूजयामासुरादरात् ॥ ४० ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां शिवमाहात्म्यसण्डे हिर-
ण्यगर्भादिविगेपमुष्टिर्नामिकाष्टमोऽध्यायः ॥ ११ ॥

मुनीयां यथोपन्यस्तः संशयस्वाभिरासाय परमेश्वरप्रणिधानं च श्वेताश्व-
तरोपनिषदि श्रूयते—

‘ कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छया भूतानि योनिः पुरुषः ’ इति चिन्त्यम् ।

‘ संयोग एषा न त्वात्मभावादात्माऽप्यनीशः सुखदुःखहेतोः ’ ।

‘ ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढां ’ इति ॥ ३३ ॥
३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

इति श्रीमत्काशीचिलासत्रियाशक्तिपरमभक्तश्रीमङ्गयम्बकपादाब्ज-
सेवापरायणेनोपनिषन्मार्गप्रवर्तकेन माधवाचार्येण विरचितायां
श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां शिवमाहात्म्यखण्डे हि-
रण्यगर्भादिभिः पञ्चभिर्नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

जैमिणीया ऊचुः—

भगवन्सर्वशास्त्रार्थपरिज्ञानवतां वर ।

जातिनिर्णयमस्माकं यद् वेदैकदर्शितम् ॥ १ ॥

माणिना कर्मपाकेन मया चैत्युक्तत्वात्कर्मणां च जातिभेदेन व्यवस्थितत्वा-
जातिभेदं जिज्ञासमाना मुनयः पृच्छन्ति—भगवन्निति । वेदैकदर्शितमिति ।
स्मृतिपुराणानामपि मूलभूतवेदानुमोपनेनेव धर्मे प्रमाणत्वात् । वेदैकप्रमाणवो
धर्म इति जैमिनिरप्याह—चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति ॥ १ ॥

सूत उवाच—

यक्ष्ये लोकोपकाराय जातिनिर्णयमादरात् ।

अगस्त्योऽपि पुराऽपृच्छत्तन्मम वृषवाहनम् ॥ २ ॥

अगस्त्योऽर्थाति । स शिवं यद्रपृच्छत्तत्त्वे शिवेनोक्तं तद्वदं पौ चर्मी-
त्यर्थः ॥ २ ॥

पुरा सर्वे मुनिश्रेष्ठाः प्रलये विलयं गते ।

अन्धकारावृते लोके विष्णोरंशो महापुतिः ॥ ३ ॥

सहस्रशीर्षा पुरुषो विष्णुर्नागयणाश्रितः ।

क्षीराब्धौ चिन्मयन्द्रं सुप्वाप ब्रह्मवित्तमाः ॥ ४ ॥

वदाचित्पङ्कजं विप्रास्तरुणादित्यसंनिभम् ।

तस्य सुतस्य देवस्य नाभ्यां जातं महत्तरम् ॥ ५ ॥

हिरण्यगर्भो भगवान्ब्रह्मा विश्वजगत्पातिः ।

आस्थाय परमां मूर्तिं तस्मिन्पद्मे समुद्भूतो ॥ ६ ॥

प्रलय इति । नैमित्तिकप्रलयावसरे लोकत्रये विलयं गते सति सुप्वापेत्य-
न्वयः । प्रलयकाले वा विलयं माप्ते ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

तस्य वेदविदां श्रेष्ठा ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।

महावेद्याज्ञया पूर्ववासनामहितान्मुखात् ॥ ७ ॥

सर्गावसरे ब्रह्मणो मुखाद्ब्राह्मणा जाता इत्यनेनान्वयः । मुखाद्ब्राह्मणा इति
श्रूयते हि ' ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीदाह राजन्यः कृतः । ऊरु तदस्य यद्वैश्यः
पद्भ्यां शूद्रो अजायत ' इति ॥ ७ ॥

ब्राह्मणा ब्राह्मणस्त्रीभिः सह जातास्तपोधनाः ।

तस्य हस्तान्सह स्त्रीभिर्जज्ञिरे पृथिवीभुजः ॥ ८ ॥

ऊरुभ्यां सहिताः स्त्रीभिर्जाता वैश्याः शिवाज्ञया ।

पद्भ्यां शूद्राः सह स्त्रीभिर्जज्ञिरे वेदवित्तमाः ॥ ९ ॥

ब्राह्मणा इत्यादि जात्यभिप्रायपत्रं कर्त्तुं सह स्त्रीभिरिति ॥ ८ ॥ ९ ॥

स्वस्त्रीषु स्वस्य वैधेन मार्गेणोत्थः स्वयं भवेत् ।

अवगसूतमाजातस्त्वनुलोमः प्रकीर्तितः ॥ १० ॥

असंकीर्णस्य जातिचतुष्टयस्य लक्षणमाह—स्वस्त्रीष्विति । ब्राह्मण्यां ब्राह्म-
णस्य सधियायां सधियस्त्येत्यादि । स्मर्यते हि—
' सवर्णम्यः सवर्णासु जायन्ते हि स्वजातयः ' इति ।

वैधेनेति । विवाहादिष्विष्ट्युक्तेन । अन्तर्गता ज्ञातानां कुण्डगोलकादीनां सत्यपि
सर्वर्णत्वे शूद्रधर्मत्वे स्मर्यते—

शूद्राणां तु सधर्माणः सर्वेऽपध्वस्तजाः स्मृताः । इति ।

संकीर्णानुलोमजानाह । अवरास्त्विति । सन्नियवैश्याशूद्रास्तु ब्राह्मणस्य ।
वैश्यशूद्रयोः क्षत्रियस्तम् । शूद्रास्तु वैश्यस्येत्यर्थः ॥ १० ॥

उत्तमास्ववराज्जातः मत्तिलोम इति स्मृतः ।

वर्णक्षीणनुलोमेन जातः स्यावास्तुरालिङ्गः ॥ ११ ॥

वर्णास्तु मत्तिलोमेन जातो ब्राह्म इति स्मृतः ।

ब्राह्मण्यो सधवायां यो ब्राह्मणेन द्विजोत्तमाः ।

जातध्वीर्येण कुण्डोऽसौ विधवायां तु गोत्तकः ॥ १२ ॥

उत्तमारिविति । ब्राह्मण्यां सन्नियादित्रयात् । सन्नियायां वैश्यशूद्राभ्याम् ।
वैश्यायां शूद्रादित्यर्थः । वर्णक्षीप्यिति । अनुलोममत्तिलोमजाः स्त्रियो क्यव-
च्छिन्नमिति वर्णास्तित्यपि । कुण्डगोलकसौलक्ष्यमाह—ब्राह्मण्यां सधवाया-
मिति ॥ ११ ॥ १२ ॥

नृपायां ब्राह्मणाज्जातः सर्वर्ण इति कीर्तितः ॥ १३ ॥

चौर्यादस्यामनेनोत्थो नाम्ना नक्षत्रजीवनः ।

वैश्यायां ब्राह्मणाज्जातो निपादो वेदविचिताः ॥ १४ ॥

नृपायामिति । सन्नियायामनुलोमजो विभिन्ना जातश्चेत्सर्वर्णः । चौर्येण वेद-
क्षयजीवित्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥

अस्यामनेन चौर्येण कुम्भकारोऽभिजायते ।

ऊर्ध्वनापित एवासौ नाम्ना वेदविदां वराः ॥ १५ ॥

शूद्रायां ब्राह्मणेनोत्थो द्विजाः पारशवः स्मृतः ।

चौर्यिणास्यां निपादोऽभ्रजाम्नो वेदार्थविचिताः ॥ १६ ॥

कुम्भकारस्यैव नामान्तरगुर्ध्वनापित इति ॥ १५ ॥ १६ ॥

दौष्यन्त्यां ब्राह्मणाज्जात आपोवाख्यो सवेदद्विजाः ।

आशेमव्यां तु विप्रेण पिङ्गलो नाम जायते ॥ १७ ॥

दौष्यन्त्यामिति । शूद्रायां सन्नियाज्जातो दौष्यन्त इति वक्ष्यामि । तज्जातिः

स्त्री दीप्यन्ती । आयोगव्यामिति । शूद्राद्वैश्यायां जात आयोगवः । तज्जाता
स्त्र्यायोगवी । एतावत्येवन्तं ब्राह्मणाद्ब्राह्मण्यादिषु चौर्यजा अचौर्यजा-
श्लोकाः ॥ १७ ॥

विप्रायां क्षत्रियाज्जातः सूत इत्युच्यते बुधैः ।

चौर्येणास्थामनेनोत्थो रथकार इति स्मृतः ॥ १८ ॥

क्षत्रियेण ब्राह्मण्यादिषु पूर्ववद्विविधानाह—विप्रायां क्षत्रियादित्यादिना ॥ १८ ॥

क्षत्रियस्त्रीषु वैश्यास्तु भोजंश्रीषाद्विजायते ।

वैश्यायां क्षत्रियाज्जातो माहिष्योऽभ्युत्संसिद्धः ॥ १९ ॥

चौर्येणास्थामनेनोत्थो भवेद्विरसंसिद्धः ।

शूद्रायां क्षत्रियाज्जातो दौर्घ्यन्यास्तु भवेद्विजाः ॥ २० ॥

माहिष्य इत्यभ्युत्संसिद्ध इति नामद्वयेनोक्त इत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥

चौर्येणास्थामनेनोत्थः शूलिको भवति द्विजाः ।

ब्राह्मण्यां वैश्यतो जातः क्षत्ता भवति नामतः ॥ २१ ॥

वैश्याद्ब्राह्मण्यादिषु पूर्ववद्विविधानाह—ब्राह्मण्यां वैश्यतो जात इत्या-
दिना ॥ २१ ॥

अस्थामनेन चौर्येण म्लेच्छो विप्रः प्रजायते ।

जातो वैश्यामृपायां यः शालिको भोगध्वंसः ॥ २२ ॥

अस्थामनेन चौर्येण पुलिन्दो जायते बुधाः ।

मणिकारस्तु वैश्यायां चौर्याद्वैश्येन जायते ॥ २३ ॥

शूद्रायां वैश्यतो जात उग्र इत्युच्यते बुधैः ।

अस्थामनेन चौर्येण कटकारः प्रकीर्तितः ॥ २४ ॥

शालिकमागमकटोऽप्याजो ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

शूद्राद्विप्राह्मणायां तु चण्डालो नाम जायते ।

अस्थामनेन चौर्येण ब्राह्मणास्तु जायते ॥ २५ ॥

शूद्राद्ब्राह्मण्यादिषु पूर्ववद्विविधानाह—शूद्राद्विप्राह्मणायामित्यादिना ॥ २५ ॥

जातः शूद्रेण राजन्यां वैदेहारन्यश्च पुल्कसः ।

अस्यामनेन चौर्येण वेलवास्या विजायते ॥ २६ ॥

जातः शूद्रेण वैश्यायां भवेत्पचनशालिकः ।

अनेनास्यां भवेच्चकी चौर्याद्वल्लविदां वराः ॥ २७ ॥

राजन्यां राजन्यायाम् । वैदेहपुल्कसशब्दौ पर्यायी ॥ २६ ॥ २७ ॥

चौर्याच्छूद्रेण शूद्रायां जातो माणविको भवेत् ।

अम्बष्ठायां समुत्पन्नः सवर्णेन द्विजोत्तमाः ॥ २८ ॥

अपरा अपि नानाविधाः संकरजातीराह—अम्बष्ठायामित्यादिना । अम्ब-
ष्ठायां क्षत्रियाद्वैश्यायां जातायां सवर्णेन ब्राह्मणात्क्षत्रियायां जातेन ॥ २८ ॥

आग्नेयनर्तकारुयः स इति प्रोक्तो महात्मभिः ।

करणार्या तु विभेन्द्रा माहिष्यायो विजायते ॥ २९ ॥

स तक्षा रथकारश्च प्रोक्तः शिल्पी च वर्धकी ।

लोहकारश्च कर्मार इति वेदार्थवेदिभिः ॥ ३० ॥

विमायाभुग्रतो जातस्तक्षवृत्तिः प्रकीर्तितः ।

वैश्यायां तेन निष्पन्नः समुद्रो नाम जायते ॥ ३१ ॥

ब्राह्मण्यां यो निषादेन जनितः स तु नापितः ।

नृपायां यो निषादेन जातोऽधोनापितः स्मृतः ॥ ३२ ॥

विप्रार्या नापिताज्जातो वेणुकः परिकीर्तितः ।

राज्ञ्यां यो जनितस्तेन कर्मकारः स उच्यते ॥-३३ ॥

द्विजोत्तमायां दौर्प्यन्ताद्भागलब्धः प्रजायते ।

वैश्यायां तु निषादेन सुनिषादोऽभिजायते ॥ ३४ ॥

बौद्धेण्यां यो मुनिश्रेष्ठा वैदेहेन प्रजायते ।

स नाम्ना रजको ज्ञेयः पण्डितैः पण्डितोत्तमाः ॥ ३५ ॥

द्विजोत्तमायां चण्डालायः पुमाज्जायते भुवि ।
 श्वपचः स तु विज्ञेयः सर्वशास्त्रविशारदैः ॥ ३६ ॥
 श्वपचाद्विषकन्यायां गुहको जायते सुतः ।
 वेश्यायां यस्तु चण्डालाज्जातो दन्तकवेलकः ॥ ३७ ॥
 जनितोऽनेन शूद्रायां विप्रा आश्रमकः स्मृतः ।
 प्रतिलोमनिषादायः शूद्रायां स तु भैरवः ॥ ३८ ॥
 शूद्रायां मागघाज्जातः कुकृन्दः प्रोच्यते ब्रूधैः ।
 नृपायां मागघाज्जातः खनकः परिकीर्तितः ॥ ३९ ॥
 खनकाद्राजकन्यायामुद्वन्धो नाम जायते ।
 अयोगधेन ब्राह्मण्यां चर्मकारः प्रजायते ॥ ४० ॥
 विप्रघ्नात्यातु विप्रायां बन्दिको नाम जायते ।
 क्षत्रघ्नात्यानृपायां तु खलो मत्तश्च मल्लकः ॥ ४१ ॥
 मल्लात्तु पिच्छलस्तेन नटारूपो जायते भुवि ।
 नटात्करणसंज्ञस्तु करणात्कर्मसंज्ञितः ॥ ४२ ॥
 तेन द्रुमिल उत्पन्नो नृपायां वेदवित्तमाः ।
 वेश्यघ्नात्यातु वेश्यायां सुधन्या जायते द्विजाः ॥ ४३ ॥
 अनेनावार्यसंज्ञस्तु भारुपो भारुपादपि ।
 द्विजन्मा जायते तस्मान्मैत्रो मैत्रात्तु सत्यवतः ॥ ४४ ॥

करणायामिति । शूद्रायां विप्र उत्पन्नस्यायाम् । माहिष्यादिति । अम्बठापर-
 र्षयायात् । उच्यते इति । शूद्रायां वेश्यतो जात उग्र इत्युच्यते तस्मात्तेनेति
 ॥ ३९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥
 ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

मैत्राद्वैदेहको जातः स मातङ्गश्च कीर्तितः ।

मातङ्गाज्जायते सूतः सूतादस्युः प्रजायते ॥ ४५ ॥

दस्योर्जातो मुनिश्रेष्ठा मालाकारः समाख्यया ।

प्रतिलोमनिषादेन कैवर्तास्यो विजायते ॥ ४६ ॥

तिलकारिस्त्रिदां जात आयोगेन द्विजोत्तमाः ।

नीलादिवर्णविकेता नाम्ना वेदार्थदिचयाः ॥ ४७ ॥

कारै चारुसभाख्यायां निषादेन मुनीश्वराः ।

चर्मजीवी समुत्पन्नः सर्वविज्ञानसागराः ॥ ४८ ॥

मातङ्गादिति । वैद्यायामित्यनुवर्तते ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

युष्माकं संग्रहेणैव मयोक्तो जातिनिर्णयः ।

यथाऽऽस्थाच्छ्रुतः पदं सद्गुरोरनुशासनात् ॥ ४९ ॥

ईदृशानामनुक्तानामनन्तानां वेदानां संभवादाह—संग्रहेणेति ॥ ४९ ॥

स्वजात्युक्तं यथाशक्ति कुरुते कर्म यः पुमान् ।

मुक्तिस्तस्यैव संसारादिति वेदानुशासनम् ॥ ५० ॥

जातिनिर्णयप्रयोजनमाह—स्वजात्युक्तमिति । वेदानुशासनमिति । 'धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा धर्मे सर्वं प्रतिष्ठितम्' इति हि वेदपार्वयेऽनुशिष्यते । स्वजात्युक्त एव हि धर्मः ॥ ५० ॥

सर्वेषां जन्मना जातिर्नान्यथा कर्मकोटिर्भिः ।

पश्वादीनां यथा जातिर्जन्मनैव न चान्यथा ॥ ५१ ॥

जन्मनिबन्धना एता जातयः सन्तु कर्मनिबन्धनास्तु कीदृश्य इत्याशङ्क्य ता, न संभवत्येवेत्याह—सर्वेषामिति । तत्र दृष्टान्तमाह—पश्वादीनामिति ॥ ५१ ॥

साऽपि स्थूलस्य देहस्य भौतिकस्य न चाऽऽत्मनः ।

तथाऽपि देहेऽहंभानादात्मा विप्रादिसंज्ञिवः ॥ ५२ ॥

यद्दि जन्मनिबन्धनैव जातिस्तर्हि जन्मरहितस्याऽऽत्मनः सा कथं भवेत्तदभावे वा तस्य कथं जातिप्रयुक्तधर्मेषु मिश्रता इत्यत आह—साऽपि स्थूलस्येति । सूक्ष्मभूतकार्यस्य लिङ्गशरीरस्याप्यात्मवजात्मभावमभिप्रायेण स्थूलस्येत्युक्तम् । जातिमदेहादितादात्म्याध्यासादजावेरप्यात्मनो विमत्त्वादिष्य-
यहार इत्यर्थः ॥ ५२ ॥

स्वस्वरूपापरिज्ञानोद्दिष्टहंमानं आत्मनः ।

अपरिज्ञानमप्यस्य ब्राह्मणा वेदावेत्तमाः ॥ ५३ ॥

आदिमन्त्रं तत्त्वन्तस्तस्य ज्ञानेन सुव्रताः ।

ज्ञानं वेदान्तविज्ञानमिति सद्गुरुनिर्णयः ॥ ५४ ॥

अध्यासोपादानवज्ञानमाह—स्वरूपयेति । अज्ञानस्य तर्हि को हेतुः ।
अनादित्वे वा तस्याऽऽत्मवदन्तोऽपि न स्यादिति चेन्न । यथा प्रागभावस्याना-
द्वैर्भावेन निवृत्तिरेवमनादेरज्ञानस्य ज्ञानेन निवृत्तिरित्याह—अपरिज्ञानमिति ।
लोकायतादिशास्त्रोक्तमज्ञानादज्ञाननिवृत्तिं वारयितुमाह—ज्ञानमिति । ययार्थ-
दर्शिनो यथादृष्टार्थादिनामभ्यासाद्यस्ते सद्गुरवः । लोकायतादयस्तु
विमलम्भकत्वादज्ञत्वाच्च नैवंविधा इत्यर्थः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

यस्यापरोक्षविज्ञानमस्ति वेदान्तवाक्यजम् ।

तस्य नास्ति नियोज्यत्वमिति वेदार्थनिर्णयः ॥ ५५ ॥

ज्ञानिनस्तर्हि जात्यभावे कथं तस्य तत्त्वयुक्तौ विधिनिषेधाविति चेन्न स्त-
एव तस्य तावित्याह । यस्यापरोक्षेति । वेदार्थेति । ' न साधुना कर्मणा
भूयान्नो एवासाधुना कनीयानिति ' बाजसनेपथुतिः । ' एष नित्यो महिमा
ब्राह्मणस्य न कर्मणा वर्धते नो कनीयान् ' इति काठकथुतिः ॥ ५५ ॥

वर्णिनामाश्रमाः प्रोक्ताः सर्वशास्त्रार्थवेदिभिः ।

तेषां वर्णाश्रमस्थानां वेदकिंकरता सदा ॥ ५६ ॥

वर्णधर्मवदाश्रमधर्मोऽपि तत्त्वज्ञानविरहिणामेवेत्याह—वर्णिनामिति । वेद-
किंकरता वेदेन कर्मसु नियोज्यता ॥ ५६ ॥

अस्ति चेद्ब्रह्मविज्ञानं स्त्रिया वा पुरुषस्य वा ।

वर्णाश्रमसमाचारस्तयोर्नास्त्येव सर्वदा ॥ ५७ ॥

स्त्रीत्वादीनामपि वर्णाश्रमवरेहधर्मत्वेन देहाध्यासविरहे सति-कर्मरत्ननियो-
ज्यत्वे न तत्कृतः कोऽपि विशेष इत्याह—अस्ति चेदिति ॥ ५७ ॥

अविज्ञायाऽऽत्मसद्भावं स्ववर्णाश्रममास्तिकाः ।

जहाति यः स मूढात्मा पतत्येव न संशयः ॥ ५८ ॥

तस्मात्सर्वयत्नेन श्रद्धया सह सर्वदा ।

कर्तव्यो वर्णिभिर्धर्मः श्रौतः स्मार्तश्च मुक्तये ॥ ५९ ॥

संश्रान्तौ भावश्च सद्भावः पारमार्थिकं रूपमात्मनस्तदसाक्षात्कृत्य कर्मपरि-
त्यागे पातित्यमाह—अविज्ञायेति ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

इत्याकर्ण्य मुनीश्वराः श्रुतिगतं सूतोपदिष्टं परं

सत्पानन्तसुखप्रकाशपरमं ब्रह्मात्माविज्ञानदम् ।

श्रुत्वा जातिविनिर्णयं सकललोकाम्भोधिपारं सदा

सत्पास्तेयदयार्जवादिसहितास्तुष्टा बभूवुर्भुशम् ॥ ६० ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे श्रीसूतसंहितायां शिवमाहात्म्यखण्डे

जातिनिर्णयो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

सत्पानन्तेति । जातिनिर्णयो हि तत्प्रयुक्तकर्मनुष्ठानद्वारा तत्त्वज्ञानहेतुः ॥ ६० ॥

इति श्रीमत्काशीबिलासक्रियाशक्तिपरमभक्तश्रीमद्वयम्भकपादात्मसे-

वापरायणेनोपनिषन्मार्गप्रवर्तकेन माधवाचार्येण विरचितायां

श्रीसूतसंहितायात्पर्यदीपिकायां शिवमाहात्म्यखण्डे जाति-

निर्णयो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

नैमिषीया ऊचुः—

भगवंस्तीर्थमाहात्म्यं सर्वशोषार्थविचम ।

ब्रूहि कारुण्यतोऽस्माकं हिताय प्राणिनां मुदा ॥ १ ॥

तत्त्वज्ञानमन्तरेण कर्मत्यागे पातित्यमुक्तम् । प्रमादाज्जातस्य तस्य निर्णे-
जने तीर्थसेया मुरुरोपाय इति मन्यमाना मुनयस्तीर्थमाहात्म्यं निब्रामन्ते—
भगवंन्तीर्थेति ॥ १ ॥

सूत उवाच—

वदामि तीर्थमहात्म्यं संग्रहेण मुनीश्वराः ।
 शृणुध्वं सर्वशास्त्रोक्तं श्रद्धया परया सह ॥ २ ॥
 गङ्गाद्वारं महतीर्थं सर्वदेवनिपेवितम् ।
 तत्र स्नात्वा रवौ मेघे स्थितेऽश्विभ्यां मुनीश्वराः ॥ ३ ॥
 यथाशक्ति धनं दत्त्वा श्रद्धया शिवयोगिने ।
 उपोष्य सर्वपापेभ्यो मुच्यते मानवो द्विजाः ॥ ४ ॥
 सोमतीर्थमिति ख्यातं सोमनाथस्य संनिधौ ।
 समुद्रे पश्चिमे विभाः स्थितं योजनमायतम् ॥ ५ ॥
 विस्तीर्णं योजनं विभा विश्वेदेवैर्निपेवितम् ।
 पर्वण्यार्द्रादिनेऽष्टम्यां व्यतीपाते तथा द्विजाः ॥ ६ ॥
 अर्कधारे चतुर्दश्या स्नात्वा दत्त्वाऽन्न भोजनम् ।
 प्रणम्य सोमनाथाख्यं सोमं सोमविभूषणम् ॥ ७ ॥
 उपोष्य रजनीमेका भस्मदिग्धतनूरुहः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः शंकरं याति मानवः ॥ ८ ॥
 चाराणस्यां महातीर्थं नाम्ना तु मणिकर्षिका ।
 तत्र स्नात्वा महाभक्त्या प्रातरेव समाहितः ॥ ९ ॥
 दृष्ट्वा विश्वेश्वरं देवं करुणासागरं हरम् ।
 यथाशक्त्यन्नपानादि दत्त्वा मुक्तो भवेन्नरः ॥ १० ॥
 प्रयागारूपं महतीर्थं भवरोगस्य भेषजम् ।
 भरण्यां कृत्तिकायां तु रोहिण्यां वा विशेषतः ॥ ११ ॥
 तत्र स्नात्वा रवौ मेघे वर्तमाने मुनीश्वराः ।
 यथाशक्ति धनं दत्त्वा विमुक्तो मानवो भवेत् ॥ १२ ॥

आर्द्रायां मार्गशर्पिं वा गङ्गासागरसंगमे ।

स्नात्वा मध्मदिने दत्त्वा यथाशक्ति धनं मुदा ॥ १३ ॥

सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवसायुज्यमामुयात् ।

नर्मदा च महातीर्थं नरकद्वारनाशकम् ॥ १४ ॥

ब्रह्मविष्णवादिभिर्नित्यं सेवितं शंकरेण च ।

तत्र स्नात्वा यथाशक्ति धनं दत्त्वाऽऽदरेण च ॥ १५ ॥

ब्रह्मलोकमवामोति नरो नात्र विचारणा ।

यमुना च महातीर्थं यमेनापि निपेवितम् ॥ १६ ॥

अद्वयेति । तद्विद्महे तीर्थानामपि निष्कलत्वं—

‘मन्त्रे तीर्थे द्विजे देवे देवज्ञे भेषजे गुरौ ।

यादृशी भावना येन सिद्धिर्भवति तादृशी’ इत्याहुः ॥ २ ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

तत्र स्नात्वा नरो भक्त्या रवौ वृषभसंस्थिते ।

विशाखे सूर्यवारे वा दत्त्वा विप्राय भोजनम् ॥ १७ ॥

सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवेन सह मोदते ।

सरस्वतीति विरूपाता नदी सर्ववरप्रदा ॥ १८ ॥

यस्यां वागीश्वरी देवी वर्तते सर्वदाऽऽदरात् ।

तस्यामार्द्रादिने स्नात्वा यत्किञ्चिच्छिष्येऽग्निने ॥ १८ ॥

दत्त्वा पुत्रादिभिः सार्धं नरः स्वर्गमवामुयात् ।

गोदावरीति यां लोके सुप्रसिद्धा महानदी ॥ २० ॥

सिंहराशौ स्थिते सूर्ये सिंहयुक्ते बृहस्पतौ ।

तस्यां स्नात्वा यथाशक्ति धनं दत्त्वा तु मानवः ॥ २१ ॥

गङ्गायां द्वादशाब्दस्य नित्यं स्नानफल लभेत ।

कृष्णपेणीति या लोके प्रोक्ता विप्रा महानदी ॥ २२ ॥

विशारत्न इति । विश्वास्तानक्षत्रयुक्ते सूर्यवारे । 'नक्षत्रेण युक्तः कालः' इत्यण् । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वादादिबृद्धयभावः । सूर्यवारस्य विशेष-
स्योपादानात् 'लुप्तविशेषे' इति न लुप् । अत एव युक्तबद्धयक्तिवचने न
भवतः । अथवा सूर्यवारे विश्वास्ते रयातां चेदित्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥
॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

सर्वयोगीश्वराराध्या सह्यादेवोद्गता शुभा ।

इन्द्रनीलगिरिर्यस्यां स्नात्वाऽभूच्छंकरासनम् ॥ २३ ॥

नित्यं यस्यां महादेवः स्नात्वा विष्णवादिभिः सह ।

तस्मिन्गिरिधरे श्रीमान्वर्तते शिवया सह ॥ २४ ॥

स्नात्वा तस्यां नरः पर्वण्युपोष्य ब्रह्मवित्तमाः ।

यथाशक्ति धनं दत्त्वा मुच्यते भवबन्धनात् ॥ २५ ॥

सुवर्णमुखरी नाम नदी संसारनाशिनी ।

समस्तप्राणिनां भुक्तिमुक्तिसिद्ध्यर्थमास्तिकाः ॥ २६ ॥

केवलं रूपया साक्षाच्छिवेन परमात्मना ।

निर्भिता मघनक्षत्रे माघमासि द्विजोत्तमाः ॥ २७ ॥

यस्यास्तीरे महादेवः शंकरः शशिभूषणः ।

श्रीमदक्षिणकैलासे शिवया परया सह ॥ २८ ॥

वर्तते तां समालोक्य सुवर्णमुखरीं नदीम् ।

यस्यां संभूय तीर्थानि स्वपापध्वस्तिसिद्धये ॥ २९ ॥

स्नानं कृत्वा महाजवत्पा मघर्षे माघमासि च ।

यथाशक्ति धनं दत्त्वा श्रद्धया शिवयोगिने ॥ ३० ॥

श्रीकालहस्तिशैलेशं शिवं शिवकरं नृणाम् ।

श्रीमदक्षिणकैलासवासिनं वासवार्चितम् ॥ ३१ ॥

प्रणम्य दण्डवद्भक्त्या विमुक्ता ह्यवपञ्जरात् ।

स्नात्वा तस्यां नरो भक्त्या मघर्षे माघमासि च ॥ ३२ ॥

सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवसायुज्यमाप्नुयात् ।

कम्पा नाम नदी पुण्या कमलासननिर्मिता ॥ ३३ ॥

यस्यां द्विजोत्तमाः स्नात्वा शंकरं शशिशेखरम् ।

दृष्ट्वा भक्त्या नरः सद्यो मुच्यते भवबन्धनात् ॥ ३४ ॥

आदिलिङ्गे महाविष्णुर्यस्यां स्नात्वा महेश्वरम् ।

समाराध्य स्थितस्तत्र देवदेवस्य संनिधौ ॥ ३५ ॥

निरीक्ष्य श्रद्धया विप्रा नदीं तामच्युतो हरिः ।

तस्यां स्नात्वाऽर्कचारे च ब्राह्मणाः श्रद्धया सह ॥ ३६ ॥

सद्यादिति । सद्यपर्वतात् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥
॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

हस्ते वा भगनक्षत्रे तथा पर्वण्यपि द्विजाः ।

विप्रायानादिकं दत्त्वा नरः स्वर्गे महीयते ॥ ३७ ॥

कुटिला नाम ण लोके प्रसिद्धा महती नदी ।

यस्यास्तीरे मुनिश्रेष्ठा वीगस्या वेदाविचमाः ॥ ३८ ॥

श्रावण्यां पौर्णमास्यां तु भद्रकाली दृढव्रता ।

अधिकासंक्षितां रम्यां पुरीमादित्यनिर्मिताम् ॥ ३९ ॥

भगनक्षत्र उत्तरफल्गुन्याम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

अप्सरोगणसंकीर्णमाश्रितामसुरैः सुरैः ।

अन्धेत्याशेषदेवानापादिभूतं महेश्वरम् ॥ ४० ॥

प्रतिष्ठाप्य जलेनास्याः स्नाप्य श्रद्धापुरःसरम् ।

प्रार्थयामास धर्मज्ञा देवदेवं घृणानिभिम् ॥ ४१ ॥

यः पुमान्देवदेवास्यां स्नात्वा श्रद्धापुरःसरम् ।

श्रावण्यां पौर्णमास्यां वा दृष्ट्वा स्तुत्वाऽभिवन्द्य च ॥ ४२ ॥

ददाति विदुषे वस्त्रं धनं धान्यं यथावलम् ।

तस्य भुक्तिं च मुक्तिं च प्रयच्छाशेषनायक ॥ ४३ ॥

सूत उवाच—

वीरया प्रार्थितो देवो विप्रेन्द्रा ब्रह्मविचमाः ।

तथा श्रवत्विति प्राह शिवो गम्भीरया गिरा ॥ ४४ ॥

तस्यां स्नात्वाऽर्कवारे यः श्रद्धया परया सह ।

ददाति धनमन्यद्वा स मुक्तो नात्र संशयः ॥ ४५ ॥

मणिमुक्ता नदी दिव्या महावेवेन निर्मिता ।

यस्यां विष्णुश्च रुद्रश्च ब्रह्मा वाङ्मिश्र मारुतः ॥ ४६ ॥

विश्वे देवाश्च वसवः सूर्यो देवः पुरंदरः ।

आदित्ये चापसंयुक्ते श्रद्धयाऽऽर्द्रादिने द्विजाः ॥ ४७ ॥

स्नानं कृत्वा धनं दत्त्वा श्रीमद्वृद्धाचलेश्वरम् ।

प्रणम्य दण्डवद्भूमौ लोकानां हितकाम्भया ॥ ४८ ॥

प्रार्थयामासुरीशानं श्रीमद्वृद्धाचलेश्वरम् ।

दुष्टतो वा सुवृत्तो वा मूर्खा वा पण्डितोऽपि वा ॥ ४९ ॥

ब्राह्मणो वाऽथ शूद्रो वा चाण्डालो वाऽन्य एव वा ।

अस्यामस्मिन्दिने स्नात्वा श्रद्धया शिषयोमिने ॥ ५० ॥

यथाशक्ति धनं दत्त्वा धान्यं वा वस्त्रमेव वा ।

श्रीमद्वृद्धाचलेशाय ब्राह्मणा वेदवित्तमाः ॥ ५१ ॥

उपोष्य प्रातरवेशं श्रीमद्वृद्धाचलेश्वरम् ।

यो नमस्कुरुते तस्य प्रयच्छ परमां मतिम् ॥ ५२ ॥

इत्येवं प्रार्थितः सर्वैः श्रीमद्वृद्धाचलेश्वरः ।

तथैवास्त्विति संतुष्टः प्राह गम्भीरया गिरा ॥ ५३ ॥

तस्यामार्द्रादिने स्नाति श्रद्धया मानवो द्विजाः ।

तस्य संसारविच्छिन्तिः सिद्धा नात्र विचारणा ॥ ५४ ॥

श्रीमद्व्याघ्रपुरे रम्ये महालक्ष्म्या निषेविते ।

शिवगङ्गेति विख्यातं तटाकं तीर्थमुत्तमम् ॥ ५५ ॥

तस्य दक्षिणतीरे श्रीशंकरः शशिशेखरः ।

प्रनृत्यति परानन्दमनुभूयानुभूय च ॥ ५६ ॥

यस्मिन्ब्रह्मादयो देवा मुनयश्च दिने दिने ।

स्नानं कृत्वा प्रनृत्यन्तं भवानीसहितं शिवम् ॥ ५७ ॥

प्रणमन्ति महाभक्त्या भग्नरोगनिवृत्तये ।

यस्मिन्साक्षान्महादेवो भवानीसहितो हरः ॥ ५८ ॥

ब्रह्मविष्णवादिभिः साधैर् मघर्क्षे माघमासि च ।

स्नानं करोति रक्षार्थं प्राणिनाभीश्वरेश्वरः ॥ ५९ ॥

* अप्सरैरप्सरोभिश्च न कादाचित्कत्वं संकीर्णत्वं किंतु नियतवासोऽपि
तासामियं पुरीत्यर्थः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥
॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥
॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

तस्मिन्भक्त्या नरः स्नात्वा ददाति धनमादरात् ।

स सर्वसमतमेत्य ब्रह्माप्येति द्विजोत्तमाः ॥ ६० ॥

गुह्यतीर्थमिति ख्यातं समुद्रे वेदविचाराः ।

श्रीमद्व्याघ्रपुरस्यास्य प्रागुदीच्छां दिशि स्थितम् ॥ ६१ ॥

एकयोजनविस्तीर्णमेकयोजनमायतम् ।

समुद्रतीरमारुह्य ब्रह्मणा विष्णुना तथा ॥ ६२ ॥

रुद्रेणाशेषदेवायैर्मुनिभिश्च निषेवितम् ।

पुरा वेदविदां मुख्या वरुणो जलनाथकः ॥ ६३ ॥

प्रमादाद्ब्राह्मणं हत्वा तत्पापविनिवृत्तये ।

व्याघ्रपादवचः श्रुत्वा त्वरया परया सह ॥ ६४ ॥

गुह्यतीर्थमिदं गत्वा भवर्क्षे भावमाप्ति च ।

तत्र स्नात्वा महाभक्त्या वरुणो द्रव्यकल्पयः ॥ ६५ ॥

एतस्मिन्नन्तरे श्रीमान्नीलकण्ठोऽम्बिकापतिः ।

प्रसादमकरोत्तस्य वरुणस्य लुपावलात् ॥ ६६ ॥

वरुणोऽपि महोदेवं वाञ्छितार्थप्रदायिनम् ।

प्रार्थयामास धर्मात्मा लोकानां हितकाम्पया ॥ ६७ ॥

वरुण उवाच—

भगवन्देव मत्पूजां भवर्क्षे भावमाप्ति च ।

छाया यः श्रद्धयैवास्मिंस्तीर्थं स्नात्वा ददाति च ॥ ६८ ॥

स सर्वसमतामेत्येति । समत्त्वलाभो हि महत्तरं फलम् । तथा च गीतासु—

‘सुहृन्मित्रार्थुदासीनमध्यस्थद्वेष्यवन्धुषु ।

साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विकिप्यते’ इति ॥ ६० ॥ ६१ ॥

॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

तस्य मुक्तिं प्रयच्छाऽऽशु ब्राह्मणस्यान्त्यजस्य वा ।

सूत उवाच—

देवदेवो महादेवो वाङ्मनोगोचरो हरः ॥ ६९ ॥

तथैवास्त्विति विप्रेन्द्राः प्राह गम्भीरया गिरा ।

अत्र पर्वणि यः स्नात्वा ददाति धनमादगात् ॥ ७० ॥

समस्तपापनिर्मुक्तः स याति परमां गतिम् ।

बहवोऽत्र मुनिश्रेष्ठाः स्नात्वा पर्वणि पर्वणि ॥ ७१ ॥

विहाय सर्वपापानि विमुक्ता भवन्धनात् ।

ब्रह्मतीर्थमिति ख्यातं तटाकं ब्रह्मणा कृतम् ॥ ७२ ॥

श्रीमद्ब्रह्मपुराणस्य मध्यमे सुप्रतिष्ठितम् ।

रोमशो भगवान्पस्मिन्सटाके वेदवित्तमाः ॥ ७३ ॥

स्नात्वा नित्यं महाभक्त्या तताप सुमहत्तपः ।
 यस्मिन्ब्रह्मा द्विजाः स्नात्वा कल्पादौ परमेश्वरम् ॥ ७४ ॥
 पूजयामास लोकानां सृष्टिस्थित्यर्थमादरात् ।
 तत्र स्नात्वाऽर्कवारे च ग्रहणे चैव पर्वणि ॥ ७५ ॥
 यो ददाति धनं भक्त्या स याति परमेश्वरम् ।
 सूर्यपुष्करिणीं नाम तीर्थमत्यन्तशोभनम् ॥ ७६ ॥
 श्रीमन्नक्षत्रपुराणस्य पश्चिमस्यां दिशि स्थितम् ।
 यत्र स्नात्वाऽर्कवारे च ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥ ७७ ॥
 विषुवद्यनकालेषु पर्वण्यार्द्रादिने तथा ।
 पूषा दक्षाध्वरध्वस्तदन्ताल्लङ्घ्वा प्रियं गतः ॥ ७८ ॥
 पुरा रावणपुत्रस्तु विजित्य सकलं जगत् ।
 इन्द्रजिद्वथमारुह्य प्रमत्तः पण्डितोत्तमाः ॥ ७९ ॥
 गच्छन्नत्यन्तवेगेन व्योम्नि लङ्घ्वां प्रति द्विजाः ।
 तीर्थस्यास्य रथस्तीरे दक्षिणे सुस्थितोऽभवत् ॥ ८० ॥
 सोऽपि तत्प्रेक्ष्य विभ्रेन्द्रा विचार्य सुचिरं मुधीः ।
 पूजयामास तत्रैव श्रद्धया परमेश्वरम् ॥ ८१ ॥
 देवदेवो महादेवो राक्षसानां महाधनम् ।
 तत्रैवाऽऽस्ते रथं भीत्या भवानीसहितो हरः ॥ ८२ ॥
 इन्द्रजित्पुनरादातुं न शशाक तमेश्वरम् ।
 स पुनः सुचिरं कालं विचार्य परमेश्वरम् ॥ ८३ ॥
 प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा समारुह्य रथोत्तमम् ।
 विषर्णो विवशोऽतीव द्विजा लङ्घ्वापुर्गं गतः ॥ ८४ ॥
 अस्मिन्पर्वणि यः स्नात्वा शौजयेद्ब्राह्मणं मुदा ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवलोकं स गच्छति ॥ ८५ ॥

यः स्नानं वेदविच्छेष्टाः कावेर्युदधिसंगमे ।
 सर्वणि तस्य पापानि विनश्यन्ति न संशयः ॥ ८६ ॥
 श्वेत्तारण्ये तथा कुम्भकोणे मध्वार्जुने द्विजाः ।
 आप्रतीर्थे हृदि स्थाने तथा मङ्गलवंशके ॥ ८७ ॥
 त्रिकोटिहास्ये कावेरी दूरिष्ठा सर्वकामदा ।
 एषु स्थानेषु कावेर्यां स्नात्वा पर्वणि यः पुमान् ॥ ८८ ॥
 अर्कवारे तथा विप्राः प्रणम्य परमेश्वरम् ।
 ददाति धनमन्यद्वा महापापात्प्रमुच्यते ॥ ८९ ॥
 पापिष्ठे वा वणिष्ठे वा यः पुमान्मरणं मतः ।
 एषु स्थानेषु विप्रेन्द्राः स भुक्तो नात्र संशयः ॥
 बहो मरणान्मुक्ता एषु स्थानेषु सप्तसु ॥ ९० ॥
 क्षीरकुण्डमिति स्नानं भवरोगस्य भेषजम् ।
 सर्वार्थोत्तमं पुण्यं सर्वपापप्रणाशनम् ॥ ९१ ॥
 सर्वकामप्रदं दिष्टं श्रीमद्वल्मीकमध्यगम् ।
 उत्तरे फाल्गुने मासि व्रजणा विष्णुना तथा ॥ ९२ ॥
 शंकरेण तथा देवैर्भुविभिः सर्वजन्तुभिः ।
 सेवितं सोमसूत्रिणां स्वर्गाद्वल्मीकमागतम् ॥ ९३ ॥
 वाङ्मनोगोचर इति । वाङ्मनस्ताज्जोचरः ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥
 ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥
 ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥
 यः स्नानं फाल्गुने मासि श्रद्धयैवोत्तरे दिने ।
 तस्य सर्वोणि पापानि विनश्यन्ति द्विजोत्तमाः ॥ ९४ ॥
 यः स्नात्वाऽत्र व्यतीपते ददाति धनमादरात् ।
 तस्य मुक्तिरयत्नेन सिध्यत्येष न संशयः ॥ ९५ ॥

देवतीर्थमिति स्मृतातं क्षीरकुण्डस्य पश्चिमे ।

देवराजः पुरा यत्र स्नात्वा पर्वणि पर्वणि ॥ ९६ ॥

वत्सरान्ते महादेवं वल्मीकावासमादरात् ।

प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा प्रणम्य भुवि दण्डवत् ॥ ९७ ॥

विसृज्य देवराजत्वं विमुक्तः कर्मबन्धनात् ।

यत्र स्नात्वोत्तरे मर्त्यः श्रद्धया मासि फाल्गुने ॥ ९८ ॥

प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा वल्मीकावासमीश्वरम् ।

ददाति धनमल्पं वा मुच्यते भवबन्धनात् ॥ ९९ ॥

अर्कवारे य(त)थाऽऽर्द्रायां कृष्णाष्टम्यां विशेषतः ।

यः स्नाति देवतीर्थेऽस्मिन्स याति परमां गतिम् ॥ १०० ॥

सेतुमध्ये महातीर्थं गन्धमादनपर्वतम् ।

यत्र स्नात्वा महाभक्त्या राघवः सह सीतया ॥ १०१ ॥

लक्ष्मणेन तथैवान्यैः सुग्रीवप्रमुखैर्वरैः ।

मुनिभिर्देवगन्धर्वैर्यक्षविद्याधरादिभिः ॥ २ ॥

राक्षसेशवधोत्पन्ना ब्रह्महत्यां विहाय सः ।

प्रतिष्ठाम्य महादेवं श्रीमद्गोमेश्वरान्निधम् ॥ ३ ॥

विदित्वा तीर्थमाहात्म्यं दत्तवान्धनमुत्तमम् ।

यत्र स्नात्वा व्यतीपाते ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥ ४ ॥

पत्तरे दिन शते । विशाखे सूर्यवारे चैतिवद्वास्त्येयम् ॥ ९४ ॥ ९५ ॥
९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ १०४ ॥

अर्कवारे ऋगोर्वारे पर्वण्यार्द्रादिने तथा ।

विपुषायनकालेषु षडशीतिमुक्ते तथा ॥ ५ ॥

अर्धोदयेऽथवा विषाः सुमुहूर्तेषु चाऽऽस्तिकाः ।

यथाशक्ति धनं दत्त्वा दृष्ट्वा रागेश्वरं गिवम् ॥ ६ ॥

लौकिकैर्वैदिकैः स्तोत्रैः स्तुत्वा वेदार्थपारगाः ।
 प्रदक्षिणत्रयं भक्त्या यः करोति द्विजोत्तमाः ॥ ७ ॥
 ब्रह्महत्यादिभिः पापैर्महाद्भिः स विमुच्यते ।
 छतघ्नाश्च विमुच्यन्ते यद्यत्र मरणं गताः ॥ ८ ॥
 स्नात्वाऽत्रैव महाभक्त्या मासमात्रं दिने दिने ।
 दृष्ट्वा रामेश्वरं देत्वा सुवर्णं निष्कमादरात् ॥ ९ ॥
 उपोष्य रजनीमेकां मासान्ते पर्वणि द्विजाः ।
 ब्रह्महत्यासुरापानस्वर्णस्तेयादिपातकैः ॥ ११० ॥
 बुद्धिपूर्णछतैर्मर्त्यो मुच्यते नात्र संशयः ।
 कृतार्थाः स्नानमन्त्रेण बहवोऽवाप्तवन्निजाः ॥ ११ ॥

सूत उवाच—

एतानि तीर्थानि पुरोदितानि वेदेषु शास्त्रेषु शिवागमेषु ।
 दृष्ट्वा भवानीपतिरम्बिकायाः प्रोवाच कारुण्यबलेन देवः ॥ १२ ॥
 'देवी पुनः ग्राह्यं गृहस्य शंकरो गुहो विरिञ्चाय चतुर्मुखस्ततः ।
 गुरोर्ममाशेषजगत्प्रसिद्धये गुरुर्ममापारकृपामहोदधिः ॥ १३ ॥

युष्माकं परमकृपाबलेन विभ्रा

अस्माभिः कथितमिदं जगद्धिताय ।

शिष्याणां सततमिदं मुदा भवद्भि-

र्वक्तव्यं परमशिवप्रसादासिद्धयै ॥ १४ ॥

य इदं तीर्थमाहात्म्यं पठते समुहूर्तके ।

सर्वपापविनिर्मुक्तः स याति परमां मतिम् ॥ १५ ॥

य इदं शृणुयाच्चित्पुं समुहूर्तेषु वा पुनः ।

सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवलोके महीयते ॥ १६ ॥

तीर्थेषु श्राद्धकाले वा य इदं श्राभ्येन्दुदा ।
 दारिद्र्यं सकलं त्यक्त्वा स महाधनवान्नवेत् ॥ १७ ॥
 यः शृण्वन्देवतापूजां करोतीदं मुदा नरः ।
 तस्य ब्रह्मा हरिश्चापि प्रसीदति महेश्वरः ॥ १८ ॥
 भगवान्देवकीसुतः सर्वभूताहिते रतः ।
 महादेवप्रसादार्थमिदं पठति नित्यशः ॥ १९ ॥
 तस्माद्भवद्भिर्भुनयः श्रद्धया परया सह ।
 पठितव्यमिदं नित्यं प्रसादाय त्रिशूलिनः ॥ २० ॥
 एवमुक्त्वा मुनीन्द्भ्यः सूतः सर्वार्थवित्तमः ।
 अतीव प्रीतिमापन्नः सोमं सोमार्धरोखरम् ॥ २१ ॥
 सर्वज्ञं सर्वकर्तारं संसारामयभेषजम् ।
 सुरासुरमुनीन्द्भ्यश्च प्रणताब्धिसरोरुहम् ॥ २२ ॥
 ध्यात्वा हृत्पङ्कजे भक्त्या प्रसन्नेन्द्रियमानसः ।
 प्रणम्य दण्डवद्भूतो महादेवं जगद्गुरुम् ॥ २३ ॥
 वेदव्यासं च संसारसमुद्तरणप्रवम् ।
 विहाय मुनिशार्दूलान्किलासमवलं गतः ॥ २४ ॥
 इति श्रीस्कन्दपुराणे शिवमाहात्म्यखण्डे तीर्थमाहा-

त्म्यकथनं नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

पठतीतिमुख इति । मिथुनफल्गुपुष्यश्रवणमित्राश्वि
 ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ ११० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥
 ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ १२० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ १२४ ॥

इति श्रीमत्काशीबिलासश्रीत्रियाशक्तिपरमभक्तश्रीपद्मस्यन्द्यपादाग्रतसे-
 वापरायणेनोपनिषन्मार्गप्रवर्तकेन माधवाचार्येण विरचितायां श्रीः

सूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां त्रिरमाहात्म्यखण्डे तीर्थमाहा-

त्म्यकथनं नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

मगानमिदं शिवमाहात्म्यखण्डम् ।

॥ श्रीः ॥

अथ द्वितीयं ज्ञानयोगखण्डम् ।

कैलासशिखरे रम्ये नानारत्नसमाकुले ।
नानापुष्पसमाकीर्णे नानामूलफलोदके ॥ १ ॥
नानापद्मसमाकीर्णे नानामृगसमाकुले ।
नानावृक्षसमाकीर्णे नानाप्रेतसमावृते ॥ २ ॥
नानासिंहसमाकीर्णे नानामुनिसमावृते ।
नानादेवसमाकीर्णे नानाचाणसेयिते ॥ ३ ॥
नानापक्षसमाकीर्णे नानागन्धर्वसेविते ।
सुखासीनं सुप्रसन्नं सुनेत्रं सुस्मितं शुचिम् ॥ ४ ॥
स्यतेजसा जगत्सर्वं भासयन्तं भयापहम् ।
सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञं वेदवेदाङ्गपारगम् ॥ ५ ॥
मत्सोद्भूतसर्वाङ्गं त्रिपुण्ड्राङ्कितमस्तकम् ।
रुद्राक्षमालाभरणं जटामण्डलमण्डितम् ॥ ६ ॥
जितेन्द्रियं जितक्रोधं जीवन्मुक्तं जगद्गुरुम् ।
व्यासप्रसादसंपन्नं व्यासवद्विगतस्पृहम् ॥ ७ ॥
वेदमार्गे सदा निष्ठं वेदमार्गप्रवर्तकम् ।
ऋजुकायगिरिग्रीवं नासाग्रन्यस्तलोचनम् ॥ ८ ॥
स्वयं रघुमेव ध्यायन्तं सृतं बुद्धिमतां वरम् ।
दिष्णुवृद्धो विशालाक्षो वै सः कुण्डिन आरुणिः ॥ ९ ॥
जाबालो जगदग्निश्च जर्जरौ जह्नुभौ जयः ।
पङ्कः पाशधरः पारः पाङ्गः पण्डितोत्तमः ॥ १० ॥

महाकायो महावीरो महाबाहुर्महोदरः ।

उदालको महासेन आर्त आमलकप्रियः ॥ ११ ॥

एकपादो द्विपादश्च त्रिपादः पद्मनायकः ।

उग्रवीर्यो महावीर्य उच्चमोऽनुत्तमः पटुः ॥ १२ ॥

पण्डितः करुणः कालः कैवल्यश्च कलाधरः ।

कल्पान्तः कङ्कणः कण्वः कालः कालाग्निरुद्रकः ॥ १३ ॥

श्वेतबाहुर्महापाद्मः श्वेताश्वतरसंज्ञकः ।

एषां शिष्याः प्रशिष्याश्च पाशविच्छेदने रताः ॥ १४ ॥

विचार्यमाणा वेदार्थं विपण्णा विवशा भृशम् ।

समागम्य समाधिस्थं दण्डवत्प्रणिपत्य च ॥ १५ ॥

ज्ञातव्यं वस्तु प्रथमखण्डेनोपदिश्य ज्ञानोपायं यत्कुं द्वितीयखण्डमार्भते—
कैलासेत्यादिना । कैलासेत्यारभ्य मुनय ऊचुरित्येतदन्तं व्यासवाक्यम् ॥१॥
॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥
॥ १४ ॥ १५ ॥

स्तोत्रैः स्तुत्वा महात्मानं पप्रच्छुः पण्डितोत्तमाः ।

मुनय ऊचुः—

श्रवता कथितं सर्वं संक्षेपाद्विस्तरेण च ॥ १६ ॥

इदानीं श्रोतुमिच्छामो ज्ञानयोगं सहेतुकम् ।

साक्षाद्विष्णोर्जगन्नाथात्कृष्णद्वैपायनाद्गुरोः ॥ १७ ॥

अवाप्तज्ञानयोगस्त्वं न वेत्ता त्वामृते भुवि ।

तस्मात्कारुण्यतोऽस्माकं संक्षेपादक्लमर्हसि ॥ १८ ॥

इति पृष्ठो मुनिश्रेष्ठैः सुतः पौराणिकः प्रभुः ।

साक्षान्तर्धेश्वरं साम्बं संसारोमयभेषजम् ॥ १९ ॥

सर्वज्ञं सर्वगं सर्वं सर्वभूतहिते रतम् ।

व्याघ्रचर्माम्बरधरं व्याख्यानैकरतं विभुम् ॥ २० ॥

चतुर्भुजं शरच्चद्रचन्द्रिकाधवलालितम् ।

गङ्गाधरं विरूपाक्षं चन्द्रमौलिं जटाधरम् ॥ २१ ॥

नीलग्रीवं चिरं स्मृत्वा व्यासमप्यमितौजसम् ।

प्रहृष्टः परया भक्त्या परिपूर्णमनोरथः ॥ २२ ॥

लौकिकैर्वादेकैः स्तोत्रैः स्तुत्वा सम्यक्समाहितः ।

वक्तुमारभते सर्वं प्रणिपत्य महेश्वरम् ॥ २३ ॥

संक्षेपविस्तराभ्यामुपदिष्टस्यापि तत्त्वस्यानादिभवपरम्परीपात्तदुर्हितोपहत-
चित्तैर्दुरधिगमत्वाहुतितमस्यद्वारा तेषामपि तदधिगमे क उपाय इति
मुनयो जिज्ञासन्ते । भवता कथितमिति । योग उपायः । सोपायं ज्ञानसाधनं
शुश्रूषामह इत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥
॥ २२ ॥ २३ ॥

सूत उवाच—

शुणुध्वं मुनयः सर्वे प्राग्यवन्तः समाहिताः ।

एतदेव पुराऽपृच्छद्विरां नाथो महेश्वरम् ॥ २४ ॥

गिरां नाथो बृहस्पतिः । सकललोकहितायावद्व्यष्ट्यधर्ममसौ बृहस्पतिः
पृच्छति ॥ २४ ॥

देवोऽपि देवीमालोक्य करुणाविष्टचेतसा ।

प्राह गम्भीरया वाचा गुरोरे मुनिर्बुधवाः ॥ २५ ॥

आलोक्येति । देव्यान्लोकनाभिप्रायः ॥ २५ ॥

देव्या अङ्गे समासीनः स्कन्दोऽपि श्रुतवांस्त्वदा ।

स्कन्दाद्वसिष्ठः संश्रामः पूर्वजन्मतपोबलात् ॥ २६ ॥

वसिष्ठाद्व्यासवाञ्छकिः शक्तेः श्रामः पगशरः ।

पराशरान्मुनिश्चेष्टो जगद्यान्व्यासमंजितः ॥ २७ ॥

तदहं श्रुतवान्व्यासाज्जन्मान्तरतपोबलात् ।

यक्ष्ये वेदविदामथ युष्माकं तद्यथाश्रुतम् ॥ २८ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां ज्ञानयोग-

खण्डे ज्ञानयोगसंप्रदायपरम्पराकथनं

नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

वक्ष्यमाणोपाये समाधासजननाय शिवादिषवत्रपरम्परोपन्यासः ॥ २६ ॥

॥ २७ ॥ २८ ॥

इति श्रीसूतसंहिताटीकायां ज्ञानयोगखण्डे ज्ञानयोगसंप्रदाय-

परम्पराकथनं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

ईश्वर उवाच—

अवाच्यमेतद्विज्ञानमतिगुह्यमनुत्तमम् ।

आम्नायान्तैकसंसिद्धमरोपक्लेशनाशनम् ॥ १ ॥

सोपायज्ञानयोगे श्रद्धावत एवाधिकारो नेतररय । उक्तं हि—

“ अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ।

असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह ” इति ॥

अतएतन् ज्ञाने श्रद्धातिशयजननाय स्वरूपतः फलतश्च तस्य निरतिशय-
गुत्कर्षमाह—अवाच्यमित्यादिभिः । अश्लेषलेशनिर्वर्णत्वेन नित्यनिरतिशया-
नन्दप्रापकत्वेन चात्यन्तमुत्तमत्वादतिगुह्यमतिरहस्यमिदं ज्ञानं यद्य तन्नाधि-
कारिणि न वक्तव्यम् । न विद्यामुरसरे वपेदित्यर्थः । तत्र च ज्ञाने त्रिविधा
आधिकारिणः । विशुद्धसत्त्वाः समाहितचेतस उच्यमाः । तेषां वेदान्तश्रवणमा-
त्रमेवोपायरतदाह—आम्नायान्तैकसंसिद्धमिति । वक्ष्यति च सप्तमाध्याया-
वसाने—

‘ सर्वदा सर्वमुत्सृज्य वेदान्तश्रवणं कुरु ’ इति ॥ १ ॥

अनन्तानन्दमोक्षाख्यब्रह्मप्राप्त्येकसाधनम् ।

आश्रमैरखिलैर्युक्तमष्टाङ्गैरपि संयुतम् ॥ २ ॥

ये तु विवेकवैराग्यसंपन्ना अपि रजोलेगानुहृत्या विक्षिप्तचेतसो मध्यमाधिकारिणः सदसैव चेतस एकाग्रत्वं न लभन्ते तेषामष्टाङ्गयोगो ज्ञानसाधनम् । तेच्च दशमाध्यायमारभ्य स्वर्णदेशेण बध्यति । ये तु भवत्यन्तरदुरितप्रतिबद्धचित्ता औत्सुर्यमात्रेण प्रवृत्ता अप्यप्रतिष्ठितजिज्ञासा अथमाधिकारिणस्तेषां जिज्ञासाप्रतिष्ठार्थं वर्णाश्रमधर्म्याणां कथंचिद्व्यतिक्रमे तन्निमित्तं तेन विशुद्धानां दानधर्मादिकं प्रोपायः । 'विविदिषन्ति यज्ञेन'—इत्यादिश्रुतेः । स चाप्यमुपायो दशमादर्वाचीनेनाव्यापजातेनोपदिश्यत इति सकलार्ज्यं स्वर्णदो ज्ञानोपायप्रतिपादकः ॥ २ ॥

वक्ष्ये कारुण्यतः साक्षाच्छृणु वाचस्पतेऽधुना ।

आसीदिदं तमोमात्रमात्माभिन्नं जगत्पुरा ॥ ३ ॥

ततः सत्त्वगुणक्षोभान्महत्तत्त्वमजायत ।

एक एव शिवः साक्षान्निस्रो मूर्तीर्दिधौ पुनः ॥ ४ ॥

रजोगुणं समास्थाय ब्रह्मा स्यात्सृष्टिकारणम् ।

सत्त्वमास्थाय विष्णुः स्यात्पलनायं बृहस्पते ॥ ५ ॥

तमसा कालरुद्रारुयः सर्वसंहारकारणम् ।

असंख्या मूर्तयस्तेषां विजायन्ते पृथक्पृथक् ॥ ६ ॥

उत्तमाधमरूपेण गुणवैषम्यमाव्रतः ।

शब्दादीनि च भूतानि श्रोत्रादीन्द्रियपञ्चकम् ॥ ७ ॥

षागादिपञ्चकं तद्व्याणापानादिपञ्चकम् ।

मनोबुद्धिरहंकारश्चित्तं चेति चतुष्टयम् ॥ ८ ॥

अव्यक्तात्कालोपाकेन प्रजायन्ते पृथक्पृथक् ।

सर्वे कालपराधीना न कालः कस्यचिद्वशे ॥ ९ ॥

तत्रैतस्मिन् अध्याये वर्णाश्रमधर्मैरेण सृष्टिं वक्तुं महदादिक्रमेण हिरण्यगर्भोत्पत्तिमाह—आसीदिदमित्यादि । एष च मग्नप्रमो गतग्रन्थेऽष्टमादिष्वध्यायेषु प्रपाद्यत इति चेह पुनरुच्यते । तत्र तु सूत्रेण मुनिभ्यः स्ववचनेनैवोक्तः । इह

१ घ. नञ् । २ क. घ. 'धर्माः क' । ३ ड. 'व्यसन्ना' । ४ ड. 'लब्धेयं व' । ५ ट. 'वैर त' । ६ क. ल. घ. ड. 'धर्मो विप्रसर्गो नृ' ।

तु शिवेन बृहस्पतय उपदिष्टप्रकारवर्णनमेवेत्येतावानेव विशेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥
॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

कालो मायात्मसंबन्धात्सर्वसाधारणात्मकः ।

हिरण्यगर्भो भगवान्प्रादुरासीत्प्रजापतिः ॥ १० ॥

हिरण्यगर्भ इति । यथोक्तसूक्ष्मभूतेन्द्रियकरणोपाधिको हिरण्यगर्भः पञ्ची-
कृतभूतमयशरीरः प्रजापतिरूपेण प्रादुरासीदित्यर्थः ॥ १० ॥

स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते ।

तेन ब्रह्माण्डमुत्पन्नं तन्मध्येऽयं बृहस्पते ॥ ११ ॥

गुवनानि च देवाश्च शतशोऽथ सहस्रशः ।

स्थावरं जङ्गमं चैव तथा वर्णाश्रमादि च ॥ १२ ॥

साम्बं सर्वेश्वरं ध्यात्वा प्रसादात्तस्य निर्भमे ।

प्रसादेन विना देवाः प्रसादेन विना नराः ॥ १३ ॥

प्रसादेन विना लोका न सिध्यन्ति महामुने ।

प्रसादादिवदेवस्य ब्रह्मा ब्रह्मत्वमागतः ॥ १४ ॥

प्रथमः शरीरीति सूक्ष्मभूतमयशरीरसंबन्ध एव । तस्यैव यतः प्रथम इत्यर्थः ।
प्रजापतिपदमापकेण तपसा सर्वाणि पापानि पूर्वयोगतीति गुरुपः । श्रूयते हि—
'स यत्पूर्वोऽस्मात्सर्वस्मात्सर्वान्याप्नोत औपत्तस्मात्पुरुषः' इति ॥ ११ ॥ १२ ॥
॥ १३ ॥ १४ ॥

विष्णुर्विष्णुपदं प्राप्ते रुद्रो रुद्रत्वमागतः ।

वर्णाश्रमाचारवता पुरुषेण महेश्वरः ॥ १५ ॥

आराध्यते प्रसादार्थं न दुर्वृत्तैः कदाचन ।

यस्मिन्प्रसन्ने सर्वेषां पुष्टिर्जायते पुष्कला ॥ १६ ॥

एवं वर्णाश्रमाचाराणामुत्पत्तिमभिधाय तदाचरणोपयोगमाह—वर्णाश्रमा-
चारवतेति ॥ १५ ॥ १६ ॥

अहो तेन विना लोकश्रेष्ठोऽन्यत्र मायया ।

ब्रह्मचर्याश्रमस्थानां यतीनां च विशेषतः ॥ १७ ॥

वानप्रस्थाश्रमस्थानां गृहस्थानां वशो हरः ।

वर्णाश्रमसमाचारात्प्रसन्ने परमेश्वरे ॥ १८ ॥

साक्षात्तद्विषयं ज्ञानमचिरादेव जायते ।

ज्ञानादज्ञानविध्वस्तिर्न कर्मण्यः कदाचन ॥ १९ ॥

अज्ञाने सति संसारो ज्ञाने स कथमुत्पत्ते ।

तस्माज्ज्ञानेन मुक्तिः स्यादज्ञानस्य क्षयान्मुने ॥ २० ॥

चतुर्णामाश्रमाणां शिष्यसमादहारा ज्ञानोपयोगमाह—ब्रह्मचर्याश्रमेति॥१७॥
॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

सर्वं संक्षेपतः प्रोक्तं मया वेदविदां वर ।

तस्मात्त्वं च महाभाग वर्णाश्रमरतो भव ॥ २१ ॥

सूत उवाच—

इति श्रुत्वा मुनिश्रेष्ठाः प्रणम्य परमेश्वरम् ।

स्तोतुमारजते विप्राः प्रसादार्थं त्रिशूलिनः ॥ २२ ॥

सर्वं संक्षेपत इति । अथमुपायोऽनुष्ठेय इति संक्षेपेणोक्तमित्यर्थः । अनुष्ठानमकारस्तु प्रपञ्चेन वक्ष्यते—वर्णाश्रमरत इति । तत्प्रयुक्तधर्मरत इत्यर्थः । तत्र वर्णधर्माः—‘ ब्राह्मणो बृहस्पतिसत्त्वेन राजा राजसूयेन यजेत वैश्यो वैश्वस्तोमेन ’ इत्यादयः । आश्रमधर्माः—‘ आहूतयाप्यधीयीत ’ इत्यादि-ब्रह्मचारिधर्माः । ‘ क्षमि वसन्ती जायापती अग्निपादवीयाताम् ’ इत्यादयो वृद्धस्थाधर्माः । अरण्यवासादयो वनस्थधर्माः । भवणादयो यतिधर्माश्चेति ॥
॥ २१ ॥ २२ ॥

बृहस्पतिरुवाच—

नमो हराय देवाय विनेत्राय त्रिशूलिने ।

तापसाय मेहेगाय तत्त्वज्ञानप्रदायिने ॥ २३ ॥

घणश्रमधर्माणामुत्पत्तिं संग्रहेण स्वरूपं च श्रुतवानपि बृहस्पतिस्तत्प्रपञ्च-
शुश्रूषया देवं तुष्टाव—नमो हराय देवायेत्यादिना ॥ २३ ॥

नमो मौञ्जाय शुभाय नमः कारुण्यमूर्तये ।

नमो देवादिदेवाय नमो वेदान्तवेदिने ॥ २४ ॥

नमः पराय रुद्राय सुपाराय नमो नमः ।

विश्वमूर्ते महेशाय विश्वाधाराय ते नमः ॥ २५ ॥

नमो मौञ्जायेति । मुञ्जा अक्षं ' ऊर्ध्वं मुञ्जा ' इति श्रुतेः । तच्च भौ-
मिति तत्संबन्धी भोगप्रद ईश्वरस्तस्मै । मुञ्जपदेन मुञ्जयान्वा हिमवतः शिर-
स्प्रदेश उपलक्ष्यते । सोऽस्य निवास इति मौञ्जस्तस्मै । ' परो मौञ्जवतीत-
दि ' इति श्रुतेः ॥ २४ ॥ २५ ॥

नमो भक्तभवच्छेदकारणायामलात्मने ।

कालाय कालकालाय कालातीताय ते नमः ॥ २६ ॥

जितेन्द्रियाय नित्याय जितक्रोधाय ते नमः ।

नमः पापण्डभङ्गाय नमः पापहराय ते ॥ २७ ॥

कालाय भार्गवकालवद्भूतमयं कलयति जगदेव कालोऽतस्तदात्मने । काल-
कालाय । तमपि कलयते तस्यापि परिच्छेदकाय । कालातीताय स्वयं केन-
चिदप्यपरिच्छिन्नाय ॥ २६ ॥ २७ ॥

नमः पर्वतराजेन्द्रकन्यकापतये नमः ।

योगानन्दाय योगाय योगिनां पतये नमः ॥ २८ ॥

योगानन्दायेति । योगः समाधिः । ' युज समाधौ ' इति धातुः । तत्राभि-
व्यज्यमानो य आनन्दस्तद्रूपाय । योगाय समाधिरूपाय । योगिनां पतय इति
योगसमाधिनिष्ठानां समाधिकलप्रदानेन पालकाय च नम इत्यर्थः ॥ २८ ॥

प्राणायामपराणां तु प्राणरक्षाय ते नमः ।

मूलाधारे प्रविष्टाय मूलदीपाय ते नमः ॥ २९ ॥

प्राणायामोवे । आसप्रश्वासयोगीतिविच्छेदः प्राणायामस्तदभ्यासपराणाम् ।

तेहि यदा कण्ठादिस्थानेषु लङ्कारादिभूतवर्णैः सह प्राणनियोगभ्यस्त्वन्ति तदा
ते कालं वञ्चयन्ति । उक्तं हि—

‘कण्ठे श्रुमध्ये हृदि नाभौ सर्वाङ्गे रमरेक्षमन्तः ।

लवरसमीरणपवर्णैरनिलसमा कालवञ्चनेन स्यात्’ इति ।

अतस्तेषां वञ्चितकालानां या माणरक्षा भवति साऽपि त्वत्प्रसादलभ्ये-
त्यर्थः । मूलाधार इति । परा हि शक्तिर्मूलाधारादागस्तकमुद्रता तत्र चन्द्रमण्ड-
लसंस्पर्शात्स्रवटमृतधारया सह स्वयमपि एवर्मूलाधारं प्रविशति । यदाहुः—

“मूलालवालकुदरादुडिता भवानि निर्भिद्य पदसरसिजानि तदिल्लितेष ।

भूयोऽपि तत्र विशसि ध्रुवमण्डलेन्दुनिष्पन्मानसुखर्वाधसुधाम्बरूपे” इति ।

तस्याः शक्तेः शक्तिमाञ्जिबोऽप्यभिन्न इति हि निरूपितम् । अतः सोऽपि
मूलाधारे प्रविष्ट इत्यर्थः । मूलश्रीपायोति । सोमसूर्याग्रयो हि सर्वं दीपयन्तीति
दीपास्ते हि चित्प्रकाशेन प्रतिभावमेवार्थं दीपयितुं शक्नुवन्ति नान्यथा
श्रूयते हि—

“न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति द्रुतोऽयमग्निः ।

तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विधाति ॥” इति ।

अतश्चित्प्रकाशो मूलदीपस्त्वडात्मने ॥ २९ ॥

नाभिकेन्द्रे प्रविष्टाय नमो हृद्देशवर्तिने ।

सच्चिदानन्दपूर्णाय नमः साक्षात्परात्मने ॥ ३० ॥

नाभिकन्द इति । ता तयोरापि स्थानयोरभिध्यक्तिरेतत्त्वात् ॥ ३० ॥

नमः शिवायाद्भुतविग्रहाय ते नमः शिवायाद्भुतविक्रमाय ते ।

नमः शिवायाखिलनायकाय ते नमः शिवायामृतहेतवे

नमः ॥ ३१ ॥

सूत उवाच—

य इदं पठते नित्यं स्तोत्रं शक्त्या सुसंयतः ।

तस्य मुक्तिः करस्था स्याच्छंकरमिषकारणात् ॥ ३२ ॥

विषार्थी लभते विषां निवाहार्थं गृही भवेत् ।

वैराग्यकामो लभते वैराग्यं भयतारकम् ॥ ३३ ॥

अमृतहेतव इति । अमृतं पुण्यफलं स्वर्गादि विद्याफलं चापवर्गः । तद्रुमय-
हेतवे । तस्मात्त्रं च गतखण्डे तृतीयाध्याये वर्णितम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

तस्मादिने दिने यूयमिदं स्तोत्रं समाहिताः ।

पठन्तु भवनाशार्थमिदं हि भवनाशनम् ॥ ३४ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां ज्ञानयोगखण्ड आत्मना

सृष्टिनिरूपणं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

पठन्तिवति पुरुषस्यत्ययः ॥ ३४ ॥ *

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहिताटीकायां ज्ञानयोगखण्ड आत्मना

सृष्टिनिरूपणं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

ईश्वर उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि ब्रह्मचर्याश्रमं मुने ।

आम्नायैकमुसंसेद्धमादराच्छृणु सुव्रत ॥ १ ॥

विदितवृहस्पत्यभिप्रायः शिवो वर्णाश्रमधर्मान्प्रवक्ष्याति—तत्र ब्रह्मचर्यपूर्व-
कत्वादाश्रमान्तराणां तद्धर्मानेव प्रथममाह—अथातः संप्रवक्ष्यामीति । यतो
ब्रह्मचर्यं प्रथम आश्रमोऽतो वृहस्पतेर्जिज्ञासानन्तरं तद्धर्मान्प्रवक्ष्यामि । आम्ना-
यैकेति । ‘अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत’ इत्यादिश्रुतेः ॥ १ ॥

उपनीतो द्विजो वेदानधीयीत समाहितः ।

दण्डं यज्ञोपधीतं च भस्त्रलां च तथैव च ॥ २ ॥

कृष्णाग्निं च कापायं शुक्लं वा वस्त्रमुनमम् ।

धारयेन्मन्त्रतो विद्वान्स्वसूत्रोक्तेन वर्त्मना ॥ ३ ॥

उपनीतो द्विज इति । अध्यापनस्य दण्डधर्मतया ब्राह्मत्वेनाविधेयत्वाद्
‘उपनीय तमध्यापयीत’ इतिवाक्ये प्रयोजक्यापास्तवाचिभ्यामुपनयनाध्यापन-
घातुभ्यां प्रयोज्यन्याकारलक्षणया ‘उपगच्छेत्सोऽधीयीत’ इति हि व्याच-
सते ॥ २ ॥ ३ ॥

* संहितायां सूतस्य व्याख्या अत्यर्पदीपिकाम् ॥ सुस्थितामनुगृह्णतु विद्यार्थीर्षमदेव ॥

१ क. “वतिनि हि न” । स. “वतिभ्यस्तिन्वाक्ये ।

भिक्षाहारो यथाकामं गुरुशुश्रूषणे रतः ।

धारयेद्वैल्वपालागौ दण्डौ केशान्तिकौ द्विजः ॥ ४ ॥

आश्वत्थं वा ऋजुं साम्यमव्रणं त्वग्विहूषितम् ।

सायंप्रातरुपासीत संघ्यां विप्रः समाहितः ॥ ५ ॥

वैल्वपालागौ विकल्पितौ । केशान्तिकाविति । केशानामन्तिकौ । पुरुष-
क्षेत्रः संमितावित्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥

कामं क्रोधं तथा लोभं मोहं चैव विवर्जयेत् ।

अग्निकार्यं द्विजः कुर्यात्सायं प्रातः स्वसूत्रतः ॥ ६ ॥

कामादिति मदमात्सर्ययोस्त्पुपलक्षणम् ॥ ६ ॥

देवानृषीन्पितृन्भ्रातृन् तर्पयेद्ब्राह्मणोत्तमः ।

समिद्धाग्निसमुत्थेन विरजानलजेन च ॥ ७ ॥

अग्निहोत्रसमुत्थेन भस्मना सजलेन च ।

आग्निग्न्यादिभिर्मन्त्रैः पद्भिर्वा सप्ततिः क्रमात् ॥ ८ ॥

विमृज्याङ्गानि सर्वाणि समुद्धृत्य ततः परम् ।

तिर्यक्त्रिपुण्ड्रमुरसा ललाटेन करादितः ॥ ९ ॥

समिद्धाग्निसमुत्थेनेति । समिद्धोऽग्निः शिवादिदत्तदुत्येन भरमना । वक्त-
व्येवागमेषु—

“शुद्धं गोमयमादाय सद्योजातेन भस्मवित् ।

पञ्चगव्यात्मकं पिण्डं कृत्वा वामेन चान्नुभिः ॥

शिवाग्निना दक्षद्वारं चालन्त्या चालयेत्परम् ।

स्मरन्मन्त्रं नवे पुण्ड्रे भरम दूत्येन संचयेत् ॥

ततः किञ्चित्समुद्धृत्य जप्या अरोण सप्तधा ।

क्रमशः शिरसः कार्यं तेनाङ्गैरप्यपरेणम् ॥

ततश्च यावत्ता स्नानं तावद्धृत्य दक्षयेत् ।

कलाभिर्भस्मं गायत्र्या ब्रह्माङ्गैश्च शिवाहुना ” ।

* अलङ्कारः (१) इति सर्वगुणशेखरम् ।

‘ ॐसग्रो जाताय विब्रहे । वामदेवाय धीमाहि । तन्नो घोरः प्रचोदयात् ’
इति भस्मगायत्री । विरजानलजेनेति । “ ज्योतिरहं विरजा विषाम्ना भूया-
स ५ स्वाहा ” इत्येतैर्मन्त्रैर्दुर्गतोऽग्निर्विरजानलरतदुत्थेन ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

ग्रीवायां च शुचिर्मूत्रा शिवं ध्यात्वा शिवां तथा ।

मेधावीत्यादिभिर्मन्त्रैर्धारयेद्ब्राह्मणः सदा ॥ १० ॥

‘ मेधावी भूयासं ’ ‘ तेजस्वी भूयासम् ’ इत्यादयो मन्त्राः ॥ १० ॥

त्रियायुषं जमदग्नेरिति मन्त्रेण वा द्विजः ।

महोदेयार्धनं कुर्यात्पुष्पाद्वा पत्रतोऽन्यतः ॥ ११ ॥

मातरं पितरं वृद्धं तथा ज्येष्ठं स्वकं गुरुम् ।

अध्यात्मज्ञानिनं नित्यं श्रद्धयैवाभिवादयेत् ॥ १२ ॥

अन्यत इति । अन्यैरक्षतचन्दनादिभिः ॥ ११ ॥ १२ ॥

असादहं भो नामास्मि सम्यक्प्रणतिपूर्वकम् ।

आयुष्मान्भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादाने ॥ १३ ॥

आकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः प्लुतः ।

व्यत्यस्तपाणिना कार्यभुपसंग्रहणं गुरोः ॥ १४ ॥

अभिवादाने कृते अभिवाटितश्चैव मुखादिभिः ‘ आयुष्मान्भव सौम्य देव-
दत्ता ३ ’ इत्यादिक्रमेण मृत्युभिवादनं च कार्यमित्याह । आयुष्मान्भवेति ॥
॥ १३ ॥ १४ ॥

सव्येन सव्यः स्मष्टव्यो दक्षिणेन तु दक्षिणः ।

स्तौतिकं नैतिकं चापि नश्यत्स्मिन्मन्त्रे च ॥ १५ ॥

आददीत यतो ज्ञानं तत्पूर्वमभिवादयेत् ।

मातापित्रोश्च वंश्यांश्च गुरुवंश्यान्गुणाधिकान् ॥ १६ ॥

अनुवर्तेत मनसा वाचा कायेन सादरम् ।

गुरुं दृष्ट्वा समुत्तिष्ठेन्नमस्कृत्वा कृताञ्जलिः ॥ १७ ॥

तेनैवाभिहितः पश्चात्प्रमासीतान्यजागतः ।

सत्यंभव ब्रह्मज्ञित्यमधीतं च न विस्मरेत् ॥ १८ ॥

नित्यं नैमित्तिकं कर्म मोक्षकामनयाऽथवा ।

विध्युक्तमिति बुद्ध्या वा शान्तो भूत्वा समाचरेत् ॥ १९ ॥

व्यत्यासमेव दर्शयति । सन्त्येनेति ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

भिक्षामाहृत्य विप्रेभ्यो लाभे वर्णान्तरेष्वपि ।

नियेय गुरवेऽश्रीयाद्ब्रह्मचारी दिने दिने ॥ २० ॥

विप्रेभ्य इति । तदलाभे वर्णान्तरेषु ॥ २० ॥

भवत्पूर्वं चरेद्भैक्ष्यमुपनीतो द्विजस्तथा ।

भवन्मध्यं तु राजन्यो वैश्यस्तु भवदुत्तरम् ॥ २१ ॥

अभिशास्तेषु सर्वेषु भिक्षां नित्यं विवर्जयेत् ।

प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत सूर्याभिमुख एव वा ॥ २२ ॥

भवत्पूर्वमित्यादि । भवति भिक्षां देहीति ब्राह्मणः ॥ भिक्षां भवति देहीति क्षत्रियः । भिक्षां देहि भवतीति वैश्य इत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥

प्रक्षाल्य चरणौ हस्तौ द्विराचम्यान्भुङ्गतावेत् ।

प्राणापेत्यादिभिर्मन्त्रैर्हुत्वा प्राणाहुतीर्द्विजः ॥ २३ ॥

वेदाभ्यासेकमिष्टः स्यान्नान्यमन्त्ररतो भवेत् ।

एवमभ्यसतस्तस्य वैराग्यं जायते यदि ॥ २४ ॥

प्रव्रजेत्परमे हंसे मोक्षकामनया द्विजः ।

नैष्ठिको वा गृही वाऽपि भवेत्कामी यथारुचि ॥ २५ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां ज्ञानयोग-

खण्डे ब्रह्मचर्याथमविधिकथनं नाम

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

प्राणापेति । प्राणाय स्वाहाऽपानाय स्वाहेत्यादयो मन्त्राः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहिताटीकायां ज्ञानयोगखण्डे ब्रह्मचर्याथ-
मविधिकथनं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

(अथ चतुर्थोऽध्यायः)

ईश्वर उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि गार्हस्थ्यं संश्लेषेण ते ।

अधीत्य वेदान्विविधान्पूर्वोक्तेनैव वर्त्मना ॥ १ ॥

ब्रह्मचर्यधर्मान्संग्रहेणोक्त्वा गृहस्थधर्मान्वक्तुं प्रतिजानीते—अथात इति ।
पतञ्जलिब्रह्मचर्यस्यैव विवाहः । यथाऽऽहुः—

‘ वेदानधीत्य वेदौ वा वेदे वाऽपि ययाकमम् ॥

अविश्रुतब्रह्मचर्यो लसण्यां स्त्रियमुद्वेहते ’ इति ॥

अतस्तदनन्तरं गृहस्थधर्मा उच्यन्ते ॥ १ ॥

आचार्यानुज्ञया युक्तः स्नात्वा गार्हस्थ्यमधिषेत् ।

अनुकूले कुले गोत्रप्रवरादिविवर्जिते ॥ २ ॥

सूत्रोक्तेनैव मार्गेण वरयेत्कुलजां स्त्रियम् ।

सर्वलक्षणसंपन्नां साध्वीमन्यां विवर्जयेत् ॥ ३ ॥

१) अक्षसंज्ञां नदीसंज्ञां वृक्षसंज्ञां च वर्जयेत् ।

तया धर्मं चरेन्नित्यं सहितः संगतेन्द्रियः ॥ ४ ॥

स्नात्वा समावर्तनं कृत्वा । प्रवरादिविवर्जित इति । ‘ असमानार्पणो ब्रह्मज्ञानम् ’
इति स्मृतेः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

ऋतुकालेऽङ्गनासेवां कुर्यात्प्रातः समन्त्रकम् ।

॥ देवान्यतिथिभिक्ष्यार्थं पचेन्नैवाऽऽत्मकारणात् ॥ ५ ॥

॥ समन्त्रकमिति । ‘ अमोहमस्मि सा त्वम् ’ इत्याद्यो वक्षाः ॥ ५ ॥

आत्मार्थं यः पचेन्मोहान्नरकार्यं स जीवति ।

॥ धर्मार्थं जीवनं, येषां संतानार्थं च मैथुनम् ॥ ६ ॥

ते मुच्यन्ते हि संसाराज्जान्ये नारकिणः सदा ।

॥ याजनाध्यापनाभ्यां च विशुद्धेभ्यः प्रतिग्रहात् ॥ ७ ॥

आत्मार्थमिति । ‘ नार्थमणं दुष्यति नो सस्वार्थं केचलायो भवति केचलादी ’
इति श्रुतेः । ‘ न पचेद्दधमात्मनः ’ इति स्मृतेः ॥ ६ ॥ ७ ॥

यात्रार्थमर्जयेदथं यागार्थं वा द्विजोत्तमः । ८ ॥

निर्जने निर्भये देशे विष्णून्नादि विसर्जयेत् ॥ ८ ॥

प्रक्षालयेद्गुदं शिश्रुं पादद्वन्द्वं करद्वयम् ।

मृजलाभ्यां यथाशक्ति गन्धलेपानिवृत्तये ॥ ९ ॥

यावन्मात्रं मनःशुद्धिस्तावच्छौचं विधीयते ।

पश्चादाचमनं कुर्यादन्तकाष्ठं च संक्षेपेत् ॥ १० ॥

द्विराचम्य पुनः स्नात्वा कृत्यशेषं समाचरेत् ।

प्राणायामत्रयं कुर्यात्सावित्रीं च जपेद्बुधः ॥ ११ ॥

उपस्थानं ततः कुर्यान्मध्याह्नेऽप्येवमाचरेत् ।

ब्रह्मयज्ञं द्विजः कुर्याद्विदपारायणे रतः ॥ १२ ॥

अन्यानि यानि कर्माणि नित्यं तानि समाचरेत् ।

अग्निकायं द्विजः कुर्याद्बलिकर्मादिकं तथा ॥ १३ ॥

प्राप्तार्थं शरीरप्राप्त्यर्थम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

नित्यश्राद्धं तथा दानमशक्तानां च रक्षणम् ।

दयां सर्वेषु भूतेषु कुर्याद्गार्हस्थ्यमाश्रितः ॥ १४ ॥

यतिसंरक्षणं कुर्यादन्नपानादितिः सदा ।

यतिश्च ब्रह्मचारी च पक्वान्नस्वाभिनावुभौ ॥ १५ ॥

तयोरन्नमदत्त्वा तु भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।

यतिहस्ते जलं दद्याद्भिक्षं दद्यात्पुनर्जलम् ॥ १६ ॥

तद्भिक्षं मेरुणा तुल्यं तज्जलं सागरोपमम् ।

एकवारं गृही नित्यमश्रीषादुत्तमं हि तत् ॥ १७ ॥

द्विवारं वा क्षमोऽश्रीषाद्द्वात्रिंशद्ग्रासमन्वहम् ।

कुक्कुटाण्डप्रमाणेन न हृष्टो न विषादवान् ॥ १८ ॥

दयां सर्वेषु भूतेष्विति । यतो गृहस्थाश्रमः सर्वेषामुपनीत्यः । भूयते हि

गृहस्थाथममुदिश्य—“अयमात्मा सर्वेषां भूतानां लोकः । स यज्जुहोति यद्यजते तेन देवानां लोकः । अथ यदनुब्रूते तेन ऋषीणाम् । अथ यत्पितृभ्यो निपृणाति यत्प्रजामिच्छते तेन पितॄणाम् । अथ यन्मनुष्यान्वासयते यदेभ्योऽश्नं ददाति तेन मनुष्याणाम् । यदरय गृहेषु आपदा वर्गास्यापिषीलिकाभ्य उपजीवन्ति तेन तेषां लोकः” इति ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

होमे जपे च भुक्तौ च गुरुवृद्धाद्युपासने ।

तथैवाऽऽचमने यज्ञोपवीते स्यान्न चान्यथा ॥ १९ ॥

वैणवीं धारयेद्यष्टिं सोदकं च कमण्डलुम् ।

उद्धूलनं सकृत्कुर्यात्तर्षदैवोक्तवर्मना ॥ २० ॥

न चान्यथेति । उपवीतरहितो न स्यादित्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥

त्रैयम्बकेण मन्त्रेण सतारेण शिवेन च ।

त्रिपुण्ड्रं धारयेन्नित्यं गृहस्थामश्रमाश्रितः ॥ २१ ॥

तेनाधीतं श्रुतं तेन तेन सर्वमनुष्ठितम् ।

येन विप्रेण शिरसि त्रिपुण्ड्रं भस्मना धृतम् ॥ २२ ॥

त्रिपुण्ड्रं धारयेद्भक्त्या मनसाऽपि न लङ्घयेत् ।

श्रुत्या विधीयते यस्मात्तत्प्राग्गी पतितो भवेत् ॥ २३ ॥

त्रैयम्बकेणेति । सतारेण शिवेन सधनवेन पञ्चाक्षरेण ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

रुद्राक्षं धारयेन्नित्यं रुद्राक्षाणामिति श्रुतिः ।

लिङ्गे समर्चयेन्नित्यं देवदेवं महेश्वरम् ॥ २४ ॥

अग्नीनाथाय विधिवत्कुर्याद्यज्ञाननन्तरम् ।

यज्ञैः सर्वाणि पापानि विनश्यन्ति न संशयः ॥ २५ ॥

प्रक्षीणाग्रेषु पापस्य शुद्धान्तःकरणस्य तु ।

देवदेवपरिज्ञाने बाह्या जायेत सुव्रत ॥ २६ ॥

रुद्राक्षाणामिति श्रुतिरिति । स्मृत्यनुमितश्रुतिरित्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

स्वर्गकामो यदि स्वर्गं याति यज्ञाद्द्विजोत्तमः ।

पुत्रमुत्पादयेत्स्वस्यां पितॄणामृणशान्तये ॥ २७ ॥

निष्कामस्य जिज्ञासाजनका यज्ञादय इत्युक्तम् । सकामस्य स्वर्गादिकं जनय-
न्तीत्याह—स्वर्गराम इति । यदि स्वर्गरामस्तर्हि यज्ञात्स्वर्गं यातीति 'स्वर्गरामो
यजेत' 'यज्ञेन विविदिषन्ति' इति श्रुतिद्वयादियं व्यवस्था ॥ २७ ॥

सत्यं द्रूयात्प्रियं द्रूयात्प्रभूतेषु सर्वदा ।

एवं समाचरन्विप्रो विरक्तश्चेद्गृहाश्रमात् ॥ २८ ॥

संन्यसेत्सर्वकर्माणि वेदान्ताभ्यासयत्नवान् ।

वेदान्तश्रवणाज्ञावे पतितोऽयं भवेद्भुवम् ॥ २९ ॥

गृहाश्रमात्संन्यसेदिति च । "ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् । गृहादग्नी
भूत्वा म्रजेत् । यदि वैतरया ब्रह्मचर्यादेव म्रजेद्गृहाद्वा चनाद्वा" इति ॥
॥ २८ ॥ २९ ॥

विरक्तोऽपि मृमक्षुश्चेद्धंसे वा संन्यसेद्गृही ।

यहूदके वा शक्तश्चेन्न्यसेद्विप्रः कुटीचके ॥ ३० ॥

विरक्तोऽपीति । मृमक्षुश्चेत्परमहंसो भवेत् । अमृमक्षुरपि शक्तश्चेद्धंसो यहू-
दको वा भवेत् । अशक्तश्चेत्कुटीचको वा भवेदित्यर्थः ॥ ३० ॥

अविरक्तो गृही चान्ते घानप्रस्थं समाश्रयेत् ।

अथवा यावदायुष्यं गार्हस्थ्यं सम्पगाचरेत् ॥ ३१ ॥

अविरक्तो गृहीति । अतो गार्हस्थ्येऽन्यथाधममाश्रयेदित्यर्थः । यावदा-
युष्यं वा सम्पन्नगार्हस्थ्यमाचरेत् ॥ ३१ ॥

गृहस्थादाश्रमाः सर्वे समुत्पन्नाः सुरक्षिताः ।

तस्माद्गृहस्थ एव स्यादविरक्तो द्विजः सदा ॥ ३२ ॥

इति श्रीसूतसंहितायां ज्ञानयोगखण्डे गृहस्थाश्रमविधि-

निरूपणं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

गार्हस्थ्यस्य मादस्त्ये हेतुः । गृहस्थादाश्रमा इति । यत आश्रमान्तराणां
सर्वेषां स्वरूपलाभः स्वधर्मपरिपालनं च गृहस्थाश्रमनिबन्धनम् । अतः मद्यस्त
इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

इति श्रीसूतसंहितायात्पर्यट्टापिकाया ज्ञानयोगखण्डे गृहस्थाश्र-

मविधिनिरूपणं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

(अथ पञ्चमोऽध्यायः)

ईश्वर उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि वानप्रस्थाश्रमं मुने ।

पुत्रे भार्या विनिक्षिप्य गृहीत्वा वा समाहितः ॥ १ ॥

शुक्लपक्षे शुभे वारे शुभनक्षत्रसंयुते ।

सुमुहूर्ते वनं गच्छेद्गृहस्थश्चोत्तरायणे ॥ २ ॥

ब्रह्मचर्यादुत्तमं गार्हस्थ्यमभिधाय ततोऽप्युत्तमं वानप्रस्थाश्रमं च वक्तुं प्रति-
जानीते—अथात इति । यतो गृहस्थादुत्तमो वनस्थः । यदाऽऽहुः—

‘ ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ॥

चत्वार आश्रमाः प्रोक्ता यो यः पश्चात्स उत्तमः ’ इति ॥

अतो गृहस्थधर्माभिधानानन्तरं वानप्रस्थधर्माभिधानमित्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥

यमादिसहितः शुद्धस्तपः कुर्यात्समाहितः ।

शाकमूलफलाशी स्यात्तेनेशं पूजयेद्बुधः ॥ ३ ॥

तेनेशमिति । तपःप्रभृतिर्न हि वनस्थस्य स्वधर्मः । स्वधर्मादिष्ठानमेवेश्व-
रस्य पूजा ॥

‘ स्वधर्मणा समभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ’ इत्युक्तम् ॥ ३ ॥

ग्रामादाहृत्य वाऽश्रीयाद्वासांषोढश बुद्धिमान् ।

जटाश्च विभ्रुयान्नित्यं नखलोमानि नोत्सृजेत् ॥ ४ ॥

षोढशेति । यत आहुः—

“ अष्टौ ग्रासा मुनेः प्रोक्ताः षोढशारण्यवासिनः ॥

‘ द्वार्विशतं गृहस्थानां यथेष्टं ब्रह्मचारिणाम् ’ इति ॥ ४ ॥

वेदाभ्यासं सदा कुर्याद्दाम्पतः सुसमाहितः ।

अग्निहोत्रं च जुहुयात्पञ्च यज्ञान्समाचरेत् ॥ ५ ॥

चीरवासा भवेत्कुर्यात्स्नानं त्रिपवणं बुधः ।

सर्वभूतानुकम्पी स्यात्प्रतिग्रहविवर्जितः ॥ ६ ॥

पञ्च यज्ञानिति । श्रूयते हि—‘पञ्च वा एते महायज्ञाः । देवयज्ञः पितृयज्ञो
भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञो ब्रह्मयज्ञ इति । यदग्नौ जुहोत्यपि समिधं तदेवयज्ञः संति-
ष्ठते । यत्पितृभ्यः स्वधा करोत्यप्यपरस्तत्पितृयज्ञः संतिष्ठते । यद्धूतेभ्यो बालं
हरति तद्धूतयज्ञः संतिष्ठते । यद्वाह्यणेभ्योऽन्नं ददाति तन्मनुष्ययज्ञः संतिष्ठते ।
यत्स्याध्यायमधीर्यते कामप्यृचं यजुः साम वा तद्ब्रह्मयज्ञः संतिष्ठते’ इति॥५॥६॥

वर्जयेन्मधुमांसानि भौमानि वनजानि च ।

एकवारं समश्रीयाद्वात्रौ ध्यानपरो भवेत् ॥ ७ ॥

जितेन्द्रियो जितक्रोधो भवेदध्यात्मचिन्तकः ।

भूमौ शयीत सततं सावित्रीं च जपेदबुधः ॥ ८ ॥

भौमानीति । जज्ञादीनि । वनजनोति । वनं जलम् । जलजानि कच्छ-
पादीनि—

“पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या गोधाकच्छपशष्ठकाः ॥

शशश्च नकुलश्च”

इति गृहस्पर्शभ्यनुज्ञातान्यपि । तथा मधु माक्षिकं च वनरथेन वर्जयिष्य-
मित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

क्रोधपेशून्यनिद्रादि दूरतः पशिवर्जयेत् ।

कृच्छ्रं चान्द्रायणं कुर्यान्मासि मासि वने स्थितः ॥ ९ ॥

कृच्छ्रं चान्द्रायणमिति । कृच्छ्रलक्षणानि मनुनोक्तानि—

“अयं मातरुयं सायं अयमथादयाचितम् ।

अयं परं तु नाश्रीयात्प्राजापत्यं चरन्दिजः” इति ॥

एकभक्तादिषु ग्रासमंत्रयाऽऽपस्तम्बेन—

‘सायं द्वाविंशतिग्रासाः मातः पद्विंशतिः रक्षताः ॥

चतुर्विंशतिरायाच्याः परं निरञ्जनं स्मृतम्’ इति ॥

सत्यमाणमपि तेनेयोक्तम्—

‘बुधस्तुष्टाण्डप्रमाणेन यथा चाऽऽस्यं त्रिनेत्रसुखम्’ इति ॥

चान्द्रायणं पञ्चविधम् । पिपीनिकामध्यं यवमध्यमृषिचान्द्रायणं शिशु-
चान्द्रायणं यतिचान्द्रायणं चेति । पिपीनिकामध्यमाद वसिष्ठः—

‘मासस्य दृष्ट्यपघाती ग्रासान्नागन्तुर्द्वेन ।

ग्रामापनयधोर्ना मन्थनार्थं मयाप्येन ॥

तथैव शुक्लपक्षादौ ग्रासं भुञ्जीत चापरम् ॥
ग्रासोपचयभोजी सन्पक्षशेषं समापयेत् ' इति ।

यदाऽऽह यमः—

' एकैकं हासयेत्पिण्डं कृष्णे शुक्ले च वर्धयेत् ।
एतत्पिपीलिकामध्यं चान्द्रायणमुदाहृतम् ॥
वर्धयेत्पिण्डमेकैकं शुक्ले कृष्णे च हासयेत् ।
एतच्चान्द्रायणं नाम यवमध्यं प्रकीर्तितम् ॥
प्रीत्स्त्रीन्पिण्डान्समश्रीयान्नियतात्मा दृढव्रतः ।
द्विष्यान्नस्य वै मासमृषिचान्द्रायणं स्मृतम् ॥
चतुरः प्रातरश्रीयाच्चतुरः सायमेव वा ।
पिण्डानेतद्धि बालानां क्षिप्रचान्द्रायणं स्मृतम् ॥
पिण्डानष्टौ समश्रीयान्मासं मध्यंदिने रवौ ।
यत्तिचान्द्रायणं द्वेत्तत्सर्वकल्मषनाशनम् ' इति ॥ ९ ॥

ग्रीष्मे पञ्चतपाश्च स्याद्वर्षास्वभ्रावकाशगः ।

आर्द्रवासास्तु हेमन्ते ऋमणौ वर्धयंस्तपः ॥ १० ॥

पञ्चतपा इति । पञ्च तपांसि तापकानि दिवचतुष्टयेऽप्य षण्णवर्षादित्यश्चेति
यस्य स पञ्चतपाः । अभ्रावकाशग इति । अभ्रदर्शनवानवकाशोऽभ्रावकाशो
गृहपाश्वत्परादिकस्तत्र गत इत्यर्थः ॥ १० ॥

उपस्पृश्य त्रिपवणं पितृदेवांश्च तर्पयेत् ।

एकपादेन तिष्ठेत वायुभक्षोऽब्दमध्वमे ॥ ११ ॥

पयः पित्रेच्छुक्लपक्षे कृष्णपक्षे च गोमयम् ।

जीर्णपर्णाशनो वा स्यात्कुच्छैर्वा वर्तयेत्तदा ॥ १२ ॥

योगाभ्यासपरो भूत्वा ध्यायेत्पशुपतिं शिवम् ।

कृष्णाजिनी सोत्तरीयः शुक्लयज्ञोपवीतवान् ॥ १३ ॥

उपस्पृश्य स्नात्वा । उपपूर्वः स्पृशः स्नाने प्रयुज्यते त्रिपवणमुदकोपस्पर्शी
चतुर्थफलपानभक्तः स्यादित्यादौ । वायुभक्षः पवनाहारः । तदशक्ती पयः-
प्रभृति शक्त्यनुसारेण कुर्यादित्यर्थः । स्मर्यते हि—

'भृन् प.लं पय आपो वायुराकाश इति । उत्तरमुत्तरं ज्यायः' इति । अन्ध-

मध्यम एकस्यान्दस्य संवत्सरस्य मध्ये सदा आयुमेव भक्षयक्षित्यर्थः ॥ ११ ॥
॥ १२ ॥ १३ ॥

अथवाऽग्नीन्समारोप्य स्वात्मनि ध्यानतत्परः ।

अनभिरनिकेतः स्यान्मुनिर्मोक्षपरो भवेत् ॥ १४ ॥

अधुना चतुर्थाध्यायः । अथवाऽग्नीनित्यादि । स्मर्यते हि—

‘आत्मन्यग्नीन्समारोप्य ग्राहणः मन्त्रजेद्गृह्णाद्’ इति ।

“अनभिरनिकेतः स्यादस्रर्मोक्षरणो मुनिः” इत्यापस्तम्बोऽप्याह ॥ १४ ॥

सदोपनिषदध्यासपरो वा स्यात्समाहितः ।

त्रिपुण्ड्रोद्धूलनं कुर्याद्गृहस्थस्योक्तमन्त्रतः ॥ १५ ॥

गृहस्थयेति । गृहस्थस्य च उक्तस्त्र्यम्बकमन्त्रः सप्रणवः पञ्चाक्षरश्च तेने-
त्पर्यः ॥ १५ ॥

यदा वैराग्यमुत्पन्नं तदैव मन्त्रजेद्वनी ।

बहूदके वा हंसे वा भुमुक्षुः परहंसके ॥ १६ ॥

यदेति । एषा च मन्त्रज्या सत्येव वैराग्ये कार्या । बहूदके वेतिवचनात्मा-
क्तनी कुटीचक्रविषया कुटीचक्रबहूदकादिचातुर्विध्यं च वक्ष्यमाणतत्तद्धर्मा-
नुष्ठानसामर्थ्यानुसारेण व्यवस्थया विकल्प्यते ॥ १६ ॥

सर्वं संग्रहरूपेण सम्पगुक्तं बृहस्पते ।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन श्रद्धया विद्धि सुव्रत ॥ १७ ॥

इति श्रीसूतसंहितायां ज्ञानयोगखण्डे वानप्रस्थाश्रम-

विधिनिरूपणं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

संग्रहरूपेणेति । संन्यासभेदानामुद्देशमात्रमत्र वनस्थेनानुष्ठेयतया वनस्थप-
र्माध्याये कथितम् । संन्यासधर्मप्रपञ्चस्त्वनन्तराध्याये वक्ष्यते ॥ १७ ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां ज्ञानयोगखण्डे वानप्रस्था-
श्रमविधिनिरूपणं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

(अथ षष्ठोऽध्यायः)

ईश्वर उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि संन्यासं मुनिसत्तम ।

चतुर्विधास्तु विज्ञेया भिक्षो वृत्तिभेदाः ॥ १ ॥

कुटीचको मुनिश्रेष्ठस्तथैव च बहूदरुः ।

हंसः परमहंसश्च तेषां वृत्तिं वदामि ते ॥ २ ॥

वनरयप्रसङ्गेनोद्दिष्टेष्वकुटीचकादिचतुष्टयं तद्धर्माभिधानाय इतरमुच्यते ।
अथात इति । अत उक्तमाश्रमत्रयं धर्मस्कन्धः सांसारिकफलविषय एव ।
श्रूयते हि—त्रयो धर्मस्कन्धा यज्ञोऽध्ययनं दानमिति । प्रथमस्तप एव ।
द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी । तृतीयोऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादय-
न्सर्व एते पुण्यलोका भवन्तीति । अतस्त्वतो विरक्तस्यानन्तरमगुनराष्टतिरूप-
ब्रह्ममाप्तये ज्ञानस्कन्धः संन्यास उच्यते । श्रूयते हि—“ ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति ”
इति । ब्रह्मणि संस्था संन्यन्निष्ठा यस्य चतुर्थाश्रमिणः स ब्रह्मसंस्थः स
एवामृतत्वमपवर्गं प्राप्नोति । आश्रमान्तराणांपि ब्रह्मसंस्थां वसुभवं क्षीपव्य
परिहृतं हि तत्त्वविभिः—

“लोककान्पाद्यैमी ब्रह्मनिष्ठामर्हति वा न वा ।

यथावकाशं ब्रह्मैव ज्ञातुमर्हत्यवशिष्यात् ॥

अनन्यत्तिष्ठता ब्रह्मनिष्ठाऽसौ, कर्मिणे कथम् ।

कर्मत्यागी ततो ब्रह्मनिष्ठामर्हति नेतरः” इति ।

विद्वत् चैतत्तेरेय त्रयो धर्मस्कन्धा इत्यत्रोऽऽश्रमानधिकृत्य “सर्व एते पुण्य-
लोका भवन्ति” इति आश्रमाश्रमिणां पुण्यलोकाभिधानाय “ब्रह्मसंस्थोऽमृत-
त्वमेति” इति मोक्षसाधनत्वेन ब्रह्मनिष्ठा श्रुतिपाद्यते । सेयं ब्रह्मनिष्ठा पुण्यलो-
कवतामिद आश्रमिणोऽपि संभाव्यते । आश्रमनश्रमिण्यनुसारं यथावकाशं ब्रह्म-
निष्ठायाः कर्तुं सुफलत्वात् । न हि लोककायी ब्रह्म न ज्ञानोत्यादिति निषेधोऽ-
स्ति, तस्मादस्ति सर्वग्याऽऽश्रमिणो ब्रह्मनिष्ठोति प्राप्ते श्रुतः—ब्रह्मनिष्ठा नाम
सर्वव्यापारपरित्यागेनानन्याचित्ततया ब्रह्मणि समाप्तिः । नचासौ कर्मभूरे संभ-

वति कर्मानुष्ठानत्यागयोः परस्परविरोधात् । तस्मात्कर्मत्यागिन एव ब्रह्मनि-
ष्टेति । वृत्तिभेदत इति । आचारभेदतः ॥ १ ॥ २ ॥

कुटीचकम्ब संन्यस्य स्वे स्वे वेश्मनि निवृत्तः ।
शिक्षामादाय भुञ्जीत स्वधन्वूनां गृहेऽथवा ॥ ३ ॥
शिखी यज्ञोपवीतो श्पाक्षिदण्डी स्रक्मण्डलुः ।
सावित्रश्च कापायी गायत्री च जपेत्सदा ॥ ४ ॥
सर्वाङ्गोद्धूलनं कुर्याच्चिपुण्ड्रं च त्रिसंदिपु ।
शिखालङ्कारं कुर्याच्छूद्रैश्च दिने दिने ॥ ५ ॥

तत्र कुटीचकस्य वृत्तिमाह—कुटीचकश्चेति ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

बहूदक्षश्च संन्यस्य धन्वूपुत्र दिशंजितः ।
समागारं चरेद्भैक्ष्यमेकमन्नं परिवर्जयेत् ॥ ६ ॥

बहूदक्षस्य वृत्तिमाह—बहूदक्षश्चेति ॥ ६ ॥

गोवातङ्गजसंवल्लं त्रिशण्डं शिष्यमद्भुतम् ।
पात्रं जलपवित्रं च धौपीनं च कमण्डलुम् ॥ ७ ॥
आच्छादनं तथा कन्या पादुकां छत्रमद्भुतम् ।
पवित्रमग्निं सूर्यां पक्षिणमक्षसूपकम् ॥ ८ ॥

जलपवित्रं जलशोधनवस्त्रम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

योगपट्टं बहिर्वस्त्रं मृत्तनित्रीं छपाणिकाम् ।
सर्वाङ्गोद्धूलनं तद्वच्चिपुण्ड्रं चैव धारयेत् ॥ ९ ॥

मृत्तनित्रीमिति । मृत्तसंन्यते यया स्नानाद्यर्थं तां कृपाणिकां छपाणिकार-
तीक्ष्णलोदचटितां यष्टिम् ॥ ९ ॥

शिखी यज्ञोपवीतो च देवतासुधने स्तः ।

स्वाध्यायी सर्वदा याचमुन्नेत्यस्मत्तत्सः ॥ १० ॥

स्वाध्यायीति । स्वाध्याय एकोन्नेत्यमानो वाचमिस्थापस्तम्भः ॥ १० ॥

संध्याकालेषु सावित्रीं जपन्कर्म समाचरेत् ।

हंसः कमण्डलुं शिख्यं भिक्षापात्रं तथैव च ॥ ११ ॥

कन्यां कौपीनमाच्छाद्यमङ्गलसं बहिःपटम् ।

एकं तु वैणवं दण्डं धारयेन्नित्यमादरात् ॥ १२ ॥

त्रिपुण्ड्रोद्धूलनं कुर्याच्छिखलिङ्गं समर्चयेत् ।

अष्टग्रासं सकृन्नित्यमश्नीयात्सशिवं भवेत् ॥ १३ ॥

संध्याकालेषु सावित्रीजपमध्यात्मचिन्तनम् ।

तीर्थसेवां तथा कृच्छ्रे तथा चान्द्रायणादिकम् ॥ १४ ॥

इसस्य वृत्तिमाह—हंसः कमण्डलुमिति ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

कुर्वन्ग्रामैकरात्रेण न्यायेनैव समाचरेत् ।

परहंसस्त्रिदण्डं च रज्जुं गोवालनिर्मितम् ॥ १५ ॥

शिख्यं जलपवित्रं च पवित्रं च कमण्डलुम् ।

पक्षिणीमजिनं सूचीं मृत्सनित्रीं छपाणिकाम् ॥ १६ ॥

शिखां यज्ञोपवीतं च नित्यकर्म पारित्यजेत् ।

कौपीनाच्छादनं वस्त्रं कन्यां शीतनिवारिकाम् ॥ १७ ॥

योगपटं बहिर्वस्त्रं पादुकां छत्रमद्भुतम् ।

अक्षमालां च गृहीयाद्द्विणवं दण्डमवणम् ॥ १८ ॥

परमहंसस्याऽऽह—परहंसस्त्रिदण्डमिति ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

आग्निगित्यादिभिर्मन्त्रैः कुर्याद्धुलनं मुदा ।

ओमोमिति च त्रिः श्रोत्र्य परहंसस्त्रिपुण्ड्रकम् ॥ १९ ॥

ओमोमिति । अजपासहितेन मणवेन त्रिरुक्तेन त्रिपुण्ड्रे कुर्यात् ॥ १९ ॥

मृत्पात्रं कांस्यपात्रं वा दारुपात्रं च वैणवम् ।

पाणिपात्रं च गृहीयादाचम्यैव तथोदरम् ॥ २० ॥

इयोपादेयविभागविवर्तणौ प्रथमं साधारण्येन संभवत्पात्रनातमुदिशति—

मृत्पात्रमिति । एतन्नालानुपात्रस्याप्युपलक्षणम् । ‘मृत्पात्रमलानुपात्रं दारुपात्रं वा’ इत्यारुणिश्रुतेः । उद्दिष्टमध्य उपादेयमाह—दारुपात्रमिति । एतच्च कारय-
म्यतिरिक्तस्योक्तस्योपलक्षणम् । उपादेयमन्यदापि समुच्चिनोति—तथोदर-
मिति ॥ २० ॥

बहूदकानां हंसानां पाणिपात्रं तथोदरम् ।

कांस्यपात्रं न विध्युक्तं मृत्पात्रमिति हि श्रुतिः ॥ २१ ॥

माधूकरमथैकाग्रं परहंसः समाचरेत् ।

नात्यश्रतस्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्रतः ॥ २२ ॥

तस्मायोगानुगुण्येन भुञ्जीत परहंसकः ।

अभिशास्तं समुत्सृज्य सार्ववर्णिकमाचरेत् ॥ २३ ॥

उत्तरोत्तरलाभे तु पूर्वं पूर्वं परित्यजेत् ।

गुरुशुश्रूषया नित्यमात्मज्ञानं समभ्यसेत् ॥ २४ ॥

एतथ न केवलं परमहंसानामेवेत्याह—बहूदकानामिति । पात्रान्तरमपि समुच्चिनोति—पाणिपात्रमिति । यथोदरं तथा पाणिपात्रं चैत्यर्थः । तथा-
चाऽऽरुणिश्रुतिः—‘पाणिपात्रमुदरपात्रं च’ इति । उपादेयमभिधाय हेयमाह—
कांस्यपात्रं नेति । मृत्पात्रमिति हि श्रुतिरिति यथोद्गीरितारुणिश्रुतिः ॥ २१ ॥
॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

ज्ञानं शौचमभिध्यानं सत्यानृतविवर्जनम् ।

कामक्रोधपरित्यागं हर्षरोषविवर्जनम् ॥ २५ ॥

सत्यानृतविवर्जनमपि । असत्यवत्सत्यमपि व्यवहारं शयनं विवर्जयेत् ।
विषैकाग्रपरिरोषादित्यर्थः । भूयते हि—‘तमेवेकं जौनय आत्मनमन्या वाचो
विमुक्षय’ इति । स्मर्यते च—

“त्यज धर्ममधर्मं च उभे सत्यानृते त्यज ।

उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तं त्यज” ।

इति ॥ २५ ॥

लोभमोहपरित्यागं दम्भदार्ढ्यवर्जनम् ।

चातुर्मास्यं च सर्वेषां वदन्ति ब्रह्मणादिनः ॥ २६ ॥

चातुर्मास्यमिति । वर्षात्स्वेकत्र यासं चत्वारो मासाश्चातुर्मास्यम् । तद्विद्यार्थे
श्रुतिः । 'चतुर्वर्णादिभ्यः र्वार्थे' इति ध्यञ् ॥ २६ ॥

कुटीचकाश्च हंसाश्च तथैव च बहूदकाः ।

सावित्रीमात्रसंपन्ना भवेयुर्मोक्षकारणात् ॥ २७ ॥

सर्वेषां चतुर्विधानां यतीनां परमहंसव्यतिरिक्तस्य प्रधाने जप्यमाह—कुटी-
चका इति । मोक्षं प्रयोजनदृष्टिं सावित्र्यैव तत्त्वमनुसंधयुरित्यर्थः ॥ २७ ॥

प्रणवायास्त्रयो वेदाः प्रणवे पर्यवस्थिताः ।

तस्मात्प्रणवमेवैकं परहंसः सदा जपेत् ॥ २८ ॥

परमहंसस्य प्रणवैकनिष्ठता विवक्षुः प्रणवस्योत्कृष्टतामाह—प्रणवोऽयं इति ।
ओमिति ब्राह्मणः प्रवक्ष्यन्माह “ ब्रह्मोपासमानोति ” “ ब्रह्मैवोपासमोति ” इति
श्रुतेः । प्रणवे पर्यवस्थिता इति । प्रणवस्य वेदन्यसारत्वात्तत्प्रातिनिधित्वम् ।
तथातर्ह्येव श्रूयते छान्दोग्योपनिषदि बह्वचब्राह्मणे च । लोकत्रेववेदव्याहृत्यस्त-
न्यसारत्वं प्रणवस्य । तैत्तिरीयोपनिषदि च ब्रह्मयज्ञप्रकरणे “ ओमिति प्रपद्यत
एतद्वै यजुस्तर्पा विद्यां मति ” इति ॥ २८ ॥

संध्याकालेषु शुद्धात्मा प्रणवेन समाहितः ।

षट्प्राणायामकं कुर्याज्जपेदष्टोत्तरं शतम् ॥ २९ ॥

विविक्तवेशमाश्रित्य सुखासीनः समाहितः ।

यथाशक्ति समाविस्थो भवेत्सन्प्रासिनां वरः ॥ ३० ॥

पठिति । पण्णा प्राणायामानां समाहारः षट्प्राणायामम् । 'प्राज्ञादिभ्यः
मतिपेधः' इति न ङीप् । स्वार्थे कप्रत्ययः ॥ २९ ॥ ३० ॥

क्रमाद्वाऽक्रमतो विद्वानुत्तमां वृत्तिमाश्रयेत् ।

उत्तमां वृत्तिमपन्नो न नीचां वृत्तिमाश्रयेत् ॥ ३१ ॥

क्रमादिति । “ ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेद्दृष्ट्वाद्ग्री भूत्वा मन्त्रेत् ” इति

जाबोलश्रुतिः । अक्रमतो वेति । “यदि वेतरया ब्रह्मचर्यादेव प्रवजेद्गृहाद्वा ”
इति तत्रैव ॥ ३१ ॥

उचमां वृत्तिमाश्रित्य नीचां वृत्तिं समाश्रितः ।

आरूढपतितो ज्ञेयः सर्वधर्मवहिष्कृतः ॥ ३२ ॥

प्रव्रजन्तं द्विजं दृष्ट्वा स्थानाच्चलति भास्करः ।

एष मे मण्डलं भित्त्वा नल्लोकं गमिष्यति ॥ ३३ ॥

रूपं तु द्विविधं श्रेष्ठं चरं वाऽचरमेव च ।

चरं संन्यासिनां रूपमचरं मृन्मयादिकम् ॥ ३४ ॥

यस्याऽऽश्रमे यतिर्नित्यं वर्तते मुनिसत्तम ।

न तस्य दुर्लभं किञ्चिन्निपु लोकेषु विद्यते ॥ ३५ ॥

तुर्वृत्तो वा सुवृत्तो वा मूर्खो वा पण्डितोऽपि वा ।

वेपमात्रेण संन्यासी पूज्यः सर्वेश्वरो यथा ॥ ३६ ॥

ब्रह्मचर्याश्रमस्थानां ब्रह्मा देवः प्रकीर्तितः ।

गृहस्थानां च सर्वे स्युर्गतीनां तु महेश्वरः ॥ ३७ ॥

वानप्रस्थाश्रमस्थानामादित्यो देवता मता ।

तस्मात्सर्वेषु कालेषु पूज्यः संन्यासिनां हरः ॥ ३८ ॥

भुक्ते न दहनं कार्यं परहंसस्य सर्वदा ।

कर्तव्यं सननं तस्य नाशीचं नोदकक्रिया ॥ ३९ ॥

॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

अश्वत्स्थस्थापनं कार्यं तद्देशेऽध्वर्युणा मुने ।

अश्वत्ये स्थापिते तेन स्थापितो हि महेश्वरः ॥ ४० ॥

दर्शनात्स्पर्शनात्तस्य सर्वं नश्यति पातकम् ।

अन्येषामपि भिक्षूणां सननं पूर्वमाचरेत् ॥ ४१ ॥

पश्चाद्गुही यथाशास्त्रं कुर्यादहनमुत्तमम् ।

अश्वमेधफलं तस्य स्नानमात्राद्विशुद्धता ॥ ४२ ॥

सर्वमुक्तं समासेन तव शिष्यस्य धीमतः ।

तस्मादेतद्विजानीहि वेदान्तार्थप्रकाशनम् ॥ ४३ ॥

इति श्रीसूतसंहितायां ज्ञानयोगखण्डे संन्यासविधि-

निरूपणं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अश्वत्ये रथापित इति । तेनाश्वर्युणा । तत्राश्वत्यस्य स्थापनमात्रेणाश्विलिङ्गस्थापनेन यत्फलं तद्विध्यत इत्यर्थः । तस्य प्रकृतस्य तस्मिन्स्थाप्यापितस्याश्वत्यस्य महेश्वरस्य वा दर्शनस्पर्शनाभ्यां सर्वपातकनाश इत्यर्थः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां ज्ञानयोगखण्डे संन्यासविधि-
रूपणं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

(अथ सप्तमोऽध्यायः)

ईश्वर उवाच-

अथातः संप्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्तं समासतः ।

दोषाणामपनुत्पत्तये सर्वभूतानुकम्पया ॥ १ ॥

नित्यधर्माभिधानानन्तरं नैमित्तिकधर्माभिधानायाध्यायान्तरमारभ्यते-
अथात इति । यत् उक्तस्य विधिनिषेधात्मकस्य नित्यस्य धर्मस्य प्रमादादिना
व्यतिक्रमे तन्निमित्तप्रायश्चित्तापेक्षाऽती नित्यानन्तरं तदुच्यत इत्यर्थः ॥ १ ॥

ब्रह्महा मद्यपः स्तेनस्तथैव गुरुतल्पगः ।

एते वेदाविदां श्रेष्ठा महापातकिनः स्मृताः ॥ २ ॥

अपनोदनीयान्प्रधानदोषाननुक्रामति-ब्रह्महेति । तथाच चन्द्रोग्योपनिषदि
“स्तेनो हिरण्यस्य गुरां पित्रश्च गुरोर्मतल्पमावसन्ब्रह्महा जेते पतन्ति चत्वारः
पञ्चमथाऽऽचरंस्तेः” इति ॥ २ ॥

एभिः सह वसेयस्तु संवत्सरमसावपि ।

ब्रह्महा निर्जनेऽण्ये कुटीं कृत्वा वसेन्नरः ॥ ३ ॥

द्वादशाब्दानि संतप्तः सर्वदा विजितेन्द्रियः ।

भिक्षामाहृत्य भुञ्जीत स्वदोषं रूपापेयन्नृणाम् ॥ ४ ॥

वसेदिति वचनात्सहवासादिनैव संवत्सरात्पातित्यर्थः । याजनाध्यापनयौ-
भसंपन्थैस्तु सद्यः पातित्यम् । यदाह याज्ञवल्क्यः—

“संवत्सरेण पतति पतितेन सहऽऽचरन् ।

याजनाध्यापनाथौनोऽत्र तु पानाशनादितः” ॥ इति ॥

उक्तनिमित्तानां पुरुषक्रमेण प्रायश्चित्तान्याह—ब्रह्महा निर्जने इत्यादि
॥ ३ ॥ भुञ्जीतेति ॥ ४ ॥

शाकमूलफलाग्नी वा कृत्वा शवशिरोध्वजम् ।

संपूर्णे द्वादशे वर्षे ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥ ५ ॥

अकामकृतदोषस्य प्रायश्चित्तमिदं मुने ।

कामतश्चेन्मुनिश्रेष्ठ प्राणान्तिकमुदीरितम् ॥ ६ ॥

अथवा मुनिशार्दूल पापशुद्ध्यर्थमात्मनः ।

ग्रामादनलमाहृत्य प्रविशेत्परितापतः ॥ ७ ॥

पश्चादनशनो भूत्वा धर्मयुद्धेऽथ वाऽनले ।

अप्सु वा मुनिशार्दूल महाप्रस्थानकेऽपि वा ॥ ८ ॥

ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा सम्पदप्राणान्परित्यजेत् ।

सुरापानादिदोषोऽपि नश्यत्पेतेन सुव्रत ॥ ९ ॥

अग्निवर्णां सुगं तप्तां प्राणविच्छेदनक्षमाम् ।

पीत्वा नष्टशरीरस्तु सुरापानात्यमुच्यते ॥ १० ॥

गोमूत्रं वा घृतं तोयं गोशलद्रुसमेव वा ।

अतितप्तं पिबेत्तेन मृतो मुच्येत दोषतः ॥ ११ ॥

१ घ. क. “वसेन्नु” । २ घ. “य । वज” । ३ घ. ट. “नकोविर्भ” । ४ ख. “नाध्वज-
माश्रावणात्” । ५ घ. ट. “न” । ६ घ. “नाम्नरे” । ७ क. “तानि” । ८ घ.
“रपे ते” ।

सुवर्णस्योपकृतसशाद्राजानमभिगम्य तु ।

स्वकर्म रूपापयन्मूयान्मां भवाननुशास्त्विति ॥ १२ ॥

आयसं मुनलं तीक्ष्णं गृहीत्वा स्वसमेव तु ।

हन्यात्सकृन्मयोगेण राजा तं पुरुषाधमम् ॥ १३ ॥

एवाशिरोध्वजमिति । स्मर्यते हि—

‘शिरःकपालौ ध्वजवान्भिष्टादौ कर्म चोदयन्’ इति ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

मुच्यते स्तेयदोषेण नास्ति राज्ञोऽपि पातकम् ।

॥ अयगूहेस्त्रियं तप्तमग्रस्त्य निर्मितांजरः ॥ १४ ॥

स्वयं वा शिश्रुवृणःपुनराख्याऽऽधाय चाञ्जली ।

दक्षिणां दिशमागच्छेद्याचत्प्राणविमोचनम् ॥ १५ ॥

अयगूहेदिति । आश्रुपेत् ॥ १४ ॥ १५ ॥

॥ अनेन विधिना युक्तो मुच्यते गुरुतरुपगः ।

तप्तकृच्छ्रं चरेत्तप्तः संवत्समतन्वितः ॥ १६ ॥

महापातकिनां नृणां संसर्गात्स विमुच्यते ।

मातरं मातृसदृशीं भ्राग्भिनेयीं तथैव च ॥ १७ ॥

तप्तकृच्छ्रमिति । तप्तकृच्छ्रलक्षणमुक्तं यथेन—

‘अयहमुष्णं पिबेदन्मस्त्यहमुष्णं पयः पिबेत् ।

‘अयहमुष्णं पिबेत्सर्पिर्वायुमक्षः परं अयहम् ॥

तप्तकृच्छ्रं विजानीयाच्छीते शक्तिमुदाहृतम्’ इति ।

अन्मःप्रभृतीनां परिमाणमुक्तं पञ्चाशरेण—

‘पटपलं तु पिबेदन्मस्त्रिपलं तु पयः पिबेत् ।

पलमेकं पिबेत्सर्पिस्ताप्तकृच्छ्रं विधायते’ इति ॥ १६ ॥ १७ ॥

मातृप्वसारमारुह्य कुर्वीत कृच्छ्रानि कृच्छ्रकैः ।

चान्द्रायणं च कुर्वीत तत्पञ्चविनिवृत्तये ॥ १८ ॥

कृच्छ्रातिकृच्छ्रं ताविति । द्विसदृशं कृच्छ्रानि कृच्छ्रकैः कुर्यात् । तप्तकृच्छ्रमुक्तं
यागपन्थेन—

‘कृच्छ्रातिकृच्छ्रः पयसा दिवसानेकविंशतिम्’ इति ।

एकमक्तनक्तान्याचितादिवसेषु यो भोजनकालस्तस्मिन्नेव काले षेवलमुद-
केन वा वर्तनं कृच्छ्रातिकृच्छ्रो भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

स्वप्नारं मुनिशार्दूलं गत्वा दुहितरं तु वा ।

कृच्छ्रं सांतपनं कुर्यादोषशुद्धचर्यमात्मनः ॥ १९ ॥

कृच्छ्रं सांतपनमिति । तल्लक्षणमाह याज्ञवल्क्यः—

“गोमूत्रं गोमयं सारं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।

एकरारं चोषयसेत्कृच्छ्रं सांतपनं भवेत्” इति ॥ १९ ॥

भ्रातृभार्याभिगमने चान्द्रायणचतुष्टयम् ।

चरेत्पापविशुद्धचर्यं संतप्नो ब्राह्मणोत्तमः ॥ २० ॥

पैतृष्यसंयोगमने भ्रातृलाडुत्थितां स्त्रियम् ।

चान्द्रायणं चरेदेकं कामतोऽकामतोऽपि वा ॥ २१ ॥

अवशिष्टासु सर्वासु द्विजस्त्रीषु महामुने ।

गत्वा कृच्छ्रं चरेत्तप्तमेकं तद्दोषशान्तये ॥ २२ ॥

क्षत्रियाणां च वैश्यानां स्त्रीषु गत्वा द्विजश्चरेत् ।

कृच्छ्रमग्न्यासु बहुशो गत्वा कृच्छ्रं चरेद्द्विजः ॥ २३ ॥

ब्रह्मचारी स्त्रियं गत्वा कामतो मुनिसत्तम ।

संवत्सरं चरेद्भिक्षां दत्त्वा गर्दभजिनम् ॥ २४ ॥

स्यन्नापकीर्णं कुर्वन्स्नात्वा त्रिषद्वर्षं पुनः ।

तस्मात्पाशात्मुच्येत षण्मासा कामवर्जितः ॥ २५ ॥

अधिकार्यपरित्यागे रेतोत्सर्गे समाहितः ।

स्नात्वा प्रणयसंयुक्ता व्याहृतीश्च तथैव च ॥ २६ ॥

सावित्रीं रुशिरां मीनीं जपेद्युतमादरात् ।

यतीनाभिन्दिषोत्सर्गे स्नात्वा शुद्धः समाहितः ॥ २७ ॥

प्रणवं परमात्मानं जपेद्युतमादरात् ।

द्विजसौगमने भिक्षुरवकीर्णिव्रतं चरेत् ॥ २८ ॥

अन्यासु बुद्धिपूर्वं चेत्तमकृच्छ्रं समाचरेत् ।

हत्वा वैश्यं च राजानं ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ॥ २९ ॥

क्रमान्मासत्रयं पूर्वं पाण्मासिकमनन्तरम् ।

ब्राह्मणस्तु विमुच्येत शूद्रं हत्वाऽर्घ्यमासतः ॥ ३० ॥

विहिताकरणे तद्वत्प्रतिपिच्छातिसेवने ।

वेदविष्ठावने चैव गुरुद्रोहेऽन्यकर्मणि ॥ ३१ ॥

तप्तकृच्छ्रं चरेत्तेन मुच्यते सर्वदोषतः ।

अथ वा सर्वपापानां विशुद्धयर्थं समाहितः ॥ ३२ ॥

कुर्वन्शुश्रूषणं नित्यं वेदान्तज्ञानभाषिणाम् ।

श्रद्धाविनयसंयुक्तः शान्तिदान्त्यादिसंयुतः ॥ ३३ ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

यावज्ज्ञानोदयं तावद्वेदान्तार्थं निरूपयेत् ।

नास्ति ज्ञानात्परं किञ्चित्पापकान्तारवाहकम् ॥ ३४ ॥

मासमात्राद्विनश्यन्ति क्षुद्रपापानि सुव्रत ।

पण्मासश्रवणात्सर्वं नश्यत्येवोपपातकम् ॥ ३५ ॥

महापातकसंघाश्च नित्यं वेदान्तसेवनात् ।

नश्यन्ति यत्सरात्सर्वे सत्यमुक्तं बृहस्पते ॥ ३६ ॥

नास्ति ज्ञानादिति । उक्तं गीतासु—

“यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माग्निं भस्मसात्कुरुते तथा” ॥ इति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

यः श्रद्धया युतो नित्यं वेदान्तज्ञानमाभ्यसेत् ।

तस्य संसारविच्छित्तिः श्रवणादिति हि श्रुतिः ॥ ३७ ॥

यः श्रद्धयेति । श्रवणाच्छब्दशक्तितात्पर्याविधारणन्यायानुसंधानमुखेन
वेदान्तज्ञानमभ्यसेत् । तस्य संसारविच्छिन्नचित्यस्मिन्नर्थे श्रुतिरस्तीत्यर्थः ।
सा धेयम्—

“वेदान्तविज्ञानमुनिश्रितार्याः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः ।

ते ब्रह्मलोके तु परान्तिकाले परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे” इति ॥३७॥

एवमभ्यसतस्तस्य यदि विप्रोऽभिजायते ।

सर्वलोकान्क्रमाद्भुक्त्वा भूमौ विप्रोऽभिजायते ॥ ३८ ॥

एवमभ्यसत इति । अर्जुनं प्रति भगवतोक्तम्—

“प्राप्य पुण्यकृताह्लोकानुपित्वा शान्धतीः समाः ।

शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते” इति ॥ ३८ ॥

सर्वलक्षणसंपन्नः शान्तः सत्यपरायणः ।

पुनश्च पूर्यसावेन विद्वांसं पर्युपासते ॥ ३९ ॥

नश्चेति ।

‘पूर्वाभ्यासेन तेनैव हियते द्रव्योऽपि सः’ इति ।

पर्युपासते । पर्युपास्ते । शपो लुगभावदछान्दसः ॥ ३९ ॥

तत्संपर्कात्स्वमात्मानमपरोक्षीकृतो मुनिः ।

स्वमादिषु विमुच्येत स्वसंसारमहोदधेः ॥ ४० ॥

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन स्वमुक्त्यर्थं बृहस्पते ।

सर्वदा सः मुत्सृज्य वेदान्तश्रवणं कुरु ॥ ४१ ॥

इति श्रीसूतसंहितायां ज्ञानयोगखण्डे प्रायश्चित्तवि-

धिधिनिरूपणं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अपरोक्षीकृत इति । संपदादित्वाद्भावे कृष् । आत्मानं प्रति यदपरोक्षीक-
रणं तस्मादित्यर्थः ॥ ४० ॥ ४१ ॥

इति श्रीसूतसंहितायात्पर्यटीपिकायां ज्ञानयोगखण्डे प्रायश्चित्त-

विधिधिनिरूपणं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

(अथाष्टमोऽध्यायः)

ईश्वर उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि दानधर्मफलं मुने ।

सर्वेषामेव दानानां विद्यादानं परं स्मृतम् ॥ १ ॥

विद्यया प्राणिनां मुक्तिस्तस्माच्चदानमुत्तमम् ।

भूमिदानं च गोदानमर्थदानं तथैव च । ॥ २ ॥

कन्यादानं च मुख्यं स्यादन्नदानं तथैव च ।

धनधान्यसमृद्धां यो भूमिं दद्याद्द्विजाय सः ॥ ३ ॥

इह लोके सुखी भूत्वा प्रेत्य चाऽऽनन्त्यमश्नुते ।

अरत्निमात्रां वा भूमिं दद्याद्ब्रह्मविदे नरः ॥ ४ ॥

उक्तमायधितैः परिहृतप्रतिबन्धकपापजालस्य पुरुषस्य यैर्यैर्दानैर्धर्मैश्च यानि यानि फलानि प्राप्यन्ते तानि तानि वक्तुं प्रतिजानीते—अथात इति । यतः प्रतिबन्धकापगमे सत्थेव साधनं स्वकार्ये समर्थमतः प्रायश्चित्तानन्तरमित्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

सर्वपापविनिर्मुक्तः संसारभक्तियर्तवः ।

विनीतायोपसन्नाय विप्राय श्रद्धया युतः ॥ ५ ॥

यो दद्याद्विदिर्कीं विद्यां न स भूयोऽभिजायते ।

यतये श्रद्धया नित्यमन्नं दद्याद्यथावलम् ॥ ६ ॥

ब्रह्मलोकमवाप्नोति न पुनर्जायते भुवि ।

मठं वा यतये दद्यान्न स भूयोऽभिजायते ॥ ७ ॥

विनीतायोपसन्नायेति । श्रूयते हि—

“तत्स्यै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक्प्रशान्तचित्ताय शैमान्विताय ।

येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं श्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्” इति ॥

विमायेति श्रेयार्थिकोपलक्षणम् । विद्याग्रहणाधिकारविभागो हि गतरत्नद-
सप्तमाध्याये “निवृत्तिपर्यनिष्ठस्तु ब्राह्मणः” इत्यश्रोपपर्यन्त इति ॥५॥६॥७॥

१ क. “एवादानपुत्रपुत्रम् । २ स. “लेः द” । ३ ग. क. “पक्ष्म” । ४ क. दृष्टवि

लाय । ५, सन्निताद ।

अमावास्यां मुनिश्रेष्ठ ब्राह्मणायानसूयवे ।
 अन्नं दयान्महादेवं समुद्दिश्य समाहितः ॥ ८ ॥
 सोऽक्षयं फलमाप्नोति महादेवसमो भवेत् ।
 यस्तु कृष्णचतुर्दश्यां श्रद्धाभक्तिसमान्वितः ॥ ९ ॥
 आराधयेद्द्विजमुखे महादेवं स मुच्यते ।
 त्रयोदश्यां तथा स्नात्वा ब्राह्मणं भोजयेन्मुदा ॥ १० ॥
 ब्रह्मलोकमवाप्नोति ब्रह्मणा सह मुच्यते ।
 द्वादश्यां तु द्विजः स्नात्वा विष्णुमुद्दिश्य भक्तितः ॥ ११ ॥
 ब्राह्मणाय विनीताय दद्यादन्नं समाहितः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं स गच्छति ॥ १२ ॥

तिथिवैवताविशेषेणामदानकैलान्याह—अमावास्यामित्यादिना । अमावा-
 स्यायाम् । “कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे” इति द्वितीया ॥८॥९॥१०॥११॥१२॥

एकादश्यामुषोष्यैव द्वादश्यां पक्षयोरपि ।
 वासुदेवं समुद्दिश्य ब्राह्मणान्भोजयेन्नरः ॥ १३ ॥
 सप्तजन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ।
 दशम्पाभिन्द्रमुद्दिश्य यो दद्याद्ब्राह्मणे शुची ॥ १४ ॥
 अन्नं वा तण्डुलं वाऽपि स देवेन्द्रमवाप्नुयात् ।
 नवम्पां धर्मराजानमुद्दिश्य ब्राह्मणे शुची ॥ १५ ॥
 अन्नं दद्यायथाशक्ति धर्मराजः प्रसीदति ।
 अष्टम्पां शंकरं पूज्य ब्राह्मणं भोजयेन्नरः ॥ १६ ॥
 सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवसंयुज्यमाप्नुयात् ।
 सप्तम्पां चन्द्रमुद्दिश्य ब्राह्मणान्भोजयेद्द्विजः ॥ १७ ॥

चन्द्रलोकमवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ।

पष्ठचामादित्यमुद्दिश्य ब्राह्मर्गो नृव भोजयेत् ॥ १८ ॥

सूर्यलोकमवाप्नोति सुखमक्षय्यमश्नुते ।

पञ्चम्यां पार्वतीं विप्रानुद्दिश्यान्नेन भोजयेत् ॥ १९ ॥

सर्वपापविनिर्मुक्तः सम्यग्ज्ञानमवाप्नुयात् ।

चतुर्थ्यां ब्राह्मणाञ्शुद्धाह्णैर्क्षीमुद्दिश्य भोजयेत् ॥ २० ॥

दारिद्र्यं सकलं त्यक्त्वा महान्दक्षीमवाप्नुयात् ।

तृतीयायां द्विजः स्नात्वा ब्राह्मणान्भोजयेत्सकृत् ॥ २१ ॥

तस्य ब्रह्मा हरिश्चापि महादेवो यशो भवेत् ।

द्वितीयायां विशुद्धायां ब्राह्मणान्भोजयेन्नरः ॥ २२ ॥

तस्य वाचि सदा वेदा नृत्त्यन्ति स्म महामुने ।

सर्वपापविनिर्मुक्तः सम्यग्ज्ञानमवाप्नुयात् ॥ २३ ॥

प्रथमायां पवित्रायां परब्रह्मार्पणं द्विजः ।

यो ब्राह्मणमुखे कुर्याच्छ्रद्धाभक्तिसमन्वितः ॥ २४ ॥

पक्षयोरपीति । यत्तु 'शुक्रमिव सदा गृही' इति तद्गुह्योऽपि शुक्लां शुद्धां कामालुपहतामिति हि व्याचक्षते । यदाहुः—

“सकामानां गृहरथानां काम्यव्रतनिषेधनात्” इति ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

१६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

स सर्वसमतोभेत्य ब्रह्माप्येति सनातनम् ।

ब्राह्मणाय मुदा दद्याच्छुक्लां गामुत्तमां नरः ॥ २५ ॥

सर्वपापविनिर्मुक्तः साक्षाद्ब्रह्म स गच्छति ।

यो दद्यात्कन्यकां शुद्धां ब्राह्मणाय विभूषिताम् ॥

सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवलोकं स गच्छति ॥ २६ ॥

येन केन प्रकारेण यं यं देवं समर्चयेत् ।

तं तं देवं समामोति नात्र कार्या विचारणा ॥ २७ ॥

स सर्वसमतामिति ।

“ सुहृन्मित्रार्युदासीनपथ्यस्यद्वेध्यवन्धुषु ।

साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥

निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ”

इति गीतासु ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

यं यं कामयते लोकं तं तमुद्दिश्य भक्तिमान् ॥

आत्मज्ञं ह्यर्चयेन्नित्यमात्मज्ञमिति हि श्रुतिः ॥ २८ ॥

आत्मज्ञमिति हि श्रुतिरिति । गुणद्वकोपनिषदि—

“ यं यं लोकं मनसा संविधाति विशुद्धसत्त्वः कामयते यांश्च कामान् । तं
लोकं जायते तांश्च कामांस्तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेद्भूतिरामः ” इति ॥ २८ ॥

क्रिमिकीटपतङ्गेभ्यः श्रेष्ठाः पञ्चादयस्तथा ॥

पञ्चादिभ्यो नराः श्रेष्ठा नरेभ्यो ब्राह्मणास्तथा ॥ २९ ॥

ब्राह्मणेभ्योऽथ विद्वांसो विद्वत्सु कृतबुद्धयः ।

कृतबुद्धिषु कर्तारस्तेभ्यः संन्यासिनो वराः ॥ ३० ॥

तेषां कुडीचकाः श्रेष्ठा बहूदकसमाश्रिताः ।

बहूदकाद्वरो हंसो हंसात्परमहंसकः ॥ ३१ ॥

परहंसादपि श्रेयानात्मविज्ञास्त्यतोऽधिकः ।

तस्मादात्माविदः पूज्याः सर्वदा सर्वजन्तुभिः ॥ ३२ ॥

तस्मादात्मविदः पूज्या इति यदुक्तं तत्र हेतुत्वेनाऽऽत्मविद्यायाः सर्वतः
भावास्त्यमाह—क्रिमिकीटेत्यादिना ।

मनुरप्याह—

“ मृतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनो बुद्धिर्जीविनः ।

शुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठा नरेषु ब्राह्मणास्तथा ॥

ब्राह्मणेषु च विद्वांसो विद्वत्सु कृतबुद्धयः । १

कृतबुद्धिषु कर्तारः कर्तृषु प्रथमादिनः ॥

ब्रह्माविदभ्यः परं किञ्चिद् भूतं न भविष्यति ” ॥

॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

ब्रह्मवर्चसकामस्तु ब्रह्माणं पूजयेन्नरः ।

॥ आरोग्यकाम आदित्यं बलकामः समीरणम् ॥ ३३ ॥

कीर्तिकामोऽनलं तद्वन्भेषाकामः सरस्वतीम् ।

ज्ञानकामो महोदेवं सिद्धिकामो विनायकम् ॥ ३४ ॥

भोगकामस्तु शशिनं मोक्षकामस्तु शंकरम् ।

॥ वैराग्यकामो विद्वांसं पुष्टिकामः गचीपतिम् ॥ ३५ ॥ १

तिथिभेदेन देवताभेदाः प्रायुक्ताः । कामनाभेदेन तानाह—ब्रह्मवर्चसकाम
इत्यादिना ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

व्रतान्माचरतः श्रद्धाभक्तिभ्यां संयतः शुचिः ।

क्षीयन्ते पापकर्माणि क्षीयन्तेऽस्येति हि श्रुतिः ॥ ३६ ॥

ज्योतिष्टोमादिकं कर्म यः कुर्याद्विधिपूर्वकम् ।

स श्रेयस्यमवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥ ३७ ॥

यः श्रद्धया युतो नित्यं शतरुद्रियमभ्यसेत् ।

अग्निदाहान्पुरापानादकृत्याचरणान्तया ॥ ३८ ॥

क्षीयन्तेऽस्येति हि श्रुतिरिति । कठबल्लीषु हि श्रूयते—

“ भिद्यते हृदयग्रन्थिच्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ॥

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ”

इति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

मुच्यते ब्रह्महत्याया इति कैवल्यशास्त्रिनः ।

शतशाखागतं साक्षाच्छतरुद्रियैर्मुत्तमम् ॥ ३९ ॥

कैवल्यशास्त्रिन इति । श्रूयते हि कैवल्योपनिषद्भिः—“ यः शतरुद्रियमधीते
सोऽग्निपूतो भवति, पुरापानात्पूतो भवति, ब्रह्महत्यायाः पूतो भवति, कृत्या-
कृत्यात्पूतो भवति ” इति । साक्षात्पत्यसम्भूता याः शतसंख्याका अप्यसुशाखा-
स्तान् सारान् गतमित्यर्थः । शतरुद्रा देवता अस्येत्यर्थं ‘ शतरुद्रादप्यथ ’

इति यः । शतं सहस्रमित्यपरिमितपर्यायाः 'सहस्राणि सहस्रशो ये रुद्रा
अभिभूम्याम्' इति हि श्रूयते ॥ ३९ ॥

तस्मात्तज्जपमात्रेण सर्वपापात्प्रमुच्यते ।

चमकं च जपेद्विद्वान्सर्वपापप्रशान्तये ॥ ४० ॥

चमकं चेति । वसोर्धारांश्च 'अद्वाविष्णुः सजोपसे' इत्यादिकम् ॥ ४० ॥

सहस्रशीर्षासृक्तं च शिवसंकल्पमेव च ।

जपेत्पञ्चाक्षरं चैव सतारं तारणक्षमम् ॥ ४१ ॥

त्रिःसप्तकुलमुद्धृत्य शिष्यलोके महीयते ।

तत्र नानाविधान्भोगान्मुक्त्या कर्मपरिक्षयात् ॥ ४२ ॥

शिवसंकल्पम् । 'येनेदं भूतं ह्वयनं भविष्यत्' इत्यादिकम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

भूलोके जायते पुण्यं पापं वा कुरुते पुनः ।

यावज्ज्ञानोदयं तावज्जायते म्रियतेऽपि च ॥ ४३ ॥

यावज्ज्ञानोदयमिति । ज्ञानमुदेति यस्मिन्दिने तज्ज्ञानोदयं तथापदापाति

तावदित्यर्थः ॥ ४३ ॥

अमुत्वे सुखमारोप्य विषयेऽज्ञानतो नरः ।

करोति सकलं कर्म तत्फलं चावशोऽश्नुते ॥ ४४ ॥

अहो मायायुतो लोकः स्वात्मानन्दमहोदधिम् ।

पिहाय विवशः क्षुब्धे रमते किं वदामि तम् ॥ ४५ ॥

तस्मान्मायामयं भोगमसारमखिलं नरः ।

विहाय विमलं नित्यमात्मानन्दं समाश्रयेत् ॥ ४६ ॥

सर्वसंगहरूपेण सत्त्वेहं सम्पगीरितम् ।

तस्मान्त्वं सकलं त्यक्त्वा स्वात्मानन्दे कुरु श्रमम् ॥ ४७ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां ज्ञानयोगस्तण्डे

दानधर्मफलकथनं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अज्ञानत इत्यारंभे हेतुः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितानात्पर्यवर्दीविकायां ज्ञानयोगस्तण्डे दान-

धर्मफलकथनं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

(अथ नवमोऽध्यायः)

ईश्वर उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि पापकर्मफलं मुने ।

खरोमूसूकराणाविभजाश्वमृगपक्षिणाम् ॥ १ ॥

चण्डालपुल्कसत्वं च प्राप्नोति ब्रह्महा क्रमात् ।

दस्यूनां विड्भुजां योनिं पक्षिणां च तथैव च ॥ २ ॥

क्रिमिकीटपतङ्गानां सुरापः प्राप्नुयादद्विजः ।

राक्षसानां पिशाचानां चोरो याति सहस्रशः ॥ ३ ॥

कव्याददंष्ट्रिणां योनिं तृणादीनां तथैव च ।

कूरकर्मरतानां च प्राप्नोति गुरुतल्पगः ॥ ४ ॥

ब्राह्मणस्य धनं क्षेत्रमपहत्य नराधमः ।

बह्वराक्षसतां याति शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ५ ॥

स्वर्गापवर्गसाधने विहिते धर्मज्ञाने उपादानायाभिधाय हानाय निषिद्धं
कर्माभिधातुं प्रतिजानीते—अथात इति । यतो हि विहितकारिणामपि निषि-
द्धापरित्यागे नरकः । अतो विहिताभिधानानन्तरं हानाय निषिद्धमुच्यते
इत्यर्थः । बहुतरुनरकोपमोगानन्तरं शेषेण खरोमूरादिजन्मप्राप्तिः ॥ १ ॥ २ ॥
३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

धान्यचोरो भवेदाखुर्जलं हत्वा पुषो भवेत् ।

कांस्यं हत्वा भवेद्धंसः श्वा रसं नकुलो घृतम् ॥ ६ ॥

पयः काको भवेन्मांसं हत्वा गृध्रो भवेत्तथा ।

चक्रवाकस्तु लवणं बकस्तेलापहारतः ॥ ७ ॥

पुष इति । पुषो मण्डूकः । पचात्र च ॥ ६ ॥ ७ ॥

कौशेयं तिसिरिः क्षीमं हत्वा दर्दुरसंज्ञकः ।

पत्रशाकापहारेण बार्हिणः स्युर्नराधमाः ॥ ८ ॥

श्वोऽन्नं हत्वा भवेत्पुण्यं मर्कटः स्थाचथैव च ।

यानापहरणादुष्टः पशुं हत्वा भवेद्भुजः ॥ ९ ॥

दर्दुरो भेकः ॥ ८ ॥ ९ ॥

शवभक्षणतो राजा वैश्यः पूयाशनो भवेत् ।

श्वेनाशनो भवेच्छूद्रो जलूको रक्तपो भवेत् ॥ १० ॥

शवभक्षणतो राजेति । योहि राजा न्यायेन म्रणाः परिपालयति स ब्राह्मणादनन्तरं म्रस्यते । स्मर्यते हि—

‘ श्रेयान्प्रतिग्रहो राज्ञो माज्ज्येषां ब्राह्मणादृते ’ इति ।

यस्त्वन्यायकारी कुरो राजा स उच्यते शवभक्षणतो राजेति । स हि सुनिचक्रिध्वजिवेश्याभ्योऽपि निरुष्टः स्मर्यते—

“ प्रतिग्रहे सुनिचक्रिध्वजिवेश्यानराधिपाः ॥

दुष्टा दक्षगुणं प्रोक्ताः पूर्वादेवे यथाक्रमम् ” इति ।

तथा—

“ दक्षसुनिसमधनी दक्षचक्रिसमो ध्वजी ॥

दक्षध्वजिसमा येदया दक्षवेद्यासमो नृपः ” इति ।

एवं वैश्यशूद्रयोरपि निरुष्टयोरिहाभिधानम् । न्यायवर्ती तु शूद्रः साधुः क्षत्रियः साधुरित्यादिदर्शने विद्यते । वैश्योऽपि न्यायवर्ती तुलापारस्तीर्थसेविनो जाजलिब्राह्मणादुत्कृष्टः स्मर्यते । तस्य हि जाजलिं प्रत्येतद्वाक्यम्—

“ जानले तीर्थमात्रैव मा स्म देशातिथिर्यव ” इति ॥ १० ॥

नैतावताऽलं विप्रेन्द्र पापकर्मफलोदयम् ।

नरके वर्तनं चास्ति महाघोरेऽतिदारुणे ॥ ११ ॥

हस्तद्वंद्वं हठं वदध्वा ततः शृङ्खलया तथा ।

क्षिप्यते दीमवह्नौ च बलहाऽऽचन्द्रसारकम् ॥ १२ ॥

अतितमायसैर्दण्डैः पीड्यते यमकिंकरैः ।

प्राणिहिंसापरो गाढं कल्पकोटिरातं मुने ॥ १३ ॥

तप्ततैलकटाहिषु बद्धा हस्तौ पदद्वयम् ।

क्षिप्यते यमदूतेन तैलचारी महामुने ॥ १४ ॥

पापकर्मणः फलमुदेति यस्मिन्वर्तने तदित्यर्थः । अधिकरण एरच् । तद्व-
र्तनमेतावता नालमित्यन्वयः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

तप्तताम्रकटाहेषु क्षिप्य मिथ्यामिश्रंसिन्धुम् ।

जिह्वामुत्पाटयन्त्याशु बहुशो यमर्किकराः ॥ १५ ॥

मिथ्यामिश्रंसिन्धुमिति । अविद्यमानं दोषमारोपयन्तम् ॥ १५ ॥

तप्तताम्रजलं तीक्ष्णैः पिबेत्युक्त्वाऽऽयसायुधैः ।

छिद्यते यमदूतैस्तु सुरापानरतो नरः ॥ १६ ॥

छित्त्वा छित्त्वा पुनर्दग्ध्वा पिण्डीकृत्य पुनस्तथा ।

क्षिप्यते पूषपूर्णेऽस्मिन्कटाहे गुरुतल्पगः ॥ १७ ॥

मातरं पितरं ज्येष्ठं गुरुमध्यात्मवेदिनम् ।

महादेवं तथा वेदं विष्णुं ब्राह्मणमेव च ॥ १८ ॥

आदित्यं चन्द्रमग्निं च वायुं निदन्ति ये नराः ।

कल्पकोटिशतं दिव्यं पच्यन्ते नरकालये ॥ १९ ॥

यतिहस्ते जलं चान्नं न दत्तं येनराधमेः ।

इक्षुवत्संप्रीड्यन्ते मुद्गरैर्भुनिसत्तमाः ॥ २० ॥

पादे चाऽऽस्ये तथा पार्श्वे नाभौ शिश्ने गुदेऽक्षिणि ।

निखन्यन्ते महातमैः शङ्कुभिश्चार्थहारिणः ॥ २१ ॥

अयसा निर्मितां कान्तां सुतप्तां शर्शरीकृत्याम् ।

गाढमालिङ्ग्यते मर्त्यः परदारपरिग्रहात् ॥ २२ ॥

दुश्चारिण्यः स्त्रियश्चापि सुतप्तं पुरुषं तथा ।

श्रीतस्मार्तविहीना ये निपिद्धाचरणे रताः ॥ २३ ॥

पच्यन्ते नरके तीव्रे कल्पकोटिशतं सदा ।

ये शिवायतनारामवापीकूपमठादिकम् ॥ २४ ॥

उपद्वन्ति पापिष्ठा नृपास्तत्र रमन्ति च ।

व्यायामोद्वर्तनाभ्यङ्गन्तानपानान्नभोजनम् ॥ २५ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

क्रीडनं मैथुनं सूतमाचरन्ति मदोद्धताः ।

ते च तद्विविधैर्घैरिक्षुयन्त्रादिपीडनैः ॥ २६ ॥

आचरन्ति प्रकृते देवालयान् ॥ २६ ॥

निरयान्निषु पच्यन्ते याषखन्द्दिशाकरौ ।

वेदमार्गरताचार्यानिन्दां शृण्वन्ति ये नराः ॥ २७ ॥

व्रुतताम्रादिभिस्तेषां कर्णं आपूर्यतेऽनघ ॥ २८ ॥

निरया नरका एग्राग्रयस्तेषु ॥ २७ ॥ २८ ॥

घोराख्ये नरके केचित्पच्यन्ते पापकर्मतः ।

सुघोराख्ये तथा केचिदतिघोरे च केचन ॥

महाघोराभिधे केचिद्विघोराख्ये च केचन ॥ २९ ॥

करालाख्ये तथा केचित्तथा केचिद्भयानके ।

कालरात्रौ महापापास्तथा केचिद्भयोत्कटे ॥ ३० ॥

केचिच्चण्डाभिधे केचिन्महाचण्डाभिधे सदा ।

चण्डकोलाहले केचित्प्रचण्डायां च केचन ॥ ३१ ॥

तथा पद्माभिधायां च पद्मावत्यां च केचन ।

तथा केचन भीमायां केचिर्द्वापणसंज्ञिते ॥ ३२ ॥

कगले तु तथा केचिद्विकराले च केचन ।

षष्ठे त्रिकोणसंज्ञे च पद्मकोणे च केचन ॥ ३३ ॥

सुदीर्घे वर्तुलाख्ये च समशीमे च केचन ।

अष्टशीमे च दीप्ते च रौग्वे च केचन ॥ ३४ ॥

योगमुधोगात्रयो नरकविशेषाः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

॥ ३४ ॥

केचिदन्येषु पापिष्ठाः पच्यन्ते विवशा भृशम् ।

अहो कष्टं महाप्राज्ञ पापकर्मफलोदयम् ॥ ३५ ॥

पापकर्मणां फलमुदेति यस्मिन्नरकजाते तत्पापकर्मफलोदयम् ॥ ३५ ॥

एवं पापफलं ज्ञात्वा मुने ज्ञानरतो भव ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते मुने ॥ ३६ ॥

अहो ज्ञानं परिस्पृज्य मायया परिमोहिताः ।

नरकेषु हि पच्यन्ते रवमकल्पेषु दुःखिताः ॥ ३७ ॥

इह जन्मानि जन्मान्तरेषु च कृतस्य पापराशेर्यशमोपायस्य दुर्ज्ञानित्वात्प्रा-
तिस्विकमायमित्तकरणासंभवात्सफलपापनिर्हरणस्य सुकरयेकमुपायमाह-एवं
पापेति ॥

“ परोक्षमात्मविज्ञानं शाब्दं देशिकपूर्वकम् ॥

बुद्धिपूर्वकृतं पार्यं कृत्स्नं दहति बाह्येव च ॥

अपरोक्षमात्मविज्ञानं शाब्दं देशिकपूर्वकम् ॥

संसारकारणाज्ञानतमसथण्डभास्करः ” ॥

इति वक्ष्यति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

एवं पापफलं भुक्त्वा महादेवप्रसादतः ।

पश्चाद्भूमौ विजायन्ते मानुष्ये कर्मसाम्यतः ॥ ३८ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां ज्ञानयोगखण्डे

पापकर्मफलनिरूपणं नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

मानुष्ये मनुष्यलोके । कर्मसाम्यतः पुण्यपापकर्मणोरुभयोरपि युगपत्प-
रिपाके ।

‘ समाभ्यां पुण्यपापाभ्यां मानुष्यं प्राप्नुयात्तरः ’

इत्यग्रे वक्ष्यति ॥ ३८ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितासात्पर्यदीपिकायां ज्ञानयोगखण्डे पाप-
कर्मफलनिरूपणं नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

(अथ दशमोऽध्यायः)

ईश्वर उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि देहोत्पत्तिं महामुने ।

शृणु चैराग्यसिद्धयर्थमात्मशुद्धयर्थमेव च ॥ १ ॥

एवमुक्तमाधिकारिणां वेदान्तवाक्यश्रवणमर्थमाधिकारिणां च कर्माणि ज्ञानसाधनमभिधाय कर्मभिः प्रसीणप्रतिबन्धकदुरितानामपि रजसा विशिष्टचैतसां सहसा मनस ऐकाग्र्यासंभवाच्चर्तय नार्दीशुद्धिदूरःसरमष्टाङ्गयोगं वक्तुं प्रथमं पिण्डोत्पत्तिमाह—अथात इति । यत उक्तपापकर्मफलज्ञानवद्देहोत्पत्तिज्ञानमपि चैराग्योपयोगि, अतएवदनन्तरमित्यर्थः । देहोत्पत्तिक्रमकथने हि गर्भ-केशवर्णनाद्वैराग्यं जायते । अत एव योगसाधनप्रवृत्तिद्वारा ब्रह्मज्ञानमपि सिध्यतीत्यर्थः ॥ १ ॥

पुण्यैर्देवत्वमामोति पापैः स्थावरतामियात् ।

समाभ्यां पुण्यपापाभ्यां मानुष्यं प्राप्नुयान्नरः ॥ २ ॥

पुण्यैर्देवत्वमिति । 'पुण्येन पुण्यं लोकं जयति पापेन पापमुभाभ्यामेव मनुष्यलोकम्' इति श्रुतेः ॥ २ ॥

तत्राऽऽहुत्या रविर्नित्यं वर्धते मुनिसत्तम ।

सूर्याद्वृष्टिर्जिजाधेत बृष्टरोषधयः क्रमात् ॥ ३ ॥

तत्राऽऽहुत्येति । यदाहुः—

'अग्नी प्रास्ताऽऽहुतिः सभ्यगान्दित्यमुपतिष्ठते ।

आदित्याग्नायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः मजाः' इति ॥ ३ ॥

ओषधीभ्योऽन्नमन्नं च नित्यं शुद्धं च मानवः ।

पञ्चभूतात्मकं भुक्तं किट्टसारात्मना द्विषा ॥ ४ ॥

पुनर्द्विधा जवेत्सारः रथूलसूक्ष्मविभेदतः ।

किट्टमूत्रपुरीपास्थिभेदस्नाय्वात्मना भवेत् ॥ ५ ॥

पञ्चभूतात्मकं भुक्तमिति । श्रूयते हि—'अन्नमन्नितं त्रेधा विधीयते । तस्य

यः स्थविष्ठो घातुस्तन्मूर्धं भवति, यो मध्यमस्तन्मांसं, योऽणिष्ठस्तन्मनः ।
 आवः पौतापोषा विधीयन्ते । तासां यः स्थविष्ठो घातुस्तन्मूर्धं भवति, यो
 मध्यमस्तन्मांसं, योऽणिष्ठः स प्राणः । तेनोऽशितं श्रेषा विधीयते । तस्य यः
 स्थविष्ठो घातुस्तदस्थि भवति, यो मध्यमः स मज्जा, योऽणिष्ठः स वागिति ।
 अत्र च भुक्तानां स्थूतादीनामन्नादीनां मनआदिकं प्रत्युपचयमात्रहेतुत्वम् ।
 उपादानैर्त्वे तु सूक्ष्मभूतानामेवेति गतखण्ड एकादशाध्याये 'क्षिरप्यगर्म
 वक्ष्यामि' इत्येवोक्तम् ॥ ४ ॥ ५ ॥

पुरीषमूत्रे विमृजेदनिलः क्रमशो मुने ।

सारदोः स्थूलभागस्य पञ्चभूतांशकैः क्रमात् ॥ ६ ॥

ग्रमादिति । समनन्तरवक्ष्यमाणोचकाशदानादिप्रदेयेत्यर्थः ॥ ६ ॥

वर्धन्ते धातवः सर्वे तेषां मध्ये महामुने ।

आकाशाद्धातवः सर्वे वर्धन्ते वायुना बलम् ॥ ७ ॥

अग्निना वर्धन्ते मज्जा लोहितं वर्धते जलात् ।

भुवा मांसस्य वृद्धिः स्यादित्थं धातुविधनम् ॥ ८ ॥

तदेव क्रममाह—आकाशाद्धातव इति । अयकाशदानद्वाराऽऽकाशस्य वृद्धि-
 हेतुता । 'व्यूहना'रा वायोः । पाकद्वाराऽग्नेः । क्लेदनद्वारा जलस्य । घनीभाव-
 द्वारा भुव इति द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

अथशिष्टो रसांश्च द्विधा सत्त्वगुणेन च ।

राजमेव गुणेनापि प्रवेत्तस्त्वं तपोधन ॥ ९ ॥

अथशिष्टः सारदोः सूक्ष्मः । द्विधेति । सत्त्वरजोभेदेन ॥ ९ ॥

तयोः सत्त्वप्रधानस्य भूमिभागांश्च महामुने ।

प्राणेन्द्रियस्यापानस्य वर्धकश्च सदा प्रवेत् ॥ १० ॥

॥ उपस्थस्यापि विप्रेन्द्रा जिह्वायाश्च जलांशकः ।

अग्निर्वाक्चक्षुषोश्चर्भहस्तयोरनिलस्तथा ॥ ११ ॥

तत्र सारत्विकस्य सारस्य पञ्चभूतात्मकरस्य यः पृथिव्यंशः स प्राणापानयो-

वर्धकः । एषमेवार्धशा अपि चत्वारश्चतुर्णां ज्ञानकर्मेन्द्रियगुग्माणामित्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥

आकाशो वर्धकः पादश्रोत्रयोर्भुनिसचम ।

सर्वांशो वर्धकश्चान्तःकरणप्राणमंज्ञयोः ॥ १२ ॥

सर्वांशो वर्धक इति । पृथिव्यायंक्षयश्चकं सार्विकं मनः प्राणवाय्वोरपह-
म्नकम् । विशेषेण तु पृथिव्यधंशौ मनःप्राणयोः वाक्श्रौतिकादीरुपदकारण-
योर्विशेषेणोपचयहेतुत्वादेव “अन्नमयं हि सौम्य मनः । आपोमयः प्राणः”
इति श्रुतिः, इति मतखण्डे कथितम् । ननु ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं मनश्च प्रदेव
शक्तिद्वारा सत्यस्य हेतुत्वम् । कर्मेन्द्रियपञ्चकं प्राणं च इति तु शक्तिद्वारा
रजस इति प्रागुक्तम् । सत्वरस्य कारणत्वा कथमुच्यत इति । सत्यम् । सूक्ष्म-
भूतगतयोः सत्वरजसोर्मनःप्राणौ ज्ञानकर्मेन्द्रियाणि च इति विभागेनोपादा-
नत्वं तत्रोक्तम् । इह तु स्थूलभूतसारतराङ्गतस्य सत्वरसादिभागेनोपदृश्य-
त्वमुच्यत इति को विरोधः ॥ १२ ॥

विशेषेण सर्वांशो वर्धको मनसो भवेत् ।

तोयं प्राणस्य बह्वंशो वदनस्य विशेषतः ॥ १३ ॥

मनु तेजोवाच्यापाद्यानां मनःप्राणादपि इति कारणत्वे तेजोमयी पाणि-
र्यादिप्रागादिमात्रकारणरूपद्वयवहारः कथमित्याह रवय दृष्टवि विशेषाभिप्राय-
मित्याह—बह्वंशो वदनस्येत्यादि ॥ १३ ॥

दाय्वंशः पाणिमूलस्य पादमूलस्य चाम्बरम् ।

तथा रजोग्णग्रस्तो रसांशः कालकर्भतः ॥ १४ ॥

सात्त्विकरसभागरेन्द्रियद्वयः प्राणोऽहः सदा विधाय सत्त्वैरसभाग्रस्य
रक्षादिद्वयेण पादपादद्वयात्—यथा रजोग्णग्रस्त इति ॥ १४ ॥

भेदकं मलानाञ्च * रक्तं मांसं प्रवेत्तुनः ।

मांसं ज्वेदस्ततः स्नायुस्तरमादत्त्य रक्तम् ॥ १५ ॥

इन्द्रियाणां रसादिद्वयोः रक्तदायकं स्नायुः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥
तु इति, रसादिद्वयोः रक्तदायकं स्नायुः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

इति अध्यायः १० ।

‘ त्वगसृग्मांसमेदोस्थिमज्जाशुक्राणि घातवः ’ ।

इति त्वगादयः शुभ्रान्ताः सप्त घातवः कथ्यन्ते । तत्राऽऽद्याः षट्कोशत्वे-
नोच्यन्ते । मज्जास्थिरनायवः शुक्राद्रैकात्त्वग्मांसशोणितानि पादूशिकं
नाम देहो भवति । इह त्वग्रसादेव पच्यमानात्किट्टसारात्मना त्वग्रसयोरत्य-
त्तिरिति किट्टभृतां त्वचमनादृत्य रस एव रक्तं भवतीति तदारभ्य मेदसर्ध-
स्मावस्था स्नायुपदेन पृथग्धात्वात्मना कोशत्मना च रयीकृत्य कोशगतपट्ट-
संख्या धातुगतसप्तसंख्या चेति द्रष्टव्यम् ॥ १५ ॥

ततो मज्जोद्भवस्तस्माद्वलं पश्चात्समुद्भवम् ।

बलाच्छोणितसंयुक्तात्मजा कालविपाकतः ॥ १६ ॥

बलमिति । शुक्रम् । बलाच्छोणितसंयुक्तादिति । मातृबीजसहितात्पितृबी-
जात् । कालविपाकत इति । स कललादिपरिणामक्रमेण ॥ १६ ॥

ऋतुकाले यदा * शुक्रं निर्दोषं योनिसंगतम् ।

कदाचिन्मारुतेनैव स्त्रीरक्तेनैकताभियात् ॥ १७ ॥

शुक्रशोणितसंयुक्तं कललं बुद्ध्युदं तथा ।

पिण्डं भवेद्दृढं तद्वच्छिरः पश्चात्पदद्वयम् ॥ १८ ॥

तथाऽङ्गुल्यः कटी कुक्षिस्तद्वत्पृष्ठारिथिसंधयः ।

चक्षुषी नासिका श्रोत्रे पश्चाज्जीवप्रकाशनम् ॥ १९ ॥

तदाह—ऋतुकाल इत्यादिना । निर्दोषमिति । धातुषु नित्यं रिपतानामपि
वातपित्तश्लेष्मणां प्रतिकूलत्वे सत्येव दोषत्वम् । अनुकूलत्वे तु शुणत्यमेव ।
यदुक्तम्—

‘ कालेन जन्तुर्भवति दोषास्त्वनुगुणा यदि ’ इति ।

मारुतेनेति । तदुक्तमागमे—

“ स्वस्थानतश्च्युताच्छुक्राद्भिन्दुमादाय मारुतः ।

गर्भाशयं प्रापयति यदा तुल्यं तदा परः ॥

* क. स. म. पुस्तकेषु शुक्रशब्दस्थाने सर्वत्र शुक्रमिति वर्तते ।

* १ प. “भवत्तद्देह” ॥ १२ क. “तात्” पा. ॥ ३ ग. म. “अ रसावस्था” ॥ ४ क. स. “दृढं भवेत्सद” ।

आर्तवस्तप्तसर्प बीजपाटायास्याथ मूलकाः ॥
मद्रा गर्भाशयं नेप्यत्पथ संमिश्रयेन्मरुद् ॥

इति ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

अङ्गश्रत्यङ्गसंपूर्णं भवेच्चु क्रमशो मुने ।

एकाहात्सप्तरात्रेण तथा पञ्चदशेन च ॥ २० ॥

एकाद्वित्रिक्रमेणैव मासः प्राज्ञां तद्विवर्धते ।

इत्थं परिणतो गर्भः पूर्वकर्मवशाम्मुने ॥ २१ ॥

उक्तकललादिपरिणामस्य कालपरिमाणमाह—एकाहात्सप्तरात्रेणेत्यादि । तदुक्तं गर्भोपनिषदि—“एकरात्रोपितं कललं भवति, सप्तरात्रोपितं पुद्गुदं भवति, अर्धमासान्तरेण पिण्डो भवति, मासाभ्यन्तरेण कठिनो भवति, मासद्वयेन शिरः कुरुते, मासनयेण पादमद्भेजो भवति, अथ चतुर्थे मासेऽहर्गुलिजठरफट्मिदं भवति, पञ्चमे मासे पृष्ठवंशो भवति, षष्ठ्यासे नासादिः श्रोत्राणि भवन्ति, सप्तमे मासे जघनेन संयुक्तो भवति, अष्टमे मासे सर्वसंपूर्णो भवति” ॥ २० ॥ २१ ॥

महद्दुःखमयामोति सौरवे नरके यथा ।

तां पीडां च विजानाति तदा जातिस्मरो भवेत् ॥ २२ ॥

जातिस्मर इति । कारणकर्मपरिज्ञानेन दुःखाभिहृद्ये तान्वेष कर्माणि पूर्वजन्मान्तराण्यपि स्मारयन्तीत्यर्थः । श्रूयते हि तत्रैव—“नष्टमे मासि सर्वलक्षणसंपूर्णो भवति, पूर्वजातीः स्मरति, कृताकृतं च कर्म भवति, शुभाशुभं च कर्म विन्दति” इति ॥ २२ ॥

नानायोगिनिसहस्राणि पुग प्राप्तानि वै मया ।

आहारा विविधा भुक्ताः पीताश्च विविधाः स्तनाः ॥ २३ ॥

अहो दुःखोदधौ मग्नो न पश्यामि प्रतिक्रियाम् ।

यदि योन्याः प्रमुञ्चामि तं प्रपथे महेश्वरम् ॥ २४ ॥

अध्वेप्यामि सदा वेदान्ताङ्गाञ्चुश्रूयया गुरोः ।

नित्यं नेमिनिकं कर्म श्रद्धयैव करोम्यहम् ॥ २५ ॥

कृतदारः पुनर्यज्ञान्करोम्यात्मविशुद्धये ।

यज्ञैर्दग्धमलो भूत्वा ज्ञात्वा संसारहेयताम् ॥ २६ ॥

यैराग्यातिशयेनैव मोक्षकामनया पुनः ।

निरस्य सर्वकर्माणि शान्तो भूत्वा जितेन्द्रियः ॥ २७ ॥

विरजानलजं भस्म गृहीत्वा चाग्निद्वोजम् ।

अग्निरित्यादिभिर्मन्त्रैः षड्भिरावर्धनैः क्रमात् ॥ २८ ॥

विमृ-याङ्गानि मूर्धादिचरणान्तानि सादरम् ।

समुद्धृत्य सदाऽऽचार्यं प्रणि-त्वाऽऽत्मवियया ॥ २९ ॥

गर्भोपनिषदर्थं संस्कृति—नानायोनीत्यादि । इत्थं हि श्रूयते—

“नानायोनिसहस्राणि देवाश्चैव ततो मया ।

आहारा विविधा भुक्ताः पीताश्च विविधाः स्तनाः ॥

जातश्चैव मृतश्चैव जन्म चैव पुनः पुनः ।

अहो दुःखोदधौ मद्गो न पश्यामि प्रतिक्रियाम् ।

यदि योन्यां प्रमुञ्चामि संसृज्यं योगं समाश्रये ।

अगुमक्षयकर्तारं फलश्रुक्तिप्रदायिनम् ।

यदि योन्यां प्रमुञ्चामि तं प्रपद्ये महेश्वरम्”

इत्यादि ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

संस १ । रं घोरं लङ्घ्य १ । २३ हमात्मनः ।

इत्थं ग गितः रमु वा योनियन्त्रप्रपीड इत् ॥ ३० ॥

जायते वायुना याति विरमृतिं वैष्णवेन च ।

अज्ञाने सति रागाद्या धर्माधर्मौ च तद्वशात् ॥ ३१ ॥

धर्माधर्मवशात्पुंसां शरीरमुपजायते ।

ज्ञानेनैव निवृत्तिः स्यादज्ञानस्य न कर्मणा ॥ ३२ ॥

इत्थं गर्भगत इति । तदाह सैवोपनिषत्—‘योनिद्वारेण संप्राप्ते यद्येणाऽऽ-
पीड्यमानो महता दुःखेन जातमाव्रतु वैष्णवेन वायुना संस्पृशति तदा न
स्मरति’ इति ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

यथात्मा मलिनः कर्ता शोका च स्यात्तदभावनः ।

नास्ति तस्य विनिर्मोक्षः संसाराज्जन्मकोटिभिः ॥ ३३ ॥

यथात्मा मलिन इति । मलिनस्तस्य प्रधानदायोपाधिकत्वमात्मनो मालिन्यं सन्निवन्धनश्च भोग इति प्रायुक्तं तद्यदि स्वाभाविकं स्यात्तदा न मुक्तिरित्यर्थः ॥ ३३ ॥

आत्माऽयं केचलः स्वच्छः शान्तः सृष्टनः सनातनः ।

अस्ति सर्वान्तरः साक्षी चिन्मात्रसुखविग्रहः । ३४ ॥

कथं तर्हि विनिर्मोक्षस्तत्राऽऽह—आत्माऽयं केचल इति । अनेन शोधितस्त्वपदार्थो दर्शितः ॥ ३४ ॥

अयं स भगवानीशः स्वयंज्योतिः सनातनः ।

अमात्रि जायते विश्वमत्रैव प्रवर्लीयते । ३५ ॥

तस्य सत्यदार्थतादात्म्यरूपं महादर्शकार्यदाह—अयं स भगवानिति ॥ ३५ ॥

अयं ब्रह्मा शिवो विष्णुर्मयिन्द्रः प्रजपतिः ।

अयं वायुरयं चाग्रयं सर्वाश्च देवताः ॥ ३६ ॥

य एवंभूतमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।

किं तेन न कृतं पापं चौरिण ऽऽस्तापः परिता ॥ ३७ ॥

अयं ब्रह्मेति । श्रूयते हि 'स ब्रह्म (ह्मा) स शिवः स इन्द्रः स सोऽतरः परमः स्वराट्' इति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

ब्राह्मण्यं प्राप्य लोनेऽस्मिन्नमूकोऽवधिरो भवेत् ।

नापक्रामति संसारात्संखलु ब्रह्महा भवेत् ॥ ३८ ॥

ब्राह्मण्यं प्राप्येति । अमूकः ब्राह्मण्यध्येतुं शक्तः । अवधिरो भवेत् । इत्थं ज्ञानसामग्रीसद्भावेऽपि, आलस्यादिना सच्चिदानन्दैकरसमात्मानमनानानः पुनः पुनः संसारे पातयति यः स ब्रह्मपातक इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

आत्मानं चेद्दिजानीयादयमस्मीति पूरुषः ।

किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनु संज्वरेत् ३९ ॥

अविदुषः संसारमाप्त्याऽऽत्मधातकतायुक्त्वा विदुषस्तद्विरहतामाह—आत्मानं चेदिति ॥ ३९ ॥

भियते हृदयग्रन्थिशिष्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि दृष्टे ह्यात्मनि सुव्रत ॥ ४० ॥ :-

ज्ञानिनस्तापहेतुसरीरेन्द्रियादिसंबन्धविरहे कारणमाह—भियत इति ॥ ४० ॥

यतो वाचो निर्वर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ।

ज्ञात्वाऽऽत्मानं परानन्दं न बिभेति कुनश्चन ॥ ४१ ॥

तस्मात्सर्वयत्नेन श्रद्धया गुरुनक्तिवः ।

॥ उत्सृज्य प्राकृतं भावं शिवोऽहमिति भावयेत् ॥ ४२ ॥

एतद्धि जन्मसाफल्यं ब्राह्मणानां विशेषतः ।

॥ प्राप्यैतच्छ्रुतकृत्यो हि द्विजो भवति नान्यथा ॥ ४३ ॥

कृतयत्नेति । विहिताकरणादविरक्तकरणाद्वैरर्थः । श्रूयते हि— “एवं ह वाच न तपति किमहं साधु नाकुर्यं किमहं पापमकस्वम्” इति ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

सर्वभेदान्तसर्वस्वं मया प्रोक्तं बृहस्पते ।

॥ श्रद्धयैव विजानीहि श्रद्धा सर्वत्र कारणम् ॥ ४४ ॥

श्रद्धयैवेति । श्रद्धा हि समाधिलाभद्वारा पुरुषार्थसाधनदृष्ट्या पातञ्जले ‘श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिमन्त्रापूर्वक इतरेषाम्’ इति ॥ ४४ ॥

सूत उवाच—

इति श्रुत्वा मुनिश्रेष्ठा गिरां-नाथः समाहितः ।

स्तोतुमारभते भक्त्या देवदेवं त्रियम्बकम् ॥ ४५ ॥

बृहस्पतिरुवाच—

नमः शिवाय सोमाय सपुत्राय विश्वलिने ।

प्रधानपुरुषेशाय सृष्टिस्थित्यन्तहेतवे ॥ ४६ ॥

सर्वज्ञाय वेण्याय शंकरायाऽऽर्तिहारिणे ।

नमो वेदांतवेद्याय चिन्मात्राय महात्मने ॥ ४७ ॥

(अथैकादशोऽध्यायः)

ईश्वरे उवाच—

अथातः संप्राक्ष्यामि नाडीचक्रमनुचमम् ।

श्रद्धया गुरुतक्त्या च विद्धि वादस्पतेऽधुना ॥ १ ॥

यतः शरीरसंस्थानज्ञानार्थानं नाडीज्ञानं तदधीनं च तच्छोधनाविज्ञानमतः
शरीरोत्पत्तिरुपनानन्तरं नाडीचक्राभिधानं प्रतिजानीते—अथात इति ॥ १ ॥

शरीरं तावदेव स्वात्पणवत्तद्गुलात्मकम् ।

मनुष्याणां मुनिश्रेष्ठ स्नाद्गुलीभिरिति श्रुतिः ॥ २ ॥

पणवत्तद्गुलेति । अत्राद्गुलीशब्देन शरीराद्यामस्य पणवत्तत्तमांशोऽभि-
धीयते ॥ २ ॥

देहमध्ये शिखिस्थानं तप्तजाम्बूनदप्रभम् ।

त्रिकोणं मनुजानां तु सत्यमुक्तं बृहस्पते ॥ ३ ॥

गुदात्तु द्व्यद्गुलादूर्ध्वं मेढ्रात्तु द्व्यद्गुलादधः ।

देहमध्ये विजानीहि मनुष्याणां बृहस्पते ॥ ४ ॥

सादृशानामंशानामप्यष्टचत्वारिंशत्तममधस्तादुपरिष्ठाच्च परित्यज्य मध्ये मूला-
धारस्तमाह—देहमध्ये इति । शिखिस्थानमदिरथानम् । तदाहुरागमिकाः—

“पणवत्तद्गुलीन्तसेधो देहः स्वाङ्गुलिमानतः ।

पौष्टवन्तद्व्यङ्गुलादूर्ध्वं लिङ्गाच्च द्व्यङ्गुलादधः ।

मध्यमेकाद्गुलं यच्च देहमर्धं प्रचसते” इति ॥ ३ ॥ ४ ॥

कन्दस्थानं मुनिश्रेष्ठ मूलाधारान्नवाद्गुलम् ।

चतुरङ्गुलमायामविस्तारं मुनिसत्तम ॥ ५ ॥

कुक्कुटाण्डवदाकारं भूतितं च त्वमाग्निभिः ।

तन्मध्ये नाभिरित्युक्तं मुने देवन्तवेदिभिः ॥ ६ ॥

कन्दस्थानामित्यादि । तदुक्तमन्यत्र—

“नवाङ्गुलार्ध्वतस्तस्मादस्ति कन्दोऽण्डसंनिभः ।

चतुर्ङ्गुलवित्तर उतसेधेनापि तत्समः ।

त्वगास्थिभूषितः कन्दस्तन्मध्यं नाभिरुच्यते” इति ॥ ५ ॥ ६ ॥

कन्दमध्ये स्थिता नाडी सुपुम्नेति प्रकीर्तिता ।

तिष्ठन्ति परितस्तस्या नाड्यो मुनिसत्तम ॥ ७ ॥

द्विसप्ततिसहस्राणि तासां मुख्याश्चतुर्दश ।

सुपुम्ना पिङ्गला तद्द्विडं चैव सरस्वती ॥ ८ ॥

पूषा च वारुणी चैव हस्तिजिह्वा यशस्विनी ।

अलम्बुषा कुहूश्चैव विश्वोदारा पयस्विनी ॥ ९ ॥

शङ्खिनी चैव गान्धारी इति मुख्याश्चतुर्दश ।

तासां मुख्यतमास्ति सस्ति सृप्येका वरा मुने ॥ १० ॥

पवनस्य सुपुष्पाम्नेशालक्षणं योगमग्रे विवक्षुः सुपुष्पाया नाड्यन्तरेभ्यः
प्राधान्यमाह—कन्दमध्ये इति ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

ब्रह्मनाडीति सा प्रोक्ता मुने वेदान्तवेदिभिः ।

पृष्ठमध्ये स्थितेनांस्थना वीणादण्डेन सुव्रत ॥ ११ ॥

ब्रह्मनाडीति । ब्रह्मलोकप्राप्तिद्वारात् । तथैवाऽऽध्वर्यवोपनिषदि—“द्युतं
चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिःश्लेका । हृदोर्ध्वेऽप्यहृदयमेति
विष्वक्कन्दन्या उत्तराग्रे भवन्ति” इति । अमृतत्वं ह्यत्र ब्रह्मलोकप्राप्तिर्भेदा ।

“आमृतसंयुतं स्थानममृतत्वं हि भाष्यते”

इत्याहुः । उक्तानां नाडीनां संत्यानमभिदि (धि) त्सुः प्रथमं सुपुष्पायाह—
पृष्ठमध्ये इति ॥ ११ ॥

सह मस्तकपर्यन्तं सुपुम्ना सुप्रातिष्ठिता ।

नाभिकन्दादधःस्थानं कण्डस्था दृचदगलं मुने ॥ १२ ॥

पवनो हि मूलाधारादुत्थित इवापिङ्गलान्यां चैव सरस्वती । तदुक्तम्—

“देहेऽपि मूलाधारेऽस्मिन्समुद्यतिः सर्मारणः ।

नादीभ्यामस्तमभ्येति घ्राणतो द्विषड्जुले” इति ।

तत्र मूलाधारादुत्थितस्य वायोः स्वसंयुक्तावरितमध्यवर्तिसुषुम्नाद्वारपरि-
स्यामेन पार्श्वस्थितधोरिदापिङ्गलयोः संचारे वारणं सुषुम्नाद्वारस्य कुण्डल्या
स्वफणाग्रेणापिधानमभिधातुं कुण्डल्याः स्यान् स्वरूपं व्यापारं च प्रदेष्टुमाह—
नाभिरुन्दादिति ॥ १२ ॥

अष्टमकृतिरूपा सा कुण्डली मुनिसत्तम ।

यथ वद्वायुचेष्टां च जलानादीनि निरूपयः ॥ १३ ॥

अष्टमकृतीति ।

“मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त”

इत्युक्ता अष्टौ प्रकृतयः । तत्र मूलप्रकृत्यात्मिका कुण्डली तरयाः सुषुम्नावे-
ष्टनानि महदादिसप्तप्रकृतिविकृत्यात्मकानीत्यष्टमकृतिरूपता । सा दृष्ट्या
कुण्डलीकृता सिष्ठति । यदाहुः—

“कुण्डली परितरतस्मादष्ट्या कुण्डलीकृता ।

अष्टमकृतिरूपा सा मुत्तसर्पसमाकृतिः” इति ।

एवं स्वरूपमुत्त्वा व्यापारमाह—यथावदिति ॥ १३ ॥

परितः कन्दपार्श्वेषु निरुध्येव सदा स्थिता ।

स्वमुखेन सदाऽऽवेष्टये ब्रह्मरन्ध्रमुखं मुने ॥ १४ ॥

मूलाधारादुत्थितस्य एवमस्य साक्षात्स्वसंमुखसुषुम्नाद्वारसंचारादियथाव-
श्चायुचेष्टामिदं निरुणद्धि । कोष्ठगतस्य क्षणितपीतादेर्भूलाधाररधश्चलनव्यव-
धार्यकत्वेन त्वरया पारुप्रतिबन्धो जलानादीनां निरोधः । स्वमुखेनेति ।
मुखेन सुषुम्नामूलरन्ध्रे पिधायाष्ट्याकुण्डलीभावेन स्वग्रीवां परिवेष्टय शेषकार्यं
वशात्सिंसंबन्धसुपरि नीत्वा पुच्छेन ब्रह्मरन्ध्रे पिधातीत्यर्थः । तदुक्तम्—

“कन्दनोभेरधोरन्ध्रे निधाय स्वफणा दृढम् ।

संनिरुध्य मरन्मार्गं पुच्छेन स्वमुखं तथा ॥

ब्रह्मरन्ध्रं च संवेष्टय पृष्ठास्थनां सह सुस्थिता” इति ॥ १४ ॥

सुषुम्नाया इहा सव्ये दक्षिणे पिङ्गला स्मृता,

सुरसुरती कुक्षौ च सुषुम्नापार्श्वयोः स्थिते ॥ १५ ॥

गान्धारी हस्तिजिह्वा च इडायाः पूर्वपार्श्वयोः ।

पूषा यशस्विनी चैव पिङ्गलापृष्ठपूर्वयोः ॥ १६ ॥

कुह्याश्च हस्तिजिह्वाया मध्ये विश्वोदरी स्थिता ।

यशस्विन्याः कुहोर्मध्ये वारुणी सुप्रतिष्ठिता ॥ १७ ॥

पूषायाश्च सस्वत्या मध्ये शोका पयस्विनी ।

गान्धारायाः सस्वत्या मध्ये शोका च शङ्खिनी ॥ १८ ॥

उद्घाटनीयद्वारायाः सुपुञ्जायाः संस्थानमभिधाय निरोद्धव्याः एषोरिडापि-
ङ्गलयोराह—सुपुञ्जाया इति । सरस्वतीत्यादिनाडीस्थानसंनिवेशाभिधानस्य
प्रयोजनं प्रमादाच्चत्र प्रविष्टस्य पवनस्य प्रवेशमार्गेणैवापकृत्य सुपुञ्जायोजन-
मिति । सरस्वतीति । सुपुञ्जायाः पुरतः सरस्वती । तदुक्तम्—

“ सुपुञ्जापूर्वभागस्या जिह्वान्तस्थाः सरस्वती ।

पृष्ठतश्च कुहः ” इति ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

अलम्बुषा स्थिता पाशुपर्यन्तं कन्दमध्यतः ।

पूर्वभागे सुपुञ्जाया मेदून्तं संस्थिता कुहूः ॥ १९ ॥

अधश्चोर्ध्वं स्थिता नाडी वारुणी सर्वगामिनी ।

पिङ्गलानंजिता नाडी याम्यनसान्तनिष्पत्ते ॥ २० ॥

पूर्वभागे सुपुञ्जाया इति । पृष्ठत उत्पन्नाऽपि सुपुञ्जायाः पूर्वभागं समागत्य
मेदून्तं गतेत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥

इडा चोत्तरनासन्तं स्थिता वाचस्पते तथा ।

यशस्विनी च याम्यस्य पादाङ्गुष्ठान्तमिष्यते ॥ २१ ॥

पूषा याम्याक्षिपर्यन्तं पिङ्गलायास्तु पृष्ठतः ।

पयस्विनी तथा याम्यकर्णान्तं श्रोत्र्यते बुधैः ॥ २२ ॥

सरस्वती तथा चोर्ध्वभा जिह्वायाः स्थिता मुने,

हस्तिजिह्वा तथा सव्यपादाङ्गुष्ठान्तमिष्यते ॥ २३ ॥

शक्तिर्नाम या नडी सञ्चकर्णान्मुच्यते ।

मान्धारी सव्यनेत्रान्ता प्रोक्ता वेदान्तवेदिभिः ॥ २४ ॥

विश्वान्दरासिवा नाडी तुण्डमध्ये व्यस्यता ।

प्राणोऽपानस्तथा व्यानः समानोदान एव च ॥ २५ ॥

यान्यस्य पादेति । यान्यस्य पादस्य योऽद्भुतस्तत्पर्यन्तमित्यर्थः ॥ २१ ॥

२२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

नागः कूर्मश्च कृकरो देवदत्तो धनंजयः ।

एते नाडीषु सर्वासु चरन्ति दश वायवः ॥ २६ ॥

तेषु प्राणादयः पञ्च मुख्याः पञ्च च सुव्रत ।

प्राणसंज्ञस्तथाऽपानः पूज्यः प्राणस्तयोर्मुने ॥ २७ ॥

दश वायव इति । तत्राऽऽद्या नव देशतिथिदेतवः । दशमो धनंजयस्तु लौकिकः । यदाहुः—

“ धनंजयाख्यो देहेऽस्मिन्कुर्याद्दुविधान्बान् ।

स तु लौकिकवायुत्वान्भूतं च न विमुञ्चति ” इति ॥ २६ ॥ २७ ॥

आस्पनासिक रोर्मध्ये नाभिमध्ये तथा हृदि ।

प्राणसंज्ञोऽनिलो नित्यं वर्तते मुनिसत्तम ॥ २८ ॥

व्यापिनामपि प्राणानां स्थानविशेषेषु कार्यभेदकरतामभिप्रेत्याऽऽह—आस्पनासिकयोरिति ॥ २८ ॥

अपानो वर्तते नित्यं गुदमेढोरुसंधिषु ।

उदरे वृषणे कट्यां नाभौ जंघे च सुव्रत ॥ २९ ॥

व्यानः श्रोत्राक्षिमध्ये च कृकट्याङ्गुष्ठयोरपि ।

प्राणस्थाने गले चैव वर्तते मुनिपुंगव ॥ ३० ॥

उदानः सर्वसंधिस्थो विज्ञेयः पादहरत्तयोः ।

समानः सर्वदेहेषु व्याप्य तिष्ठत्यसंशयः ॥ ३१ ॥

ऊरुसंधिर्वक्ष्णः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

नागादिवायवः पञ्च त्वगस्थ्यादिषु संस्थिताः ।

उद्गादिगुणः प्रोक्तो नागाख्यस्य बृहस्पते ॥ ३२ ॥

निमीलनादि कूर्मस्य क्षुतं तु रुकरस्य च ।

देवदत्तस्य कर्म स्यात्तन्द्नीकर्म महामुने ॥ ३३ ॥

धनंजयस्य शोकादि कर्म प्रोक्तं बृहस्पते ।

निःश्वासोच्छ्वासकासादि प्राणकर्म बृहस्पते ॥ ३४ ॥

अपानाख्यस्य वायोस्तु विष्णुत्रादिविसर्जनम् ।

समानः सर्वसाभीष्यं कुराति मुनिस्त म ॥ ३५ ॥

नागादिवायव इति । नागादीनां वाङ्मकोशधर्तित्वं प्राणादीनामन्तःकोशधर्तित्वं चोक्तमन्यत्र—

“ एते प्राणादयः पञ्च मध्यकोशेषु संस्थिताः ।

त्वगादिपञ्चकोशस्था नागाद्या वाङ्मवायवः ” इति ॥ ३२ ॥

॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

उदान ऊर्ध्वगमनं करोत्येव न संशयः ॥

ध्यानो विवादकृत्योक्तो मुने वेदान्तर्वे जि. ॥ ६ ॥

विवादकृदिति । विवादः प्राणापानयोः परस्परमतिव्यथादृग्भयाभायः । तदुक्तं छान्दोग्ये—“ यद्वै प्राणिति स प्राणो यदपानिति सोऽपानोऽथ यः प्राणापानयोः संधिः स ध्यानः, यो ध्यानः सो वाक्त्वादपानकृतपानन्वाचमभिग्राह्यति ” इत्यादि ॥ ३६ ॥

सुषुम्नायाः शिषो देव इडाया देवता हरिः ।

पिङ्गलाया विरिञ्चिः स्यात्कररवत्ता विराणमुने ॥ ३७ ॥

पूषा दिग्देवता प्रोक्ता दारुणी वायुदेवता ।

हस्तिजिह्वाग्निधाः त्तु वरुणो देवता भवेत् ॥ ३८ ॥

यशस्विन्या मुनियेष्ठ भगवान्भास्करो मुने ।

अलम्बुषाग्निमान्पात्मा वरुणः परिकीर्तितः ॥ ३९ ॥

कुहोः कुर्देवता प्रोक्ता गान्धासी चन्द्रदेवता ।

शङ्खस्त्रिन्वाश्वन्द्रमास्तद्वत्पयस्त्रिन्वाः प्रजापतिः ॥ ४० ॥

उक्तनाडीनामधिष्ठातृदेवता आह—सुपुङ्गायाः शिव इत्यादि ॥ ३७ ॥
॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

विश्वोदगाभिधायास्तु भगवान्पावकः पतिः ।

✓ इडायां चन्द्रमा नित्यं चरत्येव महामुने ॥ ४१ ॥

दिनरात्रिषु विषुवायनग्रहणानि देहे दर्शयितुं तेषां चन्द्रसूर्यायत्तत्वात्तयोरेव
तायदेहेऽवरयानमाह—इडायां चन्द्रमा इति । अत एवेडायां पवनरयोद्गमबालो
रात्रिः । प्रवेशकालस्तबहः । रात्रायहनि च परिपूर्णस्य चन्द्ररदोदयारतमदनि-
यमात् । पिङ्गलायां तु पवनरयोद्गमो दिनं प्रवेशो रात्रिः । तदुक्तं प्रप-
ञ्चसारे—

“देहेऽपि मूलाधारेऽस्मिन्मुच्यति समीरणः ।

नाडीभ्यामस्तमभ्येति प्राणतो द्विपदङ्गुले ॥

अहोरात्रमिनेन्दुभ्यामूर्ध्वोद्धतिरिष्यते” इति ॥ ४१ ॥

पिङ्गलायां रविस्तद्वन्मुने वेदविदावर ।

पिङ्गलाया इडायां तु वायोः संक्रमणं तु यत् ॥ ४२ ॥

✓ तदुत्तरायणं प्रोक्तं मुने वेदार्थवेदिभिः ।

इडायाः पिङ्गलायां तु प्राणसंक्रमणं मुने ॥ ४३ ॥

पिङ्गलाया इति । प्रादुस्तस्थितस्य हि पुरपस्य पिङ्गला दक्षिणदिशि
भवति । इडा तूत्तरदिशि । मकरायनसमये च दक्षिणदिगवरिधतः सूर्यः पर्फ-
टायनपर्यन्तं नित्यमुत्तरो गच्छतीति तदुत्तरादणमथा । एवं पिङ्गलायां स्थितः
पवनः सूर्यात्मा यावत्साकृत्पेवेडां संक्रामति तावदुत्तरादणमित्यर्थः । इत्थं
दक्षिणायनमपि दृष्टव्यम् । तदुक्तं प्रपञ्चसारे—

“वामदक्षिणनाडीभ्यां रयादुदग्दक्षिणायनम्” इति ।

कालोत्तरे च—

‘उत्तरं दक्षिणं प्रोक्तं वामदक्षिणसंज्ञितम्’ इति ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

✓ दक्षिणायनमित्युक्तं पिङ्गलायामिति श्रुतिः ।

इडापिङ्गलयोः संधिं यदा प्राणः समागतः ॥ ४४ ॥

इडापिङ्गलयोरिति । अमावारयायां हि चन्द्रार्कौ सदैवोदयं सदैवारतं च प्रतिपद्येते । इडावर्ती च प्राणश्चन्द्रः पिङ्गलावर्ती सूर्यः संधिसमये चोभयत्र प्राणः सद्य एव वर्तमानः सदैवोदेति सदैव चास्तमेतीति साऽऽभावात्स्या ॥४४॥

अमावास्या तदा श्रोत्रं देहे देहमृतां वर ।

मूलाधारं यदा प्राणः प्रविष्टः पण्डितोचम ॥ ४५ ॥

मूलाधारमिति । सूर्यां हि प्राणः । तथा च प्रश्नोपनिषदि—“ आदित्यो ह वै प्राणो रायिरेव चन्द्रमाः ” इति । स च प्राणो मूलाधारप्रवेशानन्तरमुदेति । मूर्धप्रवेशानन्तरं प्राणतो द्विपङ्क्तुले चारुतमेति । देवानां चारऽऽद्यविषुवे मेघायने सूर्योदयः । विषुवान्तरे तुलायने चास्तमय इति ॥ ४५ ॥

तदाऽऽयं विषुवं श्रोत्रं तापसैस्तापसोत्तम ।

प्राणसंज्ञो मुनिश्चेष्ट मूर्धानं प्रविशेयदा ॥ ४६ ॥

प्राणोदयास्तमयसमयो विषुवदयत्वेनोक्तो । अत्रामावारयात्वेनोक्तो यः संधिसमयः स एव विषुवदयत्वेनोक्तः । द्विशतिशालोत्तरे—

“ मध्ये तु विषुवं श्रोत्रं पृथ्व्यविनिःसृतम् ” इति ।

तत्र दक्षिणाद्गमगमनसमये यः संधिः स उत्तरायणमध्ययतित्वादाद्यविषुवकालः । इतरस्तु दक्षिणायनमध्यवर्तित्याद्वितीयविषुवकाल इति ॥ ४६ ॥

तदाऽन्त्यं विषुवं श्रोत्रं धार्मिकैस्तत्त्वचिन्तकैः ।

निःश्वासोच्छ्वासनं सर्वं मासानां संक्रमो भवेत् ॥ ४७ ॥

संक्रमकालमाह—निःश्वासेति । इडाचारिणां निःश्वासोच्छ्वासानां ततः सकाशात् सुपुञ्जप्रवेशकालस्ततश्च पुनः पिङ्गलाप्रवेशकालस्ततः पुनः सुपुञ्जप्रवेशकालः पुनरिडाप्रवेशकाल इति । तेष्विनेरेण संक्रमकाल इत्यर्थः । तदुक्तं कालोत्तरे—

‘ संक्रान्तिः पुनरस्येव त्वस्यानानिलयोगतः ’ इति ।

स्वस्थानिलस्य यात्रीडापिङ्गलासुपुञ्जास्थानानि तेषां तथोगत इत्यर्थः । सया च स्पष्टीकृतं तत्रैव—

“इडा च पिङ्गला चैव अमा चैव तृतीयका ।

सुपुञ्जा मध्यमे षड् इडा वामे प्रवर्तिता ।

पिङ्गला दक्षिणे षड् एषु संक्रान्तिरिष्यते” इति ।

अमा सुपुञ्जा । तत्र हि सूर्याचन्द्रमयोः सदैवोदयास्तमयो भवत इति ॥४७॥

इडायाः कुण्डलीस्थानं यदा प्राणः समागतः ।

सोमग्रहणभित्युक्तं तदा तत्त्वविदां वर ॥ ४८ ॥

इडाया इति । इडासंचारिणः प्राणस्य चन्द्रात्मकत्वात्तस्य सुप्तसर्पोकारकुण्डलीस्थानेऽन्तर्हितत्वात्स सोमग्रहणकाल इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

तथा पिङ्गलया प्राणः कुण्डलीस्थानमागतः ।

यदा तदा भवेत्सूर्यग्रहणं मुनिसत्तम ॥ ४९ ॥

तथा पिङ्गलयेति । पिङ्गलसंचारिणः प्राणस्य सूर्यात्मकत्वात्पूर्ववदेव तस्यापि ग्रहणम् ॥ ४९ ॥

श्रीपर्वतः शिरस्याने केदारं तु ललाटके ।

✓ वाराणसी महाप्राज्ञ भुवोर्घ्राणस्य मध्यमे ॥ ५० ॥

योगिनः शरीरस्थानभेदानामेष तत्तत्तीर्थविशेषपमाह—श्रीपर्वत इति ॥ ५० ॥

भुवोर्घ्राणस्य यः संधिरिति जावालकी धृतिः ।

कुरुक्षेत्रं कुचस्थाने प्रयागो हत्सरोरुहे ।

चिदम्बरं च हन्मध्य आधारः कमलालयः ॥ ५१ ॥

जावालकी धृतिरिति । “अथ हैनमग्निः पप्रच्छ याज्ञवल्क्यं य एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा तं कथमहं विजानीयामिति । स होवाच याज्ञवल्क्यः सोऽविमुक्त उपास्यो य एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठित इति । सोऽविमुक्तः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति वरणायां नारदा च मध्ये प्रतिष्ठित इति । का वै वरणा का च नारसीति सर्वानिन्द्रियकृतान्दोषान्धारयति तेन वरणा भवति सर्वानिन्द्रियकृतान्पापाश्चाशयति तेन नारसी भवतीति कर्तव्यं चास्य स्थानं भवतीति भुवोर्घ्राणस्य च मध्यमेति । स मध्यमेति तत्तीर्थस्य परस्य च संधिर्भवति ” इति हि तत्र श्रूयते ॥ ५१ ॥

आत्मस्थं तीर्थमुत्सृज्य बहिस्तीर्थानि यो व्रजेत् ।

✓ करस्थं स महारत्नं त्यक्त्वा काचं विमार्गति ॥ ५२ ॥

उक्ततीर्थानां बाह्यतीर्थेभ्यो विशेषपमाह—आत्मरथाभिति । विमार्गति गन्धेपते ॥ ५२ ॥

भावतीर्थं परं तीर्थं प्रमाणं सर्वकर्मसु ।

अन्यथाऽऽलिङ्ग्यते कान्ता भविन दुहिताऽन्यथा ॥ ५३ ॥

ननु वाद्यानि तीर्थानि प्रत्यक्षतो निरीक्ष्यन्त आन्तराणि तु भावनामात्र-
सिद्धानीति कथं तत्तत्तेषामुत्कर्ष इत्यत आह—भावतीर्थमिति । भावः शास्त्र-
प्रतिपादितेषु प्राकृततीर्थेष्व्वास्तित्वयद्युद्धिः । सा च संसारोत्तरणकारणतया
तत्तन्त्यमेवेति तीर्थं तद्विषयीकृतस्यार्थस्य परमार्थत्वात्प्रमाणं च । वाद्यतीर्थ-
ज्ञानदानादिषु सर्वेष्वपि कर्मसु सत्येव भावे कञ्चस्यन्नता नान्यथेति तस्य
सर्वत्र प्रमाणतेत्यर्थः । कर्मण एकरूपत्वेऽपि भावभेदस्यैव निषेधानिषेधैष-
न्यहेतुत्वमुदाहरति—अन्यथाऽऽलिङ्ग्यते इति ॥ ५३ ॥

तीर्थानि तोयपूर्णानि देवान्काष्ठादिनिर्मितान् ।

योगिनो न प्रपद्यन्ते स्वात्मप्रत्ययकारिणः ॥ ५४ ॥

बहिस्तीर्थात्परं तीर्थमन्तस्तीर्थं महामुने ।

आत्मतीर्थं परं तीर्थमन्यतीर्थं निरर्थकम् ॥ ५५ ॥

चित्तमन्तर्गतं दुष्टं तीर्थस्नानैर्न शुध्यति ।

शतशोऽपि जलैर्धौतं सुराभाण्डमिवाशुचि ॥ ५६ ॥

स्वात्मप्रत्ययेति । स्वात्मन्येव शास्त्रीदीरिवतीर्थाद्विश्वासयन्त इत्यर्थः ।

॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

विपुवायन्कालेषु ग्रहणे चान्तरे सदा ।

वाराणस्यादिके स्थाने स्नात्वा शुद्धो भवेन्नरः ॥ ५७ ॥

अतः प्रागुक्तपुण्यकालेषु प्रागुक्ततीर्थस्थानेषु चित्तस्यापनलक्षणेनैव ज्ञानं
कार्यमित्याह—विशुभेति ॥ ५७ ॥

ज्ञानयोगपरम्णां तु पादप्रक्षालितं जलम् ।

पापशुद्ध्यर्थमज्ञानां तर्चीर्धं मुनिसत्तम ॥ ५८ ॥

तीर्थे दाने तपोयज्ञे काष्ठे पापाणके सदा ।

शिवं पश्यति भूदात्मा शिवो देहे प्रतिष्ठितः ॥ ५९ ॥

सर्वत्रावस्थितं शान्तं न प्रपश्यन्ति शंकरम् ।

ज्ञानचक्षुर्विहीनत्वादहो मायाबलं मुने ॥ ६० ॥

आत्मस्थं यः शिवं त्यक्त्वा बहिःस्थं यजते शिवम् ।

हस्तस्थं पिण्डमुत्सृज्य लिहेत्कूर्परमात्मनः ॥ ६१ ॥

उक्तयोगासमर्थानामपि लघुप्रशस्तं चोपायमाह—ज्ञानयोगेति ॥ ५८ ॥
॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥

शिवमात्मानि पश्यन्ति प्रतिमासु न योगिनः ।

अज्ञानां भावनार्थाय प्रतिमाः परिकल्पिताः ॥ ६२ ॥

प्रतिमानामुपयोगमाह—अज्ञानामिति ॥ ६२ ॥

अपूर्वार्नपरं ब्रह्म स्वात्मानं सत्यमद्वयम् ।

प्रज्ञानघनमानन्दं यः पश्यति स पश्यति ॥ ६३ ॥

अपूर्वं कारणरहितमनपरं कार्यरहितं निष्कलमखण्डमद्वयं सच्चिदानन्दैकरसमित्यर्थः । स पश्यतीति । तदीयमेव दर्शनं फलवदित्यर्थः ॥ ६३ ॥

सर्वभूतस्थमात्मानं विशुद्धज्ञानदेहिनम् ।

स्वात्मन्यपश्यन्त्याहोषु पश्यन्नापि न पश्यति ॥ ६४ ॥

अन्तर्योगाभावे केवलमद्विषयगत्य वैफल्यमाह—सर्वभूतेति ॥ ६४ ॥

देवतां महतीमन्यामुपास्ते स्वात्मनो नरः ।

न स वेद परं तत्त्वमथ योऽन्यामिति श्रुतिः ॥ ६५ ॥

महतीं देवतां परशिवान्तिकां स्वात्मनः सकाशादन्यां य उपास्ते भेदेन स मूढः पशुरित्यर्थः । अथ योऽन्यामिति श्रुतिरिति । बाजसनेयके हि श्रूयते—
“अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते, अन्योऽस्तावन्तोऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवं स देवानां यथा ह वै बहवः पशवो यनुष्यं मुञ्च्युरेवमेकैकः पुरुषो देवान्मुनक्त्येकस्मिन्नेव पश्चाच्चादीयमानेऽप्रियं भवति किमु बहुषु । तस्मादेपां तन्न प्रियं यदेतन्मनुष्या विद्युः” इति ॥ ६५ ॥

नाडीपुञ्जं सदासारं नरभावं महामुने ।

समुत्सृज्याऽऽत्मनाऽऽत्मानमहमित्यवधारय ॥ ६६ ॥

भेदेन चेत्रोपासनीयं तर्हि कथमित्यत आह—नादोपुष्टामिति । नर इति भावोऽ-
हमभिमानो यस्मिन् नादोपुष्टं तदुपलक्षितं शरीरत्रयमुपाधिभूतमात्मना समु-
त्सृज्य बुद्ध्या विविच्याऽऽत्मानमहमित्यवधारय परमात्मानं प्रत्यक्तादात्म्येना-
नुसंधेदीत्यर्थः ॥ ६६ ॥

अशरीरं शरीरेषु महान्तं विभुमीश्वरम् ।

आनन्दमक्षरं साक्षान्मत्वा धीरो न शोचति ॥ ६७ ॥

उक्तेऽर्थे फाडफभुतिमर्थत उदाहरति—अशरीरमिति । श्रुतिपाठस्त्वेवम्—

“अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम् ।

महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति” इति ।

मत्वा ज्ञात्वा ॥ ६७ ॥

विभेदजनकेऽज्ञाने नष्टे ज्ञानैवलान्मुने ।

आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति ॥ ६८ ॥

तावत्तैव श्लोकाभावे कारणमाह—विभेदेति । निरतिशयानन्दपरशिवस्वरू-
पस्य हि जीवस्य तथात्वापरिज्ञाननिबन्धनो यो भेदः स एव सांसारिकसकल-
क्लेशहेतुरेकात्म्यज्ञानेन तादृगज्ञाननिवृत्तौ ब्रह्मणः सकाशादात्मनो जीवस्य
तन्निबन्धनभेदाभावाच्चिदितुकः संसारशोक इत्यर्थः ॥ ६८ ॥

सर्वं समासतः प्रोक्तं सादरं मुनिसत्तम ।

तस्मान्मायामयं देहं मुक्त्वा पश्य स्वमात्मकम् ॥ ६९ ॥

सूत उवाच—

इति श्रुत्वा गिरां नाथो भक्त्या परवशः पुनः ।

स्तोतुमारभते देवमम्बिकापतिमद्भुतम् ॥ ७० ॥

बृहस्पतिरुवाच—

जय देवे परानन्द जय चित्तस्त्यविग्रह ।

जय संसाररोगघ्न जय पापहर प्रभो ॥ ७१ ॥

जय पूर्ण महादेव जय देवारिमर्दन ।

जय कल्याण देवेश जय त्रिपुरमर्दन ॥ ७२ ॥

जयाहंकारशत्रुघ्न जय मायाविषापह ।
 जय वेदान्तसंवेद्य जय वाचामगोचर ॥ ७३ ॥
 जय रागहरश्रेष्ठ जय द्वेषहराश्रज ।
 जय साम्ब सदाचार जय सर्वसमाद्भुत ॥ ७४ ॥
 जय ब्रह्मादिभिः पूज्य जय विष्णो परामृत ।
 जय वियामहेशान जय वियार्प्रदानिशम् ॥ ७५ ॥
 जय सर्वाङ्गसंपूर्ण नागाभरणभूषित ।
 जय ब्रह्मविदां प्राप्य जय भोगापवर्गद ॥ ७६ ॥
 जय कामहर ब्राह्म जय कारुण्यविग्रह ।
 जय भस्म महादेव जय भस्मावगुण्ठित ॥ ७७ ॥
 जय भस्मरतानां तु पाशभङ्गपरायण ।
 जय हृत्पङ्कजे नित्यं यतिभिः पूज्यविग्रह ॥ ७८ ॥

सूत उवाच—

इति स्तुत्वा महादेवं प्राणिपत्य बृहस्पतिः ।
 कृतार्थः क्लेशनिर्मुक्तो भक्त्या परवशोऽभवत् ॥ ७९ ॥
 य इदं पठते नित्यं संध्ययोरुभयोरपि ।
 भक्तिपारं गतो भूत्वा परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ ८० ॥
 गङ्गाप्रवाहवत्तस्य बान्धवमूतिर्विजृम्भते ।
 बृहस्पतिसमो बुद्ध्या गुरुभक्त्या मया समः ॥ ८१ ॥
 पुत्रार्थं लभते पुत्रं कन्यार्थं कन्यकामियात् ।
 ब्रह्मवर्चसकामस्तु तदाप्नोति न संशयः ॥ ८२ ॥
 तस्माद्भवद्भिर्मुनयः संध्ययोरुभयोरपि ।
 जप्यं स्तोत्रमिदं पुण्यं देवदेवस्य भक्तितः ॥ ८३ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां ज्ञानयोगखण्डे
नाडीचक्रनिरूपणं नाभैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां ज्ञानयोगखण्डे नाडीचक्रनि-
रूपणं नाभैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

(अथ द्वात्रिंशोऽध्यायः)

ईश्वर उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि नाडीशुद्धिं समासतः ।

विध्युक्तकर्मसंयुक्तः कामसंकल्पवर्जितः ॥ १ ॥

यमाद्यष्टाङ्गसंयुक्तः शान्तः सत्यपरायणः ।

गुरुशुश्रूषणरतः पितृमातृपरायणः ॥ २ ॥

यतो नाडीचक्रज्ञानाधीनं सप्र चित्तप्रणिधानपूर्वकं नाडीशोधनमतस्तदन-
न्तरं तत्कथनमिति प्रतिजानीते—अथात इति । पापनिवन्धनस्य शोधनस-
मये नाडीस्खलनस्य परिहारायाऽऽह—विध्युक्तेति । चित्तविक्षेपनिवन्धनस्य
परिहारायाऽऽह—कामेति ॥ १ ॥ २ ॥

स्वाश्रमे संस्थितः सम्यग्ज्ञानितिश्च सुशिक्षितः ।

पर्वताग्रे नदीतीरे त्रिल्लमूले वनेऽथवा ॥ ३ ॥

ज्ञानिभिरिति । शोधनेऽनुभवपर्यन्तं ज्ञानवद्भिः । ऐकाग्र्यासुकुलं देशमाह—
पर्वताग्रे इत्यादि ॥ ३ ॥

मनोरमे शुची दशे वेदघोषसमन्विते ।

फलमूलेः सुसंपूर्णैर्वारिभिश्च सुसंयुते ॥ ४ ॥

सुरोजनं मठं कृत्वा सर्वरक्षासमन्वितम् ।

त्रिकालस्नानसंयुक्तः श्रद्धधानः समाहितः ॥ ५ ॥

विरजानलंजं तस्म गृहीत्वा वाग्निहोत्रजम् ।
 अग्निरित्यादिभिर्मन्त्रैर्ज्वालैः सप्तभिर्मुने ॥ ६ ॥
 षड्भिर्वाऽऽथर्वणैर्मन्त्रैः समुद्धृत्य ततः परम् ।
 तिर्यक्त्रिपुण्ड्रमूरसा शिरसा बाहुभूलतः ॥ ७ ॥
 धारयेत्परया भक्त्या देवदेवं प्रणम्य च ।
 सरस्वतीं सुसंपूज्य स्कन्दं विघ्नेश्वरं गुरुम् ॥ ८ ॥
 चन्द्रमादित्यमनिलं तथैवाग्निं महामुने ।

आरुह्य चाऽऽसनं पश्चात्प्राङ्मुखोदङ्मुखोऽपि वा ॥ ९ ॥

पावनत्वाय वैदिकाभिष्टितं देशमाह—वेद्योपेति । नतु योगाभ्याससमये
 चेदघोपापेक्षा ।

“समे शुचौ शर्करावह्निवालुकाविवर्जिते शब्दजलाभयादिभिः ।
 मनोलुकूले नतु चक्षुषीदने गुहानिवाताश्रयणे प्रयोजयेत्” इति

श्वेताश्वत्थश्रुतेः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

समग्रीवशिरःकायः संवृतास्यः सुनिश्चलः ।

नासाग्रे शशभृद्विम्बं शिन्दुमच्च तुरीयकम् ॥ १० ॥

स्रवन्तममृतं पश्येन्नेत्राभ्यां मुसमाहितः ।

इडया प्राणमाकृत्य पूरयित्वादरोस्थितम् ॥ ११ ॥

समग्रीवेति । तथाच गीतासु—

“समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः ।

संमिश्रं नासिकाग्रं रवं दिशश्चानरलोकरुणम् ॥

मशान्तात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारित्रते स्थितः ।

मनः संयम्य गच्छितो युक्त आसीत् मत्परः” इति ।

नासाग्र इति । नासाग्रे चन्द्रविम्बं तत्र यत्तुभीयकं यकाराद्यतुर्थं वकारं
 सविन्दुकममृतसाधिणं स्मरन्नेत्राभ्यामपि तमेव देशं पश्यन्नित्यर्थः । तदुक्तमा-
 गधे—

“नासाग्रे मण्डलं चान्द्रं ज्योत्स्नाजालसमन्वितम् ।

नादविन्दुयुजा मध्ये वकारेण विराजितम् ॥

ध्यायन्मपूरयेद्वायुम्” इति ॥ १० ॥ ११ ॥

ततोऽग्निं देहमध्यस्थं ध्यायञ्ज्वालावलीमयम् ।

विन्दुनादसमायुक्तमग्निबीजं विचिन्तयेत् ॥ १२ ॥

पश्चाद्विरेचयेत्माणं मन्दं पिङ्गलया बुधः ।

पुनः पिङ्गलयाऽऽपूर्णं वह्निबीजमनुस्मरन् ॥ १३ ॥

पुनर्विरेचयेद्धीमानिड्यैव शनैः शनैः ।

त्रिचतुर्वत्सरं वाऽथ त्रिचतुर्मासमेव वा ॥ १४ ॥

पदकृत्व आचरेन्नित्यं रहस्येवं त्रिसंधिषु ।

नाडीशुद्धिमवाप्नोति पृथक्चिह्नोपलक्षिताम् ॥ १५ ॥

विन्दुनादसमायुक्तमिति । विन्दुरनुस्वारः । नादस्तदनुगतो ध्वनिः ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

शरीरलघुता दीप्तिर्वहेजंतरवर्तिनः ।

नादाभिष्यक्तिरित्येतच्चिह्नं तत्सिद्धिसूचकम् ॥ १६ ॥

नादाभिष्यक्तिरिति । अनाहतनादः स्फुरतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

यावदेतानि संप्रत्येक्षावदेवं समाचरेत् ।

अथवेतत्परित्यज्य स्वात्मशुद्धिं समाश्रयेत् ॥ १७ ॥

विवेकज्ञानाधिकारवतस्तु तदेव पर्याप्तं नाडीशुद्ध्यादिभिर्न प्रयोजनमित्याह—अयवैतदिति । पूर्वोक्ता विशुद्धिर्नाडीगतापेक्षश्लेष्मादिशोषणेन देहशुद्धिमात्रे हेतुः । विवेकज्ञानं तु नाडीपरिहृतं स्थूलं देहं तत्र व्याप्तं लिङ्गशरीरं तदुभयोपादानं चाविद्यामात्मनः सकाशात्परिशोध्य विविक्तं सचिदानन्दैकस्मात्मात्मतत्त्वं व्यवस्थापयतीति पूर्वस्मादिदं प्रशस्ततरमित्यर्थः ॥ १७ ॥

आत्मा शुद्धः सदा नित्यः सुखरूपः स्वयंप्रभः ।

अज्ञानान्मलिनो भ्राति ज्ञानाच्छुद्धो विज्ञात्ययम् ॥ १८ ॥

१ क. “मीज मुनीश्वर । २ क. घ. क. “क्षितम् । ३ व. “स्फुरती” । ४ व. “इति स्फु” ।
५ ग. “नन्दस्मात्मा” ।

अज्ञानमलपङ्क्तं यः क्षालयेज्ज्ञानतोयतः ।

स एव सूर्यदा शुद्धो नाज्ञः कर्मरतो हि सः ॥ १९ ॥

वस्तुभूतश्लेष्यादिमलनिरसनं हि वस्तुभूतेनैव षवनेन भवति । नित्यशुद्ध-
स्वमकारोचिदानन्दैकरस आत्मा त्वविद्यामलेनैव मलिन इति विद्यया तन्नि-
रासे रत्नाभाषिकी तरय शुद्धिर्व्यवतिष्ठत इत्याह—आत्मा शुद्ध इति ॥ १८॥१९॥

न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् ।

कर्म कर्तव्यमित्येवं बोधयेत्तान्समाहितः ॥ २० ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां ज्ञान-

योगखण्डे नाडीशुद्धिनिरूपणं नाम

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

इयमेव यदि प्रशरता किमिति तर्हि भूतपूर्वा शुद्धिः शास्त्रैरुपदिष्यत
इत्यत आह—न बुद्धिभेदमिति । अज्ञो हि कर्मणि सक्तो ज्ञानानाधिकृत इति
तरय कृते साऽपि शुद्धिर्वक्तव्येत्यर्थः ॥ २० ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां ज्ञानयोगखण्डे नाडीशुद्धि-
निरूपणं नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

(अथ त्रयोदशोऽध्यायः)

ईश्वर उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि तथाष्टाङ्गानि सुव्रत ।

यमश्च नियमश्चैव तथैवाऽऽसनमेव च ॥ १ ॥

प्राणायामस्तथा विप्र प्रत्याहागस्तथा परः ।

धारणा च तथा ध्यानं समाधिश्चाष्टमो मूने ॥ २ ॥

यत उक्तनाडीशोधनसापेक्षाणि यमादीन्यष्टौ योगाङ्गान्यतरतदन्तरं
तदभिधानमिति प्रतिजानीते—अथात इति ॥ १ ॥ २ ॥

अहिंसा सत्यमस्तेषं ब्रह्मचर्यं दयाऽऽर्जवम् ।

क्षमा धृतिर्मिताहारः शौचं चेति यमा वश ॥ ३ ॥

द्वेदोक्तेन मेण यमस्य लक्षणमाह—अहिंसेत्यादि ॥ ३ ॥

वेदोक्तेन प्रकारेण विना सत्यं तपोवन ।

कायेन मनसा वाचा हिंसा हिंसा न चान्यथा ॥ ४ ॥

“न हिंसात्सर्वा भूतानि” इति निषेधः स रागनिवन्धनाया एव हिंसायाः । अतः “अग्नीषोमीयं पशुपालभेत” इति विधिनिवन्धना हिंसा न निषिध्यत इत्याह—वेदोक्तेनेति । अग्नीषोमीयस्य हि सोमयागाङ्गत्वाच्चहिंसा विधिनिवन्धना । “श्येनेनाभिचरन्त्यजेत” इत्यत्रापि श्येनयागाङ्गभूतपशुहिंसा विधिनिवन्धनेन न निषिध्यते । या तु तेनाभिचारयोगेण शत्रुवधात्मिका हिंसा सा द्वेपानिवन्धनैवेति विध्यसंरक्षणाभिषिध्यते । शरीरहिंसाया एव हिंसास्य न पुनर्वाचिरमानसयोरिति भ्रमनिरासाय तज्ज्ञेयमाह—कायेनेति । साऽप्येकैवात्रिविधा । स्वयं कृताऽप्येन कारिता त्रियमाणा वेदलभनुमोदिता चेति नवमा । तत्राप्येकैवात्रिविधा । लोभमूला क्रोधमूलाऽज्ञानमूला चेति सप्तविंशतिधा । साऽप्येकैवात्रिविधा । मृदुमाना मध्यमात्राऽपिन्मात्रा चेत्पेकाशीतिर्हि हिंसाभेदा वितर्कनामानस्त्यक्तव्याः । तस्यागोषायश्च तेषां निरतिशयदुःखैतवस्तत्त्वज्ञानमतिनिवन्धनाश्चेति मणिधानम् । एतच्च सत्यवचनाद्विवितर्कान्तरेणैवपि द्रष्टव्यम् । तदुक्तं योगशास्त्रे—

“वितर्कवाधने प्रतिपन्नभावनम्” “वितर्का हिंसादयः कृतकारिणानुमोदितालोभत्रोद्यमोहपूर्वका मृदुमयाधिमाना दुःखाज्ञानानन्तफला इति प्रतिपन्नभावनम्” इति ॥ ४ ॥

आत्मा सर्वगतोऽच्छेद्य अदाह्य इति या मतिः ।

सा चाहिंसा परा प्रोक्ता मुने वेदान्तवेदिभिः ॥ ५ ॥

कापिकादिहिंसाया वर्जनमुक्त्वाऽऽत्महिंसाया वर्जनमाह—आत्मा सर्वगत इति ।

“अच्छेद्योऽप्यमद्राक्षोऽप्यमहेशोऽशोष्य एव च ।

नित्यः सर्वगतः रथाणुरचलोऽयं सनातनः” इति ।

उक्तस्याऽऽत्मस्वरूपस्याज्ञानमात्महिंसा । यदाहुः—

अज्ञानमलपङ्क्तं यः क्षालयेज्ज्ञानतोयतः ।

स एव सर्वदा शुद्धो नाज्ञः कर्मरतो हि सः ॥ १४ ॥

वस्तुभूतश्लेष्मादिमलनिरसनं हि वस्तुभूतेनैव षवनेन भवति । नित्यशुद्ध-
स्वप्रकाशचिदानन्दैकरस आत्मा स्वविग्रामलेनैव मलिन इति विद्यया तन्नि-
रासे रवाभाविकी तरय शुद्धिर्भवतिष्ठत इत्याह—आत्मा शुद्ध इति ॥ १८॥१९॥

न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् ।

कर्म कर्तव्यमित्येवं बोधयेत्तान्समाहितः ॥ २० ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां ज्ञान-

योगखण्डे नाडीशुद्धिनिरूपणं नाम

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

इयमेव यदि प्रशस्ता किमिति तर्हि भूतपूर्वा शुद्धिः शास्त्रैरुपदिश्यत
इत्यत आह—न बुद्धिभेदमिति । अज्ञो हि कर्मणि सक्तो ज्ञानानधिकृत इति
तरय कृते साऽपि शुद्धिर्बलव्येत्यर्थः ॥ २० ॥

इति श्रीसूतसंहितातार्पर्यदीपिकायां ज्ञानयोगखण्डे नाडीशुद्धि-
निरूपणं नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

(अथ त्रयोदशोऽध्यायः)

ईश्वर उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि तवाष्टाङ्गानि सुमत ।

यमश्च निषमश्चैव तथैवाऽऽसनमेव च ॥ १ ॥

प्राणापामस्तथा विप्र प्रत्याहारस्तथा परः ।

धारणा च तथा ध्यानं समाधिश्चाष्टमो मुने ॥ २ ॥

यत उक्तनाडीशोधनसाधेसाणि यमादीन्यष्टौ योगाङ्गान्यतरतदनन्तरं
तदभिधानमिति प्रतिजानीते—अथान इति ॥ १ ॥ २ ॥

अहिंसा सत्यमस्तेषां ब्रह्मचर्यं दयाऽऽर्जवम् ।

क्षमा धृतिर्मिताहारः शौचं चेति यमा दश ॥ ३ ॥

उद्देशक्रमेण यमस्य लक्षणमाह—अहिंसेत्यादि ॥ ३ ॥

वेदोक्तेन प्रकारेण विना सत्यं तपोधन ।

कायेन मनसा वाचा हिंसा हिंसा न चान्यथा ॥ ४ ॥

“न हिंसात्सर्वा भूतानि” इति निषेधः स रागनिबन्धनाया एव हिंसायाः । अतः “अग्नीषोमीयं पशुमालभेत” इति विधिनिबन्धना हिंसा न निषिध्यत इत्याह—वेदोक्तेनेति । अग्नीषोमीयस्य हि सोमयागाङ्गत्वात्तद्विंसा विधिनिबन्धना । “श्येनेनाभिचरन्त्यजेत” इत्यत्रापि श्येनेयागाङ्गभूतपशुर्विंसा विधिनिबन्धनैव न निषिध्यते । या तु तेनाभिचारयोगेण शत्रुवधात्मिका हिंसा सा द्वेयनिबन्धनैवेति विध्यसंरक्षणाभिषिध्यते । शरीरहिंसाया एव हिंसारथं न पुनर्वाचिकमानसयोरिति भ्रमनिरासाय तज्ज्ञेदानीह—कायेनेति । साऽप्येकैका त्रिविधा । स्वयं कृताऽप्येन कारिता क्रियमाणा केवलमनुमोदिता चेति नवमा । तत्राप्येकैका त्रिविधा । लोभमूला क्रोधमूलाऽज्ञानमूला चेति सप्तविंशतिधा । साऽप्येकैका त्रिविधा । मृदुमात्रा मध्यमात्राऽधिकमात्रा चेत्येकाशीतिर्हि हिंसाभेदा वितर्कनामानस्त्यक्तव्याः । तस्यागोपायश्च तेषां निरतिशयदुःखदैतवस्तत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकाश्चेति प्राणिघानम् । एतच्च सत्यवचनाद्विहितकान्तरेष्वपि द्रष्टव्यम् । तदुक्तं योगशास्त्रे—

“वितर्कवाधने मतिपक्षभावनम्” “वितर्का हिंसादयः कृतकारितानुमोदिता-लोभक्रोधमोहपूर्वका मृदुमध्याधिमात्रा दुःखाज्ञानानन्तकला इति मतिपक्षभावनम्” इति ॥ ४ ॥

आत्मा सर्वगतोऽच्छेद्य अदाह्य इति या मतिः ।

सा चाहिंसा परा प्रोक्ता मुने वेदान्तवेदिभिः ॥ ५ ॥

कायिकादिहिंसाया वर्जनमुक्त्वाऽऽत्महिंसाया वर्जनमाह—आत्मा सर्वगत इति ।

“अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमल्लेख्योऽशोष्य एव च ।

नित्यः सर्वगतः रथाशुरचलोऽर्थ्य सनातनः” इति ।

उक्तस्याऽऽत्मरत्नरूपस्याज्ञानमात्महिंसा । यदाहुः—

“ योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।
प्रापञ्चितं न पश्यामि येन शुध्येत्स आत्महा ” इति ।

अतो ज्ञानेन तन्निरासः परमाऽर्हिसेत्यर्थः ॥ ५ ॥

यत्त्वदुष्टेन्द्रियैर्दृष्टं श्रुतं वेदविदा वर ।

तस्यैवोक्तिर्भवेद्विप्र सत्यता नान्यथा भवेत् ॥ ६ ॥

अर्हि सावत्सत्यमपि परमपरं चेति द्विविधम् । तत्रापरमाह—यत्त्वदुष्टेति ।
भ्रमदृष्टाभिधानं प्रमाणदृष्टस्यापि रागादिभिरन्यथाभिधानं चासत्यमित्यर्थः ॥ ६ ॥

सर्वं सत्यं परं ब्रह्म न चान्यदिति या मतिः ।

तत्सत्यं परमं प्रोक्तं वेदान्तज्ञानभाषितैः ॥ ७ ॥

परमं सत्यमाह—सर्वं सत्यमिति । सर्वं वस्तु ब्रह्मस्वरूपेणैवं सत्यं पृथक्त्वे-
नासत्यमिति यज्ज्ञात्वाऽभिधानं तत्सत्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥

अन्यदीये तृणे रत्ने काञ्चने मौक्तिकेऽपि वा ।

मनसाऽपि निवृत्तिर्या तदस्तेयं विदुर्बुधाः ॥ ८ ॥

अस्तेयमपि द्विविधम् । तत्राऽऽद्यमाह—अन्यदीय इति । मृदुमध्याधिक-
मात्रा इत्युक्तमेदोपलक्षणत्वेन तृणादिविभागकथनम् ॥ ८ ॥

आत्मनोऽनात्मभावेन ह्यपहारविवर्जनम् ।

यत्तदस्तेयमित्युक्तमात्मविद्भिर्महात्मभिः ॥ ९ ॥

द्वितीयमस्तेयमाह—आत्मन इति । अनात्मा देहेन्द्रियादिस्तदूपतयैवाऽऽ-
त्मनो यत्परित्तानं स आत्मापहारः ।

“ योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।

किं तेन न कृतं पापं चोरेणाऽऽत्मापहारिणा ” इत्युक्तम् ।

तद्विवर्जनं देहेन्द्रियादिव्यतिरिक्तात्मानुसंधानं परममस्तेयमित्यर्थः ॥ ९ ॥

कायेन मनसा वाचा नारीणां परिवर्जनम् ।

क्रतुसेवां विना स्वस्थां ब्रह्मचर्यं तदुच्यते ॥ १० ॥

अपरं ब्रह्मचर्यमाह—कायेनेति । अनुरागपुरःसरानि नारीणां स्पर्शभाषण-
चिन्तनान्यवग्रहचर्यम् । उक्तं हि—

“ स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गृह्यभाषणम् ॥

संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृत्तिरेव च ॥

एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः ।

विपरीतं ब्रह्मचर्यम् ” इति ।

श्रुतो रवभार्यासेवा तु ब्रह्मचर्यमेव । श्रुताविति विहितकालोपलक्षणम् । श्रूयते हि—“ प्राणं वा एते प्रस्कन्दन्ति ये दिवा रत्या संयुज्यन्ते । ब्रह्मचर्यमेव तपद्रात्रौ रत्या संयुज्यते ” इति ॥ १० ॥

ब्रह्मभावे मनश्चारं ब्रह्मचर्यं परं तथा ।

आत्मघत्सर्वभूतेषु कायेन मनसा गिरा ॥ ११ ॥

अनुकम्पा दया सैव प्रोक्ता वेदान्तवेदिभिः ।

पुत्रे मित्रे कलत्रे च रिपो स्वात्मनि संततम् ॥ १२ ॥

ब्रह्मभाव इति । ब्रह्मात्मैकत्वे मनसश्चरणं ब्रह्मचर्यम् । श्रूयते हि—

“ येषां तपो ब्रह्मचर्यं येषु सत्यं प्रतिष्ठितम् ।

तेषामसौ विरजो ब्रह्मलोको न येषु निक्षममनृतं न माया च ” इति ।

अत्र परमपरं ब्रह्मचर्यं विवक्षितम् ।

आत्मवदिति । अनुकम्पा रक्षाभिमुखी बुद्धिः । तदुक्तमागमे—

“ रोगार्तस्य रिपोर्वाऽपि मित्रस्यान्यस्य वा पुनः ।

तद्रक्षाभिमुखी बुद्धिर्दयैषा भाषिता बुधैः ” इति ।

पुत्रे मित्र इति । तदुक्तं गीतासु—

“ सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु ॥

साधुष्वपि च भाषेष्टु समबुद्धिर्विनिश्चये ” इति ॥ ११ ॥ १२ ॥

ऐक्यरूप्यं मुने यत्तदार्जवं प्रोच्यते मया ।

कायेन मनसा वा वा शत्रुभिः परिपीडिते ॥ १३ ॥

कायेनेति । त्रिभिरपि करणैः पीडने चित्तविरूपेण विरहः क्षमा ॥ १३ ॥

चित्तक्षोभनिवृत्तिर्या क्षमा सा मुनिपुंगव ।

वेदादेव विनिर्गोक्षः संसारस्य न चान्यथा ॥ १४ ॥

वेदादेवेति । वेदविष्ठावकवचनेषु सत्स्वपि वेदविरुद्धधर्मपरिहारेण वैदिकध-
र्मेषु स्थैर्यमपरमा धृतिः ॥ १४ ॥

इति विज्ञाननिष्पत्तिर्धृतिः श्रोक्ता हि वैदिकैः ।

अहमात्मा न मर्त्योऽरमीत्येवमप्रच्युता मतिः ॥ १५ ॥

परमामाह—अहमात्मेति । उक्ता हि धृतिर्देहाद्विविक्तात्मविषयेति परमा
धृतिः ॥ १५ ॥

या सा श्रोक्ता धृतिः श्रेष्ठा मुने वैदिकवेदिभिः ।

अल्पमिष्टाशनाभ्यां तु नास्ति योगः कथंचन ॥ १६ ॥

अल्पेति । अल्पाशने तु धातुसंश्लोमः । अधिकेऽजीर्णं निद्रालस्यादि वा ।
अतो मितहारो योगाङ्गमिति । उक्तं च—

“अभेन कुसेर्द्वावंशौ पानेनैकं प्रपूरयेत् ।

माणसंचरणार्थं तु चतुर्थमवशेषयेत् ॥

गुरुणामर्धसौहित्यं लघूनां नातितृप्तता ”

इत्यादि वैद्यशास्त्रोक्तं द्रष्टव्यम् ॥ १६ ॥

तस्माद्योगानुगुण्येन भोजनं मितभोजनम् ।

स्वदेहमलनिर्मोक्षो मृजलाभ्यां महामुने ॥ १७ ॥

स्वदेहेति ।

“शौचं तु द्विविधं श्रोक्तं बालमाभ्यन्तरं तथा ।

मृजलाभ्यां भवेद्बाह्यं भावश्रुदिस्तथाऽऽन्तरम् ” ।

इति स्मरणात् ॥ १७ ॥

यत्तच्छौचं भवेद्बाह्यं मानसं मननं विदुः ।

अहं शुद्ध इति ज्ञानं शौचं वाञ्छन्ति पण्डिताः ॥ १८ ॥

अहं शुद्ध इति ।

“स्थानाद्बीजादुपप्लम्भाग्नि पन्दाग्निपनादपि ।

कायमाधेयशौचत्वात्पण्डिता ह्यशुचिं विदुः” ।

अतस्तद्विवेक एवाशौचं तद्विवेकज्ञानं शौचमित्यर्थः ॥ १८ ॥

अत्यन्तमलिनो देहो देही चात्यन्तनिर्मलः ।

उभयोरन्तरं ज्ञात्वा कस्य शौचं विधीयते ॥ १९ ॥

ज्ञानशौचं परित्यज्य चाहो यो रमते नरः ।

स मूढः काञ्चनं त्यक्त्वा लोष्टं गृह्णाति सुव्रत ॥ २० ॥

ज्ञानाग्नौ सैव शुद्धस्य कृतकृत्यस्य योगिनः ।

कर्तव्यं नास्ति लोकेऽस्मिन्नस्ति चेन्न स तत्त्ववित् ॥ २१ ॥

विदेकज्ञानस्यैव शौचत्वे हेतुमाह—अत्यन्तमलिन इति ॥१९॥२०॥२१॥

लोकत्रयेऽपि कर्तव्यं किञ्चिन्नास्त्यात्मवेदिनः ।

इहैव जीवन्मुक्तास्त इह चेदिति हि श्रुतिः ॥ २२ ॥

तस्मात्तत्तर्कप्रयत्नेन मुनेऽहिंसादिसाधनैः ।

आत्मानमक्षरं ब्रह्म विद्धि ज्ञानात्तु वेदजात् ॥ २३ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां ज्ञानयोगखण्डे यमवि-

धिनिरूपणं नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

किञ्चिदिति । किमपि नास्ति । इहैव जीवन्मुक्तत्वे श्रुतिमुदाहरति—इह चेदिति ।

“इह चेदवेदीदथ सत्यमरित नन्वेदिहावेदीन्महती विनष्टिः”

इति तल्लक्षकारोपनिषदीत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां ज्ञानयोगखण्डेऽष्टाङ्गयोगे
यमविधिनिर्ूपणं नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

(अथ चतुर्दशोऽध्यायः)

ईश्वर उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि नियमान्मुनिसत्तम ।

तपः संतोष आस्तिक्यं दानमीश्वरपूजनम् ॥ १ ॥

सिद्धान्तश्रवणं चैव ह्रीर्मतिश्च जपो ब्रतम् ।

एते च नियमाः शोका योगविद्भिर्महात्मभिः ॥ २ ॥

यतो यमयन्नियमा अपि योगाङ्गमतरतदनन्तरं तान्वक्तुं मतिजानीते—
अथात इति ॥ १ ॥ २ ॥

तानहं क्रमशो वक्ष्ये शृणु श्रद्धापुरःसरम् ।

वेदोक्तेन प्रकारेण कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः ॥ ३ ॥

अपरं तप आह—वेदोक्तेनेति । कृच्छ्रचान्द्रायणादिस्वरूपं प्रागुक्तम् ॥ ३ ॥

शरीरशोषणं यत्तत्तप इत्युच्यते बुधैः ।

कोऽहं मोक्षः कथं केन संसारं प्रतिपन्नवान् ॥ ४ ॥

इत्यालोचनमर्थज्ञास्तपः शंसन्ति पण्डिताः ।

यदृच्छालाभतो नित्यं प्रीतिर्या जायते नृणाम् ॥ ५ ॥

परमं तप आह—कोऽहमिति । उक्तं हि—

“मनसश्चेन्द्रियाणां च ऐकाग्र्यं परमं तपः ।

संख्यायः सर्वधर्मेभ्यः स धर्मः परमो मतः” इति ॥ ॥ ५ ॥

तं संतोषं विदुः प्राज्ञाः परिज्ञानैकतत्पराः ।

ब्रह्मादिलोकपर्यन्ताद्विरक्तस्य परात्मानि ॥ ६ ॥

प्रियं यत्तन्महाप्राज्ञाः संतोषं परमं विदुः ।

श्रौते स्मार्ते च विश्वासो यत्तदास्तिक्यमुच्यते ॥ ७ ॥

न्यायार्जितं धनं चान्नं श्रद्धया वैदिके द्विजे ।

अल्पद्वा यत्प्रदीयेत तद्दानं प्रोच्यते मया ॥ ८ ॥

अवैदिकाय विप्राय दत्तं यन्मुनिपुङ्गव ।

लोपकाराय तत्तस्य भस्मनीव हुतं हविः ॥ ९ ॥

परमं संतोषमाह—ब्रह्मादीति । श्रूयते हि—

“ते ये शतं वृहस्पतेरानन्दाः, स एकः प्रजापतेरानन्दः, ओन्नियस्य चाका-
महत्तस्य” इति ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

ब्रह्माणं विष्णुमीशानं वैश्वक्षत्रियचाडवैः ।

यथारौक्त्पचर्चनं भक्त्या यत्तदीश्वरपूजनम् ॥ १० ॥

रामायणेन हृदयं वागदुष्टाऽनृतादिना ।

हिंसाविरहितः काय एतच्चेश्वरपूजनम् ॥ ११ ॥

ब्रह्माणमिति । वैश्वैर्वेदाणां सत्रियैर्विष्णुम् । वाडवा ब्राह्मणास्तेरीश्वानं
स्वीकृत्य यदर्चने तदित्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥

सत्यं ज्ञानमनन्तं च परानन्दं ध्रुवं परम् ।

भृत्यगित्यवगत्यन्तं वेदान्तश्रवणं बुधाः ॥ १२ ॥

भृत्यगिति । अवगतिरापरोक्ष्यम् ॥ १२ ॥

सिद्धान्तश्रवणं प्राहुर्द्विजानां मुनिसत्तम ।

शूद्राणां च विरक्तानां तथा स्त्रीणां महामुने ॥ १३ ॥

सिद्धान्तश्रवणं श्रोतुं पुराणश्रवणं बुधैः ।

वेदलौकिकमार्गेषु कृत्स्नितं कर्म यद्भवेत् ॥ १४ ॥

तस्मिन्भवति या लज्जा ह्यस्तु सैवेति कीर्तिता ।

वैदिकेषु हि सर्वेषु श्रद्धया सा भूतिर्भवेत् ॥ १५ ॥

तथा स्त्रीणामिति । वैवर्णिकस्त्रीणां तु श्रौते विकल्प उक्तः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

गुरुणा चोपदिष्टोऽपि तन्त्रसंबन्धवर्जितः ।

वेदोक्तेनेव मार्गेण मन्त्राभ्यासो जपः स्मृतः ॥ १६ ॥

कल्पे सूत्रेऽथ वा वेदे धर्मशास्त्रे पुराणके ।

इतिहासेऽनुवृत्तिर्या स जपः प्रोच्यते मया ॥ १७ ॥

उपदिष्टोऽपीति । न पुनः पुस्तकपाठादिमात्रेण ज्ञात इत्यर्थः । तद्यसंबन्धेति ।
कापालं नाकुलं वामभित्त्यादिवेदविरुद्धागमसंरपरहित इत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥

या वेदवाह्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुदृष्टयः ।

सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि साः स्मृताः ॥ १८ ॥

वेदविरुद्धतर्कसंबन्धत्यागे कारणमाह—या वेदवाह्या इति ॥ १८ ॥

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।

स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥ १९ ॥

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन वेदमन्त्रं सदा जपेत् ।

जपश्च द्विविधः प्रोक्तो वाचिको मानसस्तथा ॥ २० ॥

वेदोक्तधर्मसम्यगनुष्ठानाशक्तस्यापि यथाशक्ति तदनुष्ठानमेव न तु विरुद्ध-
तत्त्वार्थानुष्ठानमित्याह—श्रेयान्स्वधर्म इति ॥ १९ ॥ २० ॥

वाचिकोपांशुरुच्चैश्च द्विविधः परिकीर्तितः ।

मानसो मननध्यानभेदाद्द्वैविध्यमास्थितः ॥ २१ ॥

उच्चैर्जपादुपांशुश्च सहस्रगुण उच्यते ।

मानसश्च तथोपांशोः सहस्रगुण उच्यते ॥ २२ ॥

वाचिकोपांशुरिति । संपिच्छान्दसः ॥ २१ ॥ २२ ॥

उच्चैर्जपस्तु सर्वेषां यथोक्तफलदो भवेत् ।

नीचैः श्रुतो न चेत्सोऽपि श्रुतश्चेन्निष्फलो भवेत् ॥ २३ ॥

उच्चैर्जपादुपांशुजपः फलेन सहस्रगुण उक्तः । उच्चैर्जपस्तु कियत्फल इत्यत
आह—उच्चैर्जपस्तु सर्वेषामिति । यो मच्चजपो यायतः फलस्य साधनत्वेन
शाले फधितः स तावत्फलस्तत्सहस्रगुणस्तन्मन्त्रोपांशुजप इत्यर्थः । उच्चैर्ज-
पोऽपि यथा नीचैर्मल्लेच्छैर्न श्रूयते तथाऽरण्यादौ विविक्तदेशे क्रियते चेदुक्त-
फलो भवति । प्रमादाच्चैः श्रुतश्रेयस्य यथोक्तमपि फलं नास्तीत्याह—नीचै-
रिति ॥ २३ ॥

कपि छन्दोऽधिदैवं च ध्यायमानो जपेन्नरः ।

प्रसन्नगुरुणा पूर्वमुपदिष्टं त्वनुज्ञया ॥ २४ ॥

दशमं नियमव्रतमाह—प्रसन्नेति । प्रतिबन्धकपापनिरासद्वारा चित्तशुद्धये
पुण्योपचयद्वारा फलानुभूत्याय च सुर्वनुज्ञया क्रियमाणमुपवासादिकं व्रत-
मित्यर्थः ॥ २४ ॥

धर्मार्थमात्मशुद्धयर्थमुपायग्रहणं व्रतम् ।

अथवाऽऽथर्वणिर्मन्त्रैर्मृहीत्वा भस्म पाण्डुरम् ॥ २५ ॥

व्रतशब्दस्यार्थान्तरमाह—अथवेति ॥ २५ ॥

सर्वाङ्गोद्धूलनं यच्चद्रवतं प्रोक्तं मनीषिभिः ।

एतद्वेदशिरोनिष्ठाः प्राहुः पाशुपतं मुने ॥ २६ ॥

एतद्वेदेति । अथर्वशिरसि—“अग्निरित्पादिना भस्म गृहीत्वा निमृज्या-
ङ्गानि संस्पृशेद्यतमेतत्पाशुपतम्” इत्युक्तमित्यर्थः ॥ २६ ॥

केचिच्छिरोमृतं प्राहुः केचिदत्याश्रमं विदुः ।

केचित्तद्रवतमित्यूचुः केचिच्छांभवमैश्वरम् ॥ २७ ॥

व्रतपदस्य मतभेदेनार्थान्तराख्याह—केचिदिति । “शिरोव्रतं विधिवच्चैस्तु
षीर्णम्” इत्याथर्वणिका आहुरित्यर्थः । केचिदिति । “अत्याश्रमिभ्यः परमं
पवित्रम्” इति श्वेताश्वतरशास्त्रिनो व्यवहरन्तीत्यर्थः । व्रतं नाम शांभवमित्यन्वे,
ऐश्वरमित्यपरे कथयन्तीत्यर्थः । अथवा यथोक्तपाशुपतव्रतमेव शिरोव्रतत्याश्र-
मशांभवैश्वरशब्देराथर्वणिकादिभिरभिधीयत इत्यर्थः ॥ २७ ॥

अस्य व्रतस्य माहात्म्यमागमान्तेषु संस्थितम् ।

सर्वपापहरं पुण्यं सम्यग्ज्ञानप्रकाशकम् ॥ २८ ॥

‘आगमोन्तेष्वपरेष्वपि बहुषु वेदान्तेषु ॥ २८ ॥

यः पशुस्तत्पशुत्वं च व्रतेनानेन न त्यजेत् ।

तं हत्वा न स पापीयानिति वेदान्तानिश्चयः ॥ २९ ॥

यः पशुरिति । सुकरसर्वभोगोपकरणं परमपुरुषार्थसाधनं चैतत्पाशुपतव्रतम् ।
अमुना व्रतेन यः पशुः स्वात्मनः पशुत्वं न जहाति स आत्मघातकत्वादात-
त्वायी । अतः—

“आततायिवधे द्रोपो हन्तुर्नास्त्येव कश्चन”

इति वेदविदः स्मरन्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥

सर्वमृक्तं समासेन नियमं मुनिसत्तम ।

अनेन विधिना युक्तो भस्मज्योतिर्भविष्यति ॥ ३० ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां ज्ञानयोगखण्डे नियमविधि-
कथनं नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

भस्मज्योतिरिति । भस्मैवोक्तरीत्या तत्त्वावबोधहेतुत्वाज्योतिर्यस्य स
स्योक्तः ॥ ३० ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां ज्ञानयोगखण्डे नियमवि-
धिकथनं नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

(अथ पञ्चदशोऽध्यायः)

ईश्वर उवाच—

आसनानि पृथग्बक्ष्ये शृणु वाचस्पतेऽधुना ।

स्वस्तिकं गोमुखं पद्मं वीरं सिंहासनं तथा ॥ १ ॥

भञ्जं मुक्तासनं चैव मयूरासनमेव च ।

सुखासनसमारुह्य च नवमं मुनिपुंगव ॥ २ ॥

यमनियमाहुवत्वा क्रमप्राप्तासनं बृहस्पति मति वक्तुमीश्वरः मतिजानीते-
भासनानीति । तानि नव तावदुचिष्यति—स्वस्तिकमिति ॥ १ ॥ २ ॥

जानूर्ध्वोरन्तरे विप्र कृत्वा पादतले उभे ।

समग्रीवशिरस्कस्य स्वस्तिकं परिचक्षते ॥ ३ ॥

स्वस्तिकस्य लक्षणमाह—जानूर्ध्वोरिति । दक्षिणजानूरुमध्ये वामपादतलं
वामजानूरुमध्ये दक्षिणपादतलं च विन्यस्य ऋजुकाय उपविशेदेतत्स्वस्तिका-
सनमित्यर्थः ॥ ३ ॥

सव्ये दक्षिणगुल्फं तु पृष्ठपार्श्वे निवेशयेत् ।

दक्षिणेऽपि तथा सव्यं गोमुखं तत्रचक्षते ॥ ४ ॥

सव्ये वामे तस्मिन्पृष्ठपार्श्वे दक्षिणगुल्फं दक्षिणे च पृष्ठपार्श्वे सव्यं वामं
विन्यसेदेतद्वैमुखासनम् ॥ ४ ॥

अङ्गुष्ठावपि गृहीयाच्चस्ताभ्यां व्युत्क्रमेण तु ॥ ४ ॥

ऊर्वोरुपरि विप्रेन्द्रं कृत्वा पादतलद्वयम् ।

पद्मासनं भवेदेतत्पापरोगनायापहम् ॥ ५ ॥

अङ्गुष्ठावपीति । दक्षिणस्योरोरुपरि वामपादतलं विन्यस्य तदीयमङ्गुष्ठं पश्चिमपथा गतेन वामहस्तेन गृहीयात् । एवं वामस्योरोरुपरि न्यस्तस्य दक्षिणपादतलस्याङ्गुष्ठं पश्चिमपथा गतेन दक्षिणहस्तेनेत्येतत्पद्मासनमुक्तफलामित्यर्थः ॥ ५ ॥

दक्षिणोत्तरपादं तु सव्य ऊरुणि विन्यसेत् ।

ऋजुकायः सुस्तासीनो वीरासनमुदाहृतम् ॥ ६ ॥

दक्षिणमुत्तरपादं नाम पादाग्रं सव्ये वाम ऊरौ विन्यसेत् । एतद्योपलक्षणम् । सव्यं वामं दक्षिण ऊरावेतद्वीरासनमित्यर्थः । दक्षिणोत्तरपादं तु दक्षिणोत्तराणि विन्यसेदिति पाठान्तरम् । आगमे चोभयमुक्तम्—ऊर्वोरुपरि कूर्वात पादौ पीरं चेति ॥ ६ ॥

गुल्फौ च वृषणस्याधः सीवण्याः पार्श्वयोः क्षिपेत् ।

दक्षिणं सव्यगुल्फेन वामं दक्षिणगुल्फतः ॥ ७ ॥

हस्तौ च जान्वोः संस्थाप्य स्वाङ्गुलीश्च प्रसार्य च ।

नासाग्रं च निरीक्षेत भवेत्सिंहासनं हि तत् ॥ ८ ॥

सीवण्या वामपार्श्वे दक्षिणगुल्फं दक्षिणपार्श्वे च वामगुल्फं प्रसारिताङ्गुलि-
हस्तौ जातुमूर्ध्नीर्विन्यस्य नासाग्रदर्शनं सिंहासनम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

गुल्फौ च वृषणस्याधः सीवण्याः पार्श्वयोः क्षिपेत् ॥ ९ ॥

पार्श्वपादौ च पाणिभ्यां दृढं बद्ध्वा सुनिश्चलः ।

भद्रासनं भवेदेतद्विपरोगविनाशनम् ॥ १० ॥

भद्रासनमाह—गुल्फौ चेति । सीवण्या वामपार्श्वे वामगुल्फो दक्षिणपार्श्वे दक्षिणगुल्फो यथा भवति तथा पादतले परस्पराभिमुखे सीवण्या अपस्ताद्वि-
निवेदय दक्षिणोरं दक्षिणपाणिना वामोरं च वामपाणिना सम्यङ्निष्पीड्या-
वस्थानं भद्रासनमित्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥

निपीड्य सीवर्नी सूक्ष्मां दक्षिणोचरगुल्फतः ।

वामं शाम्भेन गुल्फेन मुक्तासनमिदं भवेत् ॥ ११ ॥

मेढ्रोपरि विनिक्षिप्य सव्यगुल्फं तथोपरि ।

गुल्फान्तरं च संक्षिप्य मुक्तासनमिदं भवेत् ॥ १२ ॥

सीवर्न्या अधस्ताद्वायो गुल्फस्तस्याधस्तादक्षिणः । अथवा मेढ्रस्योपरि सव्यो गुल्फस्तस्योपरि दक्षिण इति द्वेधा मुक्तासनमित्याह—निपीड्य सीव-
र्नीमिति ॥ ११ ॥ १२ ॥

कूर्पराग्रौ मुनिश्रेष्ठ निःक्षिपेन्नाभिपार्श्वयोः ।

भूम्यां पाणितलद्वंद्वं निःक्षिप्यैकाग्रमानसः ॥ १३ ॥

समुन्नतशिरःपादो दण्डवद्व्योम्नि संस्थितः ।

मयूरासनमेतत्समात्सर्वपापप्रणाशनम् ॥ १४ ॥

कूर्पराग्राविति । तथा चाऽऽगमे—

“भुवि पाणितले कृत्वा कूर्परौ नाभिपार्श्वगौ ।

समुन्नतशिरःपादं दण्डवद्व्योमसंस्थपम् ॥

कुर्यादेहमिति श्लोकं मायूरं पापनाशनम्” इति ॥ १३ ॥ १४ ॥

येन केन प्रकारेण सुखं धैर्यं च जायते ।

तत्सुखासनमित्युक्तमशक्तंस्तत्समाश्रयेत् ॥ १५ ॥

येन केनेति । तथा च पातञ्जले सूत्रम्—“स्थिरसुखमासनम्” इति ॥ १५ ॥

आसनं विजितं येन जितं तेन जगन्नयम् ।

आसनं सैकलं शोकं मुने वेदविदां वर ॥ १६ ॥

जगन्नयमिति । आसनजयस्य चित्तैकाग्र्यहेतुत्वात् । शीतोष्णादिद्वंद्वैरनुपया-
साच्च । आह पतञ्जलिः—“ततो द्वंद्वानभिघातः” इति ॥ १६ ॥

अनेन विधिना युक्तः प्राणायामं सदा कुरु ॥ १७ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां ज्ञानयोगखण्ड आस-

नविधिनिरूपणं नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

अनेनेति । आसनवतैव हि प्राणायामः कर्तव्य इत्यादि—विधिनेति ।
आसेप्रश्वासयोगतिविच्छेदः प्राणायाम इति ॥ १७ ॥

इति श्रीसूतसंहितावात्पर्यदीपिकायां ज्ञानयोगखण्डे, आसनविधि-
निरूपणं नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

(अथ षोडशोऽध्यायः)

ईश्वर उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि प्राणायामं यथाविधि ।

प्राणायाम इति प्रोक्तो रेचपूरककुम्भकैः ॥ १ ॥

वर्णत्रयात्मकाः प्रोक्ता रेचपूरककुम्भकाः ।

स एव प्रणवः प्रोक्तः प्राणायामश्च तन्मयः ॥ २ ॥

यतो जितासनस्यैव प्राणायामो निरुपद्रवः सिध्यति, अतस्तदनन्तरं तत्प्र-
तिजानीते—अथात इति ॥ १ ॥ २ ॥

इद्वया वायुमाह्वय पूरयित्वादरस्थितम् ।

शनैः षोडशभिर्मात्रैरकारं तत्र संस्मेरेत् ॥ ३ ॥

उक्तं वर्णात्मकत्वं विदुषोति—इद्वयेति । मात्रैर्मात्राभिः । तद्वक्ष्यमाणमुक्तम्—

‘कालेन यावता स्वीयो हस्तः स्वजानुमण्डलम् ।

पर्येति मात्रा सा तुल्या स्वयैकश्वासमात्रया’ इति ।

अकारं ब्रह्मात्मकम् ॥ ३ ॥

पूरितं धारयेत्पश्चाच्चतुःपष्ट्या तु मात्रया ।

उकारमूर्तिमत्रापि संस्मरन्प्रणवं जपेत् ॥ ४ ॥

यावद्वा शक्यते तावद्धारयअपसंयुतम् ।

पूरितं रेचयेत्पश्चान्मकारेणानिलं बुधः ॥ ५ ॥

शनैः पिङ्गलया विप्र द्वात्रिंशन्मात्रया पुनः ।

प्राणायामो भवेदेव ततश्चैवं समभ्यसेत् ॥ ६ ॥

उकारमूर्तिं विष्णुमूर्तिम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

पुनः पिङ्गलयाऽऽपूर्य मात्रैः षोडशभिस्त्वथा ।

मकारमूर्तिमत्रापि स्मरेदेकाग्रमानसः ॥ ७ ॥

धारयेत्पूरितं विद्वान्प्रणवं विंशतिद्वयम् ।

जपेदत्र स्मरेन्मूर्तिमुकारारूपां तु वैष्णवीम् ॥ ८ ॥

अकारं तु स्मरेत्पश्चाद्वेचयेदिडयाऽनिलम् ।

एवमेव पुनः कुर्यादिडयाऽऽपूर्य बुद्धिमान् ॥ ९ ॥

मकारमूर्तिं रुद्रम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

एवं समभ्यसेन्नित्यं प्राणायामं यतीश्वरः ।

अथवा प्राणमारोप्य पूरयित्वोदरस्थितम् ॥ १० ॥

प्रणवेन समायुक्तां व्याहृतीभिश्च संयुताम् ।

गायत्रीं संजपेच्छुद्धः प्राणसंयमने त्रयम् ॥ ११ ॥

पुनश्चैवं त्रिभिः कुर्याद्गृहस्थश्च त्रिसंधिषु ।

ब्रह्मचर्याश्रमस्थानां वनस्थानां महामुने ॥ १२ ॥

प्रणवव्याहृतिपूर्विकां गायत्रीं वा कुम्भके जपित्वेत्याह—अथवेति ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥

प्राणायामो विकल्पेन प्रोक्तो वेदान्तवेदिभिः ।

द्विजवत्क्षत्रियस्योक्तः प्राणायामो महामुने ॥ १३ ॥

विकल्पेनेति । उक्तविकल्पेनेत्यर्थः । सत्रियवैश्ययोरपि वैदिकमध्याधिकारा-
द्विप्रवदेव प्रणवगायत्रीभ्यां प्राणायाम इत्याह—द्विजवदिति ॥ १३ ॥

विरक्तानां प्रबुद्धानां वैश्यानां च तथैव च ।

शूद्राणां च तथा स्त्रीणां प्राणसंयमनं मुने ॥ १४ ॥

नमोन्तं शिवमन्त्रं वा वैष्णवं वा न चान्यथा ।

॥ नित्यमेवं प्रकुर्वीत प्राणायामांस्तु षोडश ॥ १५ ॥

ब्रह्महत्यादिभिः पापैर्मुच्यते मासं गात्रतः ।

पण्मासाभ्यासतो विशा वेदनेच्छामवाप्नुयात् ॥ १६ ॥

शुद्धाणामिति । वेदानधिकारात् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

वत्सराद्ब्रह्म विद्वान्स्यात्तस्मान्नित्यं समभ्यसेत् ।

योगाभ्यासरतो नित्यं स्वधर्मनिरतश्च यः ॥ १७ ॥

प्राणसंयमनेनैव ज्ञानान्मुक्तो भविष्यति ।

वाह्यादापूरणं वायोरुदरे पूरको हि सः ॥ १८ ॥

संपूर्णकुम्भवद्वायोर्धारणं कुम्भको भवेत् ।

बहिर्विरेचनं वायोरुदराद्वेचकः स्मृतः ॥ १९ ॥

प्रस्वेदजनको यस्तु प्राणायामेषु सोऽधमः ।

कम्पनं मध्यमं वियावृत्थानं चोत्तमं तथा ॥ २० ॥

पूर्वं पूर्वं प्रकुर्वीत यावदुत्तमसंभवः ।

संभवत्पुत्तमे प्राज्ञः प्राणायामे सुखी भवेत् ॥ २१ ॥

योगाभ्यासेति । यः स्वधर्मनिरतः सन्योगाभ्यासरतो भवति तस्य प्राणा-
याम एवोक्तरीत्या ज्ञानद्वारा मोक्षसाधनमित्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥
॥ २० ॥ २१ ॥

प्राणायामेन चित्तं तु शुद्धं भवति सुमत ।

चित्ते शुद्धे मनः साक्षात्प्रत्यक्ष्योतिष्ववस्थितम् ॥ २२ ॥

प्राणश्चित्तेन संयुक्तः परमात्मनि तिष्ठति ।

प्राणायामपरस्यास्य पुरुषस्य महात्मनः ॥ २३ ॥

प्राणायामेन चित्तमिति । आह पतञ्जलिः—“ततः शीयते प्रकाशावरणं
धारणासु योग्यता मनसः” इति ॥ २२ ॥ २३ ॥

देहश्चोत्तिष्ठते तेन किञ्चिज्ज्ञानादिमुक्तता ।

रेचकं पूरकं मुक्त्वा कुम्भकं नित्यमभ्यसेत् ॥ २४ ॥

सर्वपापविनिर्मुक्तः सम्यग्ज्ञानमवाप्नुयात् ।

मनोजयत्वमाप्नोति पलितादि च नश्यति ॥ २५ ॥

प्राणायामैकनिष्ठस्य न किञ्चिदपि दुर्लभम् ।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन प्राणायामं समस्थसेत् ॥ २६ ॥

विनियोगान्प्रवक्ष्यामि प्राणायामस्य सुव्रत ।

संध्योर्ब्राह्मणकाले वा मध्याह्ने वाऽथवा सदा ॥ २७ ॥

किञ्चिज्ज्ञानाविति । प्राणायामो हि सत्त्वशुद्धिं जनयति । तया ज्ञानं भवति । श्रूयते हि—“ ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वरततस्तु त्वं पश्यसे निष्कलं ध्यायमानः ” इति ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ .

पादाग्रं समाकृष्य पूरयित्वोदरेऽनघ ।

नासाग्रे नाभिमध्ये च पादाङ्गुष्ठे च धारयेत् ॥ २८ ॥

नासाग्रं नाभिमध्ये पादाङ्गुष्ठे च चिन्तयतस्तत्र चित्तं दृढं भवति तेन च प्राणो जीयत इत्यर्थः । एतद्योगप्रकारः सविशेषमन्यत्रोक्तः—

“ इडया वायुमाकृष्य पूरयित्वोदरे हृदम् ।

वामाङ्गुष्ठे च नाभौ नासाग्रे धारयेत्स्थिरम् ॥

पुनः पिङ्गलयाऽऽपूर्य दक्षाङ्गुष्ठेऽनिलम् ।

नाभौ नासाग्रके माग्वद्धारयेद्ध्यानसंयुतः ।

शुद्धभ्यामथवा वायुं पूरितं धारयेत्स्थिरम् ।

अनेनाभ्यासयोगेन प्राणवायुर्जितो भवेत् ” इति ॥ २८ ॥

सर्वरोगविनिर्मुक्तो जीवेत्तत्तत्तत् नरः ।

नासाग्रधारणाद्वायुर्जितो भवति सुव्रत ॥ २९ ॥

सर्वरोगविनाशः स्यान्नाभिमध्ये च धारणात् ।

शरीरलघुत्वा विम पादाङ्गुष्ठनिरोधनात् ॥ ३० ॥

जिह्वया वायुमाकृष्य यः पिबेत्सततं नरः ।

श्रमदाहविनिर्मुक्तो भवेन्नरीरोगतामियात् ॥ ३१ ॥

एतन्नयरय पृथक्फलमाह—नासाग्रेति ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

जिह्वया वायुमाल्लप्य जिह्वामूले निरोधयेत् ।

पिवेदमृतमव्यग्रं सकलं सुखमाप्नुयात् ॥ ३२ ॥

इडया वायुमाल्लप्य ध्रुवोर्मध्ये निरोधयेत् ।

यः पिवेदमृतं शुद्धं व्याधिभिर्मुच्यते हि सः ॥ ३३ ॥

इडया घेदतत्त्वज्ञ तथा पिङ्गलयोऽपि च ।

नासौ निरोधयेत्तेन व्याधिभिर्मुच्यते नरः ॥ ३४ ॥

जिह्वामूले निरोधयेच्चित्तं धारयेत् । तमेवात्यन्तशीतलममृतमयं वायुमन्यथा
धनैः पिवेत् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

मासमात्रं त्रिसंख्यायां जिह्वयाऽऽश्लेष्य मारुतम् ।

अमृतं च पिवेन्नासौ मन्दं मन्दं निरोधयेत् ॥ ३५ ॥

घातपित्तादिजा दोषा नश्यन्त्येव न संशयः ।

नाडीभ्यां वायुमाल्लप्य नेत्रद्वन्द्वे निरोधयेत् ॥ ३६ ॥

नेत्ररोगा विनश्यन्ति तथा श्रोत्रनिरोधनात् ।

तथा वायुं समारोप्य धारयेच्छिरसि स्थिरम् ॥ ३७ ॥

जिह्वयाऽऽश्लेष्येति । जिह्वाग्रसंस्पर्शी यथा वायुर्मवति तथा काफचञ्चुष-
दोष्ठी कृत्वा मन्दं मन्दं पवनमौर्कषणाभी चित्तं धारयेदित्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

शिरोरोगा विनश्यन्ति सत्यमुक्तं बृहस्पते ।

स्वस्तिकासनमास्थाय समाहितमनास्तथा ॥ ३८ ॥

संमुखीकरणयोगमाह—स्वस्तिकासनमित्यादि ॥ ३८ ॥

अपानमूर्ध्वमाल्लप्य ग्रणवेन शनैः शनैः ।

हस्ताभ्यां बन्धयेत्सम्यक्कर्णादिकरणानि वै ॥ ३९ ॥

ऊर्ध्वमाकृष्याऽऽकुञ्च्य धनैः धनैः । त्वरया हि कृते नात्यन्तगमविष्टः पवनो
व्यथयेत् ॥ ३९ ॥

अङ्गुष्ठाभ्यामुक्ते श्रोत्रे तर्जनीभ्यां ॥ चक्षुषी ।

नासापुटान्याभ्यां प्रच्छाद्य करणानि वै ॥ ४० ॥

आनन्दाविर्भावं यावत्तावन्मूर्धनि धारयेत् ।

प्राणः प्रयात्यनेनैव ब्रह्मरन्ध्रं महामुने ॥ ४१ ॥

चामदसिणहस्ताद्युष्टाभ्यां श्रोत्रे । तर्जनीभ्यां चक्षुषी । मध्यमाभ्यां नासापुटौ च निरुध्य यावदानन्दाविर्भावो भवति तावद्ब्रह्मरन्ध्रे चित्तं धारयतः प्राणः सुषुम्नां प्रविशतीत्यर्थः ॥ ४० ॥ ४१ ॥

ब्रह्मरन्ध्रे गते वायौ नादश्चोत्पद्यतेऽनघ ।

शङ्खस्त्वनिनिभश्चाऽऽदौ मध्ये मेघध्वनिर्यथा ॥ ४२ ॥

शिरोमध्यगते वायौ गिरिप्रस्रवणं यथा ।

पश्चाच्चित्तं महाप्राज्ञ साक्षादात्मोन्मुखं भवेत् ॥ ४३ ॥

नादश्चोत्पद्यत इति । तद्रेदा हंसोपनिषदि दशधा कथिताः । चिणीति प्रथमः । चिणिचिणीति द्वितीयः । घण्टानादस्तृतीयः । शङ्खनादक्षुर्धः । पञ्चम-स्तष्ठीनादः । पटुस्तालनादः । सप्तमो वेषुनादः । अष्टमो भेरीनादः । नवमो बृदङ्गनादः । दशमो मेघनाद इति ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

पुनस्तज्ज्ञाननिष्पत्तिस्तया संसारनिहनुतिः ।

दक्षिणोत्तरगुल्फेन सीवर्नी पीडयेच्छिराम् ॥ ४४ ॥

सव्येतरेण गुल्फेन पीडयेद्वुद्धिमात्ररः ।

जान्घोरयः स्थितं संधिं स्मृत्वा देवं च ध्यम्बकम् ॥ ४५ ॥

विनायकं च संस्मृत्य तथा वागीश्वरीं पुनः ।

लिङ्गनालात्समाकृत्य वायुमव्यग्रतो मुने ॥ ४६ ॥

प्रणवेनाग्निघुक्तेन बिन्दुघुक्तेन बुद्धिमान् ।

मूलाधारस्य विम्रेन्द्र मध्यमे तु निरोधयेत् ॥ ४७ ॥

निरुद्धवायुना दीप्तो वह्निर्देहति कुण्डलीम् ।

पुनः सुषुम्नया वायुर्वह्निना सह गच्छति ॥ ४८ ॥

एवमग्न्यसतस्तस्य जितो वायुर्भवेद्घ्रुवम् ।

प्रस्वेदः प्रथमः पश्चात्कम्पनं मुनिसत्तम ॥ ४९ ॥

उत्थानं च शरीरस्य चिह्नमेतज्जितेऽनिले ।

एवमभ्यसतस्तस्य मूलरोगो विनश्यति ॥ ५० ॥

भगंदरं च नष्टं स्यात्तथोऽन्ये व्याधयो मुने ।

पातकानि विनश्यन्ति क्षुद्राणि च महान्ति च ॥ ५१ ॥

उत्कर्षप्राणायाममाह—दक्षिणोत्तरोति । वामेन गुल्फेन पीडयित्वा जान्वो-
रथः स्थितं तमेव वामगुल्फसंधिं दक्षिणगुल्फेन पीडयित्वा शिवविनायकवागी-
शान्त्स्मरद्विज्ञानालं समाकृष्य निरुद्धस्य पवनस्य नाड्यन्तरप्रवेशपरिहारार्थ-
माकुञ्चितोत्पणवन्धं कृत्वा रेफबिन्दुयुक्तं प्रणवमनुस्मरन्मूलाधारपवनं निरोध-
येत् । मूलाधाराकुञ्चनलक्षणं मूलवन्धं कुर्यादित्यर्थः ।

अयमुत्कर्षप्राणायामयोग आगमे सविशेषो दर्शितः—

“ अथोत्कर्षाभिधानस्य प्राणायामस्य संख्यः ।

इडाधः सीवनीं सूक्ष्मां पीडयेद्दामगुल्फतः ॥

तद्गुल्फोपरि निक्षिप्य दक्षगुल्फं समं स्थिरम् ।

जह्योरुसंधिं निश्छिद्रां बद्ध्वाऽऽसीत् समाहितः ॥

मूलाधारे चतुष्पत्रे रक्तस्निग्धलक्षणेभित्ते ।

मनसा प्रणवं ध्यायन्दक्षगुल्फं विलोकयन् ॥

यावन्मनोऽन्यस्तस्मिन्स्तावद्वायुं निरोधयेत् ।

अपानोऽनेन योगेन बद्धिस्थानं व्रजेत्तदा ॥

आग्नेयं मण्डले रक्ते त्रिकोणे देहधारकः ।

बैश्वानरो यस्यत्यग्निरन्नपानाद्विपाचकः ॥

अपानमग्निना सार्धं प्राणं तत्रैव निश्चलम् ।

धारयेत्प्रणवं ध्यायन्यावदग्निर्जितो भवेत् ॥

जातेऽग्निविजये सम्यगूर्ध्वं तद्बद्धिमण्डलात् ।

कन्दनामेरुपस्ताच्च स्वाधिष्ठाने च पृथगे ॥

प्राणापानौ समारोप्य निश्चलं बद्धिना सह ।

नार्थं विलोकयन्दृष्ट्वा मनसा प्रणवं स्मरन् ॥

यावन्मनोऽन्यस्तस्मिन्स्तावद्वायुं निरोधयेत् ।

ततोऽग्निनाऽध्यायत्वेन प्रवोषं याति कुण्डली ॥

शुद्धा कुण्डली कन्दनाभिरन्ध्रात्फणं स्वकम् ।

अपाकरोति तेनेतत्सुषुम्नामूलरन्ध्रकम् ॥

विवृतं भवति सिधं तस्मिन्वायुं प्रपूरयेत् ।

शनैः सार्धं सुषुम्नायामा मूर्ध्नेः प्रणवं रमरेत् ॥

पारयेन्मारुतं सार्धं सुषुम्नारन्ध्रमूर्धनि ।

मरुताऽऽपूरिते देहे सुसर्वाङ्गे सवह्निना ॥

तादान्या दृश्यते मूर्ध्नि यथाऽऽकाशे प्रमाकरः ” इति ॥ ४४ ॥

॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥

नष्टे पापे विशुद्धं स्याच्चित्तदर्पणमुत्तमम् ।

पुनर्ब्रह्मादिलोकेभ्यो वैराग्यं जायते हृदि ॥ ५२ ॥

अनेन योगेन न केवलमारोग्यं किं तु समाधानं ज्ञानमप्यपवर्गफलं भवती-
स्याह—पुनर्ब्रह्मादीति ॥ ५२ ॥

विरक्तस्य तु संसाराज्ज्ञानं कैवल्यसाधनम् ।

तेन पाशापहानिः स्याज्ज्ञात्वा देवमिति श्रुतिः ॥ ५३ ॥

अहो ज्ञानामृतं मुक्त्वा मायया परिमोहिताः ।

परिभ्रमन्ति संसारे सदाऽसारे नराधमाः ॥ ५४ ॥

ज्ञात्वा देवमिति ।

“ ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः क्षीणैः क्लेशैर्जन्यमृत्युमहाभिः ”

इति श्वेताश्वतरोपनिषदित्यर्थः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

ज्ञानामृतरसो येन सल्लवास्वादितो भवेत् ।

स सर्वकार्यमुत्सृज्य तत्रैव परिधावति ॥ ५५ ॥

ज्ञानामृतरसः प्रायस्तेन नाऽऽस्वादितो भवेत् ।

यो वाऽन्यत्रापि रमते तद्विहायैव दुर्मतिः ॥ ५६ ॥

असारसंसारपरिभ्रमणं ज्ञानामृतरसापरिज्ञानादिस्थुक्तम् । तत्पारिज्ञानवत्तु
तद्विरहमाह—ज्ञानामृतेति ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

ज्ञानस्वरूपमेवाऽऽहुर्गर्गदेतद्विचक्षणाः ।

अर्थस्वरूपमज्ञानात्पश्यन्त्यन्ये कुदृष्टयः ॥ ५७ ॥

यज्ञैर्देयत्वमाप्नोति तपोभिर्ब्रह्मणः पदम् ।

दानैर्भोगानवाप्नोति ज्ञानाद्ब्रह्माधिगच्छति ॥ ५८ ॥

चराचरजगज्जातस्य पराशिवपरिकल्पितत्वेन वस्तुतस्तन्मयतां तत्त्वविदः पश्यन्तीत्याह—ज्ञानस्वरूपमिति । “सद्धीदं सर्वं सत्सदिति । चिद्धीदं सर्वं काशते काशते च” इति तापनीयश्रुतिः । ज्ञानात्पृथगर्थस्य पारमार्थिकत्वाभिमानस्त्वविधेयकनिवन्धन इत्याह—अर्थेति ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

कर्मणा केचिदिच्छन्ति कैवल्यं मुनिसत्तम ।

ते मूढा मुनिशार्दूल प्लवा ह्येत इति श्रुतिः ॥ ५९ ॥

आत्मैवेदं जगत्सर्वमिति जानन्ति पण्डिताः ।

अज्ञानेनाऽऽहृता मर्त्या न विजानन्ति शंकरम् ॥ ६० ॥

अज्ञानपाशबद्धत्वादमुक्तः पुरुषः स्मृतः ।

ज्ञानात्तस्य निवृत्तिः स्यात्पकाशात्तमसो यथा ॥ ६१ ॥

मूढा ह्येत इति ॥

“प्लवा ह्येते अहृता यद्रूपा अहृताशोक्तमचरं येषु कर्म ।

एतच्छ्रेयो येष्वभिनन्दन्ति मूढा जरामृत्युं ते पुनरेवापियन्ति”

इति मृण्डकश्रुतिरपवर्गस्य कर्मसाध्यतां प्रतिस्तिपवीत्यर्थः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥

आत्मस्वरूपविज्ञानादज्ञानस्य परीक्षया ।

क्षीणेऽज्ञाने महापाश रागादीनां परिक्षयः ॥ ६२ ॥

रागाद्यसंभवे प्राज्ञ पुण्यपापेऽपमर्दनम् ।

तयोर्नागे गर्गिण न पुनः संप्रयुज्यते ॥ ६३ ॥

अशरीरो महानात्मा सुखदुःखैर्न बाध्यते ।

क्लेशमुक्तः प्रसज्जात्मा मुक्त इत्युच्यते वृधैः ॥ ६४ ॥

तस्मादज्ञानमूढानि सर्वदुःखानि देहिनाम् ।

ज्ञानेनैव निवृत्तिः स्यादज्ञानस्य न कर्मभिः ॥ ६५ ॥

नास्ति ज्ञानात्पुं किञ्चित्त्विव्रं पापनाशनम् ।

तदभ्यासाहेते नास्ति संमार्गच्छेदकान्णम् ॥ ६६ ॥

ज्ञानान्मिध्याज्ञाननिवृत्तौ तन्निबन्धनरागाद्यभावेन धर्माधर्मप्रवृत्तिविरा-
 तदुभयफलभोगनिमित्तस्य शरीरपरिग्रहस्याभावाद्दुःखात्यन्तानिवृत्तिरपवर्ग-
 भवतीत्याह—आत्मस्वरूपेति । तथा च गौतमसूत्रम्—“दुःखान्मप्रवृत्तिदोष-
 मिध्याज्ञानानामुत्तरोच्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः” इति ॥ ६२ ॥ ६३ ॥
 ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

सर्वभुक्तं समासेन तव स्नेहान्महामुने ।

गोपनीयं त्वयैवैष वेदान्तार्थो महामुने ॥ ६७ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां ज्ञानयोगखण्डे प्राणायाम-
 विधिनिरूपणं नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

गोपनीयमिति । ज्ञानस्यैव हेतुत्वं कर्मणामहेतुत्वं च यद्यपि सकलवेदान्ता-
 र्थस्तथाऽपि मूर्तेषु न प्रकाशनीयम् ।

“न बुद्धिमेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिर्नाम् ।

जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन्” ॥

इति गीतासु भगवतोक्तमित्यर्थः ॥ ६७ ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां ज्ञानयोगखण्डे प्राणायामविधि-
 निरूपणं नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

(अथ सप्तदशोऽध्यायः)

ईश्वर उवाच—

अथानः संप्रवक्ष्यामि प्रत्याहारं महामुने ।

✓ इन्द्रियाणां विचरतां विषयेषु स्वशावतः ॥ १ ॥

यतो नितप्रमाणरथैवेन्द्रियनियमनहेतुप्रत्याहारसंभवः, अतस्तदनन्तरं स
 उच्यत इत्याह—अथात इति । लक्षणमाह—इन्द्रियाणामिति । आह वत-
 झालिः—“स्वविषयासंप्रयोगे विचस्वरूपानुकार इवेन्द्रियाणां प्रत्याहारः”
 इति ॥ १ ॥

बलादाहरणं तेषां प्रत्याहारः स उच्यते ।

ययत्पश्यति तत्सर्वं ब्रह्म पश्येत्समाहितः ॥ २ ॥

ब्रेयमपञ्चेस्य सर्वस्य ज्ञानादव्यतिरेकानुसंधानमिन्द्रियनियमनादपि प्रशस्तः
प्रत्याहार इत्याह—यदादिति ।

“ ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद्ब्रह्म पश्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण ।
अपञ्चोर्ध्वं च प्रसृतं ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम् ”

इति हि मुण्डकोपनिषत् ॥ २ ॥

प्रत्याहारो भवत्येष ब्रह्मविद्धिः पुरोदितः ।

यदि शुद्धमशुद्धं वा करोत्यामरणान्तिकम् ॥ ३ ॥

सर्वव्यापारजातस्य ब्रह्मणि समर्पणलक्षणमपरं प्रत्याहारमाह—यदि शुद्ध-
मिति ।

“ यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।
यत्तपरयसि कौन्तेय तत्तद्रुष्व मदर्पणम् ॥
शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबन्धनैः ”

इति हि गीतासु ॥ ३ ॥

तत्सर्वं ब्रह्मणे कुर्यात्प्रत्याहारोऽयमुच्यते ।

अथवा नित्यकर्माणि ब्रह्माराधनबुद्धितः ॥ ४ ॥

निषिद्धानि वर्जयित्वा नित्यानां काम्यानां च फलानभिसंधानेन भगवदा-
राधनबुद्ध्याऽनुष्ठानलक्षणमपरं प्रत्याहारमाह—अथवा नित्येति ॥ ४ ॥

काम्यानि च तथा कुर्यात्प्रत्याहारः स उच्यते ।

अथवा वायुमालुष्यं तत्तत्स्थाने निरोधयेत् ॥ ५ ॥

दन्तमूलात्पाटाद्गुह्यपर्यन्तं प्राणस्यापकर्षणरूपमपरं प्रत्याहारमाह—अथवा
वायुमिति । पूर्वस्थानतदपरं स्थानं गतिं वायुमाकर्ष्यैकेन स्थाने यावदसि-
ल्लोऽपि प्राण आगत्य स्थिरो भवति तावच्चिचं धारयेद् । अनन्तरं परमस्थाना-
न्तरं नयेदित्यर्थः ॥ ५ ॥

दन्तमूलात्तथा कण्ठे कण्ठादुरसि मारुतम् ।

उरोदेशात्समाकृष्य नाभिकन्दे निरोधयेत् ॥ ६ ॥

नाभिकन्दात्समाकृष्य कुण्डल्यां तु निरोधयेत् ।

कुण्डलीदेशतो विद्वान्मूलाधारे निरोधयेत् ॥ ७ ॥

तथाऽपाने कटिद्वन्द्वे तथोरुद्वयमध्वमे ।

तथा जानुद्वये जङ्घे पादाङ्गुष्ठे निरोधयेत् ॥ ८ ॥

तानि धारणास्थानान्यवरोहेणाऽऽह—दन्तमूलादिति ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

प्रत्याहारोऽयमित्युक्तः प्रत्याहारपरैः पुरा ।

एवमभ्यासयुक्तस्य पुरुषस्य महात्मनः ॥ ९ ॥

प्रत्याहारोऽयमिति । दन्तमूलमारभ्योक्तस्थानक्रमेण प्राणस्य पादाङ्गुष्ठप्र-
त्याहारणं प्रत्याहारः ॥ ९ ॥

सर्वपापानि नश्यन्ति भवरोगाश्च सुमत ।

अथवा तव वक्ष्यामि प्रत्याहारान्तरं मुने ॥ १० ॥

नाडीभ्यां वायुमाकृष्य निश्चलः स्वस्तिकासनः ।

पूरयेदनिलं विद्वानापादतलमस्तकम् ॥ ११ ॥

पश्चात्पादद्वये तद्वन्मूलाधारे तथैव च ।

नाभिकन्दे च हन्मध्ये कण्ठकूपे च तालुके ॥ १२ ॥

स्रुयोर्मध्ये ललाटे च तथा मूर्धनि रोधयेत् ।

अकारं च तथोकारं मकारं च तथैव च ॥ १३ ॥

नकारं च मकारं च शिकारं च वकारकम् ।

यकारं च तथोङ्कारं जपेद्बुद्धिमतां वर ॥ १४ ॥

पवनस्य पादद्वयमारभ्याऽऽरोहरूपं प्रत्याहारान्तरमाह—अथवा तमेति ।
पादद्वयादिस्थाननवके पूर्वपूर्वस्थानजयानन्तरमुत्तमोत्तमस्थानक्रमेणाकारादिवर्ण-
नवकेन सह चित्तस्य धारणमित्यर्थः । एष च पवनधारणरूपः प्रत्याहार
आगमे दर्शितः—

“चित्तात्मैक्यधृतस्य प्राणस्य स्थानसंहतिः स्थानात् ।
प्रत्याहारो ज्ञेयश्चैतन्यधृतस्य सम्पन्निलस्य ” इति ।

धारणास्थानानि ॥ तत्र कानिचिदधिकानि—

“अद्भुतशुल्कजानुद्धितयानि शुद्धं च सीवनी मेरू ।
नाभिर्हृदयं ग्रीवा सलम्बिकार्थं तथैव नासा च ।
भ्रूमध्यललाटाग्रं सुषुम्नाद्वादशान्तमित्येवम् ॥
उत्क्रान्तौ परस्पायप्रवेशने चाऽऽगता पुनः स्वतनौ ।
स्थानानि धारणायाः प्रोक्तानि धरुत्तमयोगविधिनिपुणैः”

इति ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

प्रत्याहारोऽयमित्युक्तः पण्डितैः पण्डितोचम् ।

अथवा मुनिशार्दूल प्रत्याहारं वदामि ते ॥ १५ ॥

विषयादिभ्यः प्रत्याहृत्य बुद्धेरात्मनि धारणरूपं प्रत्याहारान्तरमाह—अथवा
मुनिशार्दूलेति ॥ १५ ॥

वेहायात्ममतिं विद्वान्समालुप्य समाहितः ।

आत्मनाऽऽत्मनि निर्वद्वे निर्विकल्पे निरोधयेत् ॥ १६ ॥

प्रत्याहारः समारुघातः साक्षाद्देवान्तयेदिति ।

एवमभ्यसतस्तस्य न किञ्चिदपि दुर्लभम् ॥ १७ ॥

आत्मना बुद्ध्या ॥ १६ ॥ १७ ॥

तस्य पुण्यं च पापं च नहि सत्यं बृहस्पते ।

अयं ब्रह्मविदां श्रेष्ठः साक्षाद्देवेश्वरः पुमान् ॥ १८ ॥

तस्य पुण्यं चेति । पापबल्लोगकारणं पुण्यमपि संसारावहत्या हेयमेव ।

“तदा विद्वान्पुण्यपापे विभूष्य निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ” इति मुण्डक-
श्रुतिः ॥ १८ ॥

प्रत्याहारः समारुघातः संक्षेपेण महामुने ।

गोपनीयस्त्वया नित्यं गुह्याद्गुह्यतरो लयम् ॥ १९ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे भूतमंहितायां ज्ञानयोगस्रण्डे प्रत्या-

हाराविधाननिरूपणं नाम मन्त्रद्वयोऽध्यायः ॥ १७ ॥

गुह्यात्पवनप्रत्याहारादपि विमर्शरूपस्य प्रत्याहारस्य विशेषमाह—गोपनीय
इति ॥ १९ ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां ज्ञानयोगखण्डे प्रत्याहारविधान-
निरूपणे नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

(अथाष्टादशोऽध्यायः)

ईश्वर उवाच—

अथातः संश्रवक्ष्यामि धारणाः पञ्च सुव्रत ।

देहमध्यगते व्योम्नि बाह्याकारां तु धारयेत् ॥ १ ॥

प्राणे बाह्यानिलं तद्वज्ज्वलने चाग्निमौदरे ।

तोयं तोयांशके भूमिं भूमिभागे महामुने ॥ २ ॥

हृदयरलकाराख्यं मन्त्रमुच्चारयेत्क्रमात् ।

धारणैषा मया प्रोक्ता सर्वपापविशोधिनी ॥ ३ ॥

यतः प्रत्याहारेण बन्धीकृतस्य चित्तस्य धारणासु योग्यता, अतस्तदनन्तरं
ता उच्यन्त इति प्रतिजानीते—अथात इति । तत्र शरीरान्तर्धर्तिषु विषयादिषु
हृदयरलवर्णेर्भूतधीजैः सह बाह्यविषयादितादात्म्येन बुद्धिर्धारयितव्या । एषा
च धारणा सह फलेन श्वेताश्वतरोपनिषदि वर्णिता—

“ पृथ्व्यप्तेजोनिलस्त्रे समुत्थिते पञ्चात्मके योगगुणे प्रवृत्ते ।

न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः प्राप्तस्य योगाग्निमयं शरीरम् ”

इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

जान्वन्तः पृथिवीभागे ह्येषां पाप्मन्त उच्यते ।

हृदयान्तस्तथाऽग्न्यंशो भूमध्मन्तोऽनिलांशकः ॥ ४ ॥

आकाशान्तस्तथा प्राज्ञ मूर्धान्तः परिकीर्तितः ।

ब्रह्माणं पृथिवीभागे विष्णुं तोयांशके तथा ॥ ५ ॥

१ प. 'हृदयरल' । २ ग. 'शोधिनी' । ३ ग. 'हृदयरल' । ४ ख. 'विषयादि' ।

५ ख. उ. 'प्राज्ञोऽग्नि' ।

उक्तानां विषदादीनां शरीरे धारणावस्थानविशेषात्सह तच्चक्षेयताभिराह—
जान्वन्त इति ॥ ४ ॥ ५ ॥

अग्न्यंशे च महेशानमीश्वरं चानिलांशके ।

आकाशांशे महाप्राज्ञ धारयेत्तु सदाशिवम् ॥ ६ ॥

महेशानं रुद्रं पञ्चधा विभक्तेषु पादादिषु शरीरपदेभ्यो पृथिव्यादिपञ्चभूता-
त्मकतां तेषु च ब्रह्मविष्णुरुद्रेभ्यरसदाशिवरूपता च सदा भावयेदित्यर्थः ॥ ६ ॥

अथवा तव यक्ष्यामि धारणां मुनिपुंगव ।

मनसीन्दुं दिशः शोभे क्रान्ते विष्णुं बले हरिम् ॥ ७ ॥ ✓

अथवा तवेति । मनःप्रभृत्याध्यात्मिकशरीरभागेषु चन्द्रादीन्याधिदेविकरू-
पाणि तादात्म्येन भावयेत् । क्रान्ते त्रयणेनोपलक्षिते पादे । हरिमिन्द्रम् ॥ ७ ॥

वाच्यमिं मित्रमुत्तमो तथोपस्थे प्रजापतिम् ।

श्वचि वायुं तथा नेत्रे सूर्यमूर्तिं तथैव च ॥ ८ ॥

उत्पुण्यनेत्रेत्युत्तमोऽपानं तत्र ॥ ८ ॥

जिह्वायां वरुणं घ्राणे भूमिदेवीं तथैव च ।

पुरुषे सर्वशास्तारं बोधानन्दमयं शिवम् ॥ ९ ॥

धारयेद्बुद्धिमान्नित्यं सर्वपापविशुद्धये । ✓

एषा च धारणा श्रोक्ता योगशास्त्रार्थवेदिनिः ॥ १० ॥

पुरुषे जीने । सर्वशास्तारं परमात्मानम् । “अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां
सर्वात्मा” इति श्रुतेः ॥ ९ ॥ १० ॥

ब्रह्मादिकार्यरूपाणि स्वे स्वे संहृत्य कारणे ।

सर्गकारणमव्यक्तमनिरूप्यमचेतनम् ॥ ११ ॥ ✓

साक्षादात्मनि संपूर्णे धारयेत्प्रयतो नरः । ✓

धारणेया परा प्रोक्ता धार्मिकेर्वेदपारमैः ॥ १२ ॥

धारणान्तरमाह—ब्रह्मादीति । ब्रह्मादीनामपि चिदंशाः स्वस्वकारणपरम्परया
मायायां त्यजन्ते । माया च परमात्मनि । ब्रह्मादयस्तु पञ्चान्यरूपेणैव न्ययति-

गुन्त इति भावयेदित्यर्थः । अन्यक्तमनाभिव्यक्तम् । नामरूपानिरूप्यमानिर्वचनीयम् । अचेतनं जटग्र ॥ ११ ॥ १२ ॥

इन्द्रियाणि समाहृत्य मनसाऽऽत्मानि धारयेत् ।

कंचित्कालं महाप्राज्ञ धारणेपा च पूजिता ॥ १३ ॥

धारणान्तरसाह—इन्द्रियाणीति । मनसैव विषयेभ्य इन्द्रियाणि व्यावृत्त्य मन आत्मानि धारयेदित्यर्थः । इयं च फठवल्लीषु सविशेषं दर्शिता—

“यच्छेद्वाह्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मानि ।

✓ ज्ञानमात्मानि महति नियच्छेत्तद्यच्छेच्छान्त आत्मानि” इति ॥ १३ ॥

वेदादेव सदा देवा देवादेव सदा नराः ।

वेदादेव सदा लोका वेदादेव महेश्वरः ॥ १४ ॥

वेदादेवेति । देवादयः सर्वे वेदशब्देभ्य एव सृष्टाः । “एते असृष्टप्रमिन्दव स्तिरःपवित्रमाश्वः” इति । अत्र मन्त्र एत इति वै प्रजापतिर्देवानसृजत । असृष्टप्रमिति मनुष्यान् । इन्दव इति पितृन् । तिरःपवित्रमित्यन्याः प्रजा इति श्रुतेः ।

“ऋषीणां नामधेयानि कर्माणि च पृथक्पृथक् ॥

वेदशब्देभ्य एवाऽऽजो नियमे स महेश्वरः”

इति स्मृतावपि ऋषिपदस्य सर्वसृष्टव्योपलक्षणार्थत्वात् । महेश्वरोऽपि वेदादेव ज्ञातव्यः “नावेदविन्मनुते तं बृहन्तं सर्वानुभवंमात्मानं संपराये” इति ॥ १४ ॥

इति चित्तव्यवस्था या धारणा सा प्रकीर्तिता ।

ब्रह्मैवाहं सदा नाहं देवो यक्षोऽथवा नरः ॥ १५ ॥

न देहैन्द्रियबुद्ध्यादिर्न माया नान्यदेवता ।

इति बुद्धिव्यवस्थाऽपि धारणां सेति हि श्रुतिः ॥ १६ ॥

सर्वं संक्षेपतः शोक्तं सर्वशास्त्रविशारद ।

आगमान्तैकसंसिद्धमास्थेयं तवता सदा ॥ १७ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे भूतसंहितायां ज्ञानयोगखण्डे धारणा-

विधिभिरूपणं नाभाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

ब्रह्मैवाहमिति । “अयमात्मा ब्रह्म” इति श्रुतावात्मनः परमात्मतादात्म्या-
भिधानेनैव तदिनरसमस्तवस्त्वात्मकत्वावगमादित्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥
इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यटीपिकायां ज्ञानयोगखण्डे धारणाविधिनिरूपणं
नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

(अथैकोनविंशोऽध्यायः)

ईश्वर उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि ध्यानं संसारनाराणम् ।

आकाशे निर्मलं शुद्धं भासमानं सुशीतलम् ॥ १ ॥

सोममण्डलमापूर्णमचलं दृष्टिगोचरम् ।

ध्यात्वा मध्ये महादेवं परमानन्दविग्रहम् ॥ २ ॥

उमार्धदेहं वरदमुत्पत्तिस्थितिवर्जितम् ।

शुद्धस्फटिकसंकाशं चन्द्रेस्तावतंसकम् ॥ ३ ॥

त्रिलोचनं चतुर्बाहुं नीलग्रीवं परात्परम् ।

ध्यायेन्नित्यं सदा सोऽहमिति ब्रह्मविदां वर ॥ ४ ॥

यतो धारणाभ्यासेन परित्यक्तचापण्डस्य मनसो ध्यानयोग्यता, अतस्तद-
नन्तरं तदुच्यते इत्याह—अथात इति । तत्र सगुणनिर्गुणलक्षणाविषयभेदेन
द्विविधम् । तत्र सगुणध्यानान्याह—आकाश इत्यादि । आकाशे वर्तमानमु-
क्तलक्षणं सकललोकदृष्टिगोचरं चन्द्रमण्डले प्रथमतो ध्यात्वा तन्मध्ये “विज्ञा-
नमानन्दं ध्येय” इति श्रुत्युक्तं सच्चिदानन्दैकरसं परमेव ब्रह्मोपासहायत्वादि-
यथाकलक्षणं स्वीकृत्यरीत्यावतारं शिवमान्यत्वेन ध्यायेदित्यर्थः । तथा च वाज-
सनेयके—“यान्तायजावश्रुसंवादे—“य एवासी चन्द्रे पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मो-
पासे” इति वाल्मीकिनेति नैतन्निष्कलशितस्वरूपं किं तु स्वीकृत्यरीत्यावतारं
सकलमिदं रूपमित्याभिप्रायवताऽजावश्रुणोक्तम्—“या मैतन्मन्संवादिष्टा वृह-
न्पाण्डुरासाः सोमो राजेति वा अहमेतमुपासे” इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

अथवाऽऽकाशमध्यस्थे ध्वाजमाने सुशोभने ।

आदित्यमण्डले पूर्णे लक्षयोजनविस्तृते ॥ ५ ॥

चन्द्रमण्डलवदादित्यमण्डलमप्याकाशे ध्यात्वा तत्र स्वीकृतदिव्यावतारं
परशिवमेवं ध्यायेदित्याह—अथवाऽऽकाशेति ॥ ५ ॥

सर्वलोकविधातारमीश्वरं हेमरूपिणम् ।

हिरण्यं श्मश्रुकेशं हिरण्यमयनखं तथा ॥ ६ ॥

हेमरूपिणमिति । उद्गीथविद्यायामादित्यस्यस्य पुरुषस्य कतिचिदिहोक्ता
हेमरूपत्वादिगुणाः श्रूयन्ते—“य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यः पुरुषो दृश्यते ।
हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश आ मणस्वात्सर्व एव सुवर्णस्तरय यथा कप्यासं पुण्ड-
रीकमेवमसिणि” इति ॥ ६ ॥

कप्यास्यासनवद्वक्त्रं नीलग्रीवं विलोहितम् ।

आगोपालप्रसिद्धं तमम्बिकार्धशरीरिणम् ॥ ७ ॥

कप्यास्यासनवदिति । कपीनां हि केषांचिदास्यमासनं च रक्तवर्णं तथा
रक्तवर्णं मुखमित्यर्थः । आगोपालमिति । श्रूयते हि रुद्राध्याये—

“उत्तैर्न गोपा अदशन्नदशन्नदहार्यः ।

उत्तैर्न विश्वा भूतानि स दृष्टो मृदयावि नः ” इति ॥ ७ ॥

सोऽहमित्यनिशं ध्यायेत्संध्याकालेषु वा नरः ।

अथवा वैदिके शुद्धेऽप्यग्निहोत्रादिमध्यगे ॥ ८ ॥

आत्मानं जगदाधारमानन्दानुभवं सदा ।

गङ्गाधरं विरूपाक्षं विश्वरूपं वृषध्वजम् ॥ ९ ॥

चतुर्भुजं समासीनं चन्द्रमौलिं कपर्दिनम् ।

रुद्राक्षमालाभरणमुमायाः पतिमीश्वरम् ॥ १० ॥

गोक्षीरघवलाकारं गुह्याद्गुह्यतरं सदा ।

अत्यद्भुतमनिर्द्वन्द्वमहंबुद्ध्या विचिन्तयेत् ॥ ११ ॥

उक्तलक्षणं परशिवमग्नौ वा स्वीकृतवक्ष्यमाणदिव्यावतारं ध्यायेदित्याह—
अथवा वैदिक इति । परब्रह्म सगुणमथावुपारयत्वेनोक्तं हि बालाकिनैव—“य
एवायमग्नौ पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपासे” इति । उक्ताग्रन्द्रादित्याग्रयः शिवमू-
र्तित्वेनाऽऽगमेवपि प्रसिद्धाः—

“क्ष्मावह्नियमग्नानार्जजलवातेन्दुरत्वानि च ॥

कीर्तिता मूर्तयो लघ्नाः” इति ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

अथवाऽहं हरिः साक्षात्सर्वज्ञः पुरुषोत्तमः ।

सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥ १२ ॥

आदित्यमूर्तिवद्विष्णुमूर्तावपि परशिवस्य वक्ष्यमाणलीलावतारस्य स्वात्म-
साक्षात्स्येन ध्यानमाह—अथवेति । च व प्रथमतो विष्णुमूर्तेरापि स्वात्मतादा-
त्म्यानुसंधानमाह—अहं हरिरिति । सहस्रशीर्षा ब्रह्मादिपिपीलिकान्तसर्ध-
भाणिषु वर्तमानानि सहस्राप्यनन्तानि शीर्षाणि शिरांसि यरयेति स तथोक्तः ।
पुरुषः पूर्णः । सहस्राक्षः सहस्राप्यनन्तानि प्रजासंयन्तीन्द्रसीणीन्द्रियाणीदि-
सहस्राक्षः । एवं सहस्रपादिति ॥ १२ ॥

विश्वो नागायणो देवः अक्षरः परमः प्रभुः ।

इति ध्यात्वा पुनस्तस्य हृदयाम्भोजमध्यमे ॥ १३ ॥

विश्वो विश्वत्वेन स्थितः । नागायणः ‘नू-नये’ पचाद्यच् । नरो नेता सर्वस्य
रयामी । तस्यापत्यानि नाराः सर्वे चेतना अचेतनाश्च । अपत्येऽण् । तेषामयनम-
धिष्ठानत्वेनाऽऽश्रयभूतं जलचन्द्राणां विम्बचन्द्रवत्कलपीतादीनां शुक्तिकौ-
दिवदिति । नागायणः पूर्वपदात्संज्ञायामिवि णत्वम् । देवो देवनर्त्तकः ।
अक्षरो न क्षरतीति सर्वमश्रुत इति वाऽक्षरः । अग्नेः सरप्रत्ययेऽक्षरम् । परमः
सर्वोत्कृष्टः । यद्वाऽक्षरः परमः परमाक्षरः परमव्यापको व्यापकनामपि
व्यापकः । प्रभुः सर्वेषां प्रकर्षेण भरणक्षमः । तदात्मकस्य स्वात्मनो हृदयाम्भो-
जमध्ये “पद्मकोशप्रतीकाशं हृदये चाप्यधोमुखम्” इति श्रुत्युक्ते ॥ १३ ॥

शाणायामैर्चिकसिते परमेश्वरमन्दिरे ।

अष्टैश्वर्षदलेपेते वियाकेसरसंचुते ॥ १४ ॥

रैवकप्राणायामेन विहासीकृत्य, ऊर्ध्वमुखीकृतपरमेश्वरमन्दिरे । तत्र हि परमे-

श्वरो ध्यातव्यत्वेन वक्ष्यते । अणिमादीन्यष्टैश्वर्याणि दलानि तैरुपेतं तत्त्व-
विद्यारूपैः केसरैर्युते ॥ १४ ॥

ज्ञाननालमहत्कन्दे प्रणवेन प्रबोधिते ।

विश्वार्चिषं महावह्निं ज्वलन्तं विश्वतोमुखम् ॥ १५ ॥

शास्त्रविषयं ज्ञानं नालं यस्य तस्मिन्महत्तत्त्वमेव कन्दो यस्य तस्मिन्प्रणवेन
प्रबोधिते प्रागुक्तविकासे प्रणवदिवाकरस्य कारणतोच्यते । उक्तहृदयकमल-
मध्यगतसुषुम्नायामन्तर्वक्ष्यमाणवह्निशिखायाः कारणभूतं मूलाधारस्थं वैश्वा-
नरमाह—विश्वार्चिषमिति । विश्वार्चिषं सर्वतःप्रसरज्ज्वालम् । विश्वतोमुखं
विश्वावकाशोदीर्णमुखसामर्थ्यम् ॥ १५ ॥

वैश्वानरं जगद्योनिं शिखातन्विनमीश्वरम् ।

तापयन्तं स्वकं देहमापादतलमस्तकम् ॥ १६ ॥

निर्वातक्षीपवत्तस्मिन्दीपितं हव्यवाहनम् ।

नीलतोयदमध्यस्थं विद्युल्लेखेव भास्वरम् ॥ १७ ॥

जगद्योनिम् । यदि जगदुपादानं परमात्मज्योतिस्तत्प्रतीकत्वेन तदात्मक-
मिदं मूलाधारस्थं ज्योतिरत्नेन जगद्योनिरित्युच्यते । तत्प्रतीकत्वं च श्रूयते
छान्दोग्ये—“अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते” इत्यारभ्य “इदं वाव
तद्यदिदमन्तः पुरुषे ज्योतिः” इति । शिखां वनोतीति शिखातान्विनम् ।
औणादिको विनिप्रत्ययः । तापयन्तमिति । श्रूयते च तैत्तिरीयोपनिषदि—

“संतापयति स्वं देहमापादतलमस्तकम्” इति ॥ १६ ॥ १७ ॥

नीवारशुकयद्रूपं पीताभासं विचिन्तयेत् ।

तस्य बह्वेः शिखायां तु मध्ये परमकारणम् ॥ १८ ॥

परमात्मानमानन्दं परमाकाशमीश्वरम् ।

ऋतं सत्यं परं ब्रह्म साम्बं संसारभेषजम् ॥ १९ ॥

ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं विश्वरूपं महेश्वरम् ।

नीलग्रीवं स्वमात्मानं पश्यन्तं पापनाशनम् ॥ २० ॥

तस्य बह्वेरेति । श्रूयते च—“तस्याः शिखाया मध्ये तु परमात्मा व्यवस्थि-
तः” इति ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

ब्रह्मविष्णुमहेशानैर्ध्वेयं ध्वेयविवर्जितम् ।

सोऽहमित्पादरेणैव ध्यायेयोगी महेश्वरम् ॥ २१ ॥

स्वयं ब्रह्मादिभिर्ध्वेयं स्वात्मना ध्यातव्येनान्येन वर्जितम् ॥ २१ ॥

अयं मुक्तेर्भह्मार्ग आगमान्तैकसंस्थितः ।

अथवाऽहं मुनिश्रेष्ठ ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ २२ ॥

इति स्मृत्वा स्वहृन्मध्ये शिवं परमकारणम् ।

साक्षाद्वैशान्तसंवेद्यं साम्बं संसारभेषजम् ॥ २३ ॥

ध्यानस्य मोक्षहेतुत्वे श्रुतिः प्रमाणमित्याह—आगमान्तेति । “ओमित्येवं ध्यायथ आत्मानं स्वस्ति वः पाराय तपसः परस्तात्” इति श्रूयते । विष्णुमूर्तिरिव स्वयं ब्रह्ममूर्तिर्भूत्वा स्वहृदये शिवं ध्यायेदित्याह—अथवाऽहमिति ॥ २२ ॥ २३ ॥

अहंबुद्ध्या विमुक्त्यर्थं ध्यायेद्दिशानमव्ययम् ।

अथवा सत्यमीशानं ज्ञानमानन्दमद्वयम् ॥ २४ ॥

अनन्तममलं नित्यमादिमध्यान्तेवर्जितम् ।

तथाऽस्थूलमनाकाशमसंस्पृश्यमचक्षुषम् ॥ २५ ॥

सर्वाधारत्वजगत्कारणत्वाटिविशिष्टवाचकरय ॥ इति पदस्य बुद्ध्यादिविशिष्टप्रत्ययकचैतन्यवाचकस्याहंपदस्य च सामानाधिकरण्ये सत्यखण्डैकरसे लक्ष्ये यत्र वाक्यार्थे पर्यवसानमतः सोऽहमिति महावाक्येनानुसंदध्यादिति । निष्कलविपर्य ध्यानमाह—अथवा सत्यमिति ॥ २४ ॥ २५ ॥

न रसं न च गन्धारुधमप्रमेयमनूपमम् ।

सर्वाधारं जगद्रूपममूर्तं मूर्तमव्ययम् ॥ २६ ॥

तत्राहंपदवाच्यस्य बुद्ध्यादिविशिष्टप्रत्ययकचैतन्यस्य सकललोकप्रत्यस्तत्त्वेऽपि स इत्येतत्पदवाच्यस्य परोक्षत्वेनाप्रसिद्धत्वात्सर्वाधारमित्यादिना पदजातेन तज्जिर्देशः । ततः प्राक्तनेन च सत्यमित्यादिना लक्ष्यस्याखण्डैकरसमदर्शनं सोऽहमिति च लक्षणावीजस्य सामानाधिकरण्यनिर्देश इति विभागः । तत्राद-

यमस्थूलमनाकाशमित्यादयो द्वैतादिनिषेधमुखेन लक्ष्ये पर्यवस्यन्ति । सत्या-
दयस्तु स्वार्थार्पणप्रणादयेति विशेषः । तदुक्तमाचार्यैः—

“तजानन्तोऽन्तवद्वत्तुव्यावृत्त्यैव विशेषणम् ।

स्वार्थार्पणप्रणादया तु परिशिष्टे विशेषणम्” इति ।

वाजसनेयश्रुतिरूपेण व्यावृत्तिमुखेनैवैतदेव लक्ष्यं निर्दिशति “एतद्वै तदक्षरं
गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनन्वद्वत्स्वमदीर्घमलोहितमस्नेहमस्त्रायमत-
मोऽवाग्यनाकाशमसङ्गमस्पर्शमगन्धमरसमचक्षुःकमश्रोत्रम्” इत्यादि । प्रकृत्याऽ-
मूर्तमपि मायया मूर्तम् ॥ २६ ॥

अदृश्यं दृश्यमन्तस्थं बहिष्ठं सर्वतोमुखम् ।

सर्वतःपाणिपादं च सर्वकारणकारणम् ॥ २७ ॥

सर्वज्ञानादिसंयुक्तमहमित्येव चिन्तयेत् ।

अयं पन्था मुनिश्रेष्ठ साक्षात्संसारनाशने ॥ २८ ॥

एवमदृश्यं दृश्यमव्ययं तत्त्वावबोधपर्यन्तमनिष्टचोपाधिकम् । अन्तर्दृ-
ष्टमिति ।

“अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः” इति हि श्रुतिः ॥ २७ ॥
॥ २८ ॥

✓ अथवा सच्चिदानन्दमनन्तं ब्रह्म सुव्रत ।

अहमस्मीत्याभिध्यायेद्विधेयातीतं विमुक्तये ॥ २९ ॥

उक्ते वाच्यार्थपूर्वकलक्ष्यानुसंधानेक्षणे सति वाच्यानुसंधानमपि त्यक्त्वा
लक्ष्य एवार्थोऽनुसंधेय इत्याह—अथवा सच्चिदिति । सच्चिदानन्दादयः उच्यन्ते
लक्षणयाऽस्वप्नेकरसमेव स्वरूपं संमर्थयन्ति ॥ २९ ॥

इदंतया न देवेशमभिध्यायेन्मनागपि ।

ब्रह्मणः साक्षिरूपत्वान्नेदं यदिति हि श्रुतिः ॥ ३० ॥

एवं ध्यानपरः साक्षाच्छिव एव न चान्यथा ।

अनेन सदृशो लोके न हि वेदविदां वर ॥ ३१ ॥

प्रज्ञाशिरोषपापस्य ज्ञाने ध्याने भवेन्मतिः ।

पापोपहतबुद्धीर्ना तद्वार्ताऽपि मुहुर्लभा ॥ ३२ ॥

भेत्यन्ताद्वात्म्येनैवानुसंधाननियमे कारणमाह—उदंतयेति । नेदं यदिति हि श्रुतिरिति ।

“यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षुषि वेद्यति ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥”

इति तलवकारोपनिषत्पराक्तत्वेन ब्रह्मणोऽनुसंधानं मत्प्राचष्ट इत्यर्थः ॥३०॥
॥ ३१ ॥ ३२ ॥

अथवा विष्णुमव्यक्तमाधारं देवनायकम् ।

शङ्खचक्रधरं देवं पद्महस्तं सुलोचनम् ॥ ३३ ॥

किरीटकेयूरधरं पीताम्बरधरं हरिम् ।

श्रीवत्सवक्षसं विष्णुं पूर्णचन्द्रनिजाननम् ॥ ३४ ॥

पद्मपुष्पदलान्मोष्ठं सुनसन्नं शुचिस्मितम् ।

शुद्धस्फटिकसंकाशमहमित्येव चिन्तयेत् ॥ ३५ ॥

एतच्च ह्रुलभं प्रोक्तं योगशास्त्रविशारदैः ।

अथवा देवदेवेशं ब्रह्माणं परमोष्ठिनम् ॥ ३६ ॥

अक्षमालाधरं देवं कमण्डलुकराम्बुजम् ।

परदाभयहस्तं च वाग्देव्या सहितं सदा ॥ ३७ ॥

कुन्देन्दुसदृशाकारमहमित्येव चिन्तयेत् ।

अथवाऽग्निं तथाऽऽदित्यं चन्द्रं वा देवतान्तरम् ॥ ३८ ॥

सकलनिष्कलात्मकस्य शिवस्य तादात्म्यानुष्ठानान्युक्त्वा विष्णवादीना-
मपि सकलध्यानान्याह—अथवा विष्णुमित्यादि । निष्कलं तु विशेषाभावात्-
देव भविष्यतीति न पृथगुक्तम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

वेदोक्तेनैव मार्गेण सदाऽहमिति चिन्तयेत् । ✓

एवमभ्यासयुक्तस्य पुरुषस्य महात्मनः ॥ ३९ ॥

ऋमाद्विद्वान्तविज्ञानं विजायेत न संशयः ।

ज्ञानादज्ञानविच्छिन्तिः सैव तस्य विमुक्तता ॥ ४० ॥

सर्वमुक्तं समासेन मया वेदान्तसंग्रहम् ।

मंत्रप्रसादाद्विजानीहि मा शङ्किष्ठाः कदाचन ॥ ४१ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां ज्ञानयोगखण्डे

ध्यानविधिनिरूपणं नामैकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

अत्र सगुणध्यानानि चित्तैकाग्र्यद्वारा पापक्षयद्वारा वा निष्कलसाक्षात्कारे
कारणम् । निष्कलं ध्यानं त्वव्यवधानेनेत्याह—एवमभ्यासेति ॥ ३९ ॥ ४० ॥
॥ ४१ ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां ज्ञानयोगखण्डे ध्यानविधिनिरूपणं
नामैकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

(अथ विंशोऽध्यायः)

ईश्वर उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि समाधिं भवनाशनम् ।

✓ समाधिः संविदुत्पत्तिः परजीवैक्यतामतिः ॥ १ ॥

यतः साधनभूतध्यानस्वरूपज्ञानार्थेणा तत्फलसंविदः समाधिपर्यायीया
उत्पत्तिः । अतस्तदनन्तरं तदभिधानमिति प्रतिजानीते—अथात इति । महा-
बावयलक्ष्यस्वरूपसाक्षात्कार एव समाधिरिह विवक्षित इत्यर्थः ॥ १ ॥

यदि जीवः पराद्भिन्नः कार्यतामेति सुप्नत ।

अचित्त्वं च प्रसज्येत घटवत्पण्डितोत्तम ॥ २ ॥

विनाशित्वं भयं च स्याद्द्वितीयादा इति श्रुतिः ।

नित्यः सर्वगतो ह्यात्मा कुटस्थो दोषवर्जितः ॥ ३ ॥

ध्यानफलभूततत्त्वविमर्शस्वरूपफलमाह—यदि जीव इति । “कस्मैद्ध-
मेत्यद्द्वितीयादौ भयं भवति” इति बाजसनेयश्रुतिरित्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥

एकः स शिष्यते भ्रान्त्या मायया न स्वरूपतः ।

✓ तस्मादद्वैतमेवास्ति न प्रपञ्चो न संसृतिः ॥ ४ ॥

१ क. ख. “वेत्ता” । २ ड. “य तत्त्वत्” । ३ क. “यत्तु” । ४ घ. “ताव” ।

५ ग. “मायाने” ।

यथाऽऽकाशो घटाकाशो महाकाश इतीरितः ॥

तथा भ्रान्तैर्द्विधा प्रोक्तो ह्यात्मा जीवेश्वरात्मना ॥ ५ ॥

स भिद्यत इति । माययाज्ञानेन जनिता या भ्रान्तिर्विपरीतज्ञानं तथा भेदो गृह्यते । प्रमेयभेदग्रहणस्य “नेह नानाऽस्ति” इति श्रुतिवाधितत्वेन भ्रान्तित्वादित्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥

नाहं देहो न च प्राणो नेन्द्रियाणि तथैव च ॥

न मानोऽहं न बुद्धिश्च नैव चित्तमहंकृतिः ॥ ६ ॥

अधिष्ठायाऽऽत्मतादात्म्येनाध्यस्तस्य देहेन्द्रियधनःप्राणादेर्विमर्शजनितेन विवेकज्ञानेन निरासमभिनेयेन दर्शयति—नाहं देह इति ॥ ६ ॥

नाहं पृथ्वी न सलिलं न च वह्निर्न चानिलः ॥

न चाऽऽकाशो न शब्दश्च न च स्पर्शस्तथा रसः ॥ ७ ॥

नाहं गन्धो न रूपं च न मायाऽहं न संभृतिः ॥

सदा साक्षिस्वरूपत्वाच्छिव एवास्मि केवलः ॥ ८ ॥

यथा भूतकार्यस्य देहादेर्विवेक एव सत्कारणस्य पृथिव्यादिभूतजातस्य चेत्याह—नाहं पृथ्वीति ॥ ७ ॥ ८ ॥

इति धीर्या मुनिश्रेष्ठ सा समाधिरिहोत्पत्ते ॥

अथवा पञ्चभूतेभ्यो जातमण्डं महामुने ॥ ९ ॥

भूतमात्रतया दग्ध्वा विवेकेनैव वह्निना ॥

पुनः स्थूलादिभूतानि सूक्ष्मभूतात्मना तथा ॥ १० ॥

संकारणाद्भूतमीतिक्रमपञ्चादात्मानं बुद्धयैव विविक्ते तस्मिन्समाधिरुक्तः । अधुना ॥ मपञ्चं बुद्धयैव प्रविलाप्य परिशिष्टे तस्मिन्नद्वितीये समाधिमाह—अथवा पञ्चेति । “तदनन्यत्वमारम्भणश्चन्द्रादिभ्यः” इति न्यायेन भीतिकं ग्रामाण्डं पञ्चीकृतभूतात्मना तानि च भूतान्यपञ्चीकृतभूतात्मना ॥ ९ ॥ १० ॥

विलाप्यैवं विवेकेन ततस्तान्यपि बुद्धिमान् ॥

मायामात्रतया दग्ध्वा मायां च प्रत्यगात्मना ॥ ११ ॥

सोऽहं ब्रह्म न संसारी न मत्तोऽन्यत्कदाचन ॥

इति विद्यात्वमात्मानं स समाधिः प्रकीर्तितः ॥ १२ ॥

तान्यपीति । “ पर्यायेणानुक्रमोऽत उपपद्यते च ” इति न्यायेन पृथिव्या-
दिक्रमेण मायायां तामप्यात्मानं बुद्धयैव प्रविलाप्य परिशिष्टेऽद्वितीये केवलमा-
त्मनि स्वात्मतादात्म्येनानुसंधानं समाधिरित्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥

अथवा योगिनां श्रेष्ठ प्रणवात्मानमीश्वरम् ॥

वर्णवयात्मेना विद्यादकारादिक्रमेण तु ॥ १३ ॥

वाच्यैवाचकप्रपञ्चस्य ब्रह्मणि परिकल्पितत्वात्प्रणववाच्यस्थूलसूक्ष्मप्रप-
ञ्चस्य सकारणस्योपसंहारद्वारा निष्कलब्रह्मणि समाधिमभिधाय वाचकप्रणवा-
वयवानामकारोकारमकारार्थमात्रारूपाणां सकारणानां प्रविलापनं ब्रह्मणि
समाधिमिदानीमाह—अथवा योगिनामिति ।

“ प्रणवो ह्यपरं ब्रह्म प्रणवश्च परं स्मृतम् ।

एवं हि प्रणवं ज्ञात्वा न्यस्तुते तदनन्तरम् ” इति श्रुतम् ॥ १३ ॥

ऋग्वेदोऽयमकाराख्य उकारो यजुर्हच्यते ॥

मकारः सामवेदाख्यो नादस्त्वाथर्वणी श्रुतिः ॥ १४ ॥

अकारोकारमकारनादानां वेदचतुष्टयात्मकत्वमाह—ऋग्वेद इति ॥ १४ ॥

अकारो भगवान्ब्रह्मा तथोकारो हरिः स्वयम् ।

मकारो भगवान्ब्रह्मस्तथा नादस्तु कारणम् ॥ १५ ॥

तेषामेव ब्रह्मविष्णुशिवतत्कारणात्मकतामाह—अकार इति ॥ १५ ॥

“ अग्रयश्च तथा लोका अवस्थावसथास्त्रयः ।

उदात्तादिस्त्रयः कालाञ्जिते वर्णवयात्मकाः ॥ १६ ॥

तेषामेव गार्हपत्यदक्षिणाहवनीयसंवर्तकारिण्यैवात्मकतामाह—अग्रय इति ।
लोका इति तु पृथिन्यन्तरिक्षसमुद्रसोमलोकात्मकतां दर्शयति । अवस्था इति ।
आग्रत्यग्रमुपपन्नुरीयात्मकतामाह । आवसथा इति । नाभिहृदयकण्ठमूर्धात्म-
कतामाह । त्रय इति संवर्तकादीनां चतुर्यानामप्युपलक्षणम् । उदात्तादीति,

१ ग. घ. “ति । विपर्ययेण तु का । ड. “ति । विपर्ययेणानुक्रमो मोर” । २ ड.
“त्मका वि” । ३ क. ख. प. “व्यय” । ४ घ. “व्य-प्राणय” । ५ ड. “व्येय च । ६” ।
६ क. “व्यय” । ७ क. “तुर्वाहय” ।

उदात्तानुदात्तस्वरितैकश्रुत्यात्मकतामाह । काला इति भूतभविष्यद्वर्तमानसा-
धारणकालतामाह । वर्णत्रयेति नादस्याप्युपलक्षणम् । ऋग्वेदाद्यात्मकता
चाकारादीनां श्रूयते—“ तस्य ह वै प्रणवस्य या पूर्वा मात्रा पृथिव्यकारः स
ऋग्भिर्ऋग्वेदो ब्रह्मा वसवो गायत्री गार्हपत्यः । द्वितीयाऽन्तरिक्षं स उकारः
स यजुर्भिर्यजुर्वेदो विष्णू रूद्रास्त्रिष्टुप्सिणाग्निः । तृतीया द्यौः स मकारः स
सामभिः सामवेदो रुद्र आदित्या जगत्याहवनीयो याऽवसानेऽस्य चतुर्थ्यर्ध-
मात्रा सा सोमलोफ ओंकारः साऽऽथर्वणैर्मैत्रेरथर्ववेदः संवर्तकोऽग्निर्वरुतो
विराट्केकपिः ” इति । तथा—“ जागरिते ब्रह्मा स्वप्ने विष्णुः सुषुप्तौ रुद्रस्तु-
रीयमक्षरम् ” इति च । तथाऽप्यत्र—नामैर्हृदयं कण्ठो मूर्धा चेति ॥ १६ ॥

इति ज्ञात्वा पुनः सर्वमक्षरत्रयमाचतः ।

विलाप्याकारमद्वंद्वमुकारारूपे विलापयेत् ॥ १७ ॥

उकारं च मकारारूपे महानादे मकारकम् ।

तथा मायात्मना नादं मायां जीवात्मरूपतः ॥ १८ ॥

जीवमीश्वरभावेन विद्यात्तोऽहमिति ध्रुवम् । ✓

एषा बुद्धिश्च विद्भिः समाधिरिति कीर्तिता ॥ १९ ॥

यथा फेनतरङ्गादि समुद्राद्बुद्धितं पुनः ।

समुद्रे लीयते तद्वज्जगन्मध्येव लीयते ॥ २० ॥ ✓

उक्तरूपेणैवमकारं तथाविध उकारे तं च तथाविधे मकारे तं नादे तं
मायायां तां च तदुपाधिके जीवे तं च परमात्मनैकीकृत्य तदुपेणावतिष्ठत
इत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ . . .

तस्मान्मतः पृथङ्नास्ति जगन्माया च सर्वदा । ✓

इति बुद्धिः समाधिः स्यात्समाधिरिति हि श्रुतिः ॥ २१ ॥

इति हि श्रुतिरिति । “ इदं सर्वं यद्यमात्मा ” इति हि श्रूयते ॥ २१ ॥

यस्यैवं परमात्माऽयं प्रत्यग्भूतः प्रकाशितः ।

स याति परमं भावं स्वकं साक्षात्परामृतम् ॥ २२ ॥

उक्तसमाधिनिष्ठस्य फलमाह—यस्यैवमिति । परमं भावमित्येतद्गतखण्डतृ-
तीयाध्याये निरूपितम् ॥ २२ ॥

यदा मनसि चैतन्यं भाति सर्वत्रगं सदा ।

योगिनोऽव्यवधानेन तदा संपद्यते स्वयम् ॥ २३ ॥

यदा सर्वाणि भूतानि स्वात्मन्येवाभिपश्यति ।

सर्वभूतेषु चाऽऽत्मानं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ २४ ॥

यदा सर्वाणि भूतानि सप्ताधिस्थो न पश्यति ।

एकीभूतः परेणासौ तदा भवति केवलः ॥ २५ ॥

योगिन इति । व्यवधायकस्याज्ञानस्य निरासात्स्वयं ब्रह्म संपद्यत इत्यर्थः ।
॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः ।

तदाऽसाद्यमूर्तीभूतः क्षेमं गच्छति पण्डितः ॥ २६ ॥

यदा सर्वे इति । तज्ज्ञानेनाज्ञाननिरासाच्चत्कार्पण्यनिवृत्तौ “ योऽकामो नि-
ष्काम आप्तकाम आत्मकामो न तरय माणा उक्तकामन्त्यग्रेव समर्थनीयन्ते ”
“ ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति ” इति श्रुत्युक्तं ब्रह्म संपद्यत इत्यर्थः ॥ २६ ॥

यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ।

तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ २७ ॥

यदा भूतेति । भूतानां पृथिव्यादीनां यः पृथग्भावो भेदः स सर्वे एकस्मि-
न्नेव ब्रह्मणि प्रलयदशायां तादात्म्येन स्थित्वा पुनः सृष्टौ तत एव विस्तारं
प्रतिपद्यत इति यः पश्यति स ब्रह्म संपद्यत इत्यर्थः । श्रुतिपुराणयोरप्यं समानः
पाठः ॥ २७ ॥

यदा पश्यति चाऽऽत्मानं केवलं परमार्थतः ।

मायामात्रं जगत्कृस्नं तदा भवति निर्वृतः ॥ २८ ॥

यदा जन्मजरादुःखव्याधीनामेकोपजम् ।

केवलं ब्रह्मविज्ञानं प्राप्यतेऽसौ तदा शिवः ॥ २९ ॥

तस्माद्विज्ञानतो मुक्तिर्नान्यथा कर्मकोटिभिः ।

कर्मसाध्यस्य नित्यत्वं न सिध्यति कदाचन ॥ ३० ॥

ज्ञानं वेदान्तविज्ञानमज्ञानमितरन्मुने ।

अहो ज्ञानस्य माहात्म्यं मया वक्तुं न शक्यते ॥ ३१ ॥

अल्पलोऽपि यथा बद्धिः सुमहत्ताशयेत्तमः ।

ज्ञानाभ्यासस्तथाऽल्पोऽपि महत्पापं विनाशयेत् ॥ ३२ ॥

निर्वृतस्तुतो मुक्त इत्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

यथा बद्धिर्महादीप्तः शुष्कमाद्रं च निर्दहेत् ।

तथा शुभाशुभं कर्म ज्ञानाग्निर्दहति क्षणात् ॥ ३३ ॥

पद्मपत्रं यथा तोयैः स्वस्थैरपि न लिप्यते ।

तथा शब्दादिभिर्ज्ञानी विषयैर्न हि लिप्यते ॥ ३४ ॥

मन्त्रौषधिलेयैर्हृज्जीर्यते प्रक्षितं त्रिपम् ।

तद्वत्सर्वाणि पापानि जीर्यन्ते ज्ञानिनः क्षणात् ॥ ३५ ॥

पश्यन्शृण्वन्स्पृशन्निघ्नन्श्रवन्त्यच्छन्स्वपन्नश्वासन् ।

प्रलपन्विस्मज्जन्गृह्णन्नुष्मिपन्नमिपन्नपि ॥ ३६ ॥

अकर्ताऽहमभोक्ताऽहमसङ्गः परमेश्वरः ।

सदा मत्संनिधानेन चेष्टते सर्वमिन्द्रियम् ॥ ३७ ॥

इतिविज्ञानसंपन्नः सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ।

लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ ३८ ॥

ये द्विपन्ति महात्मानं ज्ञानवन्तं नराधमाः ।

पच्यन्ते शैरवे कल्पमेकान्ते नरके सदा ॥ ३९ ॥

शुष्कमाद्रं चेति । परत्परविरोधिनोः शुभाशुभयोरेकरूपेण ज्ञानेन दाहे
निदर्शनम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

दुर्वृत्तो वा सुवृत्तो वा मूर्खः पण्डित एव वा ।

ज्ञानाभ्यासपरः पूज्यः किं पुनर्ज्ञानवान्नरः ॥ ४० ॥

ज्ञानाभ्यासपर इति । ज्ञानसाधनयोगाङ्गन्यायभ्यासवानपि पूज्यः किं पुनर्ज्ञानीत्यर्थः ॥ ४० ॥

निरपेक्षं मुनिं शान्तं निर्वैरं समदर्शिनम् ।

अनुव्रजाम्बहं नित्यं पूषेयेत्यङ्घ्रिरेणुभिः ॥ ४१ ॥

यथा राजा जनैः सर्वैः पूज्यते मुनिसत्तम ।

तथा ज्ञानी सदा देवैर्मुनिभिः पूज्य एव हि ॥ ४२ ॥

यस्य गेहं समुद्दिश्य ज्ञानी गच्छति सुव्रत ।

तस्य क्रीडन्ति पितरो यास्वामः परमां गतिम् ॥ ४३ ॥

यस्यानुभवपर्यन्ता बुद्धिस्तत्त्वे प्रवर्तते ।

तद्दृष्टिगोचराः सर्वे मुख्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ॥ ४४ ॥

१. ० कुलं पवित्रं जननीं कृतार्था

विश्वंभरा पुण्यवती च तेन ।

अपारसच्चित्सुखसागरे सदा

विलीयते यस्य मनःप्रचारः ॥ ४५ ॥

निरपेक्षमिति । विवेकविज्ञानातिरिक्तस्य निष्कलत्वावधारणाद्विवेकचित्तानस्य प्राप्तत्वात्कंचिदप्यपेक्षारहितमित्यर्थः । समदर्शिनमिति । तथाच भगवतोक्तम्-

“सुहृन्मित्रार्युदासीनभ्यस्थद्वेष्यबन्धुषु ।

साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते” इति ।

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

महात्मनो ज्ञानवतः प्रदर्शनात्सुरेश्वरत्वं ज्ञादिति प्रयाति ।

विहाय संसारमहोदधौ नरा रमन्ति ते पापमलादहो मुने ॥ ४६ ॥

महानिधिं प्राप्य विहाय तं ब्रूया

विचेष्टते मोहबलेन चालकः ।

यथा तथा ज्ञानिनभीश्वरेश्वरं

विहाय मोहेन चरन्ति मानवाः ॥ ४७ ॥

अहो महान्तं परमार्थदर्शिनं

विहाय मायापरिमोहिता नराः ।

हिताय लोके विचरन्ति ते मुने

विषं पिवन्त्येव महामृतं विना ॥ ४८ ॥

बहुनोक्तेन किं सर्वं संग्रहेणोपपादितम् ॥

श्रद्धया गुरुभक्त्या त्वं विद्धि वेदान्तसंग्रहम् ॥ ४९ ॥

महात्मन इति । श्रूयते हि मुण्डकोपनिषदि—

“यं यं लोकं मनसा संविभाति विबुद्धसत्त्वः कामयते वाञ्छ कामान् ।

तं तं लोकं जयते वाञ्छ कामांस्तस्मादात्मज्ञं हर्षयेद्भूतिकामः ” इति ।

इत्थं सकलश्रेयोमूलस्य तस्य परित्यागेनान्यत्र प्रवृत्तिः संचितदुरितैकहेतु-
केत्याह—विहायेति ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते न संशयः ॥ ५० ॥

गुरुभक्तेस्तत्र कारणत्वे श्वेताश्वतरश्रुतिमुदाहरति—यस्य देव इति ॥ ५० ॥

सूत उवाच—

इत्येवमुक्त्वा भगवांस्तूष्णीमास्ते महेश्वरः ।

वक्तव्याभावमालोक्य मुनयः करुणानिधिः ॥ ५१ ॥

बृहस्पतिश्च मुनयो वेदान्तश्रवणात्पुनः ।

आनन्दाक्लिन्नसर्वाङ्ग आत्मानन्दवशोऽभवत् ॥ ५२ ॥

भवन्तोऽपि महाप्राज्ञा भक्तःप्राप्तात्मवेदनाः ।

अभवन्तुतल्लुत्याश्च मा शङ्कध्वं कदाचन ॥ ५३ ॥

स्थापयध्वमिमं मार्गं प्रयत्नेनापि हे द्विजाः ।

स्थापिते वैदिके मार्गे सकलं सुस्थिरं भवेत् ॥ ५४ ॥

सूतो मुनीन्संबोध्याऽऽह—इत्येवमुक्त्वेति ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

यो हि स्थापयितुं शक्नो न कुर्यान्मोहतो नरः ।

तस्य हन्ता न पापीयानिति वेदान्तनिर्णयः ५५ ॥

यः स्थापयितुमुद्युक्तः श्रद्धयैवाशमोऽपि सः ।
 सर्वापापविनिर्मुक्तः साक्षाज्ज्ञानमवाप्नुयात् ॥ ५६ ॥
 यः स्वविद्याभिमानेन वेदमार्गप्रवर्तकम् ।
 छलजात्यादिभिर्जीयान्त महापातकी भवेत् ॥ ५७ ॥
 य इमं ज्ञानयोगाख्यं खण्डं श्रद्धापुरःसरम् ।
 पठते सुमुहूर्तेषु न स भूयोऽभिजायते ॥ ५८ ॥
 ज्ञानार्थी ज्ञानमामोति सुखार्थी सुखमा नुयात् ।
 वेदकामी लभेद्देवं विजयार्थी जयं लभेत् ॥ ५९ ॥
 राजपकामो लभेद्राज्यं क्षमाकामः क्षमी भवेत् ।
 तस्मात्सर्वेषु कालेषु पाठितव्यो मनीषिभिः ॥ ६० ॥
 इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां ज्ञानयोगखण्डे
 समाधिर्नाम विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

कृतकृत्यस्य किं रथापनमवृत्त्याऽवीत्यत आह—यो हि स्थापयितुमिति ।
 स्वर्गं कृतकृत्येनापि परमकारुणिकेन शत्रोरपि भवदस्मप्यनिष्टं न सोढव्यं
 किमुत सकललोकस्य प्राप्तं विद्यासंप्रदायोच्छेदलक्षणं महत्तरमनिष्टमित्यर्थः ॥
 ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥

संहितायाश्च सूतस्य व्याख्यां तात्पर्यटीपिकाम् ।
 मुद्गिरामनुगृह्णातु विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमत्काशीविद्यासंश्रितश्रीक्रियाशक्तिपरमभक्तश्रीमद्वयम्बकपादात्मसे-
 वापरायणेनोपनिषन्मार्गप्रवर्तकेन श्रीमाधवाचार्येण विरचितायां
 श्रीसूतसंहितातात्पर्यटीपिकायां ज्ञानयोगखण्डे समा-
 धिस्तिरूपेण नाम विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

समाप्तमिदं ज्ञानयोगखण्डम् ।

॥ श्रीः ॥

॥ अथ तृतीयं मुक्तिखण्डम् ॥

सौम्यं महेश्वरं साक्षात्सत्यविज्ञानमद्वयम् ॥
वन्दे संसाररोगस्य भेषजं परमं मुदा ॥ १ ॥
यस्य शक्तिरुमा देवी जगन्माता त्रयीमयी ।
तमहं शंकरं वन्दे महामायानिवृत्तये ॥ २ ॥
येस्य विघ्नेश्वरः श्रीमान्पुत्रः स्कन्दश्च वीर्यवान् ।
तं नमामि महादेवं सर्वदेवनमस्कृतम् ॥ ३ ॥
येस्य प्रमादलेशस्य लेशलेशलवांशकम् ।
लब्ध्वा मुक्तो जवेज्जन्तुस्तं वन्दे परमेश्वरम् ॥ ४ ॥
यस्य लिङ्गार्चनेनैव व्यासः सर्वार्थवित्तमः ।
अभावतं महेशानं प्रणमामि घृणानिधिम् ॥ ५ ॥
यस्य मायामयं सर्वं जगदीक्षणपूर्वकम् ।
तं वन्दे शिवमीशानं तेजोराशिमुमापविम् ॥ ६ ॥
यः समस्तस्य लोकस्य चेतनाचेतनस्य च ।
सौक्ष्मी सर्वान्तरः शोभुस्तं वन्दे साम्बमीश्वरम् ॥ ७ ॥
यं विशिष्टा जनाः शान्ता वेदान्तश्रवणादिना ।
जानन्त्यात्मतया वन्दे तमहं सत्यचित्सुखम् ॥ ८ ॥

एवं ज्ञानोपायप्रविधाय ज्ञानफलमुताया मुक्तः परमप्रयोजनत्याचारयाः
सोपहरणाया अभिधानारम्भे सपरिवारशिवप्रणिधानपणायन्त्यस्यं दङ्गन्लाचरणं
कृतमुपनिबध्नाति व्यासः श्लोकाष्टकेन सौम्यमित्यादिना । सफलकल्याण-
शुणैगणनिधेरपि भगवतो मुक्तिप्रदानावसरे तदुपाधिकशुणविशिष्टतयैव मणि-
धानमुचितम् " तं दद्या यथोपासते तथैव भवति " इति श्रुतेरिति साम्बन्ध-
सत्यज्ञानत्वसंसारवैधर्यशुणानामुपन्यासः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥
॥ ७ ॥ ८ ॥

हरभक्तो हिरण्याक्षः शैवपूजापरायणः ।

अम्बिकाचरणस्नेह ईश्वराङ्घ्रिपरायणः ॥ ९ ॥

मुक्तेः परमप्रयोजनत्वेन तत्रोऽऽदरातिशयजननाय जिज्ञासूनां हरभक्तादीनां
मुनीनां भूयसामुपन्यासः । हरभक्त इत्यादिमहर्षय इत्यन्तेन ॥ ९ ॥

कान्तः केशहरः क्लीव ईशपूजापरायणः ।

ॐङ्कारवल्लभो लुब्धो लोलुपो लोललोचनः ॥ १० ॥

महामाज्ञो महाधीमान्महामाहूर्महोदरः ।

शक्तिमाञ्शक्तिदः शङ्कुः शङ्कुकर्णः शनैश्वरः ॥ ११ ॥

भगवान्भग्नपापश्च भवो भवमयापहः ।

भग्नदर्पो भवप्रीतो भागज्ञो भङ्गुराशुभः ॥ १२ ॥

अग्निवर्णो जपावर्णो बन्धूककुसुमच्छविः ।

विरक्तो विरजो विद्वान्वेदपारायणे रतः ॥ १३ ॥

समचित्तः समग्रीवः समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।

शाकाशी फलमूलाशी शत्रुमित्रविदर्जितः ॥ १४ ॥

कालरूपः कलामाली कालतत्त्वविशारदः ।

अणिमाण्डो मुनिश्रेष्ठः सोमनाथः प्रियः सुधीः ॥ १५ ॥

वेदविद्वेदनिन्मुखो विद्वत्पादपरायणः ।

विशालहृदयो विश्वो विश्ववान्विश्वदण्डधृत् ॥ १६ ॥

पवित्रः परमः पङ्गुः पङ्कजारुणलोचनः ।

लम्बकर्णो महातेजा लम्बपिङ्गजटाधरः ॥ १७ ॥

ग्राह्यायणसुतो ग्रीष्मो ग्राहभङ्गपरायणः ।

लोकाक्षितनयोद्भूतो लोकयात्रापरायणः ॥ १८ ॥

१ प. "जाति" । २ प. "रपारप्य व" । ३ प. "दः शङ्कु शङ्कुकर्णः शनैश्वरः । प. "दः
शङ्कुः शङ्कुः" । ४ क. ल. ग. घ. भगदर्पो । ५ प. अदिमा । ६ ग. ड. "ज्यो मह" । ७ क.
लोकाक्षि । ड. लोकाक्षि ।

त्रैमीपव्यस्य पुत्रस्य प्रातःस्नायी जितेन्द्रियः ।
 वत्सपुत्रो मुनिश्रेष्ठो वेशकाण्डप्रभो मुनिः ॥ १९ ॥
 ऊर्ध्वरेता उमाभक्तो रुद्रभक्तश्च वैक्कली ।
 आश्वलायनसूनुश्च ब्रह्मविद्यारतो मुनिः ॥ २० ॥
 मुकुन्दो मोचको मुख्यो मुसली मूलकारणः ।
 सर्वज्ञः सर्ववित्सर्वः सर्वप्राणिहिते रतः ॥ २१ ॥
 अरुणोऽतिप्रसन्नश्च श्रमाणज्ञानवर्धकः ।
 औरुणेयो महावीर औरुण्युपनिषत्परः ॥ २२ ॥
 आत्मविद्यारतः श्रीमाजृश्वेताश्वतरपुत्रकः ।
 श्वेताश्वतरशास्त्रायाः श्रद्धयैव प्रवर्तकः ॥ २३ ॥
 शतरुद्रसमारुपश्च शतरुद्रियभाकिमान् ।
 पञ्चप्रस्थानहेतुज्ञः श्रीमत्पञ्चाक्षराप्रियः ॥ २४ ॥
 शिवसंकल्पभक्तश्च शिवसूक्तप्रवर्तकः ।
 लिङ्गसूक्तप्रियः साक्षात्कैवल्योपनिषत्प्रियः ॥ २५ ॥
 जाबालाध्ययनध्वस्तपापपञ्जरमुन्दरः ।
 पुराणः पुण्यकर्मा च पुरुषार्थप्रवर्तकः ॥ २६ ॥
 मैत्रायणश्रुतिस्नेही सहामैत्रायणो मुनिः ।
 बाष्कलाध्ययनप्रीतः शाकलाध्ययने रतः ॥ २७ ॥
 सर्वशास्त्रारतः श्रीमान्संगमादिमहर्षेयः ।
 द्विःसप्ततिसहस्राणि सह द्वादशसंरुखा ॥ २८ ॥
 सर्वे शमदमोपेताः शिवभक्तिपरायणाः ।
 अग्निस्त्रियादिभिर्मन्त्रैर्भस्मोद्धूलितविग्रहाः ॥ २९ ॥
 रुद्राक्षमालाघरणास्त्रिपुण्ड्राङ्कितमस्तकाः ।
 लिङ्गार्चनपरा नित्यं शंभोरमिततेजसाः ॥ ३० ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥
 २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

१ य. बहकी । २ अ. अरुणो । ३ अ. अरुणो वा । ४ य. औरुण्यु । ५ अ. औरुण्यु ।
 ६ य. "पति, श्री" । ७ य. अ. "रुद्रिय" । ८ अ. "श्वय" ।

सत्रावसाने संभूय मेरुपार्श्वे विचक्षणाः ।

परस्परं समालोच्य श्रद्धया सुचिरं बुधाः ॥ ३१ ॥

मुक्तिं मुक्तेरुपायं च मोचकं मोचकप्रदम् ।

तपश्चेरुर्महाधीराः शंकरं प्रति सादरम् ॥ ३२ ॥

प्रसादादेव रुद्रस्य शिवस्य परमात्मनः । -

व्यासशिष्यो महाधीमान्मृतः पौराणिकोत्तमः ॥ ३३ ॥

आविर्बभूव सर्वज्ञस्तेषां मध्ये महात्मनाम् ।

मुनयश्च महात्मानमागतं रोमहर्षगम् ॥ ३४ ॥

दृष्ट्वा तथायातिसंभ्रान्ताः संतुष्टा गङ्गदस्वराः ।

प्रणम्य बहुशो भक्त्या दण्डवत्पृथिवीतले ॥ ३५ ॥

पादप्रक्षालनाद्यैश्च श्रद्धयाऽऽराध्य सत्वरम् ।

समाश्र्वास्य चिरं कालं प्रसन्नं करुणानिधिम् ॥ ३६ ॥

परस्परमनुज्ञाप्य मुक्त्यादिकं सत्रमालोच्योरिश्य तं जिज्ञासवः शंकरं प्रति
तपश्चेरुः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

सर्वज्ञं सर्वजन्तूनां निश्चितार्थप्रदायिनम् ।

पप्रच्छुः परमां मुक्तिं मुक्त्युपायं च मोचकम् ॥ ३७ ॥

मोचकप्रदमन्यच्च विनयेन सह द्विजाः ।

श्रुत्वा मुनीनां तद्वाक्यं लोकानां हितमुत्तमम् ॥ ३८ ॥

सूतः पौराणिकः श्रीमान्ध्यात्वा साम्बं त्रियम्बकम् ।

वेदव्यामं च वेदार्थपारिज्ञानवतां वरम् ॥ ३९ ॥

प्रणम्य दण्डवद्भूमौ भक्त्या परवशः पुनः ।

वक्तुमारभते सर्वं सर्वभूतहिते रतः ॥ ४० ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां मुक्तिखण्डे
मुक्तिमुक्त्युपायमोचकमोचकप्रदचतुर्विधप्रश्न-
निरूपणं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

मुक्तिः सायुज्यादि । उदुपायो ज्ञानम् । मोचकः शिवः । तत्प्रदस्तज्ज्ञापक
आचार्यः । अन्यच्चेति च पट्टाध्यायादिषु बक्ष्यमाणज्ञानोत्पत्तिकारणादि
॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितातात्पर्यटीपिकायां मुक्तिखण्डे मुक्ति-
मुक्त्युपायमोचकमोचकप्रदचतुर्विधप्रश्ननिरूपणं नाम
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयोऽध्यायः)

सूत उवाच—

शृणुध्वं वेदविन्मुख्याः श्रद्धया सह सुव्रताः ।
पुरा नारायणः श्रीमान्सर्वभूतहिते रतः ॥ १ ॥
किरीटकेयूरधरो रत्नकुण्डलमण्डितः ।
पीतवासा विशालाक्षः शङ्खचक्रगदाधरः ॥ २ ॥
कुन्देन्दुसदृशाकारः सर्वाभरणभूषितः ।
उपास्यमानो मुनिशिर्देवगन्धर्वराक्षसैः ॥ ३ ॥

पर्यनुष्ठुक्तः सूतो मुनिभ्यो वक्तुमारममाणो वक्तव्यस्य मुक्त्यादिचतुष्टय-
स्यात्यन्तदुर्लभत्वेन तत्र तेषां श्रद्धातिशयजननाय स्वगर्वपरिहाराय यथावदु-
पसन्नाय जिज्ञासमानाय विष्णवे शिवेनोक्तैरेव वचनैस्तच्चतुष्टयं प्रतिपादयितुमाह—
शृणुध्वमित्यादिना ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

श्रीमदुत्तरकैलासं पर्वतं पर्वतोत्तमम् ।
स्मरणादेव सर्वस्य पापस्य तु विनाशकम् ॥ ४ ॥

अनेकजन्मसंसिद्धैः श्रौतस्मार्तपरायणैः ।

शिवभक्तैर्महाप्राज्ञैरेव प्राप्यं महत्तरम् ॥ ५ ॥

अथैदिकैश्च पापिष्ठैर्वेदनिन्दापरैरपि ।

देवतादूषकैरन्यैरप्राप्यमतिशोभनम् ॥ ६ ॥

अनेककोटिभिः कल्पैर्मया मदगुरुणाऽथ वा ।

ब्रह्मनारायणाभ्यां वा न शक्यं वर्णितुं बुधैः ॥ ७ ॥

प्राप्य साक्षान्महाविष्णुः सर्वलोकेश्वरो हरिः ।

तताप, परमं घोरं तपः संवत्सरत्रयम् ॥ ८ ॥

ततः प्रसन्नो भगवान्भवो भक्तहिते रतः ।

सर्वलोकजगत्सृष्टिस्थितिनाशस्य कारणम् ॥ ९ ॥

उत्तरकैलासमिति । शेषविशेषकृतेन तपसा सपितकल्पपाणामेव यथोक्तावि-
षय उपदेशः क्रियमाणः फलपर्यन्तो भवति नान्यथेति विवक्षया तदुपन्यासः
॥ ५ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

सर्वज्ञः सर्वविद्साक्षी सर्वस्य जगतः सदा ।

परमार्थपरानन्दः परज्ञानघनादयः ॥ १० ॥

शिवः शंभुर्महादेवो रुद्रो ब्रह्म महेश्वरः ।

स्थानुः पशुपतिर्विष्णुरीश ईशान ईश्वरः ॥ ११ ॥

परमार्थ इति विषयानन्दवज्राभिमानमात्रसिद्धः परमानन्दः । परज्ञानघन
इत्यखण्डैकरसत्वम् ॥ १० ॥ ११ ॥

परमात्मा परः पारः पुरुषः परमेश्वरः ।

पुराणः परमः पूर्णस्त्वत्वं काष्ठा परा गतिः ॥ १२ ॥

काष्ठेति । " पुरुषाच्च परे किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः " इति काठक-
श्रुतिः ॥ १२ ॥

पतिर्देवो हरो हर्ता भर्ता सष्टा पुरातनः ।

महाग्रीवो महाधारः अक्षा विश्वाधिकः प्रभुः ॥ १३ ॥

महाधार इति । महाननवाच्छिन्न आयारो विस्तारो यस्य स महाधारः
स्नात्मनि परिकल्पितस्य मायातत्कार्यजावस्यै रज्जुरिव सर्पादेराश्रयः । अत्तेति ।
“यस्य ब्रह्म च सत्त्वं च जग्रे भवत ओदनः । मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्या धेद
यत्र सः” इति षाठ्ठश्रुतिः ॥ १३ ॥

महर्षिर्भूतपालोऽग्निराकाशो हरिरव्ययः ।

प्राणो ज्योतिः पुमान्नीमः अन्तर्यामी सनातनः ॥ १४ ॥

भूतपाल इति । “एष भूतपाल एष सेतुर्विचरण एषा लोकानामसंभेदाय”
इति क्वाण्यश्रुतिः । अग्निरिति । “तेजो रसो निरवर्तवाग्निः” इति हि श्रूयते ।
आकाश इति । “आकाशो सैवैभ्यो ज्योत्स्नाकाशः परायणः” इति च्छान्दो-
र्यम् । प्राण इति । “प्राणोऽस्मि मन्नात्मा तं मामाधुरमृतमुपास्व” इति
कौपीतकिश्रुतिः । ज्योतिरिति । “तदेवा ज्योतिर्षा ज्योतिरायुर्योपासतेऽमृ-
तम्” इति मार्क्यदिनश्रुतिः । अन्तर्यामीति । “एषोऽन्तर्याम्येष योनिः
सर्वस्य” इति माण्डूक्योपनिषत् ॥ १४ ॥

अक्षरो दहरः साक्षादपरोक्षः स्वयंप्रभुः ।

असङ्ग आत्मा निर्द्वन्द्वः प्रत्यगात्मादिसंज्ञितः ॥ १५ ॥

अक्षर इति । “एतद्वै तदक्षरं गामि ब्राह्मणा अभिवदन्ति” इति वाजसनेय-
श्रुतिः । दहर इति । “दहरोऽस्मिन्नन्तरोक्षाशः” इति च्छान्दोग्योपनिषत् ॥ १५ ॥

उमासहायो भगवान्नीलकण्ठश्चिलोचनः ।

ब्रह्मणा विष्णुना चैव रुद्रेणापि सदा हृदि ॥ १६ ॥

उपास्पमानः सर्वात्मा सर्ववस्तुविवर्जितः ।

रूपया केवलं विष्णुं विश्वमूर्तिर्वृषध्वजः ॥ १७ ॥

अनुमृत्वाववीद्विशा देवो मधुरया गिरा ।

किमर्थं तप्तवान्विष्णो महाघोरं तपाश्चिरम् ॥ १८ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

अत्यन्तं प्रीतवानस्मि तव तद्वद भेज्जघ ।

इत्युक्तः शंकरेणासौ विष्णुर्विश्वजगन्मयः ॥ १९ ॥

प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा दण्डवत्पृथिवीतले ।

प्रणम्य बहुशः श्रीमान्भक्त्या परवशो हरिः ॥ २० ॥

साम्भ्यं शैवं परानन्दसमुद्रं पुरुषोत्तमः ।

नेत्राभ्यामागलं पीत्वा कंचित्कालं द्विजर्पभाः ॥ २१ ॥

॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

प्रमत्तः शंकरादन्यं न किञ्चिद्वेद सुव्रताः ।

ततः प्रबुद्धो भगवान्प्रसन्नः कमलेक्षणः ॥ २२ ॥

प्रमत्तः प्रकर्षेण दृष्टः । ततः प्रबुद्ध इति । हर्षपारवश्यं सुव्रता प्रकृति-
स्थः ॥ २२ ॥

अपृच्छदेवमीशानं कृपामूर्तिं जगत्पातिम् ।

विष्णुरुवाच—

भगवन्भूतभग्यज्ञ भवानीसख शंकर ॥ २३ ॥

मुक्तिं मुक्तेरुपायं च मोक्षकं मोक्षकप्रदम् ।

तथैवान्यच्च मे ब्रूहि श्रद्धयानस्य शंकर ॥ २४ ॥

मैष्टन्यपरमकाष्ठामसौ विष्णुः पृच्छति—भगवन्निति ॥ २३ ॥ २४ ॥

सूत उवाच—

एवं पृष्टो महादेवो विष्णुना विश्वयोनिना ।

विलोक्य देवीमाहादादम्बिकापतिलेश्वरीम् ॥ २५ ॥

प्रहस्य किञ्चिद्भगवान्भवानीसहितो हरः ।

प्राह सर्वामेशानो विष्णवे मुनिसत्तमाः ॥ २६ ॥

ईश्वर उवाच—

मदं मदं महाविष्णो त्वया पृष्टं जगद्धितम् ।

वदामि संग्रहेणाहं तच्छृणु श्रद्धया सह ॥ २७ ॥

विलोक्येति । देव्यालोकनाभिप्रायः—आह्लादात् । ‘ह्लादी सुखे च’ ।

आह्लादत इत्याह्लादः । पचाद्यच् ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

बहुधा श्रूयते मुक्तिर्वेदान्तेषु विचक्षण ।

एका सालोक्यरूपोक्ता द्वितीया कमलेश्वर ॥ २८ ॥

बहुधा श्रूयत इति । सालोक्यसामीप्यसारूप्यसायुज्यस्वरूपावस्थालक्षणाः पञ्च मुक्तयः । वेदान्तेष्विति ।

“तपःश्रद्धे ये शुपवसन्त्यरण्ये शान्ता विद्वांसो भैक्षवर्षा चरन्तः ।

सूर्यद्वारेण ते विरजाः मयान्ति यत्रामृतः स पुरुषो ब्रह्मयात्मा”

इति मुण्डकश्रुतिः । तत्र हि सूर्यद्वारेणोपि सूर्योपलक्षितेनार्चिरादिमार्गेण गत्वा यत्र सत्यलोके स पुरुषो ब्रह्मा वर्तते तत्र यान्तीति । सामीप्यमेतदूर्ध्वरेतसां स्वाश्रमेषु यथोक्तधर्मानुष्ठानवताम् । सालोक्यसारूप्यसायुज्यरूपास्तु तिसृषु मुक्तिषु “एतासामेव देवतानां सायुज्यं सार्ष्टितां समानलोकतामामोति” इति तैत्तिरीयकश्रुतिः । अत्र हि प्रतिभास्त्रिषु विष्णुवाग्निदेवतानामिव तत्समानलोकत्वं सालोक्यम् । अन्तरेणैव मतीकं स्वात्मनः पृथक्वेनैश्वर्यविशेषविशिष्टतया देवताया उपासकस्य सार्ष्टितो समानरूपः सारूप्यम् । सगुणं देवतारूपमहर्ग्रहेणोपासनीयस्थोपास्यदेवतातादात्म्यं सायुज्यम् । एताश्चतस्रो मुक्तयः कर्मफलभूता अनित्याः सातिश्रयाश्च । या तु ज्ञानफलभूता नित्यानिरतिगुणानन्त्राभिव्यक्तिलक्षणा सा पञ्चमी । तत्रापि “य एवं विद्वानुदगयने मरीयते देवानामेव महिमानं गत्वाऽऽदित्यस्य सायुज्यं गच्छत्यथ यो दक्षिणे मरीयते पितॄणामेव महिमानं गत्वा चन्द्रमसः सायुज्यं सलोकतामामोत्येती वै सूर्याचन्द्रमसोर्महिमानो ब्राह्मणो विद्वानभिजयति तत्प्रादुर्भाषो महिमानमाप्नोति” इति तैत्तिरीयके । अत्र हि केवलकर्मिणां चन्द्रलोकप्राप्तिरुक्ता । य एवं विद्वानिति विद्वच्छब्दाभिहितमतीकाद्युपासनात्रयवतो देवानामेव महिमानमिति सालोक्यसारूप्यसायुज्यलक्षणास्तिस्रो मुक्तय उक्ताः । ब्राह्मणो विद्वानिति ब्रह्मनिष्ठस्तत्त्वज्ञानवानुच्यते । एतौ कर्मोपासनाप्राप्त्यन्तेनोक्तौ सूर्याचन्द्रमसोर्महिमानौ । एतौ वै, एतादृशौ रम्य सातिशयत्वाद्भूतत्वान्नित्यत्वादिदोषोपेतत्वाद् । “द्वितीयादौ भयं भवति” “स एको मानुष

आनन्दः ” “ तत्र येह कर्मजितो लोकः स्वीयते ” “ भुवा ह्येते अहदा यज्ञ-
 रूपाः ” “ अतोऽन्यदार्तम् ” “ वाचारम्भणं विकारः ” “ ते तं भुक्त्वा
 स्वर्गलोकम् ” “ कामात्मानः स्वर्गपराः ” “ क्षरन्ति स्वर्गे वैदिक्यो जुहो-
 तियजतिक्रियाः ” “ आ ब्रह्मभुवनाल्लोकाः ” “ स्वर्गोऽपि यच्चिन्तने विज्ञो
 यत्र निवेक्षितात्ममनसो ब्राह्मोऽपि लोकोऽल्पकः ” “ यावद्विकारं तु विभागो
 लोकवत् ” इत्यादिश्रुतिस्मृतिन्यायप्रासिद्धौ महिमानौ शुद्ध्वा ब्राह्मणो विद्वा-
 न्मकृतिप्रोक्तमलैरनारकन्दितं परं ब्रह्माऽऽत्मतया तन्नामं गतो ब्राह्मणोऽभिज-
 यत्पभितः पराकरोति । यद्वा, एतो महिमानौ सूर्याचन्द्रमसोर्ज्ञानादैश्वर्यावि-
 र्भावलक्षणौ विद्वान्ब्राह्मणोऽभिजयत्यात्मत्वेन प्राप्नोति । स्वात्मानं ज्ञानाति-
 शयत्वात्तपोरानन्दादिमहिम्नोः स्वात्मन्येव पश्यति । “ एतस्थैवाऽऽनन्दस्या-
 न्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति ” इति । “ सोऽश्रुते सर्वान्कामान्सह ”
 “ तमेव भान्तमनुभजते सर्वम् ” “ एष उ एव वामनीः ” “ एष उ एव
 भामनीः ” “ यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वम् ” “ यावानर्थ उदपाने ” इत्यादिश्रुति-
 स्मृतिभ्यः । तस्माद्ब्रह्मणो महिमानमाप्नोति । येन सम्यग्ज्ञानेनावच्छेदकादि-
 श्वादिसर्वोपाधीनामात्ममात्रतया प्रविलाप्य बहुपहितज्ञानानन्दादीन्स्वात्ममात्र-
 तया पश्यति विद्वान् । तस्माद्ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानाद्ब्रह्मणो निरस्तसमस्तोपप्लवान-
 न्तसत्यपरमानन्दबोधैकतानस्य परमात्मनः स्वरूपभूतमहिमानं महत्त्वमपारत-
 समस्तातिशयपरमानन्दैकतानलक्षणं स्वात्मत्वेनाऽऽप्नोति । एकत्वज्ञानेन
 ऋषयधायिकाविद्यानिष्ठस्तिरेवाऽऽप्नोतीत्युपचर्यते । “ ब्रह्मैव सन्नब्रह्माप्येति ”
 इत्यादिश्रुतिभ्यः । तत्र प्रतीकोपासकस्य मुक्तिमाह—एका सालोक्येति॥२८॥

सामीप्यरूपा सारूप्या तृतीया पुरुषोत्तम ।

अन्या सायुज्यरूपोक्ता सुखदुःखविवर्जिता ॥ २९ ॥

ऊर्ध्वरेतसां स्वाश्रमेषु च योक्तवर्मानुष्ठानवर्तां मुक्तिमाह—सामीप्येति ।
 अन्तरेणैव प्रतीकं रवात्मनः पृथक्त्वेन विविधैश्वर्येणितदेवतोपासकस्य मुक्ति-
 माह—सारूप्येति । अहंग्रहोपासकस्य मुक्तिमाह—अन्या सायुज्येति । इत्थं
 चतस्रः कर्मफलमूला मुक्तय उक्ताः । ज्ञानफलमुक्तिमाह—सुखदुःखेति । अन्ये
 त्यनुवर्तते । दुःखेन क्षयातिशयवता वैषयिकसुखेन च वर्जिता । नित्यनिरति-
 शयपरानन्दलक्षणत्वादिद्याफलस्य मुक्तेरित्यर्थः ॥ २९ ॥

पद्भावविक्रियाहीना शुभाशुभविवर्जिता ।

सर्वद्वन्द्वविनिर्मुक्ता सत्यविज्ञानरूपिणी ॥ ३० ॥

वैययिकसुखदुःखविरहे तदयोग्यत्वं कारणमाह—पद्भावोति । जायतेऽस्ति विपरिणमते विवर्धतेऽपक्षीयते विनश्यतीति पद्भावविकाराः । वैययिकसुख-
प्राप्तौ वा दुःखनिवृत्तौ वा, एते स्युः । “उपयन्नेपयन्धर्मो विकरोति हि धर्मि-
णम्” इति न्यायाक्षित्यभिरतिशयानन्दस्वरूपत्वाऽऽत्मनः स्वरूपाभिव्यक्ति-
रूपायां मुक्ती नैतत्संभव इत्यर्थः । वैययिकसुखदुःखविरहे कारणमाह—शुभाशु-
भेति । विहितं यागादि शुभम् । अतिषिद्धं हिंसाद्यशुभम् । तदुभयं विदुषो
जास्ति “नैनं कृताकृते तपतः” इत्यादिश्रुतिभ्यः । द्वेद्वान्तरविरहस्याप्युपल-
क्षणमित्याह—सर्वेति । रागद्वेषौ मानादमानौ शीतोष्णावित्यादिद्वेर्देन स्पृश्यत
इत्यर्थः ॥ ३० ॥

केवलं ब्रह्मरूपोक्ता सर्वदा सुखलक्षणा ।

न हेया नाप्युपदेया सर्वसंश्लेषवर्जिता ॥ ३१ ॥

आत्मनः स्वरूपत्वेन हातुमशयत्यादहेयाऽत एव नित्यमाप्तत्वान्नोर्पादात्-
न्याऽपीत्याह—न हेयेति ॥ ३१ ॥

न दृष्टा न श्रुता विष्णो न चाऽऽस्थाया न तर्किता ।

सर्वावरणनिर्मुक्ता न विज्ञेया निराश्रया ॥ ३२ ॥

वाच्यवाचकनिर्मुक्ता लक्ष्मलक्षणवर्जिता ।

सर्वेषां प्राणिनां साक्षादात्मभूता स्वयंप्रभा ॥ ३३ ॥

न दृष्टेति । “अदृष्टो द्रष्टाऽश्रुतः श्रोताऽस्मृतो मन्ताऽविज्ञातो विज्ञाता,
एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः” इत्यादिश्रुतिभ्यः । ननु महावाक्यात्मिकया
श्रुत्या लक्षणया वेद्यत्वात्कथमश्रुतत्वमित्यत्र आह—सर्वावरणेति । अवि-
द्ययाऽऽवृतस्यैव स्वरूपस्याऽऽवरणनिरासाम् लक्षणया वास्यजन्यज्ञान-
विषयत्वाधिरस्तसमस्तोपाधिकस्थत्वावरणेन सैक्यत्वेन श्रुतिजन्यज्ञानेन च
नास्त्येव संश्लेषः । तथाविधस्वरूपश्चेद् मुक्त इत्युच्यते । “यद्वाचाऽन्युद्दिताम्”
इत्यादिभिर्ज्ञानविषयरसैव वस्तुत्वेन व्यवस्थापनात् । नन्वेवं तस्यौपनिषद्ज्ञान-
विषयत्वेऽवस्तुत्वादवस्तुनि नोपनिषदां प्रामाण्यमविषयत्वे च मुतरामिति

कथमौपनिषदत्वं वस्तुन उच्यते "तं त्वौपनिषदं" पुरुषं पृच्छामि" इति । सत्यम् । वस्तु ज्ञानाविषय एव । "यतो वाचो निवर्तते, अप्राप्य मनसा सह" इति वाङ्मनसातीतस्यैव वस्तुत्वेन व्यवस्थापनात् । औपनिषदत्वं तु, उप-
निषज्जन्यान्तःकरणवृत्त्या रवात्मानमप्यविषयीकृत्या वस्तुतत्त्वमात्राकार्या
प्रतिबन्धकाज्ञाननिवृत्तौ स्वरूपभूतस्फुरणेनैव वस्तुनोऽवभासमाभिप्रेत्योक्तमिति
न दोषः । तदिदमुक्तं स्वयंप्रभेति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

प्रतिबन्धविनिर्मुक्ता सर्वदा परमार्थतः ।

अविचारदशायां तु प्रतिबद्धा स्वमायया ॥ ३४ ॥

स्वरूपातिरिक्तस्य प्रतिबन्धरयाङ्गीकारे तेनैव द्वैतापत्तिरतश्चिद्वृत्तये कर्मा-
पेक्षा च, स्यात् । नहि वस्तु ज्ञानेन निवर्तते यतो ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकमि-
त्यत आह—प्रतिबन्धेति । अज्ञानरयैव प्रतिबन्धकत्वाभिधानाद्वास्तवप्रतिब-
न्धकानङ्गीकारात् न यथोक्तदोष इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

एषैव परमा मुक्तिः प्रोक्ता वेदार्थवेदिभिः ।

अन्याश्च मुक्तयः सर्वा अवराः परिकीर्तिताः ॥ ३५ ॥

प्राक्तनमुक्तिचतुष्टये तर्हि प्रतिबन्धकरयाज्ञानरयानिवृत्तेः कथं ता मुक्तय
इत्यत आह—एषैवेति । इयमेव मुख्या मुक्तिः । अन्यास्तु कियत्यः किय-
तोऽपि दुःखरयोपरमान्मुक्तिर्वेनोपचरिता इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

जन्मनाशाभिभूताश्च तारतम्येन संस्थिताः ।

स्पर्धयोपहता नित्यं परतन्त्राश्च सर्वदा ॥ ३६ ॥

तासाममुख्यत्वे कारणमाह—जन्मेत्यादि । दुःखसंपृक्तत्वेनाविशुद्धत्वात्स-
यित्वात्सातिशयत्वाच्च न ता मुख्या मुक्तयः । इयमेव च तद्विरहान्मुख्या ।
यदुक्तम्—

“दृष्टवदानुश्रविकः सं ह्यविशुद्धिसयातिशयमुक्तः ।

तद्विपरीतः श्रेयान्व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात्” इति ॥

जन्मनाशेति विनाशित्वम् । तारतम्येनेति सातिशयत्वम् । सातिशयस्यैव

दोषतामाह—स्पर्धयेति । उपकरणपारतन्त्र्यादपि तासां न मुख्यत्वमित्याह—
परतन्त्रा इति ॥ ३६ ॥

सुखोत्तरा अपि श्रेष्ठा दुःखमित्राश्च सर्वदा ।

एताश्च मुक्तयोऽन्वेषां केषांचिदाधिकारिणाम् ॥ ३७ ॥

विश्रान्तिभूमयः साक्षान्मुक्तेः प्रोक्ताः क्रमेण वै ।

अत्यन्तशुद्धचित्तानां नृणामेता विमुक्तयः ॥ ३८ ॥

अविशुद्धिमाह—सुखोत्तरा अपीति । कथं तर्हेता मुक्तित्वेन परिगणिता
इत्याशङ्क्य मन्दाधिकारिविषयत्वेनेत्याह—एताश्चेति । साक्षान्मुक्तेरर्षाचीना
एताः क्रमेण तारतम्येनोपेता विश्रान्तिभूमित्वसाम्पान्मुक्तय इत्युपचरिता
इत्यर्थः । आसा मुक्तित्वमुपचरितमित्यपि विवेकिन एव जानन्ति । अविवेकि-
नस्तु स्वर्गबद्भोगभूमीरेता एव मुक्तित्वेनाभिमन्यन्ते । कर्दिणो हि स्वर्गमपि
मुक्तित्वेन व्यवहरन्ति । “अषाम सोमममृता अभूमागन्म ज्योतिराविदाम
देवान्” इति । तदीयाभिमानस्य भ्रममूलत्वं मृण्डकादिषु श्रूयते—

“अविद्यायां यद्गुहा वर्तमाना वर्यं कृतार्था इत्यभिमन्यन्ति बालाः ।
यत्कर्दिणो न प्रवेदयन्ति रागाचेनाऽऽतुराः क्षीणलोकाश्च्यवन्ते”

इत्यादि ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

भवन्ति विष्णो भोगार्थं स्वर्गयन्त्राश्च नश्वराः ।

एताश्च बहुधा भिन्ना विद्धि पङ्कजलोचन ॥ ३९ ॥

काश्चिच्छंकरसारूप्यरूपाः प्रोक्ता विमुक्तयः ।

काश्चिन्मुकुन्दसारूप्यरूपाः काश्चिज्जनार्दन ॥ ४० ॥

ब्रह्मसारूप्यरूपाश्च तथा काश्चिद्विमुक्तयः ।

नक्षत्रिणमहेशानामर्वाष्टपसमाः स्मृताः ॥ ४१ ॥

काश्चित्सदाशिवादीनां रूपेण सदसा हरे ।

काश्चिदन्यसमा विष्णो मुक्तयः पार्वतीर्तिताः ॥ ४२ ॥

काश्चिच्छंकरसारूप्यरूपाः प्रोक्ता विमुक्तयः ।

विष्णुसामीप्यरूपाश्च काश्चिद्विष्णो विमुक्तयः ॥ ४३ ॥

ब्रह्मसामीप्यरूपाश्च तथा काश्चिद्विमुक्तयः ।

विभूतिरूपसामीप्यरूपा ज्ञेया विमुक्तयः ॥ ४४ ॥

शिवसालोक्यरूपाश्च प्रोक्ताः काश्चिद्विमुक्तयः ।

विष्णुसालोक्यरूपाश्च काश्चिद्विष्णो विमुक्तयः ॥ ४५ ॥

ब्रह्मसालोक्यरूपाश्च तथा तेषां जनार्दन ।

विभूतिरूपसालोक्यरूपा ज्ञेया विमुक्तयः ॥ ४६ ॥

भ्रममुक्तीनां स्वरूपभेदं विवेकिमित्तासां शान्त्य व्युत्पादयति—एताम् बहुधेति ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

एवं बहुविधा ज्ञेया मुक्तयः पुरुषोत्तम ।

एतास्वशुद्धचित्तानामिच्छा नित्यं प्रजायते ॥ ४७ ॥

नृणां विशुद्धचित्तानां क्रममुक्तौ जनार्दन ।

षाड्धा विजायते तेषां सिध्यत्येव परा गतिः ॥ ४८ ॥

त्रिविधा लघिकारिणः । अविशुद्धचित्ता विशुद्धचित्ता अतीव शुद्धचित्ता-
धेति । आद्या भ्रममुक्तिमिच्छन्ति । द्वितीयाः क्रममुक्तिम् । तृतीयाः साक्षा-
न्मुक्तिमित्यधिकारिभेदेन मुक्तिर्विभज्यते—एतास्वशुद्धेति ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

अतीव शुद्धचित्तानां प्रसादादेव मे हरे ।

इच्छा सायुज्यरूपायां मुक्तौ सम्यक् विजायते ॥ ४९ ॥

साक्षात्प्रसादहीनानां मुक्तौ नेच्छा विजायते ।

वेदमार्गेकनिष्ठानां मद्भक्तानां महात्मनाम् ॥ ५० ॥

सायुज्यरूपायामिति । अत्र सायुज्यपदेन निर्गुणब्रह्मात्मभाव एव विव-
क्षितो न देवतातादात्म्यमिति ॥ ४९ ॥ ५० ॥

श्रद्धा प्रवृत्तिपर्यन्ता साक्षान्मुक्तौ विजायते ।

सायुज्यरूपा परमा मुक्तिर्जीवपरान्मनोः ॥ ५१ ॥

विद्वेष्टेति—सायुज्यरूपा परमेति ॥ ५१ ॥

१ घ. 'सायुज्य' । २ क. ग. ग. घ. ङ. विशुद्धचित्तानां नृणां । ३ क. ग. घ. ङ.
प्रसादहीनानां साक्षान्मुक्तौ । ४ क. ल. ग. घ. ङ. प्रवृत्तिपर्यन्ता मद्भक्तौ ।

पारमार्थिकतादात्म्यरूपाऽप्यज्ञाननारातः ।

मुमुक्षोर्व्यज्यते सम्यगिति वेदान्तनिर्णयः ॥ ५२ ॥

वेदान्तेति । “ब्रह्मविद्याप्रोति परम्” “ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति” इत्यादि-
श्रुतिषु ॥ ५२ ॥

यस्य स्वभावभूतेयं मुक्तिः साक्षात्परा हरे ।

अभिव्यक्तो स एवाहमिति मे निश्चिता मतिः ॥ ५३ ॥

तादात्म्यस्य स्वाभाविकत्वेनाविद्यामाननिबन्धना तदप्राप्तिर्विषया तद्विद्वत्ति-
रैव शान्तिरेवाभिव्यक्तेत्युक्तम् ॥ ५३ ॥

यस्य मुक्तिरभिव्यक्तौ स्वात्मसर्वार्थवेदिनी ।

तस्य प्रारब्धकर्मन्तं जीवन्मुक्तिः प्रकीर्तिता ॥ ५४ ॥

ज्ञानेनाविद्यानिवृत्तौ तत्कार्यमाणदेशधारणलक्षणजीवनस्यासंभवात्कथं लोक-
वेद्योर्जीवन्मुक्तिरिति व्यवहार इत्यत आह—यस्य मुक्तिरिति । द्विविधो हावि-
द्यान्यापारः । दृश्यस्यावभासकत्वं तस्य वस्तुत्वाभिमानजनकत्वं चेति । तत्र
यस्मिन्धारीरे विद्योदयस्तद्वारम्भककर्मविसाने जाता विद्या देहाभासजगदवभा-
सावपि निवर्तयति । या त्वारम्भककर्मशेषे सत्येव विद्या जायते सा तेन कर्मणा
प्रतिबद्धा जाताऽपि दृश्यस्य वस्तुत्वाभिमानमेव व्यवच्छिनत्ति न स्वरूपोभासं
सा जीवन्मुक्तिः । स्वात्मन्यध्यस्तं सर्वं स्वरूपप्रकाशेनैव वेत्तीति स्वात्मसर्वार्थ-
वेदी तस्य च मुक्तिः स्वरूपभूतैव । यदाहुः—

“निवृत्तिरात्मा मोहस्य ज्ञातत्वेनोपलसितः ।

उपलक्षणज्ञानेऽपि स्यान्मुक्तिः पाचकादिवत्” इति ॥

अतः सा सर्वार्थवेदिनीत्यभिव्यक्तेति चोच्यते । प्रारब्धकर्मणोऽन्तोऽव-
सानं तदवधिका जीवन्मुक्तिरित्यर्थः । श्रूयते हि—

“तस्याभिध्यानाद्योजनाच्चत्त्वभावाद्भूयश्चान्ते निष्पन्नायानिवृत्तिः” इति ।

तिस्रो हि मायावस्थाः । दृश्यस्य वास्तवत्वाभिमित्यात्मिका प्रथमा । सा
युक्तिशाल्मजनितविवेकज्ञानान्निवर्तते । तन्निवृत्तावपि शान्तिव साभिनिवेशव्य-
वहारहेतुर्द्वितीया । सा तत्त्वसाक्षात्काराभिर्वर्तते । तन्निवृत्तावपि देहाभासजग-

१ ल. “काम ए” । २ क. ड. “रिग” । ३ क. ख. ग. “जा स्वतः विद्यात्मकविशी” ।

४ ल. ग. ड. “पाचका” । ५ क. ख. ग. “रिगरे” । ६ ग. घ. “प्रमनो” । ७ ख. ग. सा मुक्ति” ।

दयभासहेतुरुपा तृतीया । सा प्रारब्धकर्मावसाने निवर्तत इत्यर्थः । “स्वतः-
सिद्धात्मरूपिणी” इति पाठान्तरम् ॥ ५४ ॥

स्वतःसिद्धात्मभूताया मुक्तेरज्ञानहानतः ।

अभिष्वक्तेर्यद्वाचिष्णो बद्धत्वं दग्धवस्त्रवत् ॥ ५५ ॥

प्रपञ्चस्य प्रतीतत्वाज्जीवनं पुरुषोत्तम ।

फलोपभोगात्प्रारब्धकर्षणः संशये हरे ॥ ५६ ॥

दग्धवस्त्रं प्रावरणादिव्यवहारजननाक्षममपि तदाकारमतिभासमात्रेण यथा
वस्त्रमित्युच्यते । एवं ज्ञानाभिना दग्धप्रपञ्चः प्रागिव्यभिनिवेशाजनकोऽपि,
अवभासमात्रेण बद्ध इत्युच्यते । अभिनिवेशाभावादेव चाऽऽत्मनो मुक्तत्वमि-
त्यर्थः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

प्रतिभासो निवर्तेत प्रपञ्चस्य न संशयः ।

यस्य दृश्यप्रपञ्चस्य प्रतिभासोऽपि केशव ॥ ५७ ॥

इयं चेच्छ्रीवन्मुक्तिः का तर्हि परमा मुक्तिरित्यत आह—यस्य दृश्येति
॥ ५७ ॥

निवृत्तः स्वमवत्सोऽयं मुक्त एव न संशयः ।

भूतपूर्वानुसंधानान्मुक्त इत्युच्यते मया ॥ ५८ ॥

घन्धक्षेदवस्तुत्वेन न कदाचिदप्यस्ति तर्हि न तरय निवृत्तिरिति कथं
तन्निवृत्तिरुपा मुक्तिरित्युच्यत इत्यत आह—भूतपूर्वेति । यथा वस्तुतोऽ-
सतोऽपि घन्धरस्याऽऽविद्यर्कं सत्त्वमेव तन्निवृत्तेरपीत्यर्थः । न च निवृत्तेरवस्तुत्वे
निवर्त्यमवतिष्ठत इति वाच्यम् । यथाऽऽहुः—

“मिथ्याभावेन भूतं किं मिथ्यानाशाश्च नश्यति” इति ॥ ५८ ॥

सै न मुक्तो न बद्धश्च न मुमुक्षुर्न चापरः ।

य एवमात्मनाऽऽत्मानं सुदृढं वेद केशव ॥ ५९ ॥

वरतुतरतर्हि कथमित्यत आह—स न मुक्त इति । तदुक्तमाचार्यैः—

“न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः ।

न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता” इति ।

य एवमिति । नित्यनिवृत्ताया मायाया निवृत्तिमात्मस्वभावभूततां स्वरूपमकाशेनैवं वेद, एवं जानीयात् ॥ ५९ ॥

स एव परमज्ञानी नेतरो माययाऽऽवृतः ।

एवं जानामि सुदृढमिति यो वेत्ति केशव ॥ ६० ॥

इतरस्तु ज्ञानविषयतामविषयस्याऽऽत्मनो मन्यमान आत्मानमजानन्नेव जानामीति व्यञ्जद्वाराद्भ्रम इत्यर्थः । उक्तं तल्लक्षारोपनिषदि—

“यस्यायतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः ।

अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम्” इति ॥ ६० ॥

स मूढ एव संदेहो नास्ति विज्ञानवञ्चकः ।

मुक्तिस्वभावो वेदान्तेर्भया च परिभाषितुम् ॥ ६१ ॥

अशक्यः स्वानुभूत्या च मौनमेवात्र युज्यते ।

मुक्तिरुक्ता मया विष्णो महत्या श्रद्धया तव ॥ ६२ ॥

त्वमपि श्रद्धया विद्धि श्रेयसे भूपसे सदा ।

सूत उवाच—

एवं निश्चय्य भगवान्विष्णुर्वेदार्थमुत्तमम् ॥ ६३ ॥

सर्वज्ञं सर्वभूतेशं सर्वभूतप्रिये रतम् ।

प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा भवानीसहितं हरम् ॥ ६४ ॥

प्रणम्य दण्डवद्भक्त्या भवं भवहरं शिवम् ।

स्तोत्रैः स्तुत्वा महादेवं पूजयामास सुवताः ॥ ६५ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां मुक्तिखण्डे मुक्ति-

भेदकथनं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

मुक्तिस्वभाव इति । मुक्तेरात्मस्वरूपत्वात्तरय च वाद्मनसागोचरत्वान्भी-
नमेव तत्र शोभत इत्यर्थः । श्रूयते हि—“अवचनेनैव प्रोवाच” इति ॥ ६१ ॥
॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां मुक्तिखण्डे मुक्तिभे-
दकथनं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

(अथ तृतीयोऽध्यायः)

—:~::~—

ईश्वर उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि मुक्त्युपायं समासतः ।

श्रद्धया सह भक्त्या च विद्धि पङ्कजलोचन ॥ १ ॥

यत उपेयाभिधानानन्तरं तदुपायजिज्ञासाऽतस्तदनन्तरं स वक्ष्यत इति
मतिजानीते—अथात इति ॥ १ ॥

आत्मनः परमा मुक्तिर्ज्ञानदेव न कर्मणा ।

ज्ञानं वेदान्तवाक्यानां महातात्पर्यनिर्णयात् ॥ २ ॥

ज्ञानादेवेति । यद्यपि ज्ञानमेव मुक्तिसाधनं न कर्मादिकमिति प्रथमखण्डे
सप्तमाध्यायेऽप्युक्तं तथाऽपि साधनभूतत्वं तस्य ज्ञानस्य च स्वरूपं यथा च
तस्य साधनत्वं स प्रकारः संकलो वर्णनीय इत्ययमारम्भः । महातात्पर्येति ।
तत्त्वंपदार्थयोरैकैकस्य स्वरूपे “ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ” “ योऽयं विज्ञान-
मयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः ” इत्यादेरवान्तरवाक्यस्य यच्चात्पर्यं तद-
वान्तरतात्पर्यम् । शोधितपदार्थद्वयस्य तादात्म्येऽखण्डैकरसरूपे तत्त्वमस्यादि-
वाक्यस्य यच्चात्पर्यं तन्महातात्पर्यं तन्निर्णयते । येन वेदान्तमीमांसान्या-
यसंदर्भेण तन्निर्णयस्तस्मादित्यर्थः ॥ २ ॥

उत्पन्नायां मनोवृत्तौ महत्यामम्बुजेक्षण ।

अजिग्यक्तं भवेदेतन्नलैर्वाऽऽत्मा विचारतः ॥ ३ ॥

विषयस्याखण्डैकरसस्य परमपुरुषार्थत्वेन तद्विषया मनोवृत्तिर्महती विचा-
रत उत्पन्नयामिति संवन्धः ॥ ३ ॥

अनेनैवाऽऽत्मनोऽज्ञानमात्मन्येव विलीयते ।

विलीने स्मात्मनोऽज्ञाने द्वैतं वस्तु विनश्यति ॥ ४ ॥

अनेनैवेति । यद्यपि ब्रह्म स्वात्मन्यध्यस्तस्य मायातत्कार्यजातस्य स्वरूप-
स्फुरणेनैव प्रकाशकमत्र एव यः सर्वज्ञः सर्वविदित्यप्युच्यते तथाऽपि तदेव
ब्रह्म ययोक्तरूपायां वृत्तौ प्रतिबिम्बितं सत्तरयैव मायातत्कार्यजातस्य विना-
शार्थं भवति । एकरयाप्यवस्थाभेदेन तत्प्रकाशकत्वं तन्निवर्तकत्वं चाविरुद्धम् ।
अथा हि—

“ प्रकाशयति भा भानोर्यैव तूलतृणादिकम् ।

सा सूर्यकान्तसंक्रान्ता तद्वद्वन्त्युपलभ्यते ” इति ॥

अज्ञानविनाशे तत्कार्यत्वेन द्वैतवस्तुनो विनाशः ॥ ४ ॥

द्वैतवस्तुविनाशे च शोभनाऽशोभना मतिः ।

क्षीयते मतिनाशेन रागद्वेषौ विनश्यतः ॥ ५ ॥

तयोर्नाशे महाविष्णो धर्माधर्मौ विनश्यतः ।

धर्माधर्मक्षयोदेहो विषयाणीन्द्रियाणि च ॥ ६ ॥

ययोक्तवस्त्वज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तावुपादाननाशादेव संचितस्य धर्माधर्मादेर्नाशः ।
चूतस्य तु निरुपादानत्वाद्यनुत्पत्तिरेव । रागद्वेषौ विनश्यत इत्यादौ नाश-
शब्दो विनेत्युच्यते(?) ॥ ५ ॥ ६ ॥

नश्यन्त्येव न संवेहो ज्ञात्वा देवमिति श्रुतिः ।

अज्ञानादज्ञानं यथा लोके विनश्यति ॥ ७ ॥

ज्ञातेति । “ ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाक्षैः ” इति श्रुत्याम्बुतरश्रुतिरित्यर्थः ।
ज्ञानरम्यज्ञाननिवर्तकत्वे घटज्ञानं दृष्टान्तः ॥ ७ ॥

तथाऽऽत्मज्ञानमाद्येण नश्यत्यज्ञानमात्मनः ।

रज्ज्वेज्ञानविनाशेन रज्जुसर्पौ विनश्यति ॥ ८ ॥

तथाऽऽत्माज्ञाननाशेन संसारश्च विनश्यति ।

तस्मादज्ञानमूलस्य संसारस्य क्षयो हरे ॥ ९ ॥

अज्ञाननाशाद्व्यग्ननिवृत्तौ रज्जुसर्पन्यायः ॥ ८ ॥ ९ ॥

आत्मनस्तत्त्वविज्ञानान्तत्वं ब्रह्मैव केवलम् ।

यथा सर्पदमंशस्य तत्त्वं दण्डादि केवलम् ॥ १० ॥

ननु कथमात्मज्ञानादज्ञानवत्कार्यनिवृत्तिः संसारदशायापहं कर्ताऽहं भोक्ते-
त्यादावहमित्यात्मानि भासमाने सत्येव तत्राऽऽरोपितसंसारावभासादित्यत
आह—आत्मनरतत्त्वेति । अज्ञानं हि निरंशमप्यात्मानमंशवन्तमिव कृत्वा
तत्रैकमंशमावृणोति नेतरम् । यत्राऽऽवृणोति स विभ्रमदशायापहमित्यवभातो
भ्रमतत्कारणयोरधिष्ठानम् । तन्मात्रावभासो भ्रमरय हेतुरेव न निवर्तकः । यं
पुनरावृणोति निरतिशयानन्दरूपमद्वितीयं तदज्ञानस्य विषयमात्मनरतत्त्वं ब्रह्मैव
तज्ज्ञानादज्ञानस्य निवृत्तिर्नाधिष्ठानज्ञानमात्रादित्यर्थः । अधिष्ठानज्ञानस्य भ्रमा-
निवर्तकत्वे विशेषज्ञानस्य च निवर्तकत्वे निर्दर्शनमाह—यथा सपेति । अयं
सर्प इति विभ्रमेऽवभासमानो दण्डस्य तनुर्दृष्टत्वादिसाधारणाकारोऽधिष्ठानम् ।
आवृत्तस्तु दण्डत्वादिरसाधारणाकारो विषयश्चेदमंशस्य पारमाधिकं रूपं तेन
रूपेण दण्डस्य ज्ञानाद्विभ्रमनिवृत्तिर्यथेत्यर्थः ॥ १० ॥

अस्य संसारिणस्तत्त्वं तथा ब्रह्मैव केवलम् ।

अज्ञानमूलं कर्मादिकारकज्ञाननिर्मितम् ॥ ११ ॥

दार्ष्टान्तिके योजयति—अरयेति । कर्मणः संसारनिवर्तकत्वेन तन्मूलज्ञाना-
न्निवर्तकत्वं(?) कारणमाह—अजानेति ॥ ११ ॥

अज्ञानबाधकं कर्म न भवेदम्बुजेक्षण ।

कर्मणा परमा मुक्तिर्यदि सिध्यति केशव ॥ १२ ॥

सा विनश्यत्यसंदेहः स्वर्गलोको यथा तथा ।

+नस्मान्न कर्मणा मुक्तिः कल्पाकोटिशतैरपि ॥ १३ ॥

न केवलं कर्मणः स्वमूलत्वादज्ञानं प्रत्यनिवर्तकत्वं निवर्तकत्वेऽज्ञाननिवृ-
त्तिरूपाया मुक्तेः कर्मजन्यत्वेन स्वर्गवदनित्यत्वप्रसङ्गादपि तदनिवर्तकत्वमि-
त्याह—कर्मणेति ।

“कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः” ।

इत्यादिभिरपि न कर्मणो मुक्तिहेतुत्वोच्यते । किंतु सम्प्रक्सिध्यत्यनया
मुक्तिरिति विद्या संसिद्धिपदेनोच्यते । तत्प्रतिबन्धकषापनिराकरणद्वारा पर-

+ इ पुस्तके—‘तस्मान्न कर्मणा मुक्तिः कल्पादयः केवलम् ।

कर्मणैव हि मुक्तिः कल्पाकोटिशतैरपि’ । इति विलोपनात् नृपते ।

१ घ. ‘भाते म’ । २. ‘भास्ते घ’ । ३ घ. ‘वस्याभा’ । ४. ‘जुवदीर्घ’ । ५ घ.
‘मयाप्येद’ । ६ घ. ‘त्वे त’ । ७ घ. ‘भवेद’ । ८ घ. ‘लोकं य’ । ९ घ. ‘त. ग.
य. ‘दारेण विज्जल’ ।

मुक्तौ साधनता कर्मणोऽभिधीयत इति मन्तव्यम् ॥ १२ ॥ १३ ॥

कर्मणैवापरा मुक्तिर्न ज्ञानादेव केवलात् ।

तत्र कर्म द्विधा विष्णो विजानीहि विचक्षण ॥ १४ ॥

एकं कर्मोऽऽन्तरं बाह्यमपरं पट्टजेक्षण ।

यार्थिकं कार्थिकं बाह्यं कर्म मानसमान्तरम् ॥ १५ ॥

कर्मणः साक्षात्परममुक्तावसाधनत्वे वैयर्थ्यमेव प्राप्तमिति चेन्न । विचित्रं हि कर्म तत्र किञ्चित्साक्षादसाधनमपि ज्ञात्वा परमुक्तौ साधनम् । किञ्चित्पुनरापि परिपक्वज्ञानसहकृतमपरमुक्तौ । किञ्चित्तु केवलं भोगसाधनमित्यादिप्रकारभेदेन तदुपयोगसंभवादित्याह—कर्मणैवापरेत्यादिप्रपञ्चेन । कर्मणा सहैव ज्ञानादुपासनारुपादपरिपक्वात्मज्ञानाद्वा तयोरन्यतरलाभमात्रेण कर्मत्यागेनाकरणनिमित्तमत्यवयावत्तदुपायमपि प्रतिवध्येत परिपक्वात्मज्ञानं पुनरनादिभावपरम्परोपाजितं संचितमपि निर्दहेत् । न केनचित्प्रतिवध्यते । श्रूयते हि—
“ एतत् ह वाच न तपति । किमहं साधु नाकरचम् । किमहं पापमकरचमिति स य एवं विद्वानेते आत्मानं रपृणुते ” इति । स्मर्यते च—

“ ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ” ।

“ नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ” इति ।

विभागनोपयोगं दर्शयितुं कथं विभजते—तत्र कर्मेति ॥ १४ ॥ १५ ॥

तत्र सर्वं परं ब्रह्म न चान्यदिति यः पुमान् ।

उपास्ते श्रद्धया नित्यं स सम्यग्ज्ञानमामुपात् ॥ १६ ॥

आन्तरस्य कर्मणः फलमाह—तत्र सर्वमिति ॥ १६ ॥

यः पुमान्वेदवेदशं त्रिनेत्रं चन्द्रशेखरम् ।

उमार्धविग्रहं शुद्धं नीलग्रीवं महेश्वरम् ॥ १७ ॥

तस्यैव विषयभेदेन फलान्तरमाह—यः पुमानिति ॥ १७ ॥

ब्रह्मविष्णुमहादेवैरुपास्यं गुणमूर्तिभिः ।

उपास्ते तस्य विज्ञानं जायते पारमेश्वरम् ॥ १८ ॥

पारमेश्वरमिति । परमेश्वरस्य सकलरूपविषयसाक्षात्काररूपेण निष्कलरूपविषयं चेत्यर्थः ॥ १८ ॥

अथवा चित्तकालुष्याच्छिवसारूप्यमच्युत ।

लब्ध्वा भुक्त्वा महाभोगानन्ते विज्ञानमैश्वरम् ॥ १९ ॥

रागाद्यनुपहतचित्तस्योक्तम् । तदुपहतचित्तस्य पुनराह—अथवा चित्ते-
ति ॥ १९ ॥

लब्ध्वा तेन महाविष्णो प्राप्नोति परमां गतिम् ।

यः शिवं गुणमूर्त्तिनामुपास्ते श्रद्धया सह ॥ २० ॥

गुणमूर्त्तिनामिति । ब्रह्मविष्णुरुद्राणां मध्ये यो रुद्रमुपास्त इत्यर्थः ॥ २० ॥

स लब्ध्वा रुद्रसारूप्यं क्रमाज्ज्ञानेन मुच्यते ।

यो रुद्रस्यापरां मूर्त्तिमुपास्ते श्रद्धया सह ॥ २१ ॥

स लब्ध्वा रुद्रसारूप्यं भुक्त्वा भोगानतिप्रियान् ।

चित्तवाकानुगुण्येन शिवसारूप्यमेव च ॥ २२ ॥

अहंग्रहादिवैचित्र्येण सायुज्यादिव्यवरणा प्रागुत्करीत्या द्रष्टव्या ॥ २१ ॥ २२ ॥

शिवसायुज्यमामोति शिवज्ञानेन केशव ।

अत्यन्तापरमां मूर्त्तिं यः पुमानैश्वरस्य तु ॥ २३ ॥

उपास्ते रुद्रसालोक्यं स लब्ध्वा पुरुषोत्तम ।

भुक्त्वा भोगान्क्रमाद्विष्णो रुद्रसारूप्यमेव च ॥ २४ ॥

अत्यन्तापरमामिति । प्रतीकमत्यन्तापरमं फलार्थम् । तत्तद्गुणविशिष्टमप-
रम् ॥ २३ ॥ २४ ॥

रुद्रसार्मीप्यमन्यद्वा सायुज्यं विययाऽऽप्नुयात् ।

अथवा विष्णुलोकादीनवाप्य पुरुषोत्तम ॥ २५ ॥

तत्र तत्र महाभोगानवाप्य कमलेश्वर ।

पृथिव्यां जायते शुद्धे ब्राह्मणानां कुले नरः ॥ २६ ॥

स्वामाविर्कं परमं प्रतीकोपासकः क्रमात्स्वरूपोपासनं लभत इत्याह—
विययेति ॥ २५ ॥ २६ ॥

यः पुमाञ्श्रद्धया नित्यं त्वामुपास्ते जनार्दन ।

स शुद्धचित्तस्त्वां विष्णो प्रप्य कालेन मामपि ॥ २७ ॥

विष्ण्वादिप्रतीकादिष्वह—यः पुमानिति । अनन्तरोक्तमिदं च निष्कामस-
कामविषयमिति द्रष्टव्यम् ॥ २७ ॥

भुक्त्वा भोगान्पुनर्ज्ञानं लब्ध्वा मुक्तो भवेन्नरः ।

अथवा चित्तवैकल्याद्विष्णुसारूप्यमव १। ॥ २८ ॥

विष्णुसामीप्यमन्यद्वा विष्णुसालोक्यमाप्नुयात् ।

यस्तवापरमां मूर्तिमुपास्ते श्रद्धया नरः ॥ २९ ॥

तव सामीप्यमाप्नोति क्रमेणैव विमुच्यते ।

अत्यन्तापरमां मूर्तिं य उपास्ते तवाच्युत ॥ ३० ॥

स लब्ध्वा तव सालोक्यं पुनः सामीप्यमेव वै ।

सारूप्यं वा पुनश्चित्तपरिपाकानुकूलतः ॥ ३१ ॥

मामवाप्य परिज्ञानं लब्ध्वा तेन प्रमुच्यते ।

अथवा चित्तकालुष्याद्वृत्तादिभवनं गतः ॥ ३२ ॥

वैकल्यादिति । रागादियोगात् ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

तत्र भुक्त्वा महाभोगौन्कमाञ्जूमौ विजायते ।

यः पुमान्ब्रह्मदये निन्यं ब्रह्माणं पङ्कजेक्षण ॥ ३३ ॥

अक्षमालाधरं शुभ्रं कमण्डलुकराम्बुजम् ।

वरदाभयहस्तं च वाचा सहितमीश्वरम् ॥ ३४ ॥

उपास्ते ब्रह्मसारूप्यं स याति पुरुषोत्तम ।

विशुद्धचित्तश्चेन्मर्त्यस्त्वामवाप्य ततः परम् ॥ ३५ ॥

प्राप्य मामद्वयं ज्ञानं लब्ध्वा तेन प्रमुच्यते ।

अथवाऽपक्वचित्तश्चेद्ब्रह्मलोके महासुखम् ॥ ३६ ॥

भुक्त्वा भूमौ महाप्राज्ञः सदाचारवतां कुले ।

जायते पूर्वभावेन ब्रह्मध्यानरतो भवेत् ॥ ३७ ॥

ब्रह्मेणः परमां मूर्तिं य उपास्ते जनार्दन ।

ब्रह्मसामीप्यमाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥ ३८ ॥

विशुद्धहृदयो मर्त्यः क्रमान्मांमामुपाद्धेर ।

अविशुद्धो विजायेत क्रमेण वसुधातले ॥ ३९ ॥

अत्यन्तापरमां मूर्तिं ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।

य उपास्ते स सालोक्यं याति शुद्धस्तु मुच्यते ॥ ४० ॥

अशुद्धो जायते भूमौ क्रमाद्भुत्वा महासुखम् ।

यो देवतान्तरं नित्यमुपास्ते श्रद्धया सह ॥ ४१ ॥

चित्तपाकानुगुण्येन मूर्त्युत्कर्षबलेन च ।

सालोक्यादिपदं लब्ध्वा पुनर्ब्रह्मपदं हरे ॥ ४२ ॥

लब्ध्वा विष्णुपदं चाऽपि मम रूपं महत्तरम् ।

मैत्रो लब्ध्वा मम ज्ञानं तेन मुच्येत बन्धनात् ॥ ४३ ॥

अथवा मलिनस्तत्र भुक्त्वा भोगाननेकशः ।

भूमौ विजायते मर्त्यः सत्यमेव न संशयः ॥ ४४ ॥

सर्वमूर्तिषु मां बुद्ध्वा श्रद्धया परया सह ।

य उपास्ते महाविष्णो मूर्त्युत्कर्षक्रमेण तु ॥ ४५ ॥

चित्तपाकानुगुण्येन हरे शीघ्रं क्रमेण तु ।

अवाप्य परमां मूर्तिं मम सर्वोत्तमां नरः ॥ ४६ ॥

॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

लब्ध्वा मैत्रः शिवज्ञानं तेन याति परां गतिम् ।

एवमेव क्रमाद्विष्णो नरो बाह्येन कर्मणा ॥ ४७ ॥

मामवाप्य शिवज्ञानं लब्ध्वा तेन प्रमुच्यते ।

अविशुद्धोऽपि बाह्येन कर्मणा तत्र तत्र तु ॥ ४८ ॥

सालोक्यादि पदं लब्ध्वा पुण्यकर्मक्षये पुनः ।
 भूमौ विजायते पश्चात्कुरुते कर्म पूर्ववत् ॥ ४९ ॥
 बाह्येन कर्मणा मुक्तिः कर्मात्कालेन सिध्यति ।
 आन्तरेणाचिरादेव कर्मणा मुक्तिरच्युत ॥ ५० ॥

मानसकर्मोक्तन्यायं वाचिककायिककर्मणोरतिदिशति—एवमेव क्रमादिति
 ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥

यथाऽऽन्तरोपचारेण नराणां बलभाः स्त्रियः ।
 तथाऽऽन्तरेण ध्यानेन बलभा मम जन्तवः ॥ ५१ ॥
 बाह्यं कर्म महाविष्णो ज्ञानेच्छोत्पादकं भवेत् ।
 त्यागश्च कर्मणां तद्वन्महाविष्णो शमादयः ॥ ५२ ॥

मानसरय बाह्यादिशेषे निदर्शनमाह—यथाऽऽन्तरेति ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

इहिय सम्पन्नानाङ्गमित्येषा शाश्वती श्रुतिः ।
 वाराणस्यादिके स्थाने विशिष्टे पारमेश्वरे ॥ ५३ ॥
 वर्तनं केवलं विष्णो नराणां मरणोत्पदम् ।
 सम्पन्नज्ञानप्रदं दिव्यं सत्यमुक्तं जनार्दन ॥ ५४ ॥
 नित्यं द्वादशसाहस्रं प्रणवं यो जपत्यसौ ।
 मत्प्रसादान्मम ज्ञानं मरणादूर्ध्वमाप्नुयात् ॥ ५५ ॥
 श्रीमत्पञ्चाक्षरं मन्त्रं प्रणवं यदक्षरम् ।
 नित्यं द्वादशसाहस्रं यो जपेच्छ्रद्धया सह ॥ ५६ ॥
 स पुनर्भरणादूर्ध्वं मम ज्ञानं महत्तरम् ।
 मत्तो लब्ध्वा परां मुक्तिं तेन याति न संशयः ॥ ५७ ॥
 यः पुमाञ्शतरुद्वीपं जपति श्रद्धया सह ।
 दिने दिने महाविष्णो मरणादूर्ध्वमैश्वरम् ॥ ५८ ॥

ज्ञानं लब्ध्वा स विज्ञानादेव याति परां गतिम् ।

यानि कर्माणि बाह्यानि मरणादूर्ध्वमच्युत ॥ ५९ ॥

शान्भती श्रुतिरिति । कर्मणो ज्ञानेच्छामात्रजनकत्वे “तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिपन्ति यज्ञेन दानेन” इत्यादिश्रुतिः । श्रमादीनां ज्ञानं प्रत्यन्तरङ्गत्वे “शान्तो दान्त उपरतस्तिष्ठुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवाऽऽत्मानं पश्येत्” इति श्रुतिः । त्यागस्य तु “त्यागेनैके अमृतत्वमानयुः” इति । संन्यासवद्वाराणस्यादौ शरीरत्यागः प्रणवादिमन्त्रजपोऽपि साक्षाज्ज्ञानसाधनमित्याह—चाराणस्यादिक इति ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

मम ज्ञानप्रदानीति कथितानि मया तव ।

तानि कल्याणवृत्तस्य विद्धि नान्यस्य कस्यचित् ॥ ६० ॥

पापिष्ठानामपि श्रद्धाविहिनानां जनार्दन ।

मुक्तिदं मरणादूर्ध्वं शिवक्षेत्रैकवर्तनम् ॥ ६१ ॥

पुराकोलाहलो नाम्ना वृपलो विधिचोदितः ।

कामेन पीडितः स्वस्य पितरं पङ्कजेष्वक्षणे ॥ ६२ ॥

हत्वा मातरमादाय गत्वा मोहेन केशव ।

वेदारण्ये यथाकामं चरित्वा मरणं गतः ॥ ६३ ॥

तत्र वर्तनमत्रिण स पुनः पुरुषाधमः ।

वनप्रयागः शुद्धात्मा वेदारण्यवतो मम ॥ ६४ ॥

प्रसादादेव वेदान्तज्ञानं लब्ध्वाऽमृतोऽभवत् ।

तस्माद्विमुक्तिकामानां विशिष्टेषु जनार्दन ॥ ६५ ॥

शिवक्षेत्रेषु मद्भक्त्या वर्तनं केवलं परम् ।

सूत उवाच—

एवं महेश्वरेणोक्तं निशम्य पुरुषोत्तमः ॥ ६६ ॥

प्रणम्य परया भक्त्या पप्रच्छेदे पुनर्द्विजाः ॥ ६० ॥

विष्णुरुवाच—

वेदारण्यस्य माहात्म्यं श्रोतुमिच्छामि शंकर ॥ ६१ ॥

तदयं भगवन्ब्रूहि मम कारुण्यविग्रह ॥

ईश्वर उवाच—

यदामि तव विष्णो श्रीवेदारण्यस्य चैतन्यम् ॥ ६२ ॥

अतीव श्रद्धया सार्धं शृणु सर्वजगद्धितम् ।

श्रीमद्वल्मीकसंज्ञस्य मम स्थानस्य दक्षिणे ॥ ६३ ॥

जपादिभ्यः शिरःशेजानां विशेषमाह—तानि यत्प्राणवृत्तस्येति ॥ ६० ॥
॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

समुद्रतीरे मद्भक्तैरतिलेरावृतं सदा ।

पुरा सर्गे महाविष्णो प्रलये विलयं गते ॥ ७० ॥

यत्प्राणो वेदानां शरीरिणां मथमावतारस्थानत्वेन तस्यैव वेदारण्यमिति
प्रसिद्धिरित्याह—पुरा सर्गस्त्यादि ॥ ७० ॥

मयि सस्काररूपेण स्थिता वेदाः सनातनाः ।

कल्पादौ पूर्ववन्मनः प्रवृत्ता विमलाः पुनः ॥ ७१ ॥

समस्तलोकरक्षार्थं हरे भूत्वा शरीरिणः ।

श्रद्धया सहिताः श्रीमद्वेदारण्यं महत्तरम् ॥ ७२ ॥

अथाप्य वेदतीर्थारथे समुद्रे सन्स्थिते हरे ।

अर्घ्ययोजनविस्तीर्णे पादयोजनमायते ॥ ७३ ॥

स्नानं कृत्वाऽर्कवारे च सदा पर्वणि केशव ।

पूजयामासुरीशान श्रीवेदारण्यनायकम् ॥ ७४ ॥

श्रीवेदारण्यनाथोऽपि सह देव्या जनार्दन ।

प्रसादमकरोत्तेषां वेदानामम्भिकापतिः ॥ ७५ ॥

स्कन्दश्च मत्सुतस्तस्मिंस्तीर्थे स्नात्वा महत्तरे ।

श्रीवेदारण्यनाथारूपं समाराध्य प्रसादतः ॥ ७६ ॥

निहत्य तारकं विष्णो महावीर्यपराक्रमम् ।

प्रददौ सर्वलोकानां परमं सुखमच्युत ॥ ७७ ॥

नारदो मुनिरत्रैव स्नात्वा पर्वणि शंकरम् ।

श्रीवेदारण्यनाथारूपं श्रद्धया परया सह ॥ ७८ ॥

मत्तो मत्सकाशात् । रण्येऽध्यायशेषः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥
॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

समाराध्याऽऽत्मविज्ञानं संसारच्छेदकारणम् ।

सनत्कुमारात्सर्वज्ञादाप्तवानम्बुजेक्षण ॥ ७९ ॥

याज्ञवल्क्यो मुनिस्तत्र स्नात्वा तीर्थे महत्तरे ।

वेदारण्येश्वरं भक्त्या प्रातःकाले समाहितः ॥ ८० ॥

पर्वण्याराध्य तस्यैव प्रसादादेव केवलात् ।

योगीश्वरोऽभवच्छ्रीमानचिगदेव केशव ॥ ८१ ॥

तथा गार्गी च मैत्रेयी तत्र तीर्थे महत्तरे ।

वेदतीर्थाभिधे स्नानं कृत्वा पर्वणि केशव ॥ ८२ ॥

श्रीवेदारण्यनाथारूपं शंकरं लिङ्गरूपिणम् ।

प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा प्रणम्य वसुधातले ॥ ८३ ॥

प्रसादादेव तस्यैव ज्ञानयोगं विमुक्तिदम् ।

अचिरादेव सर्वज्ञायाज्ञवल्क्यादवापनुः ॥ ८४ ॥

श्वेतकेतुर्मुनिस्तत्र स्नानं कृत्वाऽम्बुजेक्षण ।

प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा वेदारण्याधिपं हरम् ॥ ८५ ॥

प्रणम्य दण्डवद्भूमौ भक्त्या परमया सह ।

पितुरुद्दालकात्साक्षादात्मविज्ञानमच्युत ॥ ८६ ॥

अवाप सर्वसंसारकारणाज्ञाननाशकम् ।
 वरुणो वेदतीर्थेऽस्मिन्पर्वणि श्रद्धया सह ॥ ८७ ॥
 स्नानं कृत्वा महादेवं श्रीवेदारण्यनायकम् ।
 समाराध्य प्रसादेन प्राप्तवानात्मदर्शनम् ॥ ८८ ॥
 तस्य पुत्रो भृगुस्तास्मिन्तीर्थे स्नात्वा महत्तरे ।
 वेदारण्याधिपं देवं वेदवेदान्तनायकम् ॥ ८९ ॥
 दृष्ट्वा प्रदक्षिणीकृत्य श्रद्धयाऽऽराध्य शंकरम् ।
 प्रसादान्तस्य विज्ञानं ब्रह्मात्मैक्यप्रकाशकम् ॥ ९० ॥
 अपरोक्षं पितुर्लेभे वरुणादपि सत्तमः ।
 त्रिशङ्कुर्वेदतीर्थेऽस्मिन्श्रद्धया सह पर्वणि ॥ ९१ ॥
 स्नानं कृत्वा महादेवं वेदारण्याधिपं हरम् ।
 प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा प्रणम्य वसुधानले ॥ ९२ ॥
 लेभे परमविज्ञानं सुदृढं सर्वदुःखनुत् ।
 बहवो वेदतीर्थेऽस्मिन्वेदारण्येऽतिशोभने ॥ ९३ ॥
 स्नानं कृत्वाऽम्बिकानाथं श्रीवेदारण्यनायकम् ।
 दृष्ट्वा प्रदक्षिणीकृत्य ब्रह्मविज्ञानमच्युत ॥ ९४ ॥
 अवापुर्षेदजं तस्य प्रसादादेऽ मुक्तिदम् ।
 अत्र भूमिप्रदः साक्षाद्ब्रह्मलोके महीपते ॥ ९५ ॥
 आवासभूमिदो रौद्रे पदमप्नोत्यसंशयम् ।
 धनधान्यप्रदो मर्त्यो धनदेन समो भवेत् ॥ ९६ ॥
 अन्नदानपरः श्रीमानरोगी भवति ध्रुवम् ।
 तिलदानान्महापापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥ ९७ ॥
 कन्यादानप्रदानेन पार्वतीलोकमामुयात् ।
 वस्त्रदानेन देवेन्द्रो भवत्येव न संशयः ॥ ९८ ॥

विपुदायनकालेषु ग्रहणे सोमसूर्ययोः ।

व्यतीपाते तथा पर्वण्यार्द्रायामिन्दुवासरे ॥ ९९ ॥

स्नात्वा यो वेदतीर्थेऽस्मिञ्श्रद्धया परया सह ।

प्रदक्षिणञ्चयं कृत्वा वेदारण्याधिपं शिवम् ॥ १०० ॥

प्रणम्य दण्डवत्तस्मै प्रदत्त्वा दीपमञ्चुत ।

निष्कमात्रं धनं दत्त्वा श्रद्धया शिवयोगिने ॥ १ ॥

उपवासं करोम्यत्र स मुक्तो नात्र संशयः ।

सुमुहूर्तेषु यस्तत्र स्नात्वा हृष्टा महेश्वरम् ॥ २ ॥

शिवयोगिकेरे दत्त्वा पणमात्र धनं मुदा ।

ब्रह्महत्यादिभिः पापैर्मुच्यते नात्र संशयः ॥ ३ ॥

अत्रैव मरणं प्राप्तो विमुक्तो भवति ध्रुवम् ।

सर्वरोगहरं स्थानमिदं भक्तिमतां नृणाम् ॥ ४ ॥

मया च मम देव्या च मम भक्तैर्महत्तमैः ।

पूजिते पुण्यदं स्थानमेतद्धुक्तिविमुक्तिदम् ॥ ५ ॥

मुक्त्युपायो मया प्रोक्तः सर्ववेदान्तसंग्रहः ।

श्रद्धाहीनाय मर्त्याय न देयोऽयं त्वयाऽञ्चुत ॥ ६ ॥

सूत उवाच—

इति माहेश्वरं वाक्यं निशम्य कमलेश्वरः ।

प्रणम्य देवमीशानं परितृप्तोऽभवद्धरिः ॥ १०७ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां मुक्तिखण्डे

मुक्त्युपायकथनं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥

८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥

९९ ॥ १०० ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ १०७ ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकाया मुक्तिखण्डे मुक्त्युपायकथनं नाम

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥

८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥

९९ ॥ १०० ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ १०७ ॥

(अथ चतुर्थोऽध्यायः)

—:+++:—

ईश्वर उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि मोचकं पुरुषोत्तम ।

श्रद्धया च महामक्त्वा विद्धि वेदैकदर्शितम् ॥ १ ॥

पुरा सरस्वती देवी सर्वविद्यालया शुभा ।

अकारादिक्षकारान्तैर्धर्णैरत्यन्तनिर्मलेः ॥ २ ॥

आदिर्भूतस्वरूपा श्रीज्ञानमुद्राकरा परा ।

अक्षमालाधरा हेमकमण्डलुकराम्बुजा ॥ ३ ॥

सर्वज्ञानमहाग्नकोशपुस्तकधारिणी ।

कुन्देन्दुसदृशाकारा कुण्डलद्वयमण्डिता ॥ ४ ॥

प्रसन्नवदना दिव्या विचित्रकटकोज्ज्वला ।

जटाजूटधरा शुद्धा चन्द्रार्धकृतशेखरा ॥ ५ ॥

पुण्डरीकसमासीना नीलश्रीवा त्रिलोचना ।

सर्वलक्षणसंपूर्णा सर्वाङ्गरणभूषिता ॥ ६ ॥

उपास्यमाना मुनिभिर्देवगन्धर्वराक्षसैः ।

मामपृच्छदिदं भवत्या प्रणम्य भुवि दण्डवत् ॥ ७ ॥

यतो मुक्तिस्वरूपतदुपायपरिज्ञानानन्तरं मुक्तिप्रदातरि जिज्ञासा । अतस्त-
दनन्तरं तत्कथनं प्रतिगर्ह्यते—अथात इति । चेदेकद्वितीयमिति ॥ १ ॥ २ ॥
॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

अहं च परया युक्तः कृपया पुरुषोत्तम ।

अवोचं मोचकं देव्यै हितायासिलोदेहिनाम् ॥ ८ ॥

चन्द्रैर्हृतं विमोचकत्वम् । तदुक्तमुत्तरतापनीये—स्वात्मचन्द्रहर इति ।
गर्भोपनिषदपि—

“अशुभक्षयकर्तारं पाशमुक्तिप्रदायिनम् ।

यदि योन्यां प्रमुञ्चामि तं प्रपद्ये गहेश्वरम् ॥ ८ ॥

ब्रह्माद्याः स्थावरान्ताश्च पशवः परिकीर्तिताः ।

तेषां पतिरहं देवः स्मृतः पशुपतिर्बुधैः ॥ ९ ॥

पशुपाशविमोचनकर्तारं मोचकं वक्तुं यद्वान्पशूनाह—ब्रह्माद्या इति । कर्म-
परिपाकात्माभोगप्रदानेन कर्मपरिपाकानन्तरं मोक्षप्रदानेन च पाति पशूनतः
स्वये पशुपतिरित्याह—तेषां पतिरिति ॥ ९ ॥

मायापाशेन बध्नामि पशूनेतान्सरस्वति ।

तेषां पशूनां सर्वेषां मोचकोऽहं सुलोचने ॥ १० ॥

बन्धनिवर्तकमात्मानमुक्त्वा बन्धकारणमाह—मायेति ॥ १० ॥

मामेष मोचकं ब्राह्म श्रुतिः साध्वी सनातनी ।

श्रुतिर्बलीयसी प्रोक्ता प्रमाणानां सुलोचने ॥ ११ ॥

ननु विहितकरणादकरणनिमित्तपापानुदयात्काम्यकर्माकरणेन च भोगहे-
तुषुण्यानुदेयार्त्तपूर्वकृतपुण्यपापयोश्च भोगेन प्रक्षयादयत्नसिद्धां विमुक्तिः किं तत्र
मोचकेन । यद्यवश्यं मोचकेन भवितव्यं तथाऽपि शिव एवेति कुतः । अन्योऽपि
हि यः कश्चिद्व्याप्तस्वयमेवेति तत्र कुतो निश्चय इत्यत आह—मामेवेति ।
श्रुतिस्त्वशुभक्षयेत्यादिका समनन्तरोदाहृता गर्भोपनिषत् । आप्तवचनादिभ्यः
श्रुतेः प्राबल्ये विशेषमाह—श्रुतिर्बलीयसीति । ज्ञानस्य स्वतःप्रामाण्यात्
स्वतःश्रुतेरनादित्वेन कारणाभावात् कारणदोषादप्रामाण्यमित्यर्थः ॥ ११ ॥

स्वतश्च परतो दोषो नैहि तस्याः कदाचन ।

अन्येषामक्षजादीनां प्रमाणानामविषया ॥ १२ ॥

दोषसंभावनाऽस्त्येव ततस्तेषां सुलोचने ।

विरोधे वेदवाक्येन प्रामाण्यं नैव सिध्यति ॥ १३ ॥

श्रुतिव्यतिरिक्तेषु प्रत्यक्षादिषु कारणदोषसंभवश्चेत्कथं तर्हि तत्र प्रामाण्य-
व्यवहार इत्यत आह—अन्येषामिति । अविद्याकार्यत्वेनावरत्वेव विपरीतव्य-

तामेषां व्यावहारिकमेव प्रामाण्यम् । उपनिषदस्तु चतुर्विषयत्वात्तत्त्वावेदनलक्षणं प्रामाण्यम् । यदाहुः—

“प्रत्यक्षादिप्रमाणानां प्रामाण्यं व्यावहारिकम् ।

आश्रित्यायं प्रपञ्चः स्यादलीकोऽपि प्रमाणवान् ॥

अद्वैतागमवाक्यं तु तत्त्वावेदनलक्षणम् ।

प्रमाणभावं भजता बाधवैधुर्यहेतुतः ” इति ।

तथा सुंदरपाण्ड्यवार्तिकमपि—

“देहात्मप्रत्ययो यद्व्यवमाणत्वेन संमतः ।

लौकिकं तद्देवेदं प्रमाणं त्वात्मनिश्चयात्” इति ॥ १२ ॥ १३ ॥

स्मृतयश्च पुराणानि भारतादीनि सुंदरि ।

वेदमूलान्यतस्तेन विरोधे मूलिनामपि ॥ १४ ॥

स्मृतिपुराणादीनां तु वेदाविरोधेनैव प्रामाण्यमिति प्रथमतस्तदस्य प्रथमाध्याये वर्णितम् । अनुमितवेदमूलानां स्मृतिपुराणादीनां यावन्मूलोपलम्भेन प्रत्यक्षश्रुतिविरोधेनाननुष्ठानलक्षणप्रामाण्यमुक्तम् ॥ १४ ॥

न सिध्यन्त्येव सुश्रोणि प्रामाण्यं सूक्ष्मदर्शने ।

पाश्चरात्रादिमार्गाणां वेदमूलत्वमास्तिके ॥ १५ ॥

पाश्चरात्रादीनां तैः स्वयमेव वेदमूलतानङ्गीकाराद्देदविरुद्धानेकार्थोपदेशाच्च स्मृतिपुराणादिवशं यावन्मूलोपलम्भं किंतु सर्वथैवाप्रामाण्यमित्याह—पाश्चरात्रेति ॥ १५ ॥

नहि स्वतन्त्रास्ते तेन भ्रान्तिमूला निरूपणे ।

तथाऽपि योऽंशो मार्गाणां वेदेन न विरुध्यते ॥ १६ ॥

वेदमूलत्वं नहि किंतु रचयन्नाः । द्विषन्द्वा वेदमूलत्वविरहे तदीयशास्त्रमसिद्धिमाह । आपाततः प्रमाणवदामासेऽपि निरूपणे भ्रान्तिमूला एवेत्यर्थः । वेदाविरुद्धांशे प्रामाण्यं किं न स्यादित्याशङ्क्य तद्भवत्येवाधिकारिविशेषं प्रतीत्याह—तथाऽपि य इति ॥ १६ ॥

सोऽंशः प्रमाणमित्युक्तं केषांचिदधिकारिणाम् ।

अत्यन्तगलितानां तु प्राणिनां वेदमार्गतः ॥ १७ ॥

तानेवाधिकारिण आह—अत्यन्तोति ॥ १७ ॥

पञ्चरात्रादयो मार्गाः कालेनैवोपकारकाः ।

तान्त्रिकाणामहं देवि न लभ्योऽव्यवधानतः ॥ १८ ॥

तेषामप्युपकारकत्वे श्रुतिसाम्यमेव तर्हीत्यत आह—तान्त्रिकाणामिति ।
अव्यवधानेन न लभ्यः किंतु व्यवधानेनैव ॥ १८ ॥

कालेन देवताप्राप्तिद्वारेणैवाहमास्तिके ।

लभ्यो वेदैकनिष्ठानामहमव्यवधानतः ॥ १९ ॥

तदेव व्यवधानमाह—कालेनेति ॥ १९ ॥

तत्रापि कर्मनिष्ठेभ्यो ज्ञाननिष्ठस्य सुंदरि ।

लभ्यो न ज्ञानिनां लभ्यस्तेषामात्मैव केवलम् ॥ २० ॥

कर्मनिष्ठेभ्य इति । तेषां कर्मभिः पापक्षये ज्ञाननिष्ठाद्वारेणैव लभ्यः । ज्ञान-
निष्ठेभ्यो जिज्ञासुभ्यः सकाशाज्ज्ञानिनां विशेषमाह—न ज्ञानिनानामिति । तेषामा-
त्मत्वेन लब्धत्वाच्च लब्धव्य इत्यर्थः । अन्येषामात्मभूतोऽप्यज्ञानेन व्यवहित-
त्वाच्च लभ्य एव न तु लब्धः ॥ २० ॥

सर्वेषामात्मभूतोऽहमेव संसारमोचकः ।

न मत्तोऽन्यः पुमान्न इत्येषा शाश्वती श्रुतिः ॥ २१ ॥

व्यवधानाव्यवधानाभ्यां मोचनीयपशुवैचित्र्यबन्धोचके न वैचित्र्यमित्याह—
सर्वेषामिति ॥ २१ ॥

मामृते साम्बमीशानं मोचकोऽन्यो न विद्यते ।

अहमप्राप्तसंसारः सर्वज्ञश्च स्वप्तावतः ॥ २२ ॥

तव तर्हि को मोचक इति तत्राऽऽह—अहमप्राप्तेति । तथा मृगेन्द्रे

“अथानादिमलापेतः सर्वकुत्सार्थदविशवः ॥

पूर्वं व्यत्यासितस्याणोः पाशजालमपोहति” इति ॥ २२ ॥

मदन्ये त्वात्मविज्ञानविहीना माययाऽऽवृताः ।

सदा संसारिणो मोच्याः प्रकृतिः केवलं जडा-॥ २३ ॥

शिवादन्यस्य मोचकत्वं संसारिणो वा प्रकृतेर्वेति । नाऽऽय इत्याह—

मदन्य इति । त्वयं वद्धाः कथमन्यं मोचयेयुरित्यर्थः । ननु मोच्यत्वं मोचकत्वं च प्रकृतेरेवेति सांख्याः । यदाहुः—

“रूपैः सप्तभिरेवं वध्नात्यात्मानमात्मना प्रकृतिः ।

सैव च पुरुषस्यैव विमोचयत्येकरूपेण” इति ॥

तत्राऽऽह—प्रकृतिरिति ॥ २३ ॥

तस्मात्प्रशूनो सर्वेषामहं संसारमोचकः ।

न मनोऽन्यः पुमान्सत्यमित्येषा शाश्वती श्रुतिः ॥ २४ ॥

एवं निशम्य महाकथं महाविष्णो सरस्वती ।

पूजयामास मां भक्त्या जगन्माता त्रयीमयी ॥ २५ ॥

त्वमप्यत्यन्तवल्याणो मद्भक्तश्च विशेषतः ।

त्वया नास्ति समः कश्चिद्लोके विष्णो महामते ॥ २६ ॥

नित्यमुक्तः शिवरतद्विलक्षणानां जीवानां भोगमोक्षलक्षणत्वाभिमतपुरुषार्थ-
मापक इति काठके कथितमित्याह—शाश्वती श्रुतिरिति । एवं हि “नित्यो
नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति फामान् । तमात्मरथ
येऽनु पश्यन्ति धीरारतैषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम् ” इति ॥ २४ ॥
२५ ॥ २६ ॥

तस्मादेव मया प्रोक्तस्तव संसारमोचकः ।

वेदमार्गेकनिष्ठानां धार्मिकाणाममानिनाम् ॥ २७ ॥

मद्भक्तानां विशुद्धानां द्विजानामभ्युज्ज्वलण ।

मयोक्तोऽयं स्वया देवो न देवो यस्य कस्यचित् ॥ २८ ॥

सूत उवाच—

एवं निशम्य पुरुषोत्तम आदिसूत-

मम्वासहायममलेन्दुकलावतंसम् ॥

सर्वामरैरखिलयोगिभिरर्चनीयं

संसारमोचक इति प्रतिपद्य भक्त्या ॥ २९ ॥

नत्वा परापरविभागविहीनबोधः

सत्यामृताद्वयसिवाभिधसर्वनाथम् ॥

स्तुत्वा गिरा परवशोऽसदम्बुजाक्षः

सिष्टादृतं शिवकरं शिवमादरेण ॥ ३० ॥

अमानिनामिति । निरहंकारिणाम् । न देय इति । यदाहुर्नैरुक्ताः—“ त्रिया ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मा ज्ञेयधिष्टेहमस्मि । असूयकायातृजत्रे जडाय नेषा ब्रूयाद्द्वैपर्यधेती तथा स्यात् ” इति ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

शृणुध्वमन्पद्वक्ष्यामि मोचकत्प्रसाधकम् ।

श्रद्धया सहिता यूयं मुनयो मुनिसत्तमाः ॥ ३१ ॥

पुरा कश्चिद्विजश्रेष्ठः श्रद्धया कर्म वैदिकम् ।

कृत्या प्रदग्धपापरतु विशुद्धहृदयो भूशम् ॥ ३२ ॥

भीतो जन्मविनाशाभ्यामतीव मुनिपुंगवाः ।

क्रमेण सकलान्देवान्तरसंसारविमोचकान् ॥ ३३ ॥

मत्वाऽऽराध्य पुनः सर्वाजन्मनाशवृत्तानिमान् ।

पत्नित्यज्य विचारेण भगवन्तं त्रिलोचनम् ॥ ३४ ॥

प्रलम्बितजटाधन्वं चन्द्ररेखायतंसकम् ।

नीलग्रीवं शरच्चन्द्रचन्द्रिकाभिर्विरजितम् ॥ ३५ ॥

गोक्षीरधवलारारं चन्द्रबिम्बसमाननम् ।

सुस्मृतं सुप्रसन्नं च स्वात्मतत्त्वैकसंस्थितम् ॥ ३६ ॥

गङ्गाधरं शिवं शान्तं लसत्केयूरमण्डितम् ।

सर्वाक्षरणसंयुक्तं सर्वलक्षणमंयुतम् ॥ ३७ ॥

योगसने समाभीनं वेदयज्ञोपवीतिनम् ।

धम्मधागाभिरामं तं नागाक्षरणभूषितम् ॥ ३८ ॥

शृणुमिति । मोचकैरुपपन्नैरमाभ्यान्तर्दक्ष्याधीत्यर्थः ॥ ३१ ॥
॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

व्याघ्रचर्माम्बरं शुद्धं योगपट्टावृतं शुभम् ।

सर्वेषां प्राणिनामात्माज्ञानापरस्मारपृथतः ॥ ३९ ॥

विन्यस्तचरणं सम्पग्ज्ञानमुद्राधरं हरम् ।

सर्वविज्ञानरत्नानां कोशभूतं सुपुस्तकम् ॥ ४० ॥

आत्माज्ञानेति । आत्मतत्त्वविषयं यदज्ञानं तस्यैव तत्त्वविद्याप्रतिबन्ध-
परमारूपेण प्राप्तस्य पृष्ठे वामपादं दधानमित्यर्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥

दधानं सर्वतत्त्वाक्षमालिकां कुण्डिकामपि ।

स्यात्माभूतपरानन्दपरशक्त्यर्धविग्रहम् ॥ ४१ ॥

धर्मरूपवृषोपेतं धार्मिकैर्वेदपारगैः ।

मुनिभिः संवृतं मायावटमूलाश्रितं शुभम् ॥ ४२ ॥

ईशानं सर्वविद्यानामीश्वरेश्वरमव्ययम् ।

उत्पत्त्यादिविनिर्मुक्तमोकारकमलामनम् ॥ ४३ ॥

स्यात्माविद्याप्रदानेन सदा संसारमोचकम् ।

रुद्रं परमकारुण्यात्सर्वप्राणिहिते रतम् ॥ ४४ ॥

उपासकानां सर्वपापघ्नीष्टमकलप्रदम् ।

दक्षिणामूर्तिदेवास्यं जगत्सर्गादिकारणम् ॥ ४५ ॥

समागत्य महाभक्त्या दण्डवत्पृथिवीतले ।

प्रणम्य बहुभ्यो देवं समाराध्य यथाबलम् ॥ ४६ ॥

रुद्र यत्ते मुखं तेन दक्षिणं पाहि मामिति ।

उक्त्वा पुनः पुनर्देवं पूजयामास भक्तितः ॥ ४७ ॥

पुनर्देवो महादेवो दक्षिणामूर्तिरीश्वरः ।

प्रदत्त्वा स्वात्मविज्ञानं तस्मै विप्राय सुव्रताः ॥ ४८ ॥

तस्य संसारविच्छेदमकरोदम्बिकापतिः ।

बहवो दक्षिणामूर्तिप्रसादादेव जन्तवः ॥ ४९ ॥

अनायासेन संसाराद्विमुक्ताः परमर्षयः ।

भवन्तोऽपि महादेवं महानन्दस्वरूपिणम् ॥ ५० ॥

संसारमोचकं बुद्ध्वा भजध्वं सर्वभावतः ।

अस्पैव भजनोदेव सर्वं सिध्यत्यसंशयम् ॥ ५१ ॥

इति श्रुत्वा द्विजाः सर्वे श्रद्धया परया सह ।

प्रणम्य सूतं सर्वज्ञं पूजयामासुरञ्जितम् ॥ ५२ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंतितायां मुक्तिखण्डे मोचक-

कथनं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां मुक्तिखण्डे मोचककथनं नाम

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

(अथ पञ्चमोऽध्यायः)

—११११—

ईश्वर उवाच—

अथातः संवक्ष्यामि तवाहं मोचकप्रदम् ।

अतीव श्रद्धया साधं शृणु पङ्कजलोचन ॥ १ ॥

यत ईश्वरोऽप्याचार्योपदेशादवगत एव मोचको भवति । अतो मोचकाभिधानानन्तरं मोचकप्रदमोचार्यं वक्ष्यामीत्याह—अथात इति ॥ १ ॥

आचार्य एव संसारमोचकप्रद उच्यते ।

आचार्यो नाम वेदान्तविचारेणाऽऽप्तवेदनः ॥ २ ॥

तमप्यनेकधा विद्धि श्रद्धया पुरुषोत्तम ।

उत्तमो मध्यमस्तद्वदधमश्चाम्बुजेक्षण ॥ ३ ॥

आचार्य एवेति । ईश्वरः संसारमोचक इति यद्यपि श्रुतिस्मृतिपुराणादिभि-
रापि ज्ञातुं शक्यते तथाऽपि तत्स्वरूपमाचार्यमुक्त्वादेव ज्ञातं फलपर्यन्तं भवतीति

नथैव ज्ञातव्यम् । श्रूयते हि—“ आचार्यादिव विद्यां विदिता साधिष्ठं प्रापत् ”
ति ॥ २ ॥ ३ ॥

उत्तमो ब्राह्मणः प्रोक्तो मध्यमः क्षत्रियस्तथा ।

अधमो वैश्य इत्युक्तः सर्वशास्त्रार्थवेदिभिः ॥ ४ ॥

अधमोऽच्युत वैश्यस्य शूद्रस्यापि गुरुर्नवेत् ।

मध्यमो मध्यमस्यापि तथा वैश्यस्य केशव ॥ ५ ॥

शूद्रस्यापि गुरुः प्रोक्तः शुश्रूषोरात्मवेदिभिः ।

उत्तमो ब्राह्मणस्यापि क्षत्रियस्य तथैव च ॥ ६ ॥

विशां शूद्रस्य शुश्रूषोर्गुरुरित्युच्यते मया ।

शूद्राणां च तथा स्त्रीणां गुरुत्वं न कदाचन ॥ ७ ॥

यद्यपि वर्णानां ब्राह्मणो गुरुरिति कश्चिद्ब्राह्मणस्यैव गुरुत्वं स्मर्यते तथाऽपि
श्रुतिस्मृत्यन्तरपर्यालोचनया समनन्तरवक्ष्यमाणविभागेनैवरेषामस्तीत्यभिप्रे-
त्युक्तम् । सर्वशास्त्रेति ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

वैश्यस्यापि तथा राज्ञो वियोत्कर्षवलेन च ।

गुरुत्वं केचिदिच्छन्ति स्वोत्तमं प्रति केशव ॥ ८ ॥

उत्तमः पञ्चधा प्रोक्तो गुरुर्ब्रह्मात्मवेदिभिः ।

ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थश्च त्रिभुक् ॥ ९ ॥

अतिवर्णाश्रमी चेति क्रमाच्छ्रेष्ठा विचक्षण ।

अश्रेष्ठानां हरे श्रेष्ठा गुरवः परिकीर्तिताः ॥ १० ॥

ब्रह्मचारी गृहस्थस्य वनस्थस्य यतेरपि ।

वियोत्कर्षवलेनैव गुरुर्भवति नान्यथा ॥ ११ ॥

गृहस्थोऽपि वनस्थस्य यतेरप्यम्बुजेक्षण ।

वियोत्कर्षवलेनैव गुरुर्भवति नान्यथा ॥ १२ ॥

वानप्रस्थाश्रमस्थोऽपि तथा संन्यासिनां हरे ।

विद्योत्कर्षबलेनैव गुरुर्भवति नान्यथा ॥ १३ ॥

सन्नो गुरुत्वं केचिदिति । बृहदारण्यके दृष्टवालाकेर्ब्राह्मणस्य क्षत्रियमजात-
शत्रुं प्रति स होवाच गार्ग्य उप त्वा आनीत्युपगमाभिधानदर्शनात्तथा कैकेयं
क्षत्रियं प्रति प्राचीनशालादीनां पण्णां मुनीनां वैश्वानरविद्याभायोपगमप्रवृ-
त्तिदर्शनात्, उत्तमं ब्राह्मणं प्रत्यापि विद्योत्कर्षवतः क्षत्रियस्य गुरुत्वमस्तीति
तेषामाशयः । अन्ये तु “ प्रतिलोमं वै तद्यद्ब्राह्मणः क्षत्रियमुपेयात्, ब्रह्म मे
वक्ष्यतीति । व्येचैत्वाज्ञापयेम्यामि ” इति क्षत्रियेणाजातशत्रुणा गुरुत्वमङ्गी-
कृत्य गार्ग्यं प्रति विज्ञापनदर्शनात्तथा प्राचीनशालादीनपि कैकेयेन “ तान्हा-
नुपनीयैश्चैतदुवाच ” इति उपसदनमन्तरेणैव वैश्वानरविद्याभिधानदर्शनादुत्त-
मेनाभिहितमपि गुरुत्वं क्षत्रियादिना नाङ्गीकर्तव्यमिति मन्यन्ते । अत उक्तं
केचिदिति ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

अतिवर्णाश्रमी प्रोक्तो गुरुः सर्वाधिकारिणाम् ।

न कस्यापि भवेच्छिष्यो यथाऽहं पुरुषोत्तम ॥ १४ ॥

अतिवर्णाश्रमी साक्षाद्गुरुणां गुरुरुच्यते ।

तत्समो नाधिकश्चास्मिँल्लोकेऽस्त्येव न संग्रहः ॥ १५ ॥

ब्रह्मचर्यादीनामाश्रममात्ररूपत्वात्तत्त्वोत्तमं प्रत्यपि विद्योत्कर्षसंभवे गुरुत्वम-
ङ्गीकृतम् । वर्णाश्रमातिव्रतस्तु निरतिशयज्ञानोत्कर्ष एवेति तद्वन्तमपेक्ष्य
कस्यापि विद्योत्कर्षाभावात्स गुरुरेव न शिष्य इत्याह—अतिवर्णाश्रमीति
॥ १४ ॥ १५ ॥

यः शरीरेन्द्रियादिभ्यो विभिन्नं सर्वसाक्षिणम् ।

पारमार्थिकविज्ञानसुखात्मानं स्वयंप्रभम् ॥ १६ ॥

प्रतिज्ञातं तस्य सर्वोत्कर्षगुणपादयितुं तद्वृत्तस्यैव—यः शरीरेति ॥ १६ ॥

परतत्त्वं विज्ञानानि सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत् ।

यो वेदान्तमहावाक्यश्रवणेनैव केशव ॥ १७ ॥

विज्ञानाति विरोधेण जानाति साक्षात्करोतीत्यर्थः । इत्थंभूतो हि लोकरसः

१ क. “तु कैकेयं क्षत्रियमुत” । २ क. उच्यतेति । ३ ग. वेद । ४ ग. क. “लादीना-
मपि । ५ क. “केवान्ताम्ना” । ६ क. स. ग. “यादीनां ना” ।

ग्रहाय वर्णाश्रमधर्मानाचरणान्तरा सवैत्तवत्त्वेन शुक्रेवेत्यर्थः । तादृश-
रयापि हि तदाचरणं भवति ।

“ सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ।

कुर्याद्विद्वांस्तथाऽसक्ताश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ” इति ॥

यो चेदन्तेति । “ तं त्वौपनिषदम् ” इति श्रुतेः ॥ १७ ॥

आत्मानमीश्वरं वेद सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत् ।

योऽवस्थात्रयनिर्मुक्तमवस्थानयसाक्षिणम् ॥ १८ ॥

प्राप्तस्थमाभात्कारस्य भवननिदिध्यासनाङ्गनियन्धनत्वाद्देवानधिकृतानां
भाषाविद्वत्त्वेन ज्ञानमपि क्रमेण वेदाधिकारसहिद्वारैश्वर्योपकारकमिति हि प्राप्नु-
क्तम्—

“ अन्येषामपि सर्वेषां ज्ञानाभ्यासो विधीयते ।

भाषान्तरेण कालेन तेषां सोऽप्युपकारकः ” इति ।

तमेवाऽऽत्मवेदनरूपमाह—योऽवस्थेति ॥ १८ ॥

गह्रादंशं विजानाति सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत् ।

वर्णाश्रमादयो देहे मायया परिकल्पिताः ॥ १९ ॥

देह इति । देहसंघन्योपाधिनिबन्धना आत्मनि कैलिपिताः ॥ १९ ॥

नाऽऽत्मनो बोधस्वरूपं मम ते सन्ति सर्वदा ।

इति यो वेद वेदान्तिः सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत् ॥ २० ॥

बोधात्प्रकल्पनया सन्तोऽपि वस्तुतो न सन्ति । बोधोत्तरकाले त्वनुभव-
तोऽपीति सर्वदेत्युक्तम् ॥ २० ॥

आदित्यसंनिधौ लोकश्चेष्टते स्वर्गमेव तु ।

तथा मत्तानिधौवेव चेष्टते सकलं जगत् ॥ २१ ॥

नन्वपरात्रयविरहे स्वस्याऽऽत्मनोऽकर्तृत्वादीश्वरस्य च जगत्कर्तृत्वात्कथ-
मान्यान्मीश्वरं धेदेति तत्राऽऽह—आदित्येति । य ईश्वरोऽपि वस्तुतो न कर्ता
तस्मिन्निधौ सत्त्वापात्रस्य जगतः कल्पितत्वादेव तस्य जगत्कर्तृत्वव्यवहारः ।
यथाऽऽदित्यस्य संनिधौ लोकस्य यथाचिदर्थनादप्रवर्तकेऽप्यादित्ये मरुतैरुन्व-
यतास्तद्वत् ॥ २१ ॥

इति यो वेद वेदान्तैः सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत् ।

सुवर्णे हारकेपूरकटकस्वस्तिकादयः ॥ २२ ॥

कल्पिता मायया तद्वज्जगन्मध्येव सर्वदा ।

इति यो वेद वेदान्तैः सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत् ॥ २३ ॥

परपरव्यावृत्ते चेत्यं सर्वमनुवृत्ते चिद्रूपे कल्पितमित्यत्र निदर्शनमाह—
सुवर्ण इति । श्रूयते हि—“चिद्धीदं सर्वं काशते काञ्चते च” इति ॥२२॥२३॥

शुक्तिकायां यथा तारं कल्पितं मायया तथा ।

महारादि जगन्मायामयं मध्येव कल्पितम् ॥ २४ ॥

महदादीनामपि सति प्रमातर्यवाध्यत्वे सत्यत्वमिति मन्यमानं प्रति सत्येव
प्रमातरि बाध्यमानं शुक्तिरूप्यमुदाहरति—शुक्तिकायामिति ॥ २४ ॥

इति यो वेद वेदान्तैः सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत् ।

चण्डालदेहे पश्वादिशरीरे ब्रह्मविग्रहे ॥ २५ ॥

एकस्मिन्नेव रूपे विचित्रं वस्तु यथा कल्पितं तथा तदुपाधिकं तारतम्यम-
पीत्यत्र निदर्शनमाह—चण्डालदेह इति ॥ २५ ॥

अन्येषु तारतम्येन स्थितेषु पुरुषोत्तम ।

व्योमवत्सर्वदा व्याप्तः सर्वसंबन्धवर्जितः ॥ २६ ॥

एकरूपो महोदेवः स्थितः सोऽहं परामृतः ।

इति यो वेद वेदान्तैः सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत् ॥ २७ ॥

सूचीपाशादिसंबन्धे तदुपाधिकं तारतम्यमाकाशे यथा कल्पितं तद्वदि-
त्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥

विनष्टदिग्भ्रमस्यापि यथा पूर्वं विभाति दिक् ।

तथा विज्ञानविध्वस्तं जगन्मे भाति तन्नाहि ॥ २८ ॥

नन्वतिवर्णाश्रमस्य तत्त्वज्ञानेन सकार्यरयाज्ञानस्य निवृत्तौ शिष्यमपदपतः
कं प्रति गुरुत्वं शिष्यप्रतिष्ठाने वा तत्कारणमज्ञानमनुर्भवान्नासौ विद्वानिति
चेन्न । विदुषोऽपि याधितानुवृत्तिसंभवादित्यभिप्रेत्य तत्र निदर्शनमाह—विन-

हेति । तिस्रो ह्यज्ञानस्यावस्थाः । एका तावद्दृश्यं सर्वं सत्यमित्याभिमानहेतुः । सा युक्तिशालजनितद्विवेकज्ञानान्निवर्तते । तन्निवृत्तावपि यथापूर्वमभिनिवेशेन व्यवहारहेतुर्द्वितीया सा तत्त्वसाक्षात्कारान्निवर्तते । तन्निवृत्तावपि संस्कारमात्रेण देहाभासजगदवभासहेतुस्तृतीया बाधितानुवृत्तिरित्युच्यते । सा चरमसाक्षात्कारेण निवर्तते । एतदवस्थात्रयं क्रमेणैव श्रूयते—

“तस्याभिध्यानायोजनात्तत्त्वमावाद्भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः” इति ।

तत्र तृतीयकक्षायां स्थितस्यातिवर्णाश्रमस्य विदुषोऽपि शिष्यादिदर्शनादुपदेशसंभवाद्ग्रहणक्षमगत्यादिदर्शनान्निवृत्तोऽपि दिव्योद्भवः संस्कारमात्राद्यथाभासत एवमिह संस्कारमात्राच्छिष्यादिर्भावादुपदेशोपपत्तिर्देहाभावरय युक्तिशालानुभवैरवधृतत्वादिद्विज्ञात्वात्पर्यः ॥ २८ ॥

इति यो वेद वेदान्तैः सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत् ।

यथा स्वप्नप्रपञ्चोऽयं मयि मायाविजृम्भितः ॥ २९ ॥

तथा जाग्रत्प्रपञ्चोऽपि परमायाविजृम्भितः ।

इति यो वेद वेदान्तैः सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत् ॥ ३० ॥

ननु बाधितस्य कथमनुवृत्तिः । अनुवृत्तौ वा कथं बाधः । अभावयोधो हि बाधः । न च भावेन सहाभावो बोधार्ह इत्यत आह—यथा स्वप्नेति । यो यो चरकालं बाधितः स्वप्नप्रपञ्चः प्रागव्यसत्त्वेन प्रतीयमानोऽपि प्राकालसंयन्धितया स्मृत्या यथा विषयी क्रियते, एवं वर्तमानप्रपञ्चोऽसत्त्वेनानुभूयमानोऽपि संस्कारवशात्तत्कालसंयन्धितया किं न भासेतेत्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥

यस्य वर्णाश्रमाचारो गलितः स्वात्मदर्शनात् ।

स वर्णानाश्रमान्सर्वानतीत्य स्वात्मानि स्थितः ॥ ३१ ॥

योऽतीत्य स्वाश्रमान्वर्णानात्मन्धेव स्थितः पुमान् ।

सोऽतिवर्णाश्रमी प्रोक्तः सर्ववेदान्तवेदिभिः ॥ ३२ ॥

ननु वर्णाश्रमाचारातिरूपश्रेदित्यमुत्कर्षकारणं जितं पापण्डेरित्यत आह—यस्य वर्णाश्रमेति । तत्त्वसाक्षात्कारेण निगलितदेहाशात्पत्याभिमानो देहेन सहैव तद्धर्माणां वर्णाश्रमाणापतिरूप्यादतिवर्णाश्रमी । ईदृशचरमकाष्ठाममा-

सोऽपि नास्तिकः ममादालरयादिभिरत्यजन्नकरणानिमित्तप्रत्यक्षयोपचयादधः
पतति । अत एव हि प्रागत्रैवोक्तम्—

“वर्णाश्रमाचारवता पुरुषेण महेश्वरः ।

आराध्यते प्रसादार्थं न दुर्वृत्तैः कदाचन” इति ।

प्राप्तप्रसादस्त्वतिवर्णाश्रमीति महद्वैषम्यम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

न देहो जेन्द्रियं प्राणो न मनो बुद्धचहंछती ।

न चित्तं नैव माया च न च व्योमादिकं जगत् ॥ ३३ ॥

न कर्ता नैव भोक्ता च न च भोजयिता तथा ।

केवलं चित्सदानन्दं ब्रह्मैवाऽऽत्मा यथार्थतः ॥ ३४ ॥

उक्तस्यातिवर्णाश्रमस्यानुभवं विशदयति—न देह इत्यादिना ॥ ३१ ॥ ३४ ॥

जलस्य चलनादेव चञ्चलत्वं यथा रवेः ।

तथाऽहङ्कारसंबन्धोदेव संसार आत्मनः ॥ ३५ ॥

तस्मादन्यगता वर्णा आश्रमा अपि केशव ।

आत्मन्यारोपिता एव भ्रान्त्या ते नाऽऽत्मवेदिनः ॥ ३६ ॥

तत्त्वविषयं तद्वीर्यमनुभवमकारमुक्त्वा दृश्यविषयमिदानीमाह—जलस्येति ।

आत्मनि कर्तृत्वभोक्तृत्वादिर्कं पश्यन्नप्यौपाधिकभ्रमकल्पितत्वादसत्त्वेनैव ॥

पश्यतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

न विधिर्न निषेधश्च न वर्ज्यावर्ज्यकल्पना ।

आत्मविज्ञानिनामस्ति तथा नान्यज्जनार्दन ॥ ३७ ॥

वर्णाश्रमयोः कल्पितत्वेन तद्रूपमीविनोर्विधिनिषेधयोस्तदधीनयोर्दानोपादानयोश्च तथात्वमित्याह—न विधिरिति । तथा नान्यदिति । स्त्रीकिकन्यापारजातमपि ॥ ३७ ॥

आत्मविज्ञानिनो निष्ठाभीश्वरीमम्बुजेक्षण ।

मायया मोहिता मर्त्या नैव जानन्ति सर्वदा ॥ ३८ ॥

इत्थमियं निष्ठा प्रशस्ता चेत्किमिति सर्वैर्नाऽऽश्रियत इत्यत आह—आत्मवि-

ज्ञानिन इति । श्रूयते हि—“ इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो वेदयते
प्रयुदाः । नाकस्य पृष्ठे वे सुकृतेऽनुभूत्वेयं लोकं हीनतरं वा विशन्ति ” इति
॥ ३८ ॥

न मांसचक्षुषा निष्ठा ब्रह्मविज्ञानिनामियम् ।

द्रष्टुं शक्या स्वतःसिद्धा विदुषः सैव केशव ॥ ३९ ॥

न मांसेति । यतो मायामोहितानां मांसमयं चक्षुर्दर्शनसाधनमियं तु निष्ठा
स्वानुभवैकवेद्येत्यर्थः ॥ ३९ ॥

यत्र सुप्ता जना नित्यं प्रबुद्धस्तत्र संयमी ।

प्रबुद्धा यत्र ते विद्वान्सुषुप्तस्तत्र केशव ॥ ४० ॥

यत्र सुप्ता इति । तत्त्वरवरूपे जना नित्यं सुप्तास्तत्र संयमी नित्यं प्रबुद्धः ।
यत्र दृश्यमपञ्चे लोकाः प्रबुद्धास्तत्र विद्वान्सुषुप्ताः । उक्तं हि भगवता—

“ या निष्ठा सर्वभूतानां तस्यां भागतिं संयमी ।

यस्यां जाग्रति भूतानि सा निष्ठा पश्यतो मुनेः ” इति ॥४०॥

एवमात्मानमद्वंद्वं निर्विकल्पं निरञ्जनम् ।

नित्यं शुद्धं निराभासं संविन्मात्रं परामृतम् ॥ ४१ ॥

निर्विकल्पं विसेपरीहतं निरञ्जनमावरणरहितम् ॥ ४१ ॥

यो विजानाति वेदान्तैः स्वानुभूत्या च निश्चितम् ।

सोऽतिवर्णाश्रमी नात्रा स एव गुरुत्तमः ॥ ४२ ॥

यस्य न शब्दज्ञानमार्गं किंत्वनुभवपर्यन्तमपीत्याह—स्वानुभूत्येति ॥४२॥

स एव वेदवित्तमः स एव मोचकप्रदः ।

स एव सर्वमोचकः स एव सर्वकारणम् ॥ ४३ ॥

वेदवित्तम इति । कर्मज्ञाननन्तोऽपि वेदविदः । वेदवित्तममन्वीपनिषदतत्त्व-
ज्ञानवानेव । यज्ज्ञानमूलकारणं तत्त्वज्ञानमदानेन मोचक ईश्वरो यश्च तर्पीश्वरं
ज्ञापयति मोचकप्रद आचार्यस्त्रितयाविभागोऽप्यभिदृष्टव्यः । विदुषस्तु भेदहे-
तोर्ज्ञानस्य विनाशरतोऽपि विभागोऽपि नास्मीत्याह—स एव सर्वमोचक
इत्यादि ॥ ४३ ॥

॥ एव सत्यञ्चिद्धनः स एव मुक्तिरुत्तमा ।

स एव सर्वमुक्तिदः स एव सर्वमच्युत ॥ ४४ ॥

इति तत्र परमार्थः सर्ववेदान्तसिद्धः

सकलमुनिवराणां देवतानां नराणाम् ।

परमपुरुष साक्षान्मुक्तिसिद्धयै मयोक्तः

परमकरुणयैव प्रार्थितेन त्वयैव ॥ ४५ ॥

सूत उवाच—

एवं निशम्य भगवान्वासुदेवो जगन्मयः ।

स्वमूर्ध्नि चरणद्वन्द्वं शिवस्य परमात्मनः ॥ ४६ ॥

विन्यस्य ब्रह्मविज्ञानं वेदान्तोक्तं विमुक्तिदम् ।

लब्ध्वा भूमौ महाभक्त्या विवशो गद्गदस्वरः ॥ ४७ ॥

प्रणम्य बहुशः श्रीमान्सलिलार्द्रसुलोचनः ।

कृतार्थोऽभयदीशानप्रसादादेव सुवताः ॥ ४८ ॥

भवन्तोऽपि द्विजा एवं श्रद्धया मोचकप्रदम् ।

विदित्वा तस्य शुश्रूषां कुरुध्वं यत्नतः सदा ॥ ४९ ॥

यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्य प्रोक्ता द्विजा ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥ ५० ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां मुक्तिखण्डे मोचकप्र-

दकथनं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

न केवलमस्य भाषोषाधिकं जगत्कारणत्वं किंतु मायातीतसच्चिदानन्दैकर-
सत्त्वमपीत्याह—स एव सत्येति । ननु मुक्तेरसत्यत्वे तदवाप्तेरपुरुषार्थत्वाद्-
न्यत्वे वा कथं स एव सत्यमित्युक्तमित्यत आह—स एव मुक्तिरिति । यद्यपि
सालोचयादिकमपि मुक्तिस्तथाऽपि तन्मायावस्थाविशेष एव । उत्तमा तु मुक्तिः
स्वरूपमेव । यदाहुः—“ आत्मैवाज्ञानहानिर्वा ” इति ।

अन्यत्रापि—

“ निवृत्तिरात्मा मोहरय ज्ञातत्वेनोपलक्षितः ।

उपलक्षणद्वानेऽपि रयान्मुक्तिः पाचकादिवत् ” इति ॥

एवं तत्त्वदृष्ट्याऽतिवर्णाश्रमस्य स्वस्वमुक्तम् । मायादृष्ट्या तु भोगप्रदत्वं
मातृभोग्यरूपता च तस्यैवेत्याह—स एव सर्वमिति ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥
॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यटीपिकायां मुक्तिखण्डे मोचकप्रदक्षयनं
नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

(अथ पष्ठोऽध्यायः ।)

—+*+*—

ईश्वर उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ।

शृणु त्वं श्रद्धया युक्तः परिहाराय केशव ॥ १ ॥

षडुपादेयमुक्त्यादिचतुष्टयस्वरूपज्ञानेऽपि प्रतिबन्धकरूपापरिज्ञाने तत्परि-
हारो न शक्यः । अतस्तदमन्तरं तदभिधानं प्रतिजानीते—अथात इति ॥१॥

शिवद्रोहस्तु विज्ञानानुत्पत्तिर्मूलकारणम् ।

गिबभक्तपराधश्च शिवज्ञानस्य दूषणम् ॥ २ ॥

त्रिपुण्ड्रोद्धूलनद्वेषस्तदनुष्ठानवर्जकम् ।

रुद्राक्षधाग्नाभावो ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ ३ ॥

तथ द्रोहस्त्वदीयानां प्रद्वेषश्च जनार्दन ।

त्वदीयधनवाञ्छा च ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ ४ ॥

मलद्रोहस्तदीयानां प्रद्वेषश्च जनार्दन ।

तदीयधनवाञ्छा च ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ ५ ॥

कामः क्रोधश्च लोभश्च मोहो दम्भस्तथैव च ।

आलस्यमपि मात्मनो ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ ६ ॥

धर्माधर्मेश्वरास्तित्वे संदेहश्च तथैव च ।

तेषामभावबुद्धिश्च ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ ७ ॥

मातृसंरक्षणाभावो मातृद्रोहश्च केशव ।

मातृसंतापकारित्वं ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ ८ ॥

वेदवेदान्तविद्वेषरतदध्ययनवर्जनम् ।

श्रोत्रियस्थापराधश्च ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ ९ ॥

वेदाङ्गानां च विद्वेषः स्मृतीनां च तथैव च ।

पुराणानां च विद्वेषो भारतस्य तथैव च ॥ १० ॥

तेषामध्येतृविद्वेषस्तेषां बाधश्च केशव ।

तेषामर्थापहाश्च ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ ११ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

वामपाशुपतादीनामश्रौतानां परिग्रहः ।

पाञ्चरात्राश्रयश्चापि ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ १२ ॥

शिष्टानामसदारोपः शिष्टसंसर्गवर्जनम् ।

अशिष्टता च मद्भक्तैर्ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ १३ ॥

दुर्वृत्तैरपि संसर्गो दुर्वृत्तानां च पोषणम् ।

दुर्वृत्तत्वं च भूनाथ ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ १४ ॥

पितृद्रोहश्च शुश्रूषाभावस्तस्य तथैव च ।

पितृसंतापकारित्वं ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ १५ ॥

गवां संरक्षणाभावो गवां हिंसा तथैव च ।

गोप्रचारस्थले बाधो ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ १६ ॥

प्राणिसंचागमार्गस्य निरोधस्तस्य बाधनम् ।

तत्र कण्ठ्य निक्षेपो ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ १७ ॥

वृष्टिवातातपक्तेर्यैर्गृहमाप्तस्य वर्जनम् ।

तद्ग्राहकरणं चापि ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ १८ ॥

वापी, कूपतडागादिवाचस्तज्जलदृश्यम् ।

तथा तज्जलचौर्यं च ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ १९ ॥

ध्याग्रचोरादिभीतस्य रक्षणाकरणं तथा ।

साधूनां भयकारित्वं ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ २० ॥

वश्याकर्षणविद्वेषस्तम्भोच्चाटनकारिता ।

अतिचारक्रिया चापि ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ २१ ॥

अर्थोक्तानामिति । श्रुतं हि पाठ्यतं ज्ञानोत्पत्तिकारणत्वेन यद्वता प्रयत्नेन
प्रपञ्चितम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥
॥ २० ॥ २१ ॥

अक्षयूतविनोदश्च नृत्यगीतेषु मोहनम् ।

अपराधप्रयोगश्च ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ २२ ॥

घर्णाश्रमयिशिष्टानामवमानस्तथैव च ।

तेषां शुश्रूषणाभावो ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ २३ ॥

पुत्रभिन्नगृहक्षेत्रघातृबन्धुजने रतिः ।

अरतिर्गुरुवादे च ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ २४ ॥

अगदयक्षक्षेत्रश्रद्धा तथाऽज्ञद्वयस्य भक्षणम् ।

अगदयक्षक्षेत्रस्पृष्टिर्ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ २५ ॥

परस्त्रीदर्शनश्रद्धा परस्त्रीगमने रतिः ।

परस्त्रीगमनं चापि ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ २६ ॥

स्वस्त्रीदर्शनविद्वेषः स्वस्त्रीदर्शनवर्जनम् ।

स्वस्त्रीवापश्च कल्याण ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ २७ ॥

गुरोरनिष्टाचरणं गुरोरिष्टविवर्जनम् ।

गुरोश्च सेवाकरणं ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ २८ ॥

ईश्वरे च गुरौ वेदे ज्ञाने चाभक्तिरक्षुत ।

तथा स्वनुरुसंताने ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ २९ ॥

स्वाचार्याय महाभक्त्या स्वदेहस्थानिवेदनम् ।

निवेदनं तथाऽन्यस्मै ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ ३० ॥

आचार्यनिन्दाश्रवणं तद्वाधस्य च दर्शनम् ।

विवादश्च तथा तेन ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ ३१ ॥

आचार्येऽनीश्वरज्ञानमुपेक्षा च तथैव च ।

तदुक्तविस्मृतिश्चापि ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ ३२ ॥

अपशब्दोति । “ तस्माद्वाक्यो न म्लेच्छितव्ये तावमापत्तयै । म्लेच्छो ह
वा एष यदपशब्दः ” इति हि श्रूयते ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥
॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

आचार्ये बालबुद्धिश्च नरबुद्धिस्तथैव च ।

अशिष्टबुद्धिर्भूनाथ ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ ३३ ॥

अशक्तानामरक्षा च तथाऽशक्तापराधनम् ।

अशक्तानां च निन्दा च ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ ३४ ॥

अर्थहीनस्य निन्दा च तथा तस्यापराधनम् ।

तस्य संकोचसंतुष्टिर्ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ ३५ ॥

रूपहीनस्य निन्दा च तथा तस्यापराधनम् ।

वैरूप्ये तस्य संतुष्टिर्ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥ ३६ ॥

सूत उवाच—

एवं महेश्वरादिष्णुर्ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ।

श्रुत्वा प्रणामं कृतवान्भक्त्या परमया सह ॥ ३७ ॥

भवन्तोऽपि शिवज्ञानसिद्धयर्थं मुनिपुंगवाः ।

परिहृत्यैव वर्तध्वमेतानर्थानशेषतः ॥ ३८ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां मुक्तिस्रण्डे ज्ञानानुत्प-

त्तिकारणकथनं नाम पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

आचार्यं बालपुद्गिरिति । “ शिव एव आचार्यरूपेणानुगृह्णाति ” इत्याग-
मेण प्रसिद्धम् । यदाह—

“ योजयति परे तस्त्वे स दीक्षयाऽऽचार्यमूर्तिस्थः ” इति । अन्यत्रापि—

“ गुरुदेवतानामात्मैक्यं संभावयन्समाहितधीः ” इति ।

अतः स भनुष्यपुद्गो न ग्राह्यः । अत एव वयसा कनीयानपि ज्यायस्त्वे-
नैव प्रतिपत्तव्यः । तस्य कृतकृत्यत्वेन वर्णाश्रमविरहेण च कर्तव्याभावाद्दिहि-
ताकरणानिमित्तमशिष्टत्वमपि तस्मिन् भन्तव्यमित्यर्थः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥
॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यटीपिकायां ज्ञानानुत्पत्तिकारणकथनं
नाम पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

(अथ सप्तमोऽध्यायः ।)

ईश्वर उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि तवाहं पुरुषोत्तम ।

विद्वच्छुश्रूषणपरं शुणु अक्षापुरःसम् ॥ १ ॥

पुरा कश्चिद्द्विजश्रेष्ठः शशिवर्णसमाह्वयः ।

पाकयज्ञसमारूपस्य तनयः पापकर्मरुत् ॥ २ ॥

तमोभिन्नूतचित्तश्च ब्रह्मविज्ञानदूषकः ।

वेदनिन्दापरः सर्वभाणिर्हिसापरोऽधमः ॥ ३ ॥

गिवनिन्दापरः सर्वदेवतादूषकः सदा ।

धर्मनिन्दापरस्तद्विद्वार्मिकस्यापराधरुत् ॥ ४ ॥

वर्णधर्माविनिर्मुक्तस्तथैवाऽऽश्रमवर्जितः ।

मातृहा पितृहा तद्दृष्ट्वातृद्वोहो यथाबलम् ॥ ५ ॥

गोघ्नश्चैव कृतघ्नश्च महानास्तिभ्यगर्वितः ।

क्षेत्रदारहरस्त्वं ददश्विदो गरदस्तथा ॥ ६ ॥

चण्डालस्त्रीपतिस्तद्वन्मधुमांसादिमक्षकः ।

महाधीरो महापाप्मा चचार पृथिवीतले ॥ ७ ॥

हातव्यत्वेन जिज्ञासिते विद्याभक्तिवन्धकारणे ज्ञाते सति यतो विद्योत्पत्ति-
कारणे विद्वच्छुद्धूपादौ महत्तिः स्वफलज्ञानायत्ता । अतस्तदनन्तरं तदभिधान-
मिति प्रतिजानीते—अथात इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

पितरस्तस्य मूर्खस्य ब्रह्मलोकगता अपि ।

स्वर्गलोकगताश्चान्ये विवशा नरकं गताः ॥ ८ ॥

पितरस्तरयेति । विहिताकरणमतिना हि पितृणां पतनं स्मर्यते—
“अधर्माभिभवात्कृष्ण” इत्यारम्य “पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिण्डोदक-
क्रियाः” इत्यन्तेन ॥ ८ ॥

शशिवर्णोऽपि कालेन व्याधिमिः पीडितोऽच्युत ।

अपस्मारपिशाचादिग्रहग्रस्तोऽभयज्झुशम् ॥ ९ ॥

पाकयज्ञः पिता तस्य मम भक्तो महत्तरः ।

निशम्य तनयक्लेशं निर्गतप्राणवत्सुधीः ॥ १० ॥

पतितो भूतले विष्णो रोदमानोऽतिदुःखितः ।

तं दृष्ट्वा देवभक्ताख्यो मुनिः सर्वार्थवित्तमः ॥ ११ ॥

कृपया पाकयज्ञाख्यं यज्ञापे वाक्यमुचमम् ।

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ मा भैषीः पाकयज्ञ भवप्रिय ॥ १२ ॥

त्वत्पुत्रस्यापि वदामि श्रेयःप्राप्तेस्तु साधनम् ।

श्रीमद्रोषवदे रम्ये शिवप्राप्त्यैकसाधने ॥ १३ ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

षोडशकोशविस्तीर्णे तावन्मात्रायते वरे ।
 शिवशक्तिरुमादेवी यत्र गोपर्वतेश्वरम् ॥ १४ ॥
 आगध्य श्रद्धया संज्ञां चकार परमेश्वरी ।
 शक्तीश्वर इति सस्य संज्ञया भवनाशिनी ॥ १५ ॥
 यत्र शक्तीश्वरं भक्त्या ब्रह्माऽऽगध्य यथावलम् ।
 शक्तिमानभवत्सुष्टौ जगनस्तत्प्रसादतः ॥ १६ ॥
 यत्र शक्तीश्वरं पूज्य प्रसादेन पुरंदरः ।
 अधिपः सर्वदेवानामभवत्तारकोऽसुरः ॥ १७ ॥
 यत्र शक्तीश्वरं पूज्य प्रचलोऽभून्महीतले ।
 उर्वशी यत्र शक्तीशं भक्त्या पूज्येन्द्रवल्लभा ॥ १८ ॥
 यत्र वाचस्पतिर्देवं शक्तीशारुखं यथावलम् ।
 समाराध्या भवत्साक्षाद्देवेन्द्रस्य पुरोहितः ॥ १९ ॥
 यत्र पूज्योऽभवच्छुक्रः शक्तीशारुखं महेश्वरम् ।
 आर्द्रायां निर्ऋते साक्षादसुगणां पुरोहितः ॥ २० ॥
 यत्र पद्मिणि देवेगं दृष्ट्वा शक्तीश्वरान्निधम् ।
 प्रदत्त्वा धनमन्यद्वा नरः साक्षाच्छिवं व्रजेत् ॥ २१ ॥
 यत्र पुण्येषु कालेषु श्रद्धया परमेश्वरम् ।
 प्रणम्य शिवभक्तैः प्रदत्त्वा धनमुत्तमम् ॥ २२ ॥
 नरो मुक्तिमवाप्नोति शक्तीशस्य प्रसादतः ।
 यत्र दृष्ट्वा महादेवं शक्तीशारुखं धनं मृदा ॥ २३ ॥
 दत्त्वा भोगानवाप्नोति विजयं चापि मानवः ।
 यत्र शक्तीश्वरं नित्यं दृष्ट्वा संकल्पपूर्वकम् ॥ २४ ॥
 प्रदत्त्वा मुष्टिमात्रं वा ग्रन्थं वा मित्र्यमेव वा ।
 तण्डुलं घृतविद्वन्तं विमुक्तो मानवो भवेत् ॥ २५ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

यत्र सर्वमहापापयुक्तोऽपि मरणं गतः ।

नरो मुक्तिमवाप्नोति शक्तीशस्य प्रसादतः ॥ २६ ॥

यत्र साक्षान्महायोगी सर्ववेदान्तपारगः ।

महाकारुणिको नाम्ना महानन्दपरायणः ॥ २७ ॥

आस्ते तं वेदविच्छ्रेष्ठं पाकयज्ञ स्वसूनना ।

सह दृष्ट्वा महासक्त्या प्रणम्य भुवि दण्डवत् ॥ २८ ॥

तस्य शुश्रूषणं नित्यं कुरु तत्तारकं भवेत् ।

इत्युक्तो देशभक्तेन मुनिना पङ्कजेक्षण ॥ २९ ॥

पाकयज्ञः पिता पुत्रं शशिवर्णसमाह्वयम् ।

अतीव प्रीतिमापन्नः श्रीमद्गोपर्वतं गतः ॥ ३० ॥

पुनः शक्तीश्वरं देवं सह पुत्रेण पर्वणि ।

दृष्ट्वा प्रदक्षिणीकृत्य श्रद्धयाऽष्टोत्तरं शतम् ॥ ३१ ॥

प्रसादात्तस्य सर्वज्ञं जीयन्मुक्तं जगद्गुरुम् ।

अतिवर्णाश्रमं धीरं महानन्दपरायणम् ॥ ३२ ॥

दृष्ट्वा दूरे स्वपुत्रेण सह भूमौ मुहुर्मुहुः ।

प्रणम्य दण्डवद्भक्त्या पाकयज्ञः कृताञ्जलिः ॥ ३३ ॥

सर्वं विज्ञापयामास पुण्डरीकनिभेक्षण ।

सोऽपि साक्षान्महायोगी महाकारुणिकोत्तमः ॥ ३४ ॥

स्वात्मानन्दानुसंधानप्रमोदेन सहाचपुत ।

विलोक्य पुत्रं पापिष्ठं शशिवर्णसमाह्वयम् ॥ ३५ ॥

शिशुत्वेनाग्रहीद्विष्णो ब्रह्मविद्यावलेन तु ।

तस्यावलोकनादेव शशिवर्णस्य कानिचित् ॥ ३६ ॥

विनष्टानि च पापानि तत्परिग्रहकारणात् ।

कानिचित्कल्मषाण्यस्य सोऽपि नैरोगतां गतः ॥ ३७ ॥

॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

॥ ३६ ॥ ३७ ॥

पुनः काष्ठं तृणं तोयं शाकमूलफलानि च ।

दिने दिने समादाय गुरवे दत्तवान्मुदा ॥ ३८ ॥

तस्य गोरक्षणं चापि शशिवर्णः समाहितः ।

अकरोत्तेन पापानि नष्टानि सुवहूनि च ॥ ३९ ॥

पुनस्तस्य च शुश्रूषां पादमर्दनमभ्युत ।

तैलाभ्यङ्गं च वस्त्रादिशोधनं चाकरोन्मुदा ॥ ४० ॥

तेनैव हेतुनाऽप्यस्य शशिवर्णस्य केशव ।

महत्तराणि नष्टानि पापानि सुवहूनि च ॥ ४१ ॥

ततः प्रसन्नः सर्वज्ञो महायोगीश्वरेश्वरः ।

रयमुक्तशेषं कारुण्याद्ददौ तस्मै प्रियेण सः ॥ ४२ ॥

तच्छुक्तशेषामृतपानशान्त-

सर्वाघतापो गुरुमादेण ।

नत्वाऽथ शुश्रूषणमस्य शिष्य-

श्वके सदाऽजीव महानुभावः ॥ ४३ ॥

॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

ततः प्रसन्नो गुरुरस्य विद्वा-

न्स्वशिष्यमेनं शशिवर्णसंज्ञम् ।

प्रनष्टपार्ष परिशुद्धचित्तं

प्रगृह्य भूत्या मितयाऽस्य देहम् ॥ ४४ ॥

उद्धृत्य तस्मै प्रददौ महात्मा

वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थम् ।

बुद्ध्वा हृषीकेश मम प्रसादा-

च्छिष्योऽपि मामात्मतयाऽपरोक्षम् ॥ ४५ ॥

मुक्तोऽभवत्तस्य पिताऽपि विष्णो
 श्रुत्वा चलेनैव मम प्रसादात् ।
 शुश्रूषया तस्य विलक्षणस्य
 विद्यामवाप्त्वाऽऽशु विमुक्तिमार्गं ॥ ४६ ॥
 पितरस्तस्य परात्माविद्यया
 नरकोदेव समुद्धृता हरे ।
 कुलमप्यस्थ पवित्रतां गतं
 पृथिवी पुण्यवती विशेषतः ॥ ४७ ॥
 भुक्ता पुरा तेन महानुभाव
 चण्डालकन्याऽपि दिवं प्रविष्टा ।
 नष्टा नरा भूधर नाकपृष्ठे
 विद्याचलेनास्य सुखं प्रयाताः ॥ ४८ ॥
 शृणुष्व चान्यत्परया मुदा हरे
 तद्याहमयामिव दामि सद्गुरोः ।
 विलक्षणस्याऽऽमविदो महात्मनः
 शरीरशुश्रूषणं महाफलम् ॥ ४९ ॥
 पुरा महापापमलात्पुरातना-
 निहत्य वेश्या सुभगाभिधा पतीन् ।
 धनानि तेषामभिवाञ्छया सदा
 हरे समादाय सुहृज्जनैरपि ॥ ५० ॥
 ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥
 स्वदासवर्गैः सह पुत्रकैः स्वकै-
 स्तथाऽम्बया भुक्त्वती महासुखम् ।

पिशाचिकाग्निः परिपीडिता पुनः

सदा महाव्याधिभिरप्यतीव सा ॥ ५१ ॥

निद्राऽपि नाभूत्पूरुषोत्तमास्याः

कष्टां दशामाप सह स्वकीयैः ॥

तस्या गृहं चक्रधरातिविद्रा-

न्शुत्पीडितो विवशः संप्रपेदे ॥ ५२ ॥

अनेकजन्मार्जितपुण्यकर्मणा

विलक्षणं ब्रह्मविदं गृहागतम् ।

विलोक्य सा भूमितले समाहिता

प्रणम्य तत्त्वादसरोरुहद्वयम् ॥ ५३ ॥

स्यान्तर्गृहे शीतलगन्धतोयैः

प्रक्षाल्य पादोदकमादरेण ।

आदाय पीत्वा सुभगा विमुक्ता

पिशाचिकाग्निश्च समस्तरोगैः ॥ ५४ ॥

॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

ततः प्रशान्तं सुभगाऽतिथिरिमता

महानुगावं परमार्थवेदिनम् ।

अपूपशाल्योदतपूर्वकीर्षरैः

सुभोजितं चन्दनकुङ्कुमादिभिः ॥ ५५ ॥

प्रशान्तं दृष्ट्वा । अतः 'शमोऽर्धने' इति दर्शनपर्युदासाच्च मित्यम् ॥ ५५ ॥

वस्त्रैः सुसूत्रमैश्च सुगन्धपुष्पै-

स्तान्मृलवल्लीदलपूर्वकैश्च ।

आगच्छ भक्त्या सह सुप्रसन्ना

तं प्रार्थयामास पगत्मानिष्ठम् ॥ ५६ ॥

स्यद्वर्गनेनैव समस्तरोगतो

विमुक्तदेहाऽहमर्तोव निर्मला ।

अतश्च मामामरणादतिप्रभो

सुभुङ्क्ष्व दास्यं करवाणि ते सदा ॥ ५७ ॥

इत्येवं प्रार्थितः सम्यक्तया प्रीतो जनार्दन ।

प्रारब्धकर्मणा नीतस्तथा चक्रे मतिं बुधः ॥ ५८ ॥

साऽपि नित्यं महाविष्णो श्रद्धया परया सह ।

अतीव पूजयामास स्वात्मना च धनेन च ॥ ५९ ॥

चत्सराणां त्रयं पूजां कृत्वा तस्य महात्मनः ।

सुभगा सा तथा ज्ञानं लब्ध्वा मुक्ताऽभवद्धे ॥ ६० ॥

तस्याः पुत्राश्च पौत्राश्च सुहृदो बन्धुबान्धवाः ।

दास्यर्गाश्च माता च स्वर्गलोकं गता हरे ॥ ६१ ॥

बहुवो ब्रह्मविद्भोमं समाराधयथावलम् ।

तेन ब्रह्मात्मविज्ञानं वेदान्तार्थविमुक्तिदम् ॥ ६२ ॥

अपरोक्षमवाप्याऽऽशु विमुक्ता भवबन्धनात् ।

यत्र नित्यं वसेज्ज्ञानी तत्राहं सर्वदा स्थितः ॥ ६३ ॥

सुदूरमपि गन्तव्यं यत्र माहेश्वरो जनः ।

प्रयत्नेनापि द्रष्टव्यस्तत्राहं सर्वदा स्थितः ॥ ६४ ॥

निमेषं वा तदर्थं वा यत्र ज्ञानी हरे स्थितः ।

तत्र तीर्थानि सर्वाणि तिष्ठन्त्येव न संशयः ॥ ६५ ॥

योऽनिष्टं ब्रह्मनिष्ठस्य करोत्यज्ञानतोऽपि वा ।

विमूढः स ममानिष्टं करोत्येव न संशयः ॥ ६६ ॥

॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥
॥ ६५ ॥ ६६ ॥

अम्यिकाथाः प्रियोऽत्यर्थं मम ज्ञानी सदा हरे ।
 चाहिष्टाः सर्वदा सर्वे ज्ञानी त्वात्मैव मे सदा ॥ ६७ ॥
 आत्मनिष्ठं च मां विष्णो विभिन्नं शब्ददन्ति ये ।
 ते मूढा एव मनुजा नात्र कार्या विचारणा ॥ ६८ ॥

॥ ६७ ॥ ६८ ॥

तस्मादात्मविदः सर्वेः पूजनीया विशेषतः ।
 वेदवेदान्तवाक्यानां मयाऽर्थः संग्रहेण ते ।
 कथितः सारभूतोऽयं शेषोऽन्यो ग्रन्थविरतः ॥ ६९ ॥
 शास्त्राण्यपीत्य मेधावी गुरोरभ्यस्य तान्यपि ।
 पलालमिव धान्यार्थं त्यजेद्ग्रन्थमशेषतः ॥ ७० ॥

तस्मादात्मविद इति । श्रूयते हि—“ यं यं लोकं मनसा संविभाति विशु-
 द्धसत्त्वः कागयते योश्च कामान् । तं तं लोकं जयते तांश्च कामान् तस्मादात्मज्ञं
 ह्यर्चयेद्भूतिकामः ” इति ॥ ६९ ॥ ७० ॥

यावानर्थं उदपाने सर्वतः संप्लुतोऽके ।

तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ ७१ ॥

यावानर्थ इति । सर्वस्मिन्भूदण्डे जलप्लुते सति पिपासोरुदपाने कूपे यथा
 न किञ्चित्प्रयोजनमेवं तत्त्वविदा वैद्वैतप्रतिपादितकर्मभिर्वा न किञ्चित्प्रयो-
 जनमित्यर्थः ॥ ७१ ॥

दुर्लभं प्रप्य मानुष्यं तत्रापि ब्रह्मविग्रहम् ।

ब्राह्मण्यं च तथा विष्णो वेदान्तश्रवणादिना ॥ ७२ ॥

अतिवर्गाश्रमं रूपं सच्चिदानन्दमद्वयम् ।

यो न जानाति सोऽविद्वान्कदा मुक्तो प्राविष्यति ॥ ७३ ॥

विद्येय श्रेयसी चेत्किमिति वेदैः कर्माणि प्रपश्येन प्रतिपादितानि । तेषाम-
 प्यर्थवत्त्वे वा कथं वेदव्यवधानमित्यादिदूष्य “ तित्तैलमेव मिष्टं येन न दहं
 घृतं कापि ” इति न्यायेन विज्ञानप्रवृत्तानां संसारिन्सुखाय तात्कालिकदुः-
 खपरिहाराय च कर्माणि कथितानि । अधिकतरस्य तु परमपुरुषार्थसाधनतया
 विद्येय श्रेयसीत्याह—दुर्लभं प्राप्येति ।

“भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिर्जीविनः ।

बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठा नरेषु ब्राह्मणादयः ” ॥

इत्युक्तदृशा मनुष्यत्वमेव तावदुल्लभम् । तत्रापि ब्रह्मविग्रहमिति । ब्रह्म वेद-
स्तदर्थविग्रहं त्रैविणिकत्वं प्राप्येत्यर्थः । वेदान्तश्रवणादिना ब्राह्मण्यं ब्रह्मनिष्प-
त्ताम् । “ योनं चायोनं च निर्विद्याय ब्राह्मणः ” इति ब्रह्मनिष्पत्ता ब्राह्मण्य-
पदार्थत्वेन श्रुता ॥ ७२ ॥ ७३ ॥

यदा चर्मददाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः ।

तदाऽविज्ञाय च शिवं दुःखस्यान्तो ऽविष्यति ॥ ७४ ॥

ज्ञानव्यतिरेकेण कर्मकोटिमिरपि मुक्तेरभावमाह—एवेति । अविज्ञायेति
च्छेदः ॥ ७४ ॥

बहूनां जन्मनामन्ते महानुष्यवतां नृणाम् ।

प्रसाददेव मे वाक्याज्ज्ञानं सम्यग्बिजायते ॥ ७५ ॥

विद्यानधिकृतानामपि निष्कामाणां क्रियावाहिकारा कर्म कारणमस्तीत्याह—
बहूनामिति ॥ ७५ ॥

यस्मिन्देहे हृदं ज्ञानमपतेक्षं विजायते ।

तद्देहनाशपर्यन्तमेव संसारदर्शनम् ॥ ७६ ॥

नन्यज्ञानी विद्यासुषुप्तेषु न शक्नोति । ज्ञानी तु मुक्तः सन्देह्यमात्रं न पश्यति
किमुत शिष्यादीन् । तत्कथं विद्यासंप्रदायमवृत्तिः । ज्ञानिनोऽपि वा संसारद-
र्शने केनेदानीं मुक्तिरित्यत आह—यस्मिन्देह इति । विद्देहारम्भकव्यतिरि-
क्तकर्मणामेव हि विद्यया निवृत्तिः । आरम्भकाणां तु विदुषो जीवन्मुक्तरस्य
देहमासजगद्वभासौ जैनयतामाराविराहिणा भोगाभासेनैव निवृत्तिः । उक्तं
हि व्यासेन—“ अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः ” इति । “ भोगेन
लितरे क्षणयित्वा संपद्यते ” इति च । श्रूयते च—“ तस्य तावदेव चिरं
यावन्न विमोक्ष्ये, अयं संपत्स्ये ” इति । अतो जीवन्मुक्तोऽतिवर्णाश्रमी विद्या-
संप्रदायमवर्तक इत्यर्थः ॥ ७६ ॥

पुराऽपि नास्ति संसारदर्शनं परमार्थतः ।

कथं तद्दर्शनं देहविनाशादूर्ध्वदृष्टम् ॥ ७७ ॥

तस्माद्ब्रह्मात्मविज्ञानं दृढं चैरमविग्रहे ।

जायते मुक्तिदं शुद्धं प्रसादादेव भेज्युत ॥ ७८ ॥

देहनाशानन्तरं संसारादर्शने कैमुतिकन्यायमाह—पुराऽपीति । पुरा विभ्र-
ममात्रेण दर्शनं यथास्तु तदपि नार्त्तात्यर्थः ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

सूत उवाच—

इत्येवमुक्त्वा परमेश्वरो हर-

क्षर्यामयोऽभीष्टफलप्रदो नृणाम् ॥

त्रिलोचनोऽम्बासहितः कृपाकरो

न किञ्चिदप्याह पुनर्द्विजोत्तमाः ॥ ७९ ॥

निशम्य वेदार्थमशेषमच्युतः

प्रणम्य शंभुं शशिशेखरं हरम् ॥

प्रगृह्य पादाम्बुजमास्तिको हरिः

स्वमूर्ध्नि विन्यस्य करद्वयेन सः ॥ ८० ॥

अतिप्रसादेन शिषस्य केशवः

समस्तसंसारविवर्जितोऽभवत् ॥

प्रनृत्य देशोऽपि मुकुन्दसंनिधौ

पुनः सुरेन्दैरस्तिलैः समावृतः ॥ ८१ ॥

पुण्डरीकपुरमार शंकर-

स्तत्र सर्वगणनायकैः पुनः ॥

पुष्पराशिभिरहर्निशं मुदा

पूजितश्च जगद्यान्तमापतिः ॥ ८२ ॥

एवं सूतवचः श्रुत्वा मुनयो वेदवित्तमाः ।

प्रणम्य सूतं सर्वज्ञं सर्वदा करुणाकरम् ॥ ८३ ॥

तस्य शुश्रूषणे नित्यं मतिं चक्रुः समाहिताः ॥ ८४ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां मुक्तिलब्धे

गुरुपसदनशुश्रूषामहिमकथनं नाम

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

न किंचिदिति । यत्कथ्यस्य परिपूर्णत्वाद्दक्तव्यान्तरामावाच ॥ ७९ ॥

॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥

इति श्रीसूतसंहिताशात्पर्यदीपिकायां मुक्तिलब्धे गुरुपसदनशुश्रूषा-
महिमकथनं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

(अथाष्टमोऽध्यायः)

-:~::~~::~-

मुनय ऊचुः—

एवं महेश्वराज्ज्ञानं लब्ध्वा विष्णुः सनातनः ।

ततः किमकरोद्विद्वान्वद कारुण्यनिग्रह ॥ १ ॥

सूत उवाच—

शृणुध्वं तत्प्रवक्ष्यामि मुनयः संशितव्रताः ।

महादेवं नमस्कृत्य विष्णुर्व्याघ्रपुरं गतः ॥ २ ॥

लौकिकैर्धैदिकैः स्तोत्रैः स्तुत्वाऽनुज्ञामवाप्स्य च ।

आरुह्य गरुडं विप्रा अमरेरखिलैर्हरिः ॥ ३ ॥

स्तूयमानो महाविष्णुर्दृष्टो वैकुण्ठमाप सः ।

ततस्तं सर्वलोकशं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥ ४ ॥

श्रीपतिं भूपतिं विप्राः सुरा बलपुरोगमाः ।

प्रणम्य दण्डवद्भूमौ भक्त्या परमया सह ॥ ५ ॥

कृताञ्जलिपुटा भूत्या पप्रच्छुः पङ्कजेक्षणम् ।

देवा ऊचुः—

* भगवन्नीश्वरात्सर्वं भवता श्रुतमच्युत ॥ ६ ॥

तत्सर्वं श्रोतुमिच्छामो ब्रूहि नः संग्रहेण तत् ।

विष्णुर्याच—

भवद्भिर्पञ्चतुं देवास्तद्धितं सर्वदेहिनाम् ॥ ७ ॥

तथाऽपि नाहं ब्रह्म्यामि शिव एव प्रवक्ष्यति ।

भवन्तः श्रद्धया सार्धं पुण्डरीकपुरांभिधम् ॥ ८ ॥

तथा लब्धुं शरणाया अपि दिवाया देशिकत्रिशेषनियन्धनं क्षेत्रविशेषनि-
पन्धनं चोत्कर्षातिशयं वर्णयितुं पुण्डरीकपुरवासिनं शिवं प्रति जिज्ञासूनां
देवानां विष्णुना प्रस्थापनं त्रिवस्तुतदर्थं मुनीनां प्रशङ्गवतारपति-मुनय ऊचु-
रिति । एषं मद्देशादिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

स्वरादसंज्ञस्य देवस्य हृत्सरोरुहमध्यगम् ।

दिने दिनेऽथवा पक्षे पक्षे वा माप्ति मामि वा ॥ ९ ॥

स्वरादसंज्ञस्येति । शिवो हि पञ्चीकृतभूतकार्यसमष्टिरूपस्थूलशरीरमभिम-
न्यमानो विराट् । तद्व्यापकमपक्षीकृतभूतवार्धसमष्टिरूपं सप्तदशकं शिङ्गशरीर-
मभिमन्यमानः स्वराद् । उभयवार्धमन्याकृतमभिमन्यमानः स्रग्नाडिति मय-
मगण्ड एकादशान्याये वर्णितम् । तत्र स्वरादसंज्ञस्य देवस्य हृत्सरोरुहं हृदय-
पुण्डरीकं तन्मध्ये वर्तमानं सुरं पुण्डरीकपुरम् । “ हृदयमिति तस्माद्धृदयमिति
हृदि ह्येव आत्मा । अथ यदिदमस्मिन्नाग्रपुरे द्रष्टुं पुण्डरीकं वेत्स्य ”

“ ईश्वरः सर्वभूतानां हृदयेऽर्जुन तिष्ठति ”

इति श्रुतिस्मृतिपर्यालोचनया यस्मिन्नेव शरीरप्रदेशे शिवो नित्यं विशेषतः
संनिहितः स एव प्रदेशो हृत्पुण्डरीकम् । व्यापकस्य च स्वरादशरीरस्य मध्ये
प्याग्रपुरे शिवो नित्यं संनिहित इति तदेव स्वराजो हृत्सरोरुहं तन्मध्यगत-
मित्यर्थः ॥ ९ ॥

पञ्चासान्तेषु पाञ्चदशान्तेष्वगरीरविमोक्षणात् ।

दृशते प्राणिना येन श्रद्धया तत्तु मुक्तिदम् ॥ १० ॥

अचिन्तात्मवैपापघ्नं धोयदं भोगकामिनाम् ।

उपेत्य सुमहतीर्थं तपः कृत्वा सुदुश्चरम् ॥ ११ ॥

श्रीमत्पञ्चाक्षरं मन्त्रं सत्तारं सर्वसिद्धिदम् ।

सर्वमन्त्रवरं नित्वं शतरुद्दीयमध्वगम् ॥ १२ ॥

जपित्वा लक्षमेकं वा श्रीमद्वज्रसमापतिम् ।

दृष्ट्वा पञ्चाक्षरेणैव सतरेणाऽऽस्तिकाः सुराः ॥ १३ ॥

पूजयथां महोदरं युष्माकं करुणाकरः ।

अध्विकापतिरानन्दमेहाताण्डवपण्डितः ॥ १४ ॥

सर्वाधारवटच्छायाणिपणो भूतिभूषणः ।

सोमार्धशेखरः सोमः सोमसूर्याग्निलोचनः ॥ १५ ॥

कपर्दी कालकण्ठश्रीर्वेदयज्ञोपधीतवान् ।

गङ्गाधरः सुदसन्नः सुस्मितो नागभूषणः ॥ १६ ॥

दीर्घबाहुर्विशालाक्षस्तुन्दबन्धविराजितः ।

हारकेयूरकटकनूपुरादिविभूषितः ॥ १७ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

भस्माधारधरः श्रीमानेककुण्डलमण्डितः ।

पवित्रपाणिर्भगवान्पुण्डरीकत्वग्म्बरः ॥ १८ ॥

कण्ठिककिणिसंयुक्तकलकाञ्चीविराजितः ।

सर्वाभरणसंयुक्तः सर्वलक्षणसंयुतः ॥ १९ ॥

गोक्षीरधवल्लोकरः कुन्देन्दुसदृशप्रभः ।

संसारभयभीतानामेकेनैवाभयप्रदः ॥ २० ॥

पुण्डरीकत्वग्म्बरो न्याघ्राजिनयसनः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

अन्येन पाणिना सर्वभक्त्याणिपरिग्रहः ।

तदन्यकरसंलग्नसंस्पृष्टमरुकध्वनिः ॥ २१ ॥

सर्वान्भक्तान्पाणिनोऽभिमतवरप्रदानेन परिगृह्णात्यनुगृह्णातीति सर्वभक्तमा-
णिपरिग्रहः । पचायच् ॥ २१ ॥

वामनागोर्ध्वपाणिस्थमहादीप्तहुताशनः ।

कृपयैवाऽऽत्ममायोत्थघोरापस्मारसंस्थितः ॥ २२ ॥

कृपयैवेति । रत्नमाययोत्थितो यो घोरोऽपस्मारस्ते पादेनाऽऽनन्य वर्तते इति यत्तदपि तस्मिन्कृपयैव । पादरक्षणं स वृत्तार्थो भवत्वित्येव हेतुनेत्यर्थः ॥ २२ ॥

स्वस्वरूपमहानन्दप्रकाशापच्युतो हरः ।

प्रसन्नः सर्वविज्ञानमुपदेक्ष्यति स प्रभुः ॥ २३ ॥

सूत उवाच—

पुण्डरीकपुग्मापुरास्तिकाः

श्रद्धयैव सह यत्र नृत्यति ॥

अम्बिकापतिरशेषनायक-

श्वन्त्रमौलिरखिलामरा मुदा ॥ २४ ॥

ततः सुराश्चेरुग्तीय सत्तमा

धिलक्षणा भूतिविभूषिताश्विम् ॥

मतानि दानानि तृपांसि चाऽऽदग-

न्मुनीश्वराः सर्वजगत्प्रिये रताः ॥ २५ ॥

पञ्चाक्षरं परममन्त्रमशेषवेद-

वेदान्तसारमतिगोपनमादरेण ।

जप्त्वा सुगः प्रणवसंपुतमम्बिकेशं

दृष्ट्वा सप्तापतिमग्रेपगुरुं प्रणम्य ॥ २६ ॥

यत एषं घोरापस्मारः पादेनाऽऽव्रान्तः, अतएव महानन्दप्रकाशादपच्युतः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

प्रकृत्याऽऽसृज्य भट्टेश्वगरूपममलं मुक्तिप्रदं भक्तिदं

शक्त्या युक्तमतिप्रसन्नवदनं ब्रह्मेन्द्रपूर्वाः सुगः ।

नित्यानन्दनिरञ्जनामृतपरज्ञानानुभूत्या सदा
नृत्यन्तं परमेश्वरं पशुपतिं भक्तैकलभ्यं परम् ॥ २७ ॥

लौकिकेन वचसा मुनीश्वरा

वैदिकेन वचसा च तुष्टुवुः ।

देवदेवमखिलार्तिहारिणं

ब्रह्मवज्रधरपूर्वकाः सुराः ॥ २८ ॥

मुनीश्वरा महेश्वरः समस्तदेवनायकः

सुरेश्वराभिरीक्षणाभिरस्तपापअरान् ।

अनुग्रहेण शंकरः प्रगृह्य पार्यतीपतिः

समस्तवेदशास्त्रसारभूतमुत्तमोत्तमम् ॥ २९ ॥

नित्यानन्देति । आत्मनः स्वभावभूतोऽपि ज्ञानन्दो दक्षाभेदेन द्विविधः । अनित्यो नित्यश्च । मायया नित्यमादृतः सञ्छुभक्तगोपरथापितविषयेन्द्रियसं-
प्रयोगजनितदृत्त्यभिध्यक्तलक्षणः स्फुरन्मयञ्जकद्विचिबिर्गोशे पुनरितरोभवञ्ज-
नित्य इत्यर्थः । परस्मिपरवभावभूतस्तु निरतिशयानन्दः कदाचिदप्यनादृतत्वा-
भित्यः । इत्थं ज्ञानमपि स्वभावभूतं मायया तिरोहितं सत्त्वस्वभावव्यक्तम-
नित्यम् । शिवस्वरूपभूतं तु ज्ञानं मायापरमाज्ञाऽज्ञानेनानादृतत्वात् कदाचि-
दपि म्रियत इत्यमृतम् । क्षणिकेभ्यो दृष्टिज्ञानेभ्यो निरतिशयोऽकर्षात्तत्परं
ज्ञानं नित्यमखण्डैकरसं यस्त्वत्यन्तानुभूत्येन परमेष्ठास्पदत्वादानन्द इति स्वस्व-
स्वरूपव्यवहारकारणमकाशतया ज्ञानमिति च व्यपदिश्यते । तस्य च स्वमका-
शस्य स्वभावभूतो यः प्रकाशः स एवानुभूतिरनुभवो नृत्यस्य कारण-
मित्यर्थः । नृत्यस्य च परानन्दाभिनयात्मकत्वं वर्णितं मयमखण्डे द्वितीया-
ध्याये ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

प्रदर्शयन्नटेश्वरः समस्तदेवसंनिधौ

स्वनर्तनं विमुक्तिदं महत्तरं महेश्वरः ।

समस्तलोकरक्षकं महात्मनां हृदि स्थितं

निरीक्षणार्हमीश्वरोऽकरोत्सत्तापतिः शिवः ॥ ३० ॥

पशुपतिताण्डददर्शनात्सुराः

परममुदा विवशा विचेष्टिताः ।

पुनरमला महेश्वरं प्रणम्य

प्रियवदनं विनयेन संयुताः ॥ ३१ ॥

निरीक्षणार्हमिति । अनुग्राह्याणां देवानामपरोक्षज्ञानजननलक्षणफलाद्देवो-
र्नृत्पमकरोदित्पन्वयः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

पप्रच्छुः परमेश्वरं पशुपतिं पार्श्वस्थिताम्बापतिं

सर्वज्ञं सकलेश्वरं शशिधरं गङ्गाधरं सुन्दरम् ।

विज्ञानं निखिलाः सुराः श्रुतिगतं संसारदुःखापहं

निर्द्वन्द्वो भगवाञ्जिह्वो गुरुगुरुः प्रोवाच कारुण्यतः ॥ ३२ ॥

ईश्वर उवाच—

वक्ष्यामि परमं गुह्यं विज्ञानं सुरसत्तमाः ।

युष्माकं श्रद्धया साधुं शृणुष्व तत्समाहिताः ॥ ३३ ॥

॥ ३२ ॥ ३३ ॥

आत्मा तावत्सुरा अस्ति स्वसंवेद्यो निरास्पदः ।

आनन्दः पूर्णचैतन्यः सदा सोऽहं न संशयः ॥ ३४ ॥

देहेन्द्रियादिव्यतिरिक्तस्याऽऽत्मनः सद्भावे हि यद्वो विप्रतिपन्नाः । अत एव नचिकेता यमं प्रति व्यतिरिक्तात्मसद्भावसंशयमेव प्रथममुदाहरार—
“येयं मेवे विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चेरे । एतद्विद्यामनु-
शिष्टस्त्वयाऽहम्” इति । यमोऽपि तस्य दुरधिगमतामेव प्रथममाह—“देवै-
रत्रापि विचिकित्सितं पुरा नहि सुविज्ञेयमधुरैष धर्मः” इति । तदस्तिस्त्वमेव च
प्रथमतो ज्ञातव्यमित्याह तैत्तिरीयकश्रुतिः—“अस्ति घटोति चेद्दे । सन्तमेनं
घटो विदुः” इति । काठकेऽपि—“अस्तीत्येवोपलब्धस्य तत्त्वभावः प्रसीदति”
इति । अतः परमेश्वरो देवान्प्रन्यात्मनः सद्भावमेव तावदाह—आत्मा ताव-
त्सुरा अस्तीति । अस्ति तावत्स्वतन्त्रस्य स्वरूपप्रमाणप्रकाशविशेषा अप्यग्रत
एवोच्यन्त इति तावच्छब्दार्थः । स्वमसाधारणं रूपमाह—निरास्पद इति ।
मायातत्कार्यजातं सकलमान्धारपदम् । आत्मा तु “स भगवः कस्मिन्मतिष्ठति

इति रवे महिम्न” इति श्रुतेः स्वमहिमप्रतिष्ठितत्वादनन्यात्पद इति । तदेव तस्यासाधारणं रूपमित्यर्थः । प्रमाणमाह—रवसंवेद्य इति । “यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह” इति बाह्यनसविषयातिवर्तिनि तस्मिन्भगवति स्वभावभूतः प्रकाश एव मुख्यं प्रमाणमित्यर्थः । ज्ञानातिरिक्तस्य जडत्वेन ज्ञानरयैव रवयंप्रकाशत्वाच्चरस्य च क्षणिकत्वाच्चद्रूपरगाऽऽत्मनोऽपि तन्मात्रमिति भ्रमं व्युदरयति—पूर्णचैतन्य इति । वृत्त्यवच्छेदेन हि चैतन्यं क्षणिकमिव भवति । तदनपच्छिन्नं तु परिपूर्णं सन्नित्यमित्यर्थः । इत्थं दुरधिगमस्य प्रयत्नतोऽधिगमे फलमाह—आनन्द इति । इत्युक्तस्वरूपस्य ज्ञातव्यस्य तत्त्वरस्य ज्ञातुरात्मनः पृथक्त्वं वारयति—सोऽहमिति । मानपृथग्भूतरयैव जीवरस्य शिव-क्षादात्म्यमुपायैर्लभ्यमिति केचन भ्रान्ताः । यदाहुः—

“आ मुक्तेर्भेद एव रयाजीवरस्य च परस्य च ।

मुक्तस्य तु न भेदोऽस्ति भेदहेतोर्भाषतः ॥ इति ।

तान्वारयति—सदेति । अप्राप्तीति सत्यत्वम् । रवसंवेद्य इति ज्ञानत्वम् । पूर्ण इत्यनन्तत्वम् । आनन्द इति सुखत्वम् । सोऽहमिति प्रत्यक्षत्वमिति रूप-पञ्चकमुक्तम् । तेन सत्यज्ञानानन्तानन्दात्मत्वलक्षणेन रूपपञ्चकेनानृतजडान्त-वत्त्वदुःखानात्मत्वभ्रमव्युदासेनाखण्डैकरसं स्वरूपमुपदिष्टमिति द्रष्टव्यम् ॥ ३४ ॥

तस्य काचित्सुराः शक्तिर्मानराऽस्ति विमोहिनी ।

विचारवेलायां साऽऽत्मा भवत्येव न चान्यथा ॥ ३५ ॥

इत्येकरसे तस्मिन्वरतुनि कथं देहाभासजगदभासाविति तत्राऽऽह—
तस्य काचिदिति । तदाश्रितमायाविलासमात्रमेतत्तथात्वं च विचारजनितज्ञान-निवर्त्यत्वादित्यर्थः ॥ ३५ ॥

तदभेदेन सोऽप्यात्मा प्रलये जगैतः स्थितः ।

तस्मिन्प्रपञ्चसंस्कारः स्थितः सर्वः सुगोचराः ॥ ३६ ॥

प्राकृतमतिसंधरे तर्हि मायाया अपि नष्टत्वात्कुतः पुनः प्रादुर्भाव इत्यत आह—तदभेदेनेति । श्रुतसमस्तप्रपञ्चा माया स्वप्रतिष्ठितत्वादत्यन्तनिर्विकल्प-केन चैतन्येन विविच्यमानाऽपि तादात्म्याध्यासात्मकाश्चेनैव प्रकाशमानो वर्तत एव । “अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मचिष्कले संमलीयते” इत्यपि विवेकाव-

भासतिरहमात्राभिप्रायमेवेति प्रपञ्चितं मध्यमखण्डे पञ्चमाध्याये । तदव-
स्थोया मायाया यथापूर्वं जगदुत्पत्तौ वीजमाह—तस्मिन्निति । परिपक्वस्य
कर्मणो भोगप्रदानेन क्षीणत्वादित्यस्य चापरिपाकाज्जोम्यः प्रपञ्चः सकलोऽपि
मायाशबलिते तस्मिन्नात्मानि लीनः संस्काररूपेण वर्तमानः पुनः सर्गस्य
बीजम् ॥ ३६ ॥

स्वभावादेव संश्रुद्धा वासना कर्मणा भवेत् ।

“ततस्तत्सोभयुक्तात्तथाऽविक्रियोऽपि स्वभावतः ॥ ३७ ॥

संस्कारापरपर्यायवासनाषण्णात्मापरिपाकेण कर्मणा श्रुद्धा कार्याभिमुख्यं
प्रापिता भवतीत्यर्थः । परिपक्वस्य हि कर्मणः स्वभाव एव स यद्वासनासो-
भकत्वम् । कूटस्थनित्यतया स्वतो निर्विकारेणापि विकृतवासनासंयोगाद्विका-
रमिव भास्तेनाऽऽत्मना सोभं कार्याभिमुख्यं नीयत इत्याह—ततस्तत्सो-
भेति ॥ ३७ ॥

क्षोभकः कालतत्त्वस्य पुनः कालेन संयुतः ।

ईक्षणं पूर्वयस्कृत्वा पुनर्ब्रह्मादिकं जगत् ॥ ३८ ॥

“कालो मायात्मसंयन्त्रः” इत्युक्तलक्षणः कालः । ईक्षणमिति । काल-
कर्मयुक्तश्चाऽऽत्मा “स ईश्वरं लोकान्श्रु सृजा इति” इत्यादिश्रुत्युक्तपरिपाट्या
प्राक्तनसर्गपरम्परासदृशमेव सर्गं करोति । “सूर्याचन्द्रमसौ घाता यथापूर्वमक-
ल्पयत् । दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो भुवः” इति श्रुतेरित्यर्थः ॥ ३८ ॥

सृष्ट्वाऽनुप्राप्य तन्मोहात्सुराः संसारमण्डले ।

क्षेयज्ञात्रादिकेऽशुद्धे स्वमगुल्ये महत्तरे ॥ ३९ ॥

अनाद्यन्तेऽवशो भूत्वा सुराः कर्मानुरूपतः ।

विचित्रां योनिमासाय सुसद्गुःस्रादिपीडितः ॥ ४० ॥

सृष्ट्वाऽनुभावेत्यादि । मायापीतः परमात्मा प्राणिकर्मपेरणाननितलीलासर्ग-
प्रवृत्ता विशुद्धसत्त्वमयानमायोपाधिकः सृष्ट्वा भूत्वा राजसत्तामसमायामयं भोक्तृ-
भोग्यलक्षणं प्रपञ्चं सृष्ट्वा सत्तादात्म्याभिमानं तदनुभवेन च रिषाय सुसद्गुःख-
मयं संसारमनुभवति । “इदं सर्वमसृजत तत्सृष्ट्वा तदेवानुमाविशत्” इत्या-
दिश्रुतेरित्यर्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥

पूर्वजन्मार्जितात्पुण्यान्नरो भूत्वा महीतले ।

मत्प्रसादेन वेदोक्तं कर्म कृत्वा विशुद्धधीः ॥ ४१ ॥

विचार्य सर्वं दुःखायमनित्यं सारवर्जितम् ।

विरक्तो मोक्षमाकाङ्क्षन्मोक्षोपायं महत्तरम् ॥ ४२ ॥

वेदेन दर्शितं सम्यक्संपायास्मत्प्रसादतः ।

आत्ममात्रां परां मुक्तिं प्राप्नोत्यात्मा स्वयं सुराः ॥ ४३ ॥

इत्थं संसरतो जीवत्यापवर्गप्राप्तियामाह—पूर्वजन्मोत्पादि ॥ ४१ ॥ ४२ ॥
॥ ४३ ॥

सर्वेषामात्मविज्ञानादेव मुक्तिर्न चान्यतः ।

ज्ञानादन्यत्सुराः सर्वं विज्ञानस्यैव साधनम् ॥ ४४ ॥

ज्ञानकर्मणोरुभयोरुक्तत्वात्समसमुच्चयध्वनिवर्तनाय क्रमसमुच्चय इत्याह—
सर्वेषामिति ॥ ४४ ॥

तत्र शान्त्यादिकं सर्वमिदं ज्ञानसाधनम् ।

सम स्थाने मृतिः शुद्धे वाराणस्यादिके सुराः ॥ ४५ ॥

अयोग्यानां च योग्यानां नराणां मरणात्परम् ।

विशुद्धमहविद्यायाः साधनं सुरसत्तमाः ॥ ४६ ॥

श्रीमत्पञ्चाक्षरो मन्त्रो मन्त्राणामुत्तमोत्तमः ।

मार्गाणां वेदमार्गश्च प्राप्स्यानां मुक्तिरुत्तमा ॥ ४७ ॥

देवतानामहं मुख्यः स्थानानां सुरसत्तमाः ।

मम स्थानानि मुख्यानि तेषां वाराणसी तथा ॥ ४८ ॥

श्रीकालहस्तिशैलारूढं श्रीमद्वृद्धाचलाभिधम् ।

पुण्डरीकपुरं तद्वच्छ्रीमदल्मीकमुत्तमम् ॥ ४९ ॥

वेदारण्यसमारूढं च स्थानं मुख्यं सुरोत्तमाः ।

एषां मुख्यतया ख्याता श्रीमद्वाराणसी पुरी ॥ ५० ॥

पुण्डरीकपुरमप्यतिप्रियं

वित्त सर्वसुरसत्तमा मम ।

भुक्तिमुक्तिकरमाशु देहिनां

अकिलभ्यमतिशोभनं सदा ॥ ५१ ॥

विदुषामुपायमभिधाय विद्वद्विद्वत्साधारणमुपायमाह—मम, स्थान इत्यादि
॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥

अरमाभिः सुरसत्तमा अभिहितं विज्ञानमत्यद्भुतं

पुष्पाकं मुनिपुंगवैरपि तथा सर्वार्थपारं गतैः ।

मद्भक्तैरतिशोभनं पुरवरं संसेवनीयं नरै-

र्मुक्त्यर्थं परमास्तिकैरिति परा साध्वी श्रुतिर्धाकि हि ॥ ५२ ॥

सूत उवाच—

एवं महेश्वरः साक्षाच्छ्रीमद्वत्सभापतिः ।

देवदेवो जगन्नाथः पशुपाशविमोचकः ॥ ५३ ॥

आन्नायान्तैकसंवेद्यः साक्षी सर्वस्य सर्वदा ।

अम्बिकासहितः श्रीमान्प्रोवाच ज्ञानमुत्तमम् ॥ ५४ ॥

देवाश्च ब्रह्मविज्ञानं वेदान्तोत्थं विमुक्तिदम् ।

श्रुत्वा सर्वेश्वरं विप्राः प्रणिपत्य महीतले ॥ ५५ ॥

लौकिकैर्धैरिकैः स्तोत्रैः स्तुत्वा प्रकृत्या सत्तापतिम् ।

पूर्णां प्रचक्रिरे देवाः श्रीमत्पञ्चाक्षरेण वै ॥ ५६ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां मुक्तिखण्डे व्याघ्र-

पुरे देवोपदेशकथनं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

साध्वी श्रुतिरिति । “ स भगवः कस्मिन्मतिष्ठित इतिवरणायाम् ” इत्या-
दिकेत्यर्थः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां मुक्तिखण्डे व्याघ्रपुरे देवोपदेशक-
थनं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

(अथ नवमोऽध्यायः ।)

—:~*~:—

मुनय ऊचुः—

भवता सर्वमारुवातं संक्षेपाद्विस्तरादपि ।

भवत्प्रसादादस्माभिर्विज्ञातं च विचक्षण ॥ १ ॥

तथाऽपि देवदेवस्य शिदस्य परमात्मनः ।

विश्वाधिकस्य रुद्रस्य ब्रह्मणः सर्वसाक्षिणः ॥ २ ॥

नर्तनं द्रष्टुमिच्छामः शंकरस्याभ्युत्थितापतेः ।

अतः कारुण्यतोऽस्माकं तदुपायं वदाद्भुतम् ॥ ३ ॥

१. उक्तमुत्तुपायजातमध्ये भगवन्मृत्यदर्शनरयैव सुकरत्वं सुलभत्वं महाक-
लत्वं च निश्चिन्वतां मुनीनां तदुपायमोचरं भगवन्वतारयति—भवता सर्वमिति ।
॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

सूत उवाच—

शृणुध्वं तत्प्रवक्ष्यामि श्रद्धया वेदवित्तमाः ।

पुरा नन्दीश्वरं धीमानपृच्छच्छौनको मुनिः ॥ ४ ॥

सोऽपि कारुण्यतः श्रीमान्नन्दी वेदविदां वरः ।

शौनकायान्नवीजत्वा महादेवं घृणानिधिम् ॥ ५ ॥

नन्दिकेश्वर उवाच—

कैलासे संध्ययोः शंभुः करोत्पानन्दनर्तनम् ।

तच्छ्रित्वा केवलं पश्यत्यन्यस्तत्र न पश्यति ॥ ६ ॥

पृष्टमुपायं ह्रुवाणः सूतरतत्र मत्पयदादृष्ट्या पुरावृत्तमुदाहरति—पुरेत्यादि ।
॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

पुण्डरीकपुरे रुद्रः शौनकाऽऽनन्दनर्तनम् ।

श्रीमद्भक्तसभामध्ये करोति भगवान्सदा ॥ ७ ॥

कैलासे नित्यं सतोऽपि नर्तनस्य दर्शनं दुर्लभादिचि यत्र स्थाने सुलभं
तदाह—पुण्डरीकपुर इति ॥ ७ ॥

तत्रापि शौनकाभ्याऽपि स्कन्दो विज्ञेश्वरोऽपि च ।
क्षेत्रपालो मया सार्धं पश्यत्यन्यो न पश्यति ॥ ८ ॥

अभ्याऽपि गौर्यपि ॥ ८ ॥

येषां प्रसादो देवस्य शौनकास्ति महत्तरः ।
ते प्रपश्यन्ति तत्रैव महानर्तनमैश्वरम् ॥ ९ ॥
तस्मात्प्रसादसिद्धयर्थं शौनक श्रद्धया सह ।
पुण्डरीकपुरं गत्वा रवौ चापस्थिते सति ॥ १० ॥
आर्द्राणां प्रातरेव त्वं शुचिर्भूत्वा समाहितः ।
शिवगङ्गामिधे तीर्थे स्नानं कृत्वा महत्तरे ॥ ११ ॥
यथाशक्ति धनं धान्यं दत्त्वाऽन्यद्वाऽनसूयवे ।
उपोष्य दिनमेकं वा श्रीमूलस्थाननायकम् ॥ १२ ॥
भक्त्या प्रदक्षिणीकृत्य प्रणम्य भुवि दण्डवत् ।
श्रीमत्पञ्चाक्षरं मन्त्रं जपित्वाऽयुतमाददात् ॥ १३ ॥
दिने दिने मुनेऽब्दान्ते स्नानं कृत्वा यथा पुरा ।
प्रणम्य देवभीशानं श्रीमूलस्थाननायकम् ॥ १४ ॥
पुनर्नित्यं महाभक्त्या श्रीमद्ब्रह्मसत्तापतिम् ॥
प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा प्रणम्य भुवि दण्डवत् ॥ १५ ॥
श्रीमत्पञ्चाक्षरं मन्त्रं जपित्वा पूर्वस्तुनः ।
यत्सरान्ते यथाशक्ति धनं दत्त्वा सप्तापतेः ॥ १६ ॥
पूजां पञ्चाक्षरेणैव कुरु श्रद्धापुङ्गवभरम् ।
पुनः प्रसादस्ते तस्य भविष्यत्येव शौनक ॥ १७ ॥

बहवो देवदेवस्य नृत्यगत्र प्रसादतः ।

दृष्ट्वा स्ववाञ्छितं सर्वं प्राप्तवन्तो मुनीश्वराः ॥ १८ ॥

सूत उवाच—

एवं नन्दीशवचनं श्रुत्वाऽसौ शौनको मुनिः ।

सर्पं कृत्वा क्रमेणैव श्रद्धया मुनिसत्तमाः ॥ १९ ॥

प्रसादेन महेशस्य नर्तनं सर्वसिद्धिदम् ।

दृष्ट्वा दध्नसभामध्ये भवान्या सह शौनकः ॥ २० ॥

अतीव प्रीतिमापन्नः स्तोत्रैः स्तुत्वा यथाबलम् ।

भवत्प्रा परवशो भूत्वा किञ्चित्कालं महामुनिः ॥ २१ ॥

पुण्डरीकपुरे दर्शनलाभोपायमाह—येषामिति ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥
॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

पुनश्च दृष्ट्वा देवेशं नृत्यन्तं देवनायकम् ।

प्रमोदेन स्वयं विप्रा अकरोद्दण्डनर्तनम् ॥ २२ ॥

देवदेवोऽपि संतुष्टः शौनकाय द्विजोत्तमाः ।

प्राह मम्जीरया वाचा शौनकं त्वं महामुने ॥ २३ ॥

दण्डनर्तनमिति । दण्डप्रणामैः सहितं हर्षोत्कर्षनिमित्तवशमवृत्तं तृप्तमि-
त्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥

वेदानामादिभूतस्य ऋग्वेदस्य गमऽऽज्ञया ।

भव निर्वाहकस्तत्र शाकल्यस्य विशेषतः ॥ २४ ॥

एवमाज्ञापितस्तेन शिवेन मुनिसत्तमः ।

शौनको भगवान्निप्रास्तथा निर्वाहकोऽभवत् ॥ २५ ॥

भव निर्वाहक इति । अत एव महाव्रते होतृप्रयोगस्य चिरार्हः शौनकेन
कृतः । शाकल्यस्येति । शाकल्यकृतपदविभागानुसारेण हि शौनक ऋग्विधान-
वृहदेवतामहाव्रतप्रयोगादिग्रन्थानकार्पादित्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥

तस्य शिष्यस्तु विप्रेन्द्रास्तद्वाक्यादाश्वलायनः ।
 पूर्वोक्तेनैव मार्गेण भगवन्तं त्रियम्बकम् ॥ २६ ॥
 श्रीमद्भक्तसभामध्ये नृत्यन्तं देवनायकम् ।
 दृष्ट्वा प्रणम्य मेघावो प्रसादेन शिवस्य तु ॥ २७ ॥
 अन्नवत्सूत्रकृद्भिः शाकल्यस्य महानुनिः ।
 एवं पूर्वोक्तमार्गेण श्रद्धया बहवो जनाः ॥ २८ ॥
 दृष्ट्वा दक्षसभामध्ये नर्तनं शंकरस्य तु ।
 कृतार्था वेदविच्छ्रेष्ठा अन्नवन्नचिरेण तु ॥ २९ ॥
 तस्माज्जवन्तोऽपि पुरोक्तदर्मेना
 शिवस्य नृत्तं शिवया निरीक्षितम् ॥

इष्ट्वा महेशस्य हरस्य शूलिनः
 प्रसादमात्रेण विमुक्तिमागिनः ॥ ३० ॥

भवत परमतत्त्वप्राप्त्युपायो मयोक्तः
 सकलगुरुवराणामुत्तमो व्याससंज्ञः ॥
 अष्टददतिरहस्यं मे पुरा श्रद्धयैव
 प्रवरगुणनिधानः पद्मनाभाशभूतः ॥ ३१ ॥
 एवमुक्त्वा मुनीन्द्रेभ्यः सूतः पौराणिकोत्तमः ।
 कृष्णद्वैपायनं व्यासं सस्मार श्रद्धया सह ॥ ३२ ॥

न केवलं स्वयमकार्षीत् । किंतु स्वशिष्यमाश्वलायनमपि तथाकरणे नियु-
 क्तवान् । स आश्वलायनोऽपि तथा कृतवानित्याह—वेदादयदाश्वलायन
 इत्यादि ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

एतस्मिन्नन्तरे श्रीमान्महाकारुणिकोत्तमः ।
 कृष्णाजिनी सोत्तरीष आपदेन विराजितः ॥ ३३ ॥
 भस्मोद्धूलितसर्वाङ्गः शुद्धतिर्थकिन्नपुण्ड्रधृतः ।
 रुद्राक्षमालाभरणो जपन्पञ्चाक्षरं मुदा ॥ ३४ ॥

शिष्यैस्तादृग्विधैर्युक्तो महात्मा स्वयमागतः ।

तं दृष्ट्वा परमप्रीत्या प्रणम्य भुवि दण्डवत् ॥ ३५ ॥

सूतः स्वशिष्यैर्मुनिभिः सह सत्यवतीसुतम् ।

तत्पादपङ्कजद्वंद्वं निधाय शिरसि क्रमात् ॥ ३६ ॥

चक्षुषोर्हृदये चैव संतोषाद्बद्धदस्वरः ।

पादप्रक्षालनं कृत्वा पवित्रं तज्जलं पुनः ॥ ३७ ॥

आपादनेति । “ आपादो यतिनां दण्डः ” इति हलायुधः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥
॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

पीत्वा यथार्हं संपूज्य व्यासं शिष्यगजावृणम् ।

तद्वाक्यं वेदवत्सत्यं स्वशिष्यान्वेदवित्तमान् ॥ ३८ ॥

तद्वाक्यं व्यासवाक्यम् ॥ ३८ ॥

प्रापयित्वा महाधीमान्सह तेनालितैरपि ।

श्रीमद्व्याघ्रपुरं दिव्यमवाप पुरुषार्थदम् ॥ ३९ ॥

पुनः सर्वे मुनिश्रेष्ठा वेदव्यासपुरोगमाः ।

चापि सूर्ये स्थिते रौद्रे नक्षत्रे श्रद्धया सह ॥ ४० ॥

व्याघ्रपुरमभावेऽ(वा)तिष्ठयनक्षत्र(येनेद)म् । रौद्रे नक्षत्र आर्द्रायाम् ॥
॥ ३९ ॥ ४० ॥

स्नानं कृत्वा महातीर्थे शिष्यगङ्गाभिधे वरे ।

यथाशक्ति धनं दत्त्वा ब्राह्मणानां मनीषिणाम् ॥ ४१ ॥

उपोष्यैकं दिनं दृष्ट्वा श्रीमूलस्थाननायकम् ।

प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा प्रणम्य धरणीतले ॥ ४२ ॥

पङ्क्षरेण मन्त्रेण श्रीमूलस्थाननायकम् ।

समाराध्यायुतं नित्यं जपित्वा मन्त्रमुत्तमम् ॥ ४३ ॥

वत्सरान्ते च तीर्थेऽस्मिन्स्नानं कृत्वा महत्तरे ।
 प्रदत्त्वाऽऽपूज्य देवेशं श्रीमूलस्थाननायकम् ॥ ४४ ॥
 ततः सभापतिं नित्यं प्रणम्य भुवि दण्डवत् ।
 मन्त्रं षडक्षरं नित्यं जपित्वाऽद्युतमादरात् ॥ ४५ ॥
 वत्सरान्ते धनं दत्त्वा घ्राहणानां यथाबलम् ।
 श्रीमत्पञ्चाक्षरेणैव सतारेण महेश्वरम् ॥
 पूजयामासुरत्यन्तं श्रद्धयैव सभापतिम् ॥ ४६ ॥
 ततः प्रसन्नो भगवान्महेश्वरो
 मुनीश्वराणामपि दृष्टिगोचरः ।
 दत्तुममानोऽभ्यवदम्बिकापतिः
 समस्तपेशान्तराभापतिः शिवः ॥ ४७ ॥
 व्यासादयो वेदविदा घरा हरं
 दिवाकराणां शतकोटिकोटिभिः ।
 समानतेजस्कमतीव निर्भलं
 पिशालवक्षस्थलमार्तिहारिणम् ॥ ४८ ॥
 दृष्ट्वा प्रसादेन महत्तरेण ते
 प्रणम्य सर्वे भुवि दण्डवत्पुनः ।
 प्रजल्प्य भक्त्या विश्वा विचेष्टिता
 निवृत्तबन्धा अभवन्प्रसादतः ॥ ४९ ॥
 पुष्पवृष्टिरभवन्महत्तरा
 स्वस्तिमङ्गलपुरःसराऽपि च ।
 काहलदिरवपूरितं जग-
 तोपिता अपि सुरासुरा जनाः ॥ ५० ॥

आगता अपि सुरासुरा जना
अप्सरोभिराखिलैरनुत्तमैः ।

शंकरश्च भगवान्समापतिः

सर्वलोकहितकाम्बयाऽम्बया ॥ ५१ ॥

सह परिकरबन्धं वेदमन्त्रेण छत्वा

निखिलभुवननाथो नीलकण्ठस्त्रिनेत्रः ।

सकलजनसमूहेः सेव्यमानः स्वभक्तै-

स्तनययुगलयुक्तो नन्दिनाऽऽनन्दितेन ॥ ५२ ॥

महोत्सवविनोदेन भगवान्परमेश्वरः ।

पुण्डरीकपुरं दिव्यं प्रादक्षिण्यक्रमेण सः ॥ ५३ ॥

चारित्वा शिवगङ्गायां शंभुस्ताण्डवमण्डितः ।

स्नानं कृत्वा ददौ तीर्थं सर्वेषां प्राणिनां हरः ॥ ५४ ॥

सुरासुरादयो यस्मिंश्शिवगङ्गाभिधे वरे ।

अङ्घ्र्या संनिधौ तस्य स्नानं कृत्वा यथाबलम् ॥ ५५ ॥

धनं धान्यं च वस्त्रं च तिलं गां भूमिमुत्तमाम् ।

प्रदत्त्वा शिवभक्तैर्भ्यः शंकरं शशिभूषणम् ॥ ५६ ॥

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

नीलकण्ठं विरूपाक्षं तुष्टबुधं सुरादयः ।

नमस्ते रुद्र मन्यव उतोत इषये नृगः ॥ ५७ ॥

नमस्ते अस्तु धन्वने कराभ्यां ते नमो नमः ।

या ते रुद्र शिवा तनूः शान्ता तस्यै नमो नमः ॥ ५८ ॥

नमस्ते रुद्र मन्यव इति । रक्षायां साक्षादुपकरणत्वेन रुद्रसंबन्धिभ्यो मन्वु-
धसुर्वाणहस्तेभ्यो नमस्कारः । मन्थुरिह रवणरिपन्थिविषयः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

नमोऽस्तु नीलश्रीवाय सहस्राक्षाय ते नमः ।

सहस्रपाणये तुभ्यं नमो भीडुष्टमाय ते ॥ ५९ ॥

कपर्दिने नमस्तुभ्यं कालरूपाय ते नमः ।

नमस्ते चाऽऽत्तशस्त्राय नमस्ते शूलपाणये ॥ ६० ॥

भीडुष्टमाय श्रेष्ठमाय ॥ ५९ ॥ ६० ॥

हिरण्यपाणये तुभ्यं हिरण्यपतये नमः ।

नमस्ते वृक्षरूपाय हरिकेशाय ते नमः ॥ ६१ ॥

हरिकेशाय हरितवर्णकेशाय ॥ ६१ ॥

पशूनां पतये तुभ्यं पथीनां पतये नमः ।

पुष्टानां पतये तुभ्यं क्षेत्राणां पतये नमः ॥ ६२ ॥

एष्टानामिति । भावे निष्ठा । एष्टानां वाक्पुष्टितान्पुष्ट्यादीनां वक्ष्पुष्टीनां पतये ॥ ६२ ॥

आतताविस्वरूपाय वनानां पतये नमः ।

रोहिताय स्थपतये वृक्षाणां पतये नमः ॥ ६३ ॥

आतताविस्वरूपायाऽऽततेनाधिभ्येन धनुषा जगद्वतीत्याततावी । अवत्ते-
जिनिः । तस्मै । विष्टति पातीति स्थपतिस्तस्मै ॥ ६३ ॥

नमस्ते मन्त्रिणे साक्षात्कक्षाणां पतये नमः ।

ओषधीनां च पतये नमः साक्षात्परात्मने ॥ ६४ ॥

कक्षाणां कक्षा गहना देशगहना भाषागहना घर्माघर्मादिगहनास्तेषां पतये ।
पद्मा गिरिनदीगह्वरमुत्पादयथ कक्षारतेषां स्वामिने तत्र रिपवानां वा रक्ष-
काय ॥ ६४ ॥

उर्ध्वर्धोपाय देवाय पत्नीनां पतये नमः ।

सत्त्वानां पतये तुभ्यं घनानां पतये नमः ॥ ६५ ॥

सहमानाय शान्ताय शंकराय नमो नमः ।

आधीनां पतये तुभ्यं व्याधीनां पतये नमः ॥ ६६ ॥

उद्यैर्योपाय । उच्छ्रितशब्दायोच्छ्रितरतोत्राय । पर्त्तिनाम् “ एकेभैकरथा
ज्यम्बा पतिः ” इत्यमरः । तासां पतये । सत्त्वानां सह सीदतां महाममथग-
णानां पतये ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

ककुमाय नमस्तुभ्यं नमस्तेऽस्तु निषङ्गिणे ।

स्तेनानां पतये तुभ्यं कृत्रिभाय नमो नमः ॥ ६७ ॥

ककुमाय । ककुभो दिशो वासस्त्वेनारय सन्तीत्यर्शआदित्वादच्, तस्मै
॥ ६७ ॥

तस्कराणां ननस्तुभ्यं पतये पापहारिणे ।

वञ्चते परिवञ्चते स्तायूनां पतये नमः ॥ ६८ ॥

वञ्चते गच्छते वचिर्गत्यर्थः । परिवञ्चते परितः सर्वत्र गच्छते । रतायू-
नाम् । छत्रधारिणो ये बस्त्रादीनपहरन्ति कपटसाधुवेपारते तायवः “ उत्त-
स्मैर्न बस्त्रमधि न तायुम् ” इत्यादौ वर्शनात् । तत्र वा सकारलोपः । अत्र वा
सकारोपजनस्तेषां पतये ॥ ६८ ॥

नमो निचेरवे तुभ्यमरण्यपतये नमः ।

उष्णीपिणे नमस्तुभ्यं नमस्ते परमात्मने ॥ ६९ ॥

विस्तृताय ननस्तुभ्यमासीनाय नमो नमः ।

शयानाय नमस्तुभ्यं सुपुत्राय नमो नमः ॥ ७० ॥

प्रबुद्धाय ननस्तुभ्यं स्थिराय परमात्मने ।

साराख्याय ते नित्यं सभायाः पतये नमः ॥ ७१ ॥

नमः शिवाय साम्बाय ब्रह्मणे सर्वसाक्षिणे ॥ ७२ ॥

सूत उवाच—

एवं सुरासुरैरन्यैः शंकरोऽभिष्टुतः पुनः ।

कृत्वा प्रसादं सर्वेषां तत्रैवान्तर्हितोऽभवत् ॥ ७३ ॥

अस्य तीर्थस्य माहात्म्यं स्थानस्यास्य सहापतेः ।

यो वेत्ति श्रद्धया मुक्तिः सिद्धा तस्य महात्मनः ॥ ७४ ॥

यः पठेच्छृणुयाद्वाऽपि मुक्तिखण्डनिभं सदा ॥
 स साक्षान्मुक्तिमाप्नोति प्रसादेन सप्तापतेः ॥ ७५ ॥
 नमो व्यासाय गुरवे मम विज्ञानदायिने ॥
 नमः शिष्याय श्रोत्राय साक्षिणे प्रत्यगात्मने ॥ ७६ ॥
 इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां मुक्तिखण्ड ईश्वर-
 नृत्यदर्शनं नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

निघेरवे निभृतं नितरा चरणशीलाय ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥
 ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ॥

इति श्रीमत्काशीविलासश्रीक्रियाशक्तिवरमभक्तश्रीमड्यम्बररुपादात्मसेवा-
 परायणेनोपनिषन्मार्गमवर्तनेन श्रीमाधवाचार्येण विरचिताया
 सूतसंहितातात्पर्यदीपिकाया मुक्तिखण्ड ईश्वरनृत्यदर्शनं
 नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

समाप्तिमगमदेतचूतीयं मुक्तिसण्डम् ।

भूतसंहितायखण्डत्रयान्तर्गतश्लोकायचरणवर्णानुक्रमः ।

श्लोकायचरणानि	पृष्ठाङ्काः	श्लोकायचरणानि	पृष्ठाङ्काः
अ		अज्ञाने सति संसारः ...	१३९
अरुर्चाऽहमभोक्ताऽहं	२४३	अतस्त्वं भ्रान्तिमृत्युर्ज्य	३४
अकारात्मानुसंज्ञानात्	९८	अतितप्तायसेर्दण्डैः ..	१७३
अस्मिन्कृतशोपरस्य	१६१	अतिप्रसादेन शिवस्य वेश्मनः	३०७
अस्मिन् तु स्मरेत्पश्चात्	२१६	अतिवर्णाश्रमी रूपं	३०५
अकारो भगवान्ब्रह्मा	२४०	अतिवर्णाश्रमी चेति	२८६
अक्षयूतनिनोदय	२९५	अतिवर्णाश्रमी श्लोक्तः	२८६
अक्षमालाधरं देवं ...	२३७	अतिवर्णाश्रमी साक्षात्	२८६
अक्षमालाधरं शुभ्रं ...	२६९	अतीव प्रीतेमापन्नः .	३२०
अक्षरो दहरः साक्षात्	२५३	अतीव शुद्धचिन्तानां	२६०
अगस्त्येन च रक्षार्थं	६१	अतीव श्रद्धया सार्धम्	२७३
अग्रयथ तथा श्लोकाः	२४०	अतीवाऽऽज्ञापयामास	३२
अग्निनायैपरित्यागं	१६३	अत्यन्तं प्रीतरानास्मि	२५५
अग्निना वर्धते मज्जा	१७८	अत्यन्तमलिनो द्वेष्टः	२०६
अग्निरित्यादिभिर्मन्त्रैः	१५६	अत्यन्तापरमा भूतिश्च	२७०
अग्निरित्येन विमन्त्राः	८४	अत्यल्पोऽपि यथा शक्तिः	२४३
अग्निरणी सुरां तप्तां	१६१	अत्युग्रोऽतिप्रसन्नश्च	२४९
अग्निरणी जपारणः	२४८	अथैव मरणं प्राप्तः .	२७६
अग्निष्टोमादिकं सर्वं ..	१०२	अतः संसाग्नाश्राय ..	५५
अग्निष्टोत्रसमुत्थेन	१४३	अतः सर्वमनुष्णाणां ...	७०
अग्नीनाशाय विधिबन्धु	१४८	अथ तेषां प्रसादार्थं	२५
शान्धने च महेश्वरं	२२९	अथ शत्रिरसा देवं .	२४
अङ्गमत्यङ्गसंपूर्णम्	१८१	अथवाऽऽरागमभ्यस्ये	२३२
अद्भुष्टाभ्यामुभे श्रोत्रे	२१९	अथवाऽऽर्द्धान्नमारोप्य	१५३
अद्भुष्टावपि धृष्टीपात्र	२१३	अथवा चित्तमनुष्णात्	२६८
आचिरात्सर्वपापघ्नम्	३०९	अथवा तत्र वक्ष्यामि	२०९
अश्वत्थोत्तरं तैलुः स्यात्	२०	अथवा मलिनस्तत्र	२७०
अज्ञानपात्रनन्दन्यात् ..	२०३	अथवा मुनिशार्दूल	१६१
अज्ञानपात्रं यमे	२६६	अथवा योगिनां श्रेष्ठ	२४०
अज्ञानमल्लङ्घ्यं यः ...	२०२	अथवा विष्णुमव्यक्तम्	२३७
		अथवा मधितानन्दं ...	२३५

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठङ्काः	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठङ्काः
अथवाऽहं हरिः साक्षात्	२३३	अन्नं वा तण्डुलं वाऽपि ...	१६७
अथातः संभवस्यामि १४२, १४६,		अन्नदानपरः श्रीमान्	२७५
१५०, १५४, १६०, १६६, १७२,		अन्नपानं तथा वस्त्रं ...	६०
१७७, १८६, १९९, २०२, २०७,		अन्नपानप्रदानं च	५९
२१५, २२४, २२८, २३१, २३८,		अन्यदीये वृणे रत्ने	२०४
२६४, २७७, २८४, २९७, २९३,		अन्यानि यानि कर्माणि ...	१४७
अथाभ्यन्तरपूजाया	५४	अन्यान्पुष्पराणानि ...	८
अथैषां पुरतः श्रीमान्	३५	अन्यात्तु शुद्धिपूर्वं चेत् ...	१६४
अदृश्यं दृश्यमन्तरिक्षम् ...	२३६	अन्येन पाणिना सर्व- ...	३१०
अदृष्टपूर्वं तं दृष्ट्वा ...	२१	अन्येषामपि सर्वेषां	९०
अधमोऽच्युत वैश्यरय ...	२८५	अन्येषामपि सर्वेषां	३३
अधमोर्ध्वं रिपता नाडी ...	१८९	अन्येषामपि सर्वेषां	६९
अध्येष्यामि सदा वेदान्	१८१	अन्येषु तारतम्येन ...	२८८
अनन्तमगलं नित्यम्	२३५	अपरोक्षं पितुर्लभे ...	२७५
अनन्तानन्दबोधाम्भु- ...	३	अपरोक्षमवाप्त्वाऽऽशु ...	३०४
अनन्तानन्दमोक्षाख्य- ...	१३६	अपानगूर्ध्वमाकुच्य ...	२१९
अनन्तो वेदवेद्यस्य	१४	अपानाख्यस्य वायोऽस्तु ...	१९१
अनया देवदेवरय	७९	अपानो वर्तते नित्यम् ...	१९०
अनाद्यन्तेऽयं शो भूत्वा ...	३१५	अपूर्वनिपरं ब्रह्म ...	१९६
अनायासेन संसारात्- ...	६३	अपृच्छदेवपीक्षानम् ...	२५४
अनायासेन संसारात् ...	२८४	अप्रच्युतात्मभावेन ...	८२
अनुकम्पा दया सैव ...	२०५	अप्रमेयाय ज्ञान्ताय ...	८९
अनुगृह्याव्रवीहिमाः	२५३	अप्सरोगणसंकीर्णा ...	१२४
अनुवर्त्तेत मनसा . .	१४४	अमक्ष्यमसंश्रद्धा ...	२९५
अनेककोटिभिः कल्पैः	२५२	अमवत्सूत्रकृद्दिमाः ...	३२१
अनेकजन्मसंसिद्धैः ...	२५१	अभिज्ञस्तेषु सर्वेषु ...	१४५
अनेकजन्मान्तितपुष्यकर्मणा ..	३०३	अभेदेन स्थितिं याति ...	७८
अनेन विधिना युक्तः ...	१६२	अमन्यत परं सर्वं ...	९५
अनेन विधिना युक्तः	२१४	अमन्यताय वेदज्ञा	९५
अनेनावार्यसंज्ञस्तु ...	११७	अमावास्या तदा मोक्षा ...	१९३
अनेनैवाऽऽत्मनो ज्ञानम् ...	२६४	अमावास्यां मुनिश्रेष्ठ ...	१६७
अन्तर्बुद्धिश्च वेदज्ञाः	९८	अम्बिकापतिपीक्षानं ...	१७
अन्तर्यामीति वेदेषु ...	१०६	अम्बिकायाः प्रियोऽत्यर्थं ...	३०५
अन्नं दद्याद्यथाशक्ति ..	१६७	अम्बिकासहितौ नित्यं ...	८५

श्लोकावचरणानि	पृष्ठाङ्काः	श्लोकावचरणानि	पृष्ठाङ्काः
अयं धाता विधाता च	३४	अवाप्य वेदतीर्धारये	... २७३
अयं ब्रह्मा शिवो विष्णुः	... १८३	आवित्रायाऽऽत्मसद्भावम्	... १२०
अयं स भगवानीशः	... १८३	अवित्रायैनामात्मानं	... ३४
अयं साक्षान्महायोगी	... १७	आवित्रा पञ्चपर्यया	... ९४
अयत्नेन विमुच्येत ...	... ७२	अविरक्तो गृही चान्ते	... १४९
अयत्नं द्रैश्यते कर्ष	... ७५	अवेदिकाय विधाय ...	... २०८
अयमात्मविद्रापात्मा	... ८४	अवेदिकेश्वर पापिष्ठैः	... २५२
अयसा निर्मिता ज्ञान्ताम्	... १७४	अन्यक्तात्कालपरिण	... १३७
अयोग्यानां च योग्यानां	३१६	अज्ञक्तानामरक्षा च ..	... २९६
अर्कवारे चतुर्दश्याम्	१२१	अज्ञयः स्यानुभूत्या च	... २६३
अर्कवारे तथा विमाः	... १२९	अज्ञरीरं शरीरेषु	... १९७
अर्कवारे तथाऽष्टम्यां	... ६३	अज्ञरीरो महानात्मा	... २२३
अर्कवारेऽप्यमासास्यां	... ७१	अद्भुतां जायते भूमौ	... २७०
अर्कवारे भृगोवारे	... १३०	अश्वत्थध्यापनं कार्यम्	... १५९
अर्कवारे तथाऽऽद्यायाम्	१३०	अष्टमृतिरूपा सा	... १८८
अर्प्य दत्त्वा मुनिश्रेष्ठाः	... ४२	अमंग्या मिलयं यावा	... ८१
अर्पेक्षानरय निन्दा च	२९६	असारहं भो नामास्मि	... १४४
अर्पनारीश्वरो भृगुः	९८	असुरे सुखमारोप्य ..	... १७१
अर्पेन नारी तरयां तु	१०७	अस्ति चेद्ब्रह्माविज्ञानम्	... ११९
अर्पेदयेऽथवा विमाः	... १३०	अस्ति सत्माहपुरेण	... ६१
अर्पयन्तीति ग्यातः	... ९५	अस्ति शूद्रस्य शुश्रूषोः	... ६९
अलम्बुपा रिपता पायु-	१८९	अस्तुबन्धदया रिपुं	... ८८
अलरादुपयोगस्य	९७	अस्मादेव रिजायन्ते	... ८५
अन्यदानेन सर्वेषां	६१	अस्माभिः मुख्यतया	३१७
अशिक्षामु मर्यादु	१६३	अग्निमश्रुमिदं सर्वं	८४
अशिक्षो रमाग-	१७८	अग्निमन्वापे यः ज्ञात्वा	... १२८
अन्यथासाक्षिणं तुभ्यं	... ८९	अग्नौ तौगम्य माहान्वयं	३२६
अन्यथेवेतिज्ञानम्	१३६	अग्नौ प्रमादयेनास्य	... ३३
अनाप पक्षया विष्णु	... ७२	अग्नौ जन्य माहान्वयम्	२११
अनाप पर्मां मुक्तिः...	... ४७	अग्नौ रमाग्निमन्त्रं	... २६६
अनाप मर्यामा-	... ७७५	अग्निमन्त्रेण चार्थेण ..	११४
अनापुष्येन देवेभः	... ७३	अग्निमन्त्रेण चार्थेण...	... ११५
अनापुर्वद्वं तरय	... ७७५	अदं च पाया मुक्तः	... ७७७
अनापज्ञानयोगस्यम्	... १३४	अदं पृथगा विमुच्यते	... २३५

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः
अहमेको जगदातुः ...	२१	आत्मा तावत्सुरा अस्ति	३१३
अहमेव जगत्कर्ता	३२	आत्मानं चोद्दिजानीयात्	१८३
अहिंसा सत्पमस्तेषु ...	२०३	आत्मानं जगदाधारम् ...	२३२
अहो ज्ञानं परित्यज्य	१७२	आत्मानमीश्वरं वेद ...	२८७
अहो ज्ञानामृतं मुक्त्वा	२२२	आत्मनोऽनात्मभावेन	२०४
अहो तेन विना लोकः ...	१३९	आत्मस्वरूपविज्ञानात्	२२३
अहो दुःखोदधौ ममः	१८१	आत्मोऽयं केवलः स्वच्छः	१८३
अहो महान्तं परमार्थदर्शिनम्	२४५	आत्मार्यं यः पचेन्मोहात्	१४६
अहो मायावृतो लोकः	१७१	आत्मा विद्यारतः श्रीमान्	२४९
अहोरात्राणि विभेद्वाः ...	७५	आत्मा शुद्धः सदा नित्यः	२०१
अहो		आत्मा सर्वमतोऽच्छेद्यः ...	२०३
आकारधारय नाम्नोऽन्ते	४१४	आत्मैवेदं जगत्सर्वम्	२२३
आकाशादिमण्डपाय	९०	आत्मादीत यतो ज्ञानम् ...	१४४
आकाशान्तरिक्षं माज्ञ	२२८	आदर्शो निर्मले यद्वत् ...	८३
आकाशो वर्णकः पादः ...	१७९	आदाय श्रद्धया विमाः	४२
आकृतिं दत्तवाञ्छुदाम्	१०८	आदित्यं चन्द्रमग्निं च ...	१७४
आगता अपि सुरासुरा जनाः	३२४	आदित्यसंनिधौ लोकः	२८७
आग्नेर्यं नवर्गं पश्चात् ...	८	आदिमन्न भवत्यन्तः	११९
आग्नेयनर्तकाख्यः सः	११६	आदिलिङ्गे महाविष्णुः ...	१२४
आग्नेयीं मूर्तिमाश्रित्य	८३	आद्यसृष्टोदशाध्यायो ...	११
आचार्य एव संसार—	२८४	आद्यः सप्तकृतं मोक्तो ...	१०
आचार्यनिन्दाश्रवणम् ...	२९६	आनन्दाधिर्भवं यावत् ...	२२०
आचार्यानुज्ञया युक्तः ...	१४६	आपो नारा इति मोक्ता ...	८८
आचार्येऽनीद्वरज्ञानम् ...	२९६	आध्यायान्तेकसंवेद्यः	३१७
आचार्ये वालुबुद्धिश्च	२९६	आयसं मुसलं तीक्ष्णम् ...	१६२
आच्छादनं तथा कन्याम् ...	१५५	आराधयेदतिर्गताया	५५
आवताचिरवर्षाय	३२५	आराध्यते प्रसादार्थम् ...	१३८
आत्मतत्त्वविरस्कारात् ...	७८	आराधयेद्दिगमुखे ...	१६७
आत्मनस्तत्त्वविज्ञानात् ...	२६५	आराध्य श्रद्धया संज्ञां ...	२९९
आत्मनिष्ठं च मां विष्णो ...	३०५	आर्द्रायां प्रावरेव त्वं ...	३१९
आत्मनः परमा मुक्तिः ...	२६४	आर्द्रायां मृगशीर्षं वा ...	१२२
आत्मपिज्ञानिनो निष्ठाम्	२९०	आवासभूमिदो रीदम् ...	२७५
आत्मरथं तीर्थमुत्तुज्य ...	१९४	आविर्भूतं सर्वज्ञः	२५०
आत्मरथं यः गित्यं त्यक्त्वा...	१९६	आविर्भूतस्वरूपा श्रीः ...	२७७

श्लोकादचरणानि	पृष्ठाङ्काः	श्लोकादचरणानि	पृष्ठाङ्काः
आश्वत्थं वा दध्नुः सौम्यम्	१४३	इत्यहं मानसं छन्नः ..	३२
आसनं विजितयेन	२१४	इत्याकुर्य मुनीश्वराः .	१२०
आसनानि पृथग्वक्ष्ये	२१२	इत्यालोचनमर्थज्ञाः	२०८
आसनागद्गे चान्ध	५१	इत्युत्पादन्तहितः श्रीमान्	१००
आसीदेकार्णव घोरं	८७	इत्युक्त्वा भगवान्द्रः ...	२४
आस्ते त वेदविन्देष्टं	३००	इत्युक्त्वा भगवान्द्रः	२९
आस्यनासिन्योर्मये	१९०	इत्युक्त्वा मुनयः श्रीमान् .	३४
इ		इत्येवं प्राथितः सम्पक्	३०४
इति चित्तव्यवस्था या	२३०	इत्येवं प्राथितः सर्वः	१२५
इति ज्ञात्वा पुनः सर्वम्	२४१	इत्येवं बहुधा विप्रः	४५
इति तत्र परमार्थः सर्वत्रान्त	२९०	इत्येवमुक्त्वा परमेश्वर इतः	३०७
इति धीर्षा मुनिश्रेष्ठ	२३९	इत्येवमुक्त्वा भगवान्	२४५
इति पृष्ठा मुनिश्रेष्ठे	१३४	इदमया न देवेशम्	२३६
इति ब्रह्मादयः स्तुत्या	३८	इदानीं श्रुतिविच्छायाः	१३४
इति माहेश्वर वाक्यम्	२७६	इन्द्रजित्महाशक्तम्	१२८
इति यो वेद वेदान्तः	२८८ २८९	इन्द्रियाणि समाहृत्य	२३०
इति विज्ञाननिष्पत्तिः	२०६	इदया वायुमाकृष्य	२१५-२१९
इति विज्ञानसप्तमः	२४३	इदया वेदतत्त्वन	२१९
इति श्रु वा गिरा नायः	१९७	इदयाः शुद्धलीस्थानम्	१९४
इति श्रु वा दिनाः सर्वे	२८४	इदा चोत्तरनासान्तम्	१८९
इति श्रु वा महामानो	३०	इह लोके गुरो भूता	१६६
इति श्रु वा महामानो	६४	इहैव सन्यस्तानाङ्गम्	२७१
इति श्रु यः मुनिश्रेष्ठ	३९	ई	
इति श्रुत्या मुनिश्रेष्ठाः	४९	ईशानं सर्वविद्यानाम्	२८३
इति श्रु वा मुनिश्रेष्ठाः	९१	ईश्वराणां च सर्वेषां .	६७
इति श्रु वा मुनिश्रेष्ठाः	१११	ईश्वरे च गुरो वेदे	२९६
इति श्रुत्या मुनिश्रेष्ठाः	१३९	उ	
इति श्रुत्या मुनिश्रेष्ठाः	१८४	उ	
इति सृतरा श्रुत्या	८५	उवाच च महाशक्तये	२४१
इति स्तुत्या महादेवम्	१९८	उक्तो मृगयाधिरागीति	६८
इति स्मृत्या महात्मन्	२३५	उर्ध्वोपाय देवाय	३२५
इति स्मृत्या महात्मन्	१३	उर्ध्वपद्मं सर्वेषाम्	२१०
इति स्मृत्या महात्मन्	५१	उर्ध्वपद्मदुर्ध्वम्	२१०
इति स्मृत्या महात्मन्	९१	उत्तमाधमपेण	...

श्लोकाचरणानि	पृष्ठङ्का	श्लोकाचरणानि	पृष्ठङ्का
उत्तमास्ववराज्जातः	११४	ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षम्	... २३४
उत्तमा वृत्तिमाश्रित्य	१५९	ऊर्ध्वरेता उमाभक्तः	. २४९
उत्तमो ब्राह्मणः प्रोक्तः	२८५	ऊ	
उत्तमः पञ्चधा प्रोक्तः	२८५	ऊससंज्ञां नदीसंज्ञाम्	.. १४६
उत्तरोत्तरलाभे तु	१५७	ऊग्वेदः प्रथमः प्रोक्तो	१६
उत्तरानं च शरीरस्य	.. २२१	ऊग्वेदोऽयमकारारूढः	.. २४०
उत्पन्नानां मनोवृत्तिना	८०	ऊक्तुकालेऽङ्गनासेवाम्	.... १४६
उत्पन्नाया मनोवृत्तिः	१६४	ऊक्तुकाले यदा शुक्रम्	= १८०
उत्तानपादसंज्ञश्च	१०८	ऊक्ते साक्षान्महादेव	.... ८५
उदान ऊर्ध्वगमनम्	१९१	ऊर्षि छन्दोऽधिदैव च	२१०
उदानः सर्वसंधिरथः	... १९०	ए	
उद्धृत्य तस्मै प्रददौ महात्मा	३०१	एकं कर्माऽऽन्तरं बाह्यम्	२६७
उपद्रवन्ति पापिष्ठाः	१७५	एक एव शिवः साक्षात्	८१
उपनीतो द्विजो वेदान्	१४२	एकद्वित्रिभेदेनैव	.... १८१
उपवासं करोत्यत्र ..	२७६	एकपादो द्विपादश्च ..	.. १३४
उपवीतं पुनर्दत्त्वा	४३	एकयोजनरिखीर्णम्	१२६
उपस्थरयापि पित्रेन्द्राः	१७८	एकरूपो महादेवः	.... २८८
उपरथानं ततः कुर्यात्	१४७	एकविंशतिभेदेन ..	... १६
उपरपृथ्वि त्रिषवणम्	१५२	एकादश्याष्टोप्यैव ...	.. १६७
उपासकानां सर्वेषाम्	२८३	एकः स भिद्यते भ्रान्त्या	२३८
उपास्ते ब्रह्मसारूप्यम्	१६९	एतच्च दुर्लभं प्रोक्तम्	.... २३७
उपास्ते रुद्रसारूप्यम्	२६८	एतद्धि जन्मसाफल्यम्	. १८४
उपास्यमाना मुनिभिः	२७७	एतस्मिन्नन्तरे श्रीमान्	... १२७
उपास्यमानः सर्वात्मा	.. २५३	एतस्मिन्समये तस्य	.. ९८
उपोष्य प्रातरेवेशम्	१२५	एतानि तीर्थानि पुरोदितानि	१३१
उपोष्य रजनीमेषाम्	१२१-१३१	एभिः सह वसेद्यत्तु .	.. १६१
उपोष्यैकं दिनं दृष्ट्वा	३२२	एवं धर्मानुरूपेण	१११
उगार्धदेहं वरदम्	२३१	एवं कृत्वा त्रयं देवा	२५
उमासहायो भगवान्	२५३	एवं चिरमते काले .	. ४७
उवाच देवदेवेशं	. ९९	एवं ध्यातपरः साक्षात्	.. २३६
ऊ		एव नन्दीश्वचनं	.. ३२०
ऊरुभ्या सहिताः स्त्रीभिः	११३	एवं निश्चम्य पुरुषोत्तम	.... २८१
ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं	.. ८७	एवं निश्चम्य भगवान्	.. २९२
ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षम्	..	एवं निश्चम्य भगवान्	... २८१

श्लोकवचरणानि	पृष्ठाङ्का	श्लोकवचरणानि	पृष्ठाङ्का
एवं बहुविधा ज्ञेया	२६०	क	
एवं पापफलं ज्ञात्वा	१७६	रुद्रभाय नमस्तुभ्यम्	३२६
एवं पापफलं भुक्त्वा	१७६	रुद्रं ब्रह्माऽऽजिद्विद्वा	९२
एव पृष्ठो महादेवः	२५४	स्वाचित्पङ्कजं विभ्राः	११३
एवं पृष्ठो मुनिश्रेष्ठैः	७	स्वस्था जीर्णधान्याग्रम्	१५६
एव महेश्वरः साक्षात्	३१७	स्वन्मये स्थिता नाडी	१८७
एवं महेश्वरान्नानम्	३०८	स्वन्दरयान मुनिश्रेष्ठ	१८६
एव महेश्वरादिगणः	२९६	स्वस्थाज्ञानं च गुरयं स्यात्	१६
एव मा यो विजानाति	२९	स्वस्थाज्ञानप्रदानेन	७५
एव विचित्रं जगदन्तारात्मा	१०३	स्वर्पाक्षेन नमस्तुभ्यम्	३०५
एवं सप्तस्तरेऽतीते	६२	स्वर्पाक्षं शालस्वर्णश्री.	३१०
एव समभ्यसेन्नित्यम्	२१६	स्वस्थास्पासनयद्वक्त्र	२३२
एव सुरासुरैरन्यै.	३२६	स्वराज्ये तथा भेचित्	१७५
एव सूतस्यः श्रुत्या	३०७	स्वराज्ये तु तथा भेचित्	१७५
एव सृष्टा पुनर्धर्मा	१४	स्वर्माक्षं नमस्तुभ्य	९०
एवमभ्यसतस्तस्य	१६५	स्वर्माणां कैश्विन्दन्ति	२२३
एवमभ्यसतस्तस्य	२००	स्वर्माणां समुत्पन्नम्	११०
एवमाज्ञापितस्तेन	३००	स्वर्माणां परमं मुक्तिः	३६७
एवमात्मानमद्वन्द्वम्	२९१	स्वर्माणां परमं मुक्तिः	१००
एवमुक्तस्तु पश्योऽपि	६०	स्वर्माणां परमं मुक्तिः	२८८
एवमुक्त्वा महादेवः	१११	स्वर्माणां परमं मुक्तिः	२०९
एवमुक्त्वा मुनीन्द्रेभ्यः	१३२	स्वर्माणां परमं मुक्तिः	१५८
एवमुक्त्वा मुनीन्द्रेभ्यः	३०१	स्वर्माणां परमं मुक्तिः	२३७
एषां यत्तत्तत्तन्तूनां	६६	स्वर्माणां परमं मुक्तिः	१६४
एषामन्यतमे स्थाने	७३	स्वर्माणां परमं मुक्तिः	१७२
एषु स्थानेषु विभेन्द्राः	१००	स्वर्माणां परमं मुक्तिः	१७२
एषैव परमा मुक्तिः	२५८	स्वर्माणां परमं मुक्तिः	१६९
ऐ		स्वर्माणां परमं मुक्तिः	१७५
ऐक्यरूपं गुणे यत्तत्	२०५	स्वर्माणां परमं मुक्तिः	१५१
ऐश्वर्यं परमं तत्तत्	२	स्वर्माणां परमं मुक्तिः	२४८
ओं		स्वर्माणां परमं मुक्तिः	३१०
ओपायं मार्गमिदं	२४	स्वर्माणां परमं मुक्तिः	१५५
ओपायं मार्गमिदं च	१७६	स्वर्माणां परमं मुक्तिः	१६३

श्लोकाश्रयचरणानि	पृष्ठ क्र.	श्लोकाश्रयचरणानि	पृष्ठ क्र.
क्षीरोदन्नायिने तुभ्य	९१	कुन्देन्दुसहस्राकारः	२५१
क्षुत्पिपासाभिभृताश्च	१०२	कुर्वन्शुश्रूषण नित्यम्	१६४
लोभकः कालतत्त्वरय	३१७	कुर्वन्नाभिरात्रेण	१७६
फानिचिद्वदवाक्यानि	८३	कुल पत्रिन जननी ज्ञतार्थ	२४४
काम मोधं तथा लोभम्	१४३	कुहो. कुर्वन्ता श्रेष्ठा	१९२
कामिरादिप्रभेदाना	८	कुह्याश्च रस्तिनिह्यायाः	१७९
कामः क्रोधश्च लोभश्च	२९३	कूर्परानो मुनिश्रेष्ठ	२१४
काम्प्यानि च तथा कुर्यात्	२२७	कृतकारः कुनर्धनान्	१८२
कायेन मनसा वाचा	२०४	कृताञ्जलिष्ट्र भूत्वा	३०८
पारी धारतामरथायाम्	११८	कृतार्थं द्वार. माक्त.	७६
कार्यबद्धयत्कताभावात्	७९	कृपया पापयशारयं	२९८
कालपाशविनाशाय	८५	कृष्णाजिन च कापायम्	१४२
कालरूपः कलामाली	२४८	केचिच्चण्डाभिधे केचिन्	१७५
कालसंरया पर्य विद्वा	७४	केचिच्छिरोत्रव प्राहुः	२११
कालसंरया मया वक्तु	७४	केचिन्दीर्घासोमनायाख्य	४८
कालेन देवताप्राप्ति—	२८०	केचित्समुचितं कर्म	६५
कालेन महता दान्त.	४६	केचित्स्थाने महेश्वरस्य	६६
कालेन हरितना चान्येः	७२	केचित्स्त्वे रवे शृहे देवं	४८
कालो माया च तत्कार्य	८०	केचिदन्येषु पापिष्ठाः	१७६
कालो मायात्मसम्पन्नात्	१३८	केचिदक्षिणरेखासं	४८
काश्चिच्छरसामीप्य	२५९	केचिन्नोगेच्छया देव	४८
काश्चिच्छरसामुप्य-	२५९	केचिन्न प्रशसन्ति	६५
काश्चित्सत्त्वगुणोद्भवात्	८०	केचिद्वर्मासमाधये	४८
काश्चित्सदाशिवार्थिनाम्	२५९	केचिद्द्वाराणसी गत्वा	४८
किमत्र बहुनोक्तेन	४९	केवल कृपया साक्षात्	१२३
किरीटकेयूरधरम्	२३७	केवल वल्लरूपोक्ता	२५७
किरीटकेयूरधर*	२५१	केलासशिखरे रभ्ये	१३३
कीर्तिरामोज्ज्वल तद्वत्	१७०	केलासे सग्ययो. शम्भुः	३१८
कुक्कुटाण्डचटाकारम्	१८६	कोऽन्य ससारमग्नाना	८५
कुटिला नाम या लोके	१२४	कोमारो नवम श्रेष्ठ	९७
कुटीचकश्च सन्त्यय	१५५	काशेय तिचिरि. साम्	१७२
कुटीचकाश्च हसाश्च	१५८	स्व	
कुटीचको मुनिश्रेष्ठ*	१५४		
कुन्देन्दुसहस्राकारम्	२३७	सनकाद्राजकन्यायाम्	११७

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः
ज		चण्डालस्त्रीपतिस्तद्वत् ...	२९८
भङ्गादारे महातीर्थम् ...	१२१	चण्डालपुलकसत्वं च ...	१७२
भङ्गाधरं शिवं भ्रान्तम् ...	२८२	चतुर्थस्तु मुनिश्रेष्ठाः ...	११
भङ्गाप्रवाहचक्षुस्य ...	१९८	चतुर्थो मुख्यसर्गाख्यो ...	९७
भङ्गनीयां द्वादशाब्दस्य ...	१२२	चतुर्था स्तण्डिता साऽपि ...	१०
भच्छब्दत्यन्तवेगेन ...	१९६	चतुर्थं शरच्चन्द्र- ...	१३५
भन्धपुष्पं तथा धूपं ...	५१	चतुर्भुजं समासीनम् ...	२३२
भर्वा संरक्षणाभावः ...	२९४	चन्द्रमादित्यमनिलम् ...	२००
भान्धारी हस्तिजिह्वा च ...	१८९	चन्द्रलोकमवाप्नोति ...	१६८
भुणत्रयात्मने तुभ्यं ...	९०	चरित्वा शिवमङ्गनायां ...	३२४
भुणेन तमसा छन्नो ...	८१	चित्तसोमनिवृत्तिर्या ...	२०५
भुदात्तु व्यङ्ग्यादूर्ध्वम् ...	१८६	चित्तपाकानुगुण्येन ...	२६०
भुरुणा चोपदिष्टोऽपि ...	२०९	चित्तमन्तर्गतं दुष्टम् ...	१९५
भुरोरनिष्टाचरणम् ...	२०३	चरित्वासा भवेत्कुर्यात् ...	१५०
भुल्लो च वृषणत्पोधः ...	२१६	चौर्योऽदृष्टेन शूद्रायाम् ...	११६
भुल्लतीर्थमिति ख्यातम् ...	१२६	चौर्यादस्यामनेनोत्थः ...	११४
भुल्लतीर्थमिदं गत्वा ...	१२७	चौर्येणास्यामनेनोत्थः ...	११५
भृहस्थादाश्रमाः सर्वे ...	१४९	चौर्येणास्यामनेनोत्थः ...	११५
भृहस्थोऽपि पनरथस्य ...	२८६	छ	
भोक्षीरथवलाकारम् ...	२३२	छत्रपादुकयोर्दानं ...	५९
भोक्षीरथवलाकारम् ...	२८२	छित्त्वा छित्त्वा पुनर्दग्धा ...	१७४
भोक्षीरथवलाकारः ...	३१०	ज	
भोग्नश्चैव कृतघ्नश्च ...	२९८	जगतः कारणं बुद्ध्या ...	२९
भोग्मत्रं वा घृतं तोयम् ...	१६४	जात्रिरे देवदेवोऽसौ ...	३९
भोवालरज्जुसंवेदं ...	१५५	जनिते जनेन शूद्रायाम् ...	११७
ग्रन्थतश्च चतुर्लक्षं ...	८	जन्मनाशाभिभूताश्च ...	२५८
ग्रन्थतः पञ्च पञ्चाशत् ...	९	जन्ममृत्युभयाविष्टाः ...	९९
ग्रामाशङ्क्य वाऽस्नीयात् ...	१५०	जयित्वा लक्षमेकं वा ...	३१०
ग्रायापणमुतो ग्रीष्मः ...	२४८	जय कामहर शत्रु ...	१९८
ग्रीवायां च शुचिर्भूत्वा ...	१४४	जय देव परानन्द ...	१९७
ग्रीष्मे पञ्चतपत्र स्थात् ...	१५२	जय पूर्ण महादेव ...	१९७
च		जय वज्रपादिभिः पूज्य ...	१९८
चतुर्पोर्ददये चैव ...	३२२	जय भस्मरत्नानां तु ...	१९८
		जय रामहरयोः ...	१९८

श्लोकाचरणानि	पृष्ठाङ्क	श्लोकाचरणानि	पृष्ठाङ्क
जय सर्वाङ्गसंपूर्ण	१९८	ततोऽग्निं देहम् यत्थम्	१०१
जयाहंकारशुभ्र	१९८	ततोऽधिपं च समैव	१०
जलपायप्रदानं च	५९	ततोऽन्या त्रिसहस्रेण	९
जलस्य चलनादेव	२९०	ततो ब्रह्माण्डसमं तु	८
जातः श्रेष्ठेण राजन्याम्	११६	ततो भागवत मोक्ष	८
जानूवोरन्तरे विम	२१२	ततो मज्जोद्भवतरमान्	१८०
जाम्बवन्तः पृथिवीभागः	२२८	ततो वासिष्ठलैङ्गाय	९
जात्रालाभ्ययनयत्त-	२४९	ततो विश्वाधिक रुद्र	३५
जात्रालो जमदग्निश्च	१३३	ततः श्रोत्रो महानरय	९८
जायते तच्छिष्यज्ञान	६८	तत पूर्यशानीय	९१
जायते दायुना याति	१८२	ततः प्रशान्त सुभगाऽतिशिरिमता	३०३
जितेन्द्रिय जितगोधम्	२३३	ततः मसन्धः सर्वजः	३०१
जितेन्द्रियाय नित्याय	१४०	ततः प्रसन्नो गुरुररय विद्वात्	३०१
जितेन्द्रियो जितगोध.	१५१	ततः प्रसन्नो भगवत्	२५२
जिह्वाया दायुमाकृष्य	२२८, २२९	ततः प्रसन्नो भगवान्महेश्वर	३२३
जिह्वाया वरुण घ्राणे	२२९	ततः राक्षसगुणसोभात्	१३७
जीवमोक्षरभावेन	२४२	ततः सभापतिं नित्य	२०३
जैगीपव्यस्य पुत्रश्च	२४९	ततः सुराशेरुत्तीव सत्तमाः	३११
ज्ञानं वेदशिरोद्भूत-	६८	तत्र तत्र महाभोगात्	२६८
ज्ञानं लब्ध्वा स विज्ञानात्	२७२	तत्र देव्या समासीन	६७
ज्ञान वेदान्तविज्ञानम्	२४३	तत्र श्रुत्वा महाभोगात्	२६९
ज्ञाननालमहरकन्दै	२३४	तत्र वर्तनमात्रेण	२७२
ज्ञानयोगपराणां तु	२९५	तत्र शान्त्यादिक सर्वम्	३१६
ज्ञानसौच परित्यज्य	२०७	तत्र सर्वं परं ब्रह्म	२६७
ज्ञानस्वरूपमेवाऽऽहुः	२२२	तत्र सर्वं गुरुं विप्रैः	३९
ज्ञानाभूतसो येन	२०२	तत्रस्थो भगवान्निष्पुः	१०६
ज्ञानाम्भसैव शुद्धस्य	२०७	तत्र स्नात्वा स्वो देवे	१२१
ज्ञानार्थी ज्ञानमाप्नोति	२४६	तत्र स्नात्वा नरो भक्त्या	१२०
ज्योतिष्टोमादिक कर्म	२७०	तत्रापि कर्मनिष्ठेभ्यः	२८०
ज्योत्स्नारूपेण निष्पन्न	२०९	तत्रापि कौनस्तम्भाजने	३१९
त		तत्राऽऽह या रत्रिनित्यम्	१७७
तं दृष्ट्वा भगवान्ब्रह्मा	९५	तत्संप्रकाशवमात्मानम्	१६५
त सतोप विदुः भाज्ञा.	२०८	तत्सर्वं ब्रह्मणे कुर्यात्	२२५
ततश्चतुर्मुख. स्वरस्य	१०१	तत्सर्वं श्रोतुमिच्छाम	३०९

श्लोकावचरणानि	पृष्ठाङ्काः	श्लोकावचरणानि	पृष्ठाङ्काः
तथा मार्गा च पैत्रेयी....	२७४	तप्तताम्रजलं तीक्ष्णैः...	१७४
तथाऽभुल्यः कटी कुक्षिः...	१८०	तप्ततैलकटाईषु...	१७३
तथा जाग्रत्प्रपञ्चोऽपि...	२८९	तप्तप्यनेकधा विद्धि....	२८४
तथाऽऽत्मज्ञानमात्रेण...	२६५	तप्तसा कालस्त्रालयः...	१३७
तथाऽऽत्मज्ञानमात्रेण...	२६५	तप्तस्याकं महाभाग...	२०
तथाऽनेन भगवत्येतत्....	३४	तमेव परमं देवं...	२६
तथाऽपाने फट्तिर्द्वे...	२२६	तमेव रुद्रमीश्वरं...	२६
तथा पञ्चाभिधायी च...	१७५	तमेव शंकरं साक्षात्...	२६
तथाऽपि कालोऽसत्यत्वात्...	८०	तमेव सत्यमीश्वरं...	२७
तथा पिङ्गरूपा माणः...	१९४	तमेव सर्वमानन्दं...	२६
तथाऽपि देवदेवरयः...	३१८	तमेव तर्कलोकेषां...	२६
तथाऽपि नाहं वक्ष्यामि...	३०९	तमोभिर्भूतविचक्ष...	२९७
तथाऽपि मुनिशार्ङ्गलः...	१४	तमो मोहा महामोहः...	९४
तथाऽपि शिवरूपेण...	८२	तयोरजमदस्वा तु...	१४७
तथाऽपि संग्रहेणाहं...	७४	तयोर्नाशि महाविष्णो...	२६५
तथा लक्ष्म्याद्यो देव्यः...	३५	तयोः सस्वप्रधानस्य...	१७८
तथा सस्वगुणरूपो...	८१	तय द्रोहस्त्वदीयानाम्...	२९३
तथा समष्टिभूतानाम्...	१०५	तय सामीप्यमाप्नोति...	२६९
तथैव ब्रह्मविन्द्रेष्ठाः...	१०६	तत्कराणां नपस्तुभ्यम्...	३२६
तदद्य भगवन्मुहि...	२७३	तस्मात्तज्जपमात्रेण...	१७१
तदन्तर्गतं भवत्येव...	६३	तस्मात्पञ्चनां सर्वेषाम्...	२८१
तदभेदेन सोऽप्यात्मा...	३१४	तस्मात्प्रसादसिद्धयर्थम्...	३१९
तदहं श्रुतयान्ब्रह्मात्...	१३६	तस्मात्सर्वप्रयत्नेन...	१२०
तदाऽऽद्यं विपुलं शोक्तम्...	१९२	१६५, १८४, २०७, २१०	
तदाऽन्त्यं विपुलं शोक्तम्...	१९३	तस्मादज्ञानमूलानि...	२२३
तदिदं कृपया वक्ष्ये...	६७	तस्मादन्तर्गतं यथाः...	२९०
तदुत्तमार्गं शोक्तम्...	१९२	तस्मादयत्नतो मुक्तिः...	७०
तदैवेतान्बुधो नष्ट...	८७	तस्मादात्मविदः सर्वः...	३०५
तद्गतो भगवान्ब्रह्मा...	१०५	तस्मादेव गया शोक्तः...	२८१
तदुक्तशेषामृतपानशान्त...	३०१	तस्मादिने दिने यूयम्...	१४२
तद्वैद्यं मरुणा तुल्यं...	१४७	तस्माद्ब्रह्मात्मचित्तानम्...	३०७
तद्वदतिभयाविष्टं...	४६	तस्माद्ब्रह्मविर्मुनयः...	१३२-१९८
तप्तश्चन्द्रं चरेत्तेन...	१६४	तस्माद्वन्तोऽपि शोक्तवर्त्मना...	३२१
तप्तताम्रचन्द्राणि...	१७४	तस्माद्वन्तोऽप्यमुना...	४९

श्लोकचरणानि	पृष्ठाङ्काः	श्लोकचरणानि	पृष्ठाङ्काः
तस्माद्योगानुगुणेन ...	१५७-२०६	वीर्ये दाने तपोयज्ञे	१९५
तस्माद्विज्ञानतो मुक्तिः ...	२४३	वीर्येषु आद्यकाले वा	१३२
तस्मान्मत्तः पृथङ्नास्ति ...	२४१	तृतीया ग्रन्थतस्मिन्नात् ...	९
तस्मान्मायामयं भोगम् ...	१७१	तृतीया आङ्गूरी विमाः ...	९
तस्मिन्भवत्या नरः स्नात्वा ...	१२६	तेन द्रमिल उत्पन्नः	११७
तस्मिन्भवति या लज्जा ...	२०९	तेनाधीतं श्रुतं तेन	१४८
तस्मै दत्तं धनं किञ्चित् ...	४५	तेनैव हेतुनाऽप्यस्य ...	३०१
तस्य काचित्सुराः शक्तिः ...	३१४	तेनैवाभिहितः पथात्	१४४
तस्य गोरक्षणं चापि ...	३०१	तेभ्योऽर्पिता श्रुतिः सर्वैः ...	१७
तस्य दक्षिणतोरे श्री— ...	१२६	तेभ्यः रथसाम्यरं वायुं ...	१००
तस्य पुण्यं च पापं च ...	२२७	ते मृत्यन्ते हि संसारान् ...	१४६
तस्य पुत्रो भृगुस्तस्मिन् ...	२७५	तेषां कुर्याच्चक्रः श्रेष्ठाः ...	१६९
तस्य ब्रह्मा हरिश्चापि ...	१६८	तेषां ज्येष्ठतमः पुत्रः ...	५९
तस्य मुक्तिरयत्नेन ...	७२	तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च ...	४९
तस्य वाचि सदा वेदाः ...	१६८	तेषां मध्ये महादेवः ...	२१
तस्य वेदविदां श्रेष्ठाः ...	११३	तेषां शिष्याः प्रशिष्याश्च ...	३९
तस्य शक्तिं समाहुत्वा ...	३२	तेषामध्येतुविद्वेषः ...	२९४
तस्य शिष्यरतु विमेन्द्राः ...	३२१	तेषु प्राणादयः पञ्च ...	१९०
तस्य शिष्या महाभागाः ...	१७	तेलात्यङ्गं तथा पूजां ...	५८
तस्य हृत्पुष्पं नित्यं ...	३००	त्रिकोटिहास्ये कावेरी ...	२२९
तस्य शुश्रूषणे नित्यं ..	३१८	त्रिपुण्ड्रं धारयेच्चक्ष्या ...	१४८
तस्य संसारविच्छेदम् ...	२८३	त्रिपुण्ड्रदूलनं कुर्यात् ...	१५६
तस्य संध्या च संध्यांशः ...	७३	त्रिपुण्ड्रदूलनद्वेषः ...	२९३
तस्य सिद्धा परा मुक्तिः ...	७१	त्रिमूर्तानां महेश्वरस्य ...	९८
तस्यां स्नात्वाऽर्कवारे यः ...	१२५	त्रियामुपुर्णं जमदग्नेः ...	१४४
तस्यापि ब्रह्मविच्छेदः ...	१२५	त्रिलोचनं चतुर्वर्तुम् ...	२३१
तस्यामार्द्रादिने स्नाति ...	१२५	त्रिशूलैः पट्टिभिः कल्पैः ...	७७
तस्याः पुत्राश्च पौत्राश्च ...	३०४	त्रिःसप्तकुलमुद्धृत्य ...	१७१
तस्मिन् जमशो वक्ष्ये ...	२०८	त्रैताह्वापरतिष्याणां ...	७६
ताभ्यः ख्यात्यादयो विमाः ...	१०९	त्रैयम्बकेण मन्त्रेण ...	१४८
तारकं ब्रह्मविज्ञानं ...	७१	त्यक्तकर्मकलापस्य ...	२८
तासां त्रिशूलला तासां ...	७४	त्वत्पुत्रस्यापि वक्ष्यामि ...	२९८
तिलकारित्तियां जातः ...	११८	त्वदर्शनेनैव समस्तरोगतो ...	३०४
तीर्थानि त्रैयपूर्णानि ...	१९५	त्वमपि श्रद्धया विद्धि ...	२६३

श्लोकावचरणानि	पृष्ठाङ्काः	श्लोकावचरणानि	पृष्ठाङ्काः
रम्यभ्यत्यन्तकल्याणः ...	२८१	देवतीर्थमिति ख्यातम् ...	१३०
द		देवदेवाय देवाय	१८५
दंष्ट्राभ्यामुज्जहारैर्ना	८८	देवदेवोऽपि संतुष्टः	३२०
दक्षिणाग्रनमित्तुक्तम् ...	१९१	देवदेवो महादेवः	३८-१११
दक्षिणोत्तरपादे तु ...	२१३	देवसर्ग इति ख्यातः...	१२८-१२७
दक्ष्या पुत्रादिभिः सार्धम् ...	१२२	देवानृपीन्पितृस्नात्वा ...	९५
दक्ष्या भोगानवाप्नोति ...	२९९	देवाश्च ब्रह्मविज्ञानम्....	१४३
ददाति धनमन्यद्वा ...	१२९	देवी पुनः माह गृहस्थ ...	३१७
ददाति विदुषे वस्त्रम्...	१२५	देवोऽपि देवीमालोक्य ...	१३१
दधानं सधेतश्चाक्षम्...	२८३	देव्या अङ्के समासीनः ...	१३५
दन्तमूलात्तथा कण्ठे ...	२२६	देह्या अङ्के समासीनः ...	१३५
दर्शनार्तरपशनात्तरय ...	१५९	देहायात्ममतिं विद्वान् ...	२२७
दरयोर्जातो मुनिश्रेष्ठाः ...	११८	देहमध्ये शिखिरधानम् ...	१८६
दारिद्र्यं सकलं त्यक्त्वा ...	१६८	देह्योऽपि देवे तेन ...	२१७
दिने दिने मुनेऽब्दान्ते ...	३१९	दोषसंभावनाऽस्त्येव ...	२७८
दिव्यैर्द्वादशसाहस्रैः ...	७६	दोषन्त्यां ब्राह्मणज्जातः ...	११४
दीर्घयाहुर्विशालासः....	३१०	दुस्तताश्चादिभिरतेषाम् ...	१७५
दुर्लभं प्राप्य मानुष्यम् ...	३०५	द्वादशाब्दानि संतप्तः ...	१६१
दुश्चारिण्यः स्त्रियश्चापि ...	१७४	द्विजोत्तमायां चण्डालात् ...	११७
दुर्वृत्तेरपि संसर्गः ...	२९४	द्विजोत्तमायां दोष्यन्तात् ...	११६
दुर्वृत्तो वा सुवृत्तो वा... १५९-२४३		द्वितीयं नारसिंहाख्यं ...	८
दृष्ट्वा नमस्कृत्वा ...	४७	द्वितीयो संक्षिप्तो वक्ष्ये ...	१०
दृष्ट्वा तं ब्रह्मविन्मुख्याः ...	३५	द्वितीयो ज्ञानयोगाख्यः ...	१०
दृष्ट्वा दध्नसमां दूरे ...	४६	द्विराचम्य पुनः स्नात्वा ...	१४७
दृष्ट्वा दध्नसमामध्ये ...	३२१	द्वितीयं वा सप्तोऽश्वीयत् ...	१४७
दृष्ट्वा दूरे स्वप्नेण ...	३००	द्विसप्ततिमहत्प्राणि ...	१८६
दृष्ट्वा मदक्षिणीकृत्य ...	२७५	द्वैतवस्तुनिनाशे च ...	२६५
दृष्ट्वा मसाटेन महत्तरेण ते ...	३५३	ध	
दृष्ट्वा यथार्हं संपूज्य ...	७	धर्मजयस्य श्लोकादि... ..	१९१
दृष्ट्वा विश्वेश्वरं देवम्...	१२१	धर्मं धन्यं च वदं च ...	३२४
दृष्ट्वा त्रिस्मयमापन्ना ...	८८	धर्मरूपपट्टोपेतम् ...	२८३
दृष्ट्वात्थायातिसंभ्रान्ताः ...	२५०	धर्मस्य दत्ता दत्तेण ...	१०९
देवतां महतीमन्याम् ...	१९६	धर्माधर्मवशात्पुंसां ...	१८२
देवतानामहं मूल्यः ...	३१६	धर्माधर्मेश्वरारित्तने ...	२९४

श्लोकाद्यचरणानि

पृष्ठाङ्काः

श्लोकाद्यचरणानि

पृष्ठाङ्काः

धर्माध्यात्मशुद्धयर्थम्	.... २१०
धान्ययोगे भवेदास्तुः	.... १७२
धारयेत्परया भक्त्या	... २००
धारयेत्पूरितं विद्वान् ...	.... २१६
धारयेद्बुद्धिमान्नित्यम्	... २२९
ध्यात्वा हृत्पङ्कजे भक्त्या	.... १३२

न

न कर्ता नैव भोक्ता च	.... २९०
नकारं च मकारं च ...	.... २२६
नत्वा परापरविभागविहीनबोधः	२८२
न हृष्टा न श्रुता विष्णो	... २५७
न देहोन्द्रियशुद्धयादिः	... २३०
न देहो नैन्द्रियं प्राणः	... २९०
न दुःखिभेदं जनयेत्...	.... २०२
नमस्तु त्व्यं वराहाय ...	.... ९०
नमस्ते अस्तु धन्वने...	... ३२४
नमस्ते घ्राणरूपाय ...	... ३७
नमस्ते विसृष्टरूपाय ...	... ३७
नमस्ते वृष्टिरूपाय ...	.... ३७
नमस्ते देशदेशेश	.... ३५
नमस्ते देशरूपाय	.... ३७
नमस्ते पद्मनाभाय	.... ९०
नमस्ते पाणिरूपाय	.... ३७
नमस्ते घ्राणरूपाय	... ६३
नमस्ते भूमिरूपाय	... ३६
नमस्ते मानरूपाय	... ३७
नमस्ते मितिरूपाय	... ३७
नमस्ते गन्त्रिणे साक्षात्	३२५
नमस्ते रसरूपाय	३६
नमस्ते लिङ्गरूपाय	३७
नमस्ते विश्वनाथाय	३५
नमस्ते वेदवेदान्तेः	३५
नमस्ते व्यक्तरूपाय	३६
नमस्ते श्रोत्ररूपाय	... ३७

नमस्ते सत्यरूपाय ...	... ३६
नमस्ते सर्वग्योक्तानां	... ३५
नमस्ते सुखरूपाय	... ३६
नमस्ते सोमरूपाय ...	.... ३६
नमस्ते स्पर्शरूपाय	... ३६
नमामि सत्यविज्ञानम्	.... १८५
न मांसचक्षुषा निष्ठा...	... २९१
नमो दिग्वाससे तुभ्यम्	... १८५
नमो नक्षत्ररूपाय	... ९०
नमो नमो नमस्तुभ्यम्	... १८५
नमो नमः कारणकारणाय ते	१८५
नमो निचेरवे तुभ्यं...	... ३२६
नमो भक्तभवच्छेद—	... १४०
नमो मौञ्जाय शुभ्राय	.... १४०
नमोन्तं शिष्यमर्चं वा...	.... २१६
नमो व्यासाय शुरवे ...	... ३२७
नमोऽस्तु नीलग्रीवाय	.... ३२५
नमोऽस्तु हराय देवाय	.... १३९
नमः कृष्णाय सर्वज्ञ-	... ९०
नमः पराय रुद्राय	... १४०
नमः पर्वतराजेन्द्र-	... १४०
नमः प्रद्युम्नरूपाय	... ९०
नमः शिवाय साम्बाय	.... ३२६
नमः शिवाय सोमाय	... १८४
नमः शिवायाद्भुवचिग्रहाय ते	१४१
नमः संसारतन्त्रानां	.... ९०
नमः सोमाय रुद्राय ..	... १८
नम रव्यंभुने तुभ्यं ...	.... ८९
नमो मुक्तिमवाप्नोति	... २९९
न रतं न च गन्धाख्यम्	... २३५
नर्तनं द्रष्टुमिच्छामः ..	... ३१८
नवपा भेदितोऽध्वर्य-	.... १६
न विधिर्न निषेधश्च	... २९०
नश्यन्त्येव न संदेहः	.... १६५

श्लोकवचरणानि	पृष्ठाङ्काः ।	श्लोकवचरणानि	पृष्ठाङ्काः
न सिध्यत्येव सुश्रोणि	२७९	निबद्धवायुना टीक्ष्णः	२२०
नष्टे पापे प्रिशुद्ध स्यात्	२२२	निर्द्धतिर्दृष्टो वायुः	१८५
न स्वभावाज्जगज्जन्म	१११	निवातदीपवत्क्षितिम्	२३४
न हि स्वतन्त्रास्ते तेन	२७९	निवृत्तः स्वभवस्तोऽयम्	२६२
नागः कूर्मश्च कृकरः	१९०	निवृत्त्य वेदार्थमक्षेपमच्युतः	३०७
नागादिवायवः पञ्च	१९१	निहत्य तारङ्गं विष्णो	२७४
नाडीशुद्धा सदासारम्	१९६	नीलरुणं विलपाक्ष	३२४
नाडीभ्यां वायुमवृण्य	२२६	नीलरुणो निराधारो	२५
नाऽऽत्मनो योऽरूपस्य	२८७	नीलरुणो विस्फाप्तः	४९
नानाघससमाकीर्णं	१३३	नीलधीर्गं चिरं स्मृत्वा	१३५
नानाबोहिसहस्राणि	१८१	नीवारश्चक्रमपम्	२३४
नानाबद्धीसमाकीर्णं	१३३	नृणां विशुद्धचित्तानाम्	२६०
नानासिद्धसमाकीर्णं	१३३	नृपायां ब्राह्मणाज्जातः	११४
नाभिरुन्दात्समाकृत्य	२२६	नेत्ररोगा विनश्यन्ति	२१९
नाभिरुन्दे प्रविष्टाय	१४१	नेतावताऽलं विभेन्द्र	१७३
नाम्ना श्वेतनदीशुक्ता	६३	न्यायार्जितं धनं चाशम्	२०८
नारदो मुनिरत्रैव	२७४	प	
नाई गन्धो न रूपं च	२३९	पश्यन्ते नग्ने तीव्रे	१७४
नाहं देहो न च भाणः	२३९	पञ्चभूतेषु जातेषु	१०५
नाई पृथ्वी न सलिलम्	२३९	पञ्चराजनविस्तीर्णं	७२
नास्ति ज्ञानात्परं निश्चितं	२२३	पञ्चरात्रादयो मार्गाः	२८०
नित्यं द्वादशसाहस्रम्	२७१	पञ्चाक्षरं परमगन्धर्वपदे-	३११
नित्यं नैमित्तिकं नर्गं	१४५	पञ्चोद्भूतानि भूतानि	१०३
नित्यं यस्यां महादेवः	१२३	पण्डितः शूर्यः कालः	१३४
नित्यशुद्धाय बुद्धाय	८९	पतिवो भूतले विष्णो	२९८
नित्यश्राद्धं तथा दानम्	१४७	पतिर्देवो हरो इतो	२५३
निद्राऽपि नामृतपुरुषोत्तमास्याः	३०३	पक्षपत्रं यथा तोयैः	२४३
नित्राय पात्रे शुद्धे तत्	२४	पक्षं पक्षलाभोऽष्टम्	२३७
निपीड्य रीतिना मूक्षाम्	२१४	पमच्छुः परमेश्वरं पशुपतिं	३१३
निपीडनादि हर्मस्य	१९१	पयः कानो भवेन्मात्स्य	१७२
निमेषं वा तदर्थं वा	३०४	पयः पिबेच्छुद्धपक्षे	१५२
निरपेक्षं मुनिं शान्तम्	२४४	परतत्त्वं विजानाति	२८६
निरयाग्निषु पच्यन्ते	१७५	परमात्मानमानं दम्	२३४
निराक्ष्य अद्वया विषाः	१२४	परमात्मा परं परः	२५२

श्लोकाचरणानि	पृष्ठाङ्काः	श्लोकाचरणानि	पृष्ठाङ्काः
परस्त्रीदर्शनभ्रद्धा ...	२९५	पुण्डरीकसमासीना ...	२७७
परस्परप्रीत्याः स्युः ...	८२	पुण्यक्षेत्रे महातीर्थे ...	४६
परहंसादपि धेयान् ...	१६९	पुण्यदेशवत्त्वमाप्नोति ...	१७७
परितः कन्दपात्रेषु ...	१८८	पुत्रमित्रगृहक्षेत्र— ...	२९५
पर्यवरयन्ति विभेन्द्राः ...	८३	पुत्रन्तुतीयो वैभ्यस्य ...	६०
पर्यव्याप्य तत्रैव ...	२७४	पुत्रक्षेत्रेन संतप्तः ...	६०
पवित्रः परमः पशुः ...	२४८	पुत्रार्थं लभते पुत्रम् ...	१९८
पशुपतितान्द्वयदर्शनोत्तुराः ...	३१२	पुनराचमनं दत्त्वा ...	४३
पशूनां पतये तुभ्यम् ...	३२५	पुनराचमनं दत्त्वा प्रतिष्ठाप्या—	४३
पश्चात्पादद्वये तद्वत् ...	२२६	पुनर्देवो महादेवः ...	३८३
पश्चादनशनो भूत्वा ...	१६१	पुनर्देशान्तरं गत्वा ...	१०२
पश्चाद्गुह्यं यथाशास्त्रम् ...	१६०	पुनर्दिष्टा भवेत्सारः ...	१७७
पश्चाद्विरचयेत्तस्मात् ...	२०१	पुनर्नित्यं महाभक्त्या ...	३१९
पश्यन्पश्यन्पृथञ्जिघ्रन् ...	२४३	पुनर्विरेचयेद्दीमान् ...	२०१
पश्वादिः स तु विज्ञेयः ...	९५	पुनश्च दृष्ट्वा देवेशम् ...	३२०
पाकयज्ञः पिता तस्य ...	२९८	पुनश्च सत्त्वसंयुक्तं ...	१०१
पाकयज्ञः पिता पुत्रं ...	३००	पुनश्चित्तपतस्तस्य ...	९५
पादमक्षालनाधिक्यं ...	२५०	पुनर्दीपं विभिः कुर्यात् ...	२१६
पादे चाऽऽरये तथा पार्श्वे ...	१७४	पुनस्तज्ज्ञाननिष्पत्तिः ...	२२०
पापनाशः पवित्रश्च ...	११०	पुनस्तस्य च शुद्धिर्पां ...	३०१
पापिष्ठानामपि श्रद्धा ...	२७२	पुनः काष्ठं तृणं तोयं ...	३०१
पारमार्थिकतादात्म्य—	२६१	पुनः पिङ्गलायाऽऽर्या ...	२१६
पाराशरं ततः शौक्तं ...	९	पुनः शक्तीश्वरं देवं ...	३००
पार्श्वपादौ च पाणिभ्याम् ...	२१३	पुनः समस्तपुच्छज्य ...	५१
पिङ्गलायां रविरतद्वत् ...	१९२	पुनः साक्षाच्छिबज्ञान—	२४
पितरस्तस्य परात्मविद्याया ...	३०२	पुनस्तदाज्ञया विभा ...	१०१
पितरस्तस्य मूर्खस्य ...	२९८	पुनः सर्वे मुनिश्रेष्ठाः ...	३२२
पिता तस्य महाधीमान् ...	६३	पुनः स्नाप्य महादेवं ...	४३
पितृद्रोहश्च शुश्रूषा ...	२९४	पुरा कश्चिद्द्विजश्रेष्ठः ...	२८२-२९७
पीत्वा यथाहं संपूज्य ...	३२२	पुरा कश्चिद्द्विजा वैश्यः ...	५९
पुण्डरीकपुरे रुद्रः ...	११८	पुरा कोलाहलो नाम्ना ...	२७२
पुण्डरीकपुरमप्यतिमिर्यं ...	३१७	पुराणानां प्रवक्तारं ...	१७
पुण्डरीकपुरमाप शंकरः ...	३०७	पुराणैर्देशाभिर्विभाः ...	८४
पुण्डरीकपुरमापुरारितकाः ...	३११	पुरा देवी जगन्माता ...	६७

श्रीमद्भक्तचरणानि	पृष्ठाङ्काः	श्रीमद्भक्तचरणानि	पृष्ठाङ्काः
पुरा अपि नारित रुंसार-	३०६	दलः कपिलसंज्ञश्च	११०
पुरा महापापलत्परात्तनात्	३०२	मङ्गलयेदगुदं शिशुम्...	१४७
पुरा रात्रिपञ्चरतु	१२८	महास्य चरणौ हरतौ	१४५
पुरा विष्णुर्जगन्नाथः...	३१	मसीणाशेषपापरय	१४८, २३६
पुरा सरस्वती देवी...	२७७	मणमन्ति महाभक्त्या...	१२६
पुरा सर्वे मुनिश्रेष्ठाः...	११३	मणम्य दण्डवत्तयै	२७६
पुरा द्विमवतः पार्श्वे...	११०	मणम्य दण्डवत्तया ६७, १२३, २६३	
पुरापमृषे विस्तजेत्	१७८	मणम्य दण्डवद्भूमौ	२५०, २७४
पुरपाय पुराणाय	८८	मणम्य दण्डवद्दोर्म	४६, ६४
पुलस्त्य पुलहं व्यानात्	१००	मणम्य परया भक्त्या ६७, ११०, २७३	
पुष्पहृष्टिरभवन्महारा	३२३	मणम्य बहुशः श्रीमान्	२९२
पूजयध्वं महादेवम्	३१०	मणम्य सूतमन्यग्रं	१७
पूजया भुक्तिमाप्नोति	४५	मणवं परमात्मानम्	१६४
पूजयामास धर्मज्ञः	६३	मणवाद्यास्त्रयो वेदाः...	१५८
पूजयामास धर्मात्मा	६०	मणयेन समायुक्ताम्	२१६
पूजयामास पुष्पेण	६४	मणवेनाग्निमुक्तेन	२२०
पूजयामास लोकानाम्	१२८	मतिपायो महादेवः	८४
पूजया शिरभक्तानां	५९-६४	मतिवर्जं परिज्ञानं	६९
पूजया सहस्रं पुष्पं	४५	मतिवन्धविनिर्मुक्ता	२५८
पूजां पश्चाद्गरेणैव	३१९	मतिभासो निवर्तते	२६२
पूजा देवालयं दृष्ट्वा	४४	मतिग्राप्य जलेनास्याः	१२४
पूजा याऽभ्यन्तरा साऽपि	५४	मत्याहारः समारुधातः	२२७
पूजाविधिर्मया शक्तेः	५७	मत्याहारः समारुधातः सं-	२२७
पूजा शक्तेः परायारतु	५१	मत्याहारो भवत्येष	२२५
पूजिता देवताः सर्वाः	४९	मत्याहारोऽप्यपित्युक्तः	२२६, २२७
पूरतं धारयेत्पश्चात्	२१५	प्रथमाय समस्तस्य	८९
पूर्वं पूर्वं प्रकुर्वीत	२१७	प्रथमायां पवित्रायां	१६८
पूर्वजन्माजितान्पुण्यात्	३१६	प्रदक्षिणधर्मं कृत्वा १२८, १३०, २५४	
पूर्वसर्गोत्थविध्वस्ता	९१	प्रदत्त्वा मुष्टिपात्रं वा	२९९
पूपा दिग्देवता भोक्ता	१९१	प्रदत्त्वा शिवभक्तानां	६३
पूपा च वारुणी खेव	१८७	प्रदर्शयन्नेधरः समस्तदेवसंनिधौ	३१२
पूपा याम्याक्षिपयेन्तम्	१८९	प्रदत्त्वा परमं भावं	३८
पूपायाथ सरस्वत्याः	१८९	प्रपञ्चस्य प्रतीतत्वात्	२६२
पैतृवसेयीगमने	१६३	प्रबुद्धाय नमस्तुभ्यम्	३२६

श्लोकाधचरणानि	पृष्ठाङ्काः	श्लोकाधचरणानि	पृष्ठाङ्काः
मगलः सुदृग्गन्धर्वं ...	२५४	माय्य पूर्वोक्तमार्गेण ...	४८
मनाशत्रातर्पणं कृत्वा ...	१२६	माय्य रामद्वय ज्ञानम् ...	२६९
मनासा ये महातोषेभ्यः ...	१२१	माय्य साहामहाविष्णुः ...	२५१
मन्त्रिभ्यश्चामध्यम् ...	२८२	माय्यैतच्छ्रद्धया त्यागं ...	६३
मन्त्रजन्तं हि जे हृद्वा ...	१५९	मार्ग्ययामासुरीज्ञानम् ...	१२५
मन्त्रजेत्परमे हंसे ...	१४५	माह शम्भूरया वाचा ...	२८
मसज्जबदना दिव्या ...	२७७	माह सर्वभरेशानो ...	६७
मसाद्वित्त्वा सक्षेत्र्य—	६१	मिर्भयत्तन्महामाज्ञाः ...	२०८
मसाद्वहीनाः पापिष्ठाः ...	८३	मोवाचाशोभनाः सक्षेत्र्ये ...	९९
मसादाच्छेद्यमक्तानां ...	६४	ब	
मसादात्तस्य सर्वार्थं ...	३००	बलादाहरणं तेषाम् ...	२२५
मसादादस्य देवस्य ...	८०	बहदो देवदेवस्य ...	३२०
मसादादेव तन्मेष ...	२७४	बहवो ब्रह्मविद्वांसं ...	३०४
मसादादेव रुद्रस्य ...	२५०	बहवो वेदविच्छ्रेष्ठाः ...	४७
मसादादेव वेदान्त—	२७१	वर्तितीर्थात्परं तीर्थम् ...	१९५
मसादाभिमुखो भूत्वा ...	२९	बहुधा श्रद्धां दुःखिः ...	२५५
मसादेन गच्छस्य ...	३२०	बहुनाञ्च किमुक्तेन ...	६४
मसादेन विना लोकाः ...	१३८	बहुनोक्तेन किं सर्वम् ...	२४५
मरवेदजनको यस्तु ...	२१७	बहदकथं संन्यस्य ...	१५५
मरुत्य किञ्चिद्भगवान् ...	२५४	बहदकानां ईशानाम् ...	१५७
माणसं दमनैव ...	२१७	बहनां जन्मनामन्ते ...	३०६
माणाः पापराणां तु ...	१४०	दाहं कर्म महाविष्णो ...	२७१
माणापातस्तथा विम ...	२०२	वाह्यप्रार्थं समाकृष्य ...	२१८
माणापानेन चित्तं तु ...	२१७	वाह्येन कर्मणा मुक्तिः ...	२७१
माणापानैकनिष्ठस्य ...	२१८	बुद्धिपूर्वकैर्मित्यः ...	१३१
माणापानैर्विकसिते ...	२३३	बुवोष पुत्रं ब्रह्माणं ...	९८
माणापानो विकल्पेन ...	२१६	बृहस्पतिश्च धृन्वयः ...	२५४
माणिनां कर्मपाकेन ...	१११	बौधयामास सर्वज्ञः ...	३३
माणे संचारमार्गस्य ...	२९४	ब्रह्मचर्याग्रमत्यानाम् ...	१५९
माणे ब्रह्मानिलं तद्वत् ...	२२८	ब्रह्मचारी बृहस्पतिश्च ...	४२
माधान्येन विशाङ्गत्या ...	१०७	ब्रह्मचारी बृहस्पत्य ...	२८६
मातृवानादरेणैव ...	७२	ब्रह्मचारी स्त्रियं गत्वा ...	१६३
मातृवानानां भारत्या ...	७२	ब्रह्मणश्च तथा विष्णोः ...	७७
मातृवानेव दत्तम् ...	४६	ब्रह्मणां पतये ह्यर्भ्यम् ...	८८

श्लोकावचरणानि	पृष्ठाङ्काः	श्लोकावचरणानि	पृष्ठाङ्काः
ब्रह्मणोऽन्ते धुनिश्रेष्ठाः	७७	ब्राह्मण्यां यो निपातेन	११६
ब्रह्मणो मानसाः पुत्राः ...	९७	ब्राह्मण्यां यो मुनिश्रेष्ठाः ...	११६
ब्रह्मणो मूर्त्याऽनन्ताः	८१	ब्राह्ममेकमर्हतिवाः ...	७७
ब्रह्मणो विप्रदादेव	१०२	॥	
ब्रह्मणः परमां मूर्तिम् ...	६९	भक्तिमन्याय भक्तानां ...	१८
ब्रह्मद्रोहस्तदीयानाम् ...	२९३	भक्त्या पूज्य महेश्वरः परमार्थं ...	३११
ब्रह्मनाडीति सा मोक्ता ...	१८७	भक्त्या प्रदक्षिणीकृत्य ...	३१९
ब्रह्मभावे मनश्चराम्	२०५	भगवन् च नष्टं रक्षाम् ...	२२१
ब्रह्मरन्त्रे गते वापौ ...	२२०	भगवन्तीत्येताः सन्त्यम् ...	१२०
ब्रह्मलोकप्रवासोऽस्ते ११२-१६६-१६७		भगवन्तः तु सन्तिः ...	३१
ब्रह्मवर्चसकामस्तु ...	१७०	भगवन्तिभक्तस्तु ...	५८
ब्रह्मविष्णुमहेश्वरैः ...	८४ २६७	भगवन्तिभक्त्यामः ...	६५
ब्रह्मविष्णुमहेश्वरैः ...	६३५	भगवन्तिभक्त्यामः ...	४०
ब्रह्मविष्णुवादिभिर्नित्यं ...	६१-१-२	भगवन्तिभक्त्यामः ...	१२७
ब्रह्मविष्णुवादिभिः सार्धम् ...	१२६	भगवन्तिभक्त्यामः ...	८६
ब्रह्मविराडितिभिः पारैः १३१-१७		भगवन्तिभक्त्यामः ...	५०
ब्रह्मसामान्यरूपाश्च ...	२६०	भगवन्तिभक्त्यामः ...	११२
ब्रह्मसारूप्यरूपाश्च ...	२५९	भगवन्तिभक्त्यामः ...	१३२
ब्रह्मसारूप्यरूपाश्च ...	२६०	भगवन्तिभक्त्यामः ...	२४८
ब्रह्महा मध्यः रतेनः ...	१६०	भगवन्तिभक्त्यामः ...	७२
ब्रह्माणं मूलपः पूर्व ...	१५	भगवन्तिभक्त्यामः ...	२५५
ब्रह्माणं विष्णुमीशानम् ...	२०८	भगवन्तिभक्त्यामः ...	२१२
ब्रह्मादिकार्यरूपाणि ...	२-९	भगवन्तिभक्त्यामः ...	३२१
ब्रह्माद्याः रथारान्ताश्च ...	२७८	भगवन्तिभक्त्यामः ...	३१८
ब्रह्मा सर्वजगत्कर्ता ...	१५	भगवन्तिभक्त्यामः ...	१४४
ब्रह्मा एतान् प्रथमं ...	७	भगवन्तिभक्त्यामः ...	२५९
ब्राह्मणस्य घनं क्षेत्रम् ...	११२	भगवन्तिभक्त्यामः ...	२९२
ब्राह्मणानां कुलं इत्या ...	४५	भगवन्तिभक्त्यामः ...	३९
ब्राह्मणा ब्राह्मणरीतिभिः ...	११३	भगवन्तिभक्त्यामः ...	२४५
ब्राह्मणाश्च विनीताय ...	१६७	भगवन्तिभक्त्यामः ...	१११
ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा ...	१६१	भगवन्तिभक्त्यामः ...	२५७
ब्राह्मणेभ्योऽथ विद्वांसः ...	१६९	भगवन्तिभक्त्यामः ...	१७९
ब्राह्मणो वाऽथ शूद्रो वा ...	१२५	भगवन्तिभक्त्यामः ...	३१०
ब्राह्मण्यं प्राप्य लोकप्रसन्नम् ...	१८३	भगवन्तिभक्त्यामः ...	१३३

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः
भावतीर्थ परंतीर्थम् ...	१९५	मरीचिं च खनेत्राभ्यां ...	१००
भिक्षामाहृत्य धिमेभ्यः ...	१४५	महाचु पिच्छलस्तेन ...	११७
भिक्षाहारी यथाकामम् ...	१४३	महद्दुःखमवाप्नोति ...	१८१
भिद्यते हृदयग्रन्थिः ...	१८४	महापिभूतपालोऽग्निः ...	२५३
भीतो जन्मपिनाशाभ्याम् ...	२८२	महाकाया महाश्रीवः ...	१३४
भुक्ता पुरा तेन महाबुधैः—	३०२	महाघोरं तपश्चक्रे ...	९८
भुक्त्यर्थं च विमुक्त्यर्थं ...	३१	महाघोराणि पापानि ...	४६
भुक्त्वा भूमौ महाप्राज्ञः ...	२६९	महात्मनो ज्ञानवत्तः प्रदर्शनात् ...	२४४
भुक्त्वा भोगान्पुनर्ज्ञानम् ...	२६९	महादेवं विजानाति ...	१८७
भुङ्क्ते तस्य महाविष्णोः ...	७१	महादेवान्नया विप्रः ...	९६
भुवनानि च देवाश्च ...	१३८	महाधनपतिर्भूत्वा ...	६०
भूतमात्रतया दग्धः ...	२३९	महानिधिः प्राप्य बिहाय स द्रुया ...	५४४
भूतेषु संरिधताज्ञान—	१०५	महापातकसंघात ...	१६४
भूलोके जायते पुण्यम् ...	१७०	महापातकिनां नृणाम् ...	१६२
भागकामरतु शशिनम् ...	१७१	महाप्राज्ञो महार्घामान् ...	२४८
भ्रातृभार्याभिगमने ...	१६३	महोत्सवयिनोदेन ...	३२४
भुवाध्राणस्य यः संधिः ...	१९४	मातरं पितरं ज्यैष्ठं ...	२७४
भुवोर्मध्ये ललाटे च ...	२२६	मातरं पितरं दृढम् ...	१४४
म		मातृका च त्रिधा स्थूला ...	५२
मणिमुक्ता नदी दिव्या ...	१२५	मातृज्जसां मातृणां ...	१६२
मत्वाऽऽराध्य पुनः सर्वान् ...	२८२	मातृसंरक्षणाभावः ...	२९४
मदन्ये द्वात्मविज्ञान—	२८०	माधूकरमथैकात्म्यम् ...	१५७
मद्वक्तृणां विशुद्धानाम् ...	२८१	मामवाप्य परिज्ञानम् ...	०६९
मनुष्याणां यथा तद्व—	७६	मामवाप्य शिवज्ञानम् ...	२७०
मनोरथं मर्षं कृत्वा ...	६२	मायैवं वेदवाक्येभ्यो ...	२३
मनोरमे शुचौ देशे ...	११९	मायैवं सान्ध्याशानम् ...	२०
मन्त्रोपधिवलैर्यद्वत् ...	२४३	मायैवं मोचकं प्राद ...	२७८
मन्मायाशक्तिसंवल्लभैः ...	२२	माया च प्रलये काले ...	७८
मम ज्ञानं च वेदान्त—	२८	मायापाशेन बध्नामि ...	२७८
मम ज्ञानमदानीति ...	२७२	मासमात्रं त्रिसंध्यायाम् ...	२१९
मम शक्तिविलासोऽयं ...	३२	मासमात्राद्विद्वन्ति ...	१६४
मया च मम देव्या च ...	२७६	मुकुन्दो मोचकयैव ...	११०
मयि संस्काररूपेण ...	२७३	मुकुन्दो मोचको मुख्यः ...	२४९
मय्येव संस्थितं तद्वत् ...	२८०	मुक्तिं मुकुन्देनैव च ...	२५०

श्लोकावचरणानि	पृष्ठङ्काः	श्लोकावचरणानि	पृष्ठङ्काः
मुक्तिं हृक्तेरुपायं च...	२५४	यत्र चर्त्ताश्वरं पूज्य...	२९९
मुक्तोऽभवत्तरय रिताऽपि विष्णो ३०२		यत्र चर्त्ताश्वरं भक्त्या	२९९
मुक्त्युपायो मया भोक्तः	२७६	यत्र संबत्सरं भक्त्या	७१
मुख्याधिकारिणां नृणां	६९	यत्र सर्वमहापाप—	३००
मुच्यते ब्रह्मादस्यायाः	१७०	यत्र साक्षान्महायोगी	३००
मुच्यते स्तेयदोषेण	१६२	यत्र मुक्ता जना नित्यम्	२९१
मुनयश्च पुनर्विधाः	१११	यत्तदुष्टेन्द्रियैर्दृष्टम्	२०४
मुनयो वेचदेवरय	६४	यथाऽऽकाशो घटाकाशः	२३९
मुनीश्वरा महेश्वरः समस्त—	३१२	यथाऽऽन्तरोपचारेण	२७१
मृते न दहनं कार्यं	१५९	यथा फेनतरङ्गानि	२४१
मृत्पात्रं कारयपत्रं वा	१५६	यथा राजा जनैः सर्वैः	२४४
मेदोपरि विनिसिप्य	२१४	यथा वह्निर्महादीप्तः	२४३
मैत्राद्वेदेहो जातः	११७	यथाशक्ति धनं दत्त्वा	१२१-१२५
मैत्रायणश्रुतिलेही	२४९	यथाशक्ति धनं धान्यम्	३१९
मोचकमदमन्यच	२५०	यदा चर्मषदाकाशम्	३०६
मोहिता मायया शंभोः	३२	यदा जन्मजरादुःख—	२४२
य		यदा पश्यति चाऽऽत्मानम्	२४२
यं यं कामयते लोकम्	१६९	यदा भूतार्थभाजम्	२४२
यं विशिष्टा जनाः शान्ताः	२४७	यदा वैराग्यमुत्पन्नम्	१५३
य इदं तीर्थमाहात्म्यम्	१३१	यदा सर्वाणि भूतानि	२४२
य इदं पठते नित्यम्	१४१, १९८	यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते	२४२
य इदं शृणुयादित्यम्	१३१	यदि जीवः पराद्धिन्नः	२३८
य इमं ज्ञानयोगारूढम्	२४६	यद्यात्मा मलिनः कर्त्ता	१८३
य एयंभूतभात्मानम्	१८३	यमादिसहितः शुद्धः	१५०
यज्ञरय जतिरे पुत्राः	१०८	यमाद्यष्टाङ्गसंयुक्तः	१९९
यज्ञैर्देवत्वमाप्नोति	२२३	यशस्विन्या मुनिश्रेष्ठ	१९१
यतिसंस्मरणं कुर्यात्	१४७	यज्जुर्वेदप्रिदिष्टः	१३
यतिहृते जलं चाक्षम्	१७४	यस्मिन्देहे दृढं ज्ञानम्	३०६
यतो वाचो नियतन्ते	१८४	यस्मिन्ब्रह्मादयो देवाः	१२६
यत्तच्छौचं भवेद्ब्राह्मम्	२०६	यस्य गेहं समुद्रिभ्यः	२४४
यत्र पर्वणि देवेशम्	२९९	यस्य देवे परा भक्तिः	२४५-२९२
यत्र एण्येषु कालेषु	२९९	यस्य प्रसादलेखस्य	२४७
यत्र पूज्योऽभवच्छुक्रः	३९९	यस्य प्रसादलेखेन	१८
यत्र वाचस्पतिर्देवम्	२९९		

श्लोकाचवरणानि	पृष्ठं द्वाः	श्लोकाचवरणानि	पृष्ठं द्वाः
विष्णुसामीप्यगन्धहा	... २६९	वान्यधि मित्रमुत्सर्गे	... २२९
विसृज्य देवराजगन्धम्	... १३०	वातपित्तादिजा दोषाः	... २१९
विरतार्ण योजनं विशाः	... १२१	वानप्रस्थाश्रमं केचिद्	... ६६
विरतृताय नमस्तुभ्यम्	... ३०६	वानप्रस्थाश्रमस्थानाम्	१३९-१५९
विहाय पद्मसंभृतं	... ७१	वानप्रस्थाश्रमस्थोऽपि	... २८६
विहाय सद्योपायानि	... १२७	वापीरूपतडागादि	... २९५
विहिताहम्णे तद्वत्	... १६४	वामनार्यं ततः कौर्मि	... ८
वक्ष्यामि परमं गुणम्	... ३१३	वामपाशुपतादीनाम्	... २९४
वक्ष्ये कारुण्यतः साक्षात्	... १३७	वामभागोर्ध्वपाणिस्थ-	... ३११
वक्ष्ये पूजाविधिं शिवाः	४७, ५८	वाय्वंशः पाणिमूलस्थ	... १७९
वक्ष्ये पूजाविधिं शक्तेः	... ५०	वाराणस्यां तथा सोम-	... ८५
वक्ष्ये लोकोपकाराय	... ११२	वाराणस्यां महातीर्थम्	... १२१
वत्सराणां भयं पूजां	... ३०४	वाराणस्यामपि ज्ञानं	... ७३
वत्सराहस्यं विद्वान्स्यात्	... २१७	वाराहं रूपमास्थाय	... ८८
वत्सरान्ते च तीर्थेऽस्मिन्	... ३२३	बालाग्रमात्रं बिम्बेशं	... २५
वत्सरान्ते धनं दत्त्वा	... ३२३	वीर्या प्रायितो देवः	... १२५
वत्सरान्ते महादेवम्	... १३०	वीरासने सगासीनम्	... २८२
यदामि तीर्थमाहात्म्यम्	... १२१	वृष्टिवातातपक्वैः	... ४०५
वरुणोऽपि महादेवम्	... १७	वेदज्ञो वैदिको विद्वान्	... ११०
वर्जयेन्मधुमांसानि	... १५१	वेदमार्गे सदानिष्ठम्	... १३३
वर्णत्रयात्मकाः प्रोक्ताः	... २१५	वेदविद्वेदविन्मुख्यः	... २४८
वर्णधर्मविनिर्मुक्तः	... २९८	वेदवेदान्तविद्वेपः	... २९४
वर्णाश्रमविशिष्टानाम्	... २९५	वेदव्यासं च संसार-	... १३२
वर्णास्तु प्रतिलोमेन	... ११४	वेदव्यासेन लक्ष्म्या च	... ७२
वर्णिनामाश्रमाः प्रोक्ताः	... ११९	वेदाङ्गानां च विद्वेपः	... २९४
वर्तते तां समालोक्य	... १२३	वेदादेव सदा देवाः	... २३०
वर्तने केवलं विष्णो	... २७१	वेदानामादिमूर्तरय	... ६२०
वर्धन्ते धातवः सर्वे	... १७८	वेदाभ्यासं सदा कुर्यात्	... १५०
वक्ष्याकर्पणाविद्वेपः	... २९५	वेदाभ्यासैकनिष्ठः स्यात्	... १४५
वसिष्ठोऽष्टम्यवाञ्छाक्षिः	... १३५	वेदारण्यसमाख्यं च	... ३१६
वस्त्रैः सुसूक्ष्मैश्च सुगन्धपुष्पैः	... ३०३	वेदेन दाक्षितं सन्यक्तु	... ३१६
वागादिपञ्चके सदत्	... १३७	वेदोक्तेन प्रकारेण	... २०३
वाचिकोपांशुश्चैव	... २१०	वेदोक्तेनैव मार्गेण	... २३७
वाच्यवाचकनिर्मुक्ता	... २६७	वेदकारिकाख्यो वेदज्ञाः	... ९६

श्लोकाक्षरानि	पृष्ठाङ्काः	श्लोकाक्षरानि	पृष्ठाङ्काः
वैष्णवी धारयेद्यष्टिम्...	... १४८	अिरोमध्यगते वायौ	... २२०
वैदिकी तान्त्रिकी चेति	.. ५१	अिरोरोगा विनश्यन्ति	... २१९
वैराग्यातिशयेनैव	... १८२	अियक्षेत्रेषु मद्भक्त्या....	... २७२
वैश्यपुत्रश्चतुर्थोऽपि ...	.... ६०	अिवद्रोहस्तु विज्ञानम्	... २९३
वैश्यपुत्रस्य वैश्यस्य....	.... ६३	अिवनिन्द्रापरः सर्व-	.... २९७
वैश्यस्यापि तथा राज्ञः	... २८५	अिवभक्तः सदा विष्णुः	... ५९
वैश्याश्च तारतम्येन	... ६८	अिवमात्मानि पश्यन्ति	... १९६
वैश्वामरं जगद्योनिम्....	... २३४	अिवयोगिकरे दत्त्वा....	... २७६
व्याघ्रचर्माम्बरं शुद्धम्	.... २८३	अिवसंकल्पभक्तश्च	... २४९
व्याघ्रचोरादिभीतरस्य	... २९४	अिवसायुज्यमामोति....	... २६८
व्यानश्चोब्राह्मिणस्ये च	... १९०	अिवसालोक्यरूपाश्च...	.... २६०
व्यासादयो वेदविदां वरा हरम्	३२३	अिवः जन्ममृहादेयः	... २५२
यतं पाशुपतं चीर्णं .	... २९	अिष्टानामसदरारोपः ...	.... २९४
यतान्याचरतः श्रद्धा .	.. १७०	अिष्येत्तनाग्रहीद्विष्णो	.... ३००
श		अिष्येत्तादृग्विधैर्युक्तः	.... ३२२
शंकरेण तथा द्वैतैः	... १२९	शुक्तिकायां यथा तारम्	... २८८
शङ्खचक्रगदापद्म—	... ८८	शुक्रजोषितसंयुक्तम् ...	.... १८०
शङ्खिनी चैव गान्धारी	.. १८७	शुरुपक्षे शुभे वारे ...	... १५०
शङ्खिनी नाम या नाडी	... १९०	शुद्धसौमं समादाय ...	.... ५८
शतस्रसमाख्यश्च	.... २४९	श्रद्धयापि भुरुः प्रोक्तः	... २८५
शनैः पिङ्गल्या विम	... २१५	श्रद्धादिमाङ्गनायां तु ...	... ११५
शरीरं तावदेव त्यात्	... १८६	श्रद्धायां ब्राह्मणेनोत्थः	... ११४
शरीरलघुता दीप्तिः ...	... २०१	श्रद्धायां मागपाज्ञातः	... ११७
शरीरपोषणं यत्तत् ...	... २०८	श्रद्धायां वैश्यतो जातः	... ११५
शरीरान्तरमापन्नः	.... १०१	शृगुर्ध्वं तत्प्रवक्ष्यामि ...	३०८-३१८
श्वभमज्ञणतो राजा ...	... १७३	शृगुर्ध्वं मुनयः सर्व	६६-१३५
शशिवर्णोऽपि कालेन	.... २९८	शृगुर्ध्वं वेदविन्युक्त्याः	.... २५१
शक्रमूलफलाग्नी वा...	... १६१	शृगुश्चमन्यद्वेष्यामि	... २८२
शास्त्राण्यधीत्य मेरावी	... ३०५	शृगुष्व चान्यत्परया मुदा हरे	३०२
शिवयं जलपवित्रं च....	.... १५६	श्रद्धया परया युक्ताः	... १७
शिखां यन्नोपवीतं च	... १५६	श्रद्धां प्रवृत्तिपर्यन्ता ...	... २६०
शिखी यन्नोपवीती च	... १५५	श्रावण्यां पौर्णिमात्त्यां तु	.... १२४
शिखी यन्नोपवीती त्यात्	.... १५५	श्रावयित्वा महावीर्यान्	... ३२२
शिरस्यञ्जलिमाधाय .	.... ३५	श्रीकालदातेवैश्याभ्यं	.... ३१६

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठक्रमाः	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठक्रमाः
यस्य मायामयं सर्वम् ...	२४७	योगिभ्यश्च तस्याऽन्येभ्यो ...	४७
यस्य मुक्तिरभिव्यक्ता	२६१	योऽतीत्य रराश्रमान्वर्णान्	२८९
यस्य लिङ्गचर्चनेनैव	२४७	यो ददाति धनं भक्त्या	१२८
यस्य वर्णाश्रमाचारः	२२९	यो दद्याद्विद्विर्कां विद्याम्	१६६
यस्य विघ्नेश्वरः श्रीमान्	२४७	योऽनिष्टं घ्नन्ननिष्टस्य ...	३०४
यस्य शक्तिरुमा देवी	२४७	यो मुह्यते तस्य संसृगम् ...	६३
यस्य स्वभावभूतेयम्	२६१	यो वा को वा महादेवं	११
यस्यानुभवपर्यन्ता ...	२४४	यो ऽि स्थापयितुं शक्तः	२४५
यस्यापरोक्षविज्ञानम्—	११९	यः पठेच्छृणुयात्तत्रापि ...	२२७
यस्याऽऽश्रमे यतिनित्यम्	१५९	यः पशुत्तत्पशुत्वं च ...	२११
यस्यास्तीरे महादेवः	१२३	यः पुमान्देवदेवस्याम् ...	१२४
यस्यां द्विजोत्तमाः क्वात्या	१२४	यः पुमान्देवदेवेशं ...	२६७
यस्यां वागीश्वरी देवी ...	१२२	यः पुमान्भक्तश्रीयम् ...	२७१
यस्यैवं परमात्माऽयम्	२४१	यः पुमान्भक्त्या नित्यम् ...	५६८
यां यां धूर्तिं समाश्रित्य	८२	यः शरीरेन्द्रिदादिभ्यः	२८६
याज्ञवल्क्यो मुनिस्तत्र ...	२७४	यः कृष्णदेवतापूजान् ...	१३२
यात्रार्थमर्जयेद्धम्	१४७	यः भक्त्या युक्तो नित्यम् १६४, १७०	
यावज्ज्ञानोदयं तावत् ...	१६४	यः सत्त्वस्य लोकस्य ...	२४७
यावदेतानि संपश्येत्	२०१	यः स्थापयितुमुक्तः ...	२४६
यावद्वा शवयसे तावत् ..	२१५	यः क्वाति फाल्गुने मासे ...	१२९
यावन्मात्रं मनःशुद्धिः ...	१४७	यः क्वाति वेदविष्णोः ...	१२९
यावानर्थं उदपाने	३०५	यः ज्ञात्वाऽत्र वदतीति ...	१०९
या वेदवाहः स्मृतयः	२०९	यः स्वविद्याभिधानेन ...	२४६
या सा प्रोक्ता धृतिः श्रेष्ठा ...	२०६	र	
शुभान्तयेकमस्त्या ...	१७	रक्ष रक्ष ग्रहदेव ...	३८
शुष्माकं परमकृपावलेन विप्राः १३१		रजोगुणेन सद्यो ...	८१
शुष्माकं संग्रहेणैव ...	११८	रजोगुणं समास्थाय ...	१३७
ये द्विपन्ति महात्मानम् ...	२४३	राक्षसेश्वरपौत्र्यान् ...	१३०
येन केन प्रकारेण ५८-१६८-२१४		रागादपेवं हृदयम् ...	२०९
येषां प्रसादो देवस्य ...	३१९	रागाद्यसंभवे भ्रात्र ...	२०३
येषामरित परिज्ञानं ...	६९	राज्यक्रयो लभेद्राज्यम् ...	२४६
योगपटं बहिर्विद्यम् ...	१५५-१५६	रुद्रमूर्तिं सुपासु ...	८३
योगाभ्यासपरो भूत्वा ...	१५२	रुद्र यचे हर्षं तेन ...	२८३
योगाय योगगम्याय ...	९०	रुद्रसामीप्यमन्यद्वा ...	२६८

श्लेषावचरणानि

पृष्ठाः :

श्लेषावचरणानि

पृष्ठाः :

सूत्रस्य मूर्धिताराधय	८३	विनाशित्वं भयं च स्थात् ...	२३८
सूत्राधो धारयेदित्यम्	१४८	विनिर्गोनात्मवश्यामि	२१८
सूत्रारंभालोकादयः ..	२४९	विन्दस्वचरणं सन्दक्	२८३
सूत्रा-स्यनवत्यादयः	१००	विन्दस्व ब्रह्मविज्ञानम्	२९२
सूत्रेण श्लेषेणैवैः	१२६	विन्दस्वत्यास्तु विज्ञायाम् ...	११७
सूत्रं तु निर्दिष्टं शोक्तम्	१५९	विमायां कृत्रियाजातः	११५
सूत्रनिर्णय निन्दा च	२९६	विमायां नापिताजातः ...	११६
ल		विमायामुग्रतो जातः....	११६
लक्षं तु ग्रन्थसंगत्याभिः	९	विभेदजनकज्ञाने ...	१९७
लक्षणेन वधेदान्यैः	१३०	विमृज्य भयैर्माषालैः ...	२४
लक्षणा तेन महादिष्णो	१६८	विमृज्याङ्गानि मूर्धादि ...	१८२
लक्षणा रचः शिवज्ञानम्	२७०	विमृज्याङ्गानि सर्वाणि ...	१४३
लक्षणा विष्णुपदं वाऽपि ..	२७०	विस्तृत्य तु संसागन्	८२२
लक्षणा संतोषापक्षा	३४	विस्तृतानां च शूद्राणां ...	४४
लक्षणे हृदये कुर्वी ...	२५	विस्तृतानां मनुजानाम्	२१६
लक्षणे परमविज्ञानम् ...	२७५	विस्तृतोऽपि सुसुप्तश्चेत्	१४९
लक्षणेऽपि कर्तव्यम्	२०७	विज्ञानलजं भयम् ..	२००
लक्षणेऽपि विदितम्	१५८	विज्ञानिलजं भयम् --	१८२
लक्षणेन वयसा मुनिवराः	३१२	विवादस्वायंभुवं विषाः	१८८
लक्षणेनैवैकैः रत्नाभिः	४३	विलाप्यैवं विवेकेन ..	२३९
१३१, १३५, ३०८, ३१७,		विलोक्य देवानस्त्वित्वात्	२७
य		विविक्तदेशमाश्रित्य	१५८
विचार्य अगतो विषाः	२०	विज्ञां सुद्रस्य सुश्रूषाः	२८५
विचार्यमाणा वेदार्थम्	१३४	विशुद्धहृदयो मर्त्यः	२७०
विचार्य सर्वं दुःस्वाद्यम्	३१६	विरूपेण महाभयाः ...	१७९
विचित्रमारुतं तत्र	४१	विश्रान्तिभूमयः साक्षात्	२५९
विद्वानां च नद्वानां च	६०	विश्वतजसस्थाया ...	८९
विदित्वा तं जगद्धेतु-	२९	विश्वे देवाश्च वसवः ...	१२५
विदित्वा तीर्थमाहात्म्यम्	१३०	विश्वोदराभिधा नाढी	१९०
विद्यया प्राणिनां मुक्तिः	१६६	विश्वोदराभिधायास्तु ...	१९
विद्यार्थी लभते विद्याम्	१४१	विश्वो नारायणो देवः	२३३
विनष्टादिभ्रमरत्यादि....	२८८	विश्ववायनकालेषु १२८, १९५, २७६	
विनष्टानि च पापानि	३००	विष्णुविश्वजमन्त्राथो....	१६
विनायकं च संस्मृत्य	२२०	विष्णुविष्णुपदं मातुः...	१३८

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठाङ्काः
श्रीकालहरितथैलेक्षम्	१२३	पद्मविषं संहिताभेदैः... ..	९
श्रीपतिं भूपतिं विधाः	२०८	पद्मासन्तेषु वाऽब्दान्ते ...	३०९
श्रीपर्वतः शिरस्थाने ...	१९४	पद्मं तु चारदीयाख्यं	८
श्रीमत्पञ्चाक्षरं मन्त्रम् २७१-३१०-३१९		पद्मस्तु देवसर्गाख्यः... ..	९७
श्रीमत्पञ्चाक्षरेणैव ...	४३	पोद्गच्छकोशवित्तीर्णे ...	२९९
श्रीमत्पञ्चाक्षरो मन्त्रः ...	३१६	स	
श्रीमदुत्तरकैलासम् ...	२५१	संवत्सरत्रयं कृत्वा ...	६०
श्रीमदक्षिणकैलासे	७३-८५	संविदेव परा शक्तिः....	५५
श्रीमदभ्रसभामध्ये ...	३२१	संयित्पूपातिरेकेण ...	५५
श्रीमद्ब्रह्मपुराणस्य	१२७-१२८	संविद्वाचकशब्देन	५६
श्रीमद्वाराणसी पूण्या....	७१	संशयाविष्टमनसः	११०
श्रीमद्वाराणसीमेत्य ...	५९	संहारहेतुभूतेन ...	१०४
श्रीमद्वद्रुद्राचलं नाम....	६१	सिंहराशौ रियते सूर्ये ...	१२२
श्रीमद्वद्रुद्राचलं पुण्यं ...	६२	संसारमोचकं बुद्ध्या ...	२८४
श्रीमद्वद्रुद्राचलेशानं	६१	संसाररोगदुःखस्य	२७
श्रीमद्वद्याग्रपुरं पुण्यं	४६	संसारसागरं धारम् ...	१८२
श्रीमद्वद्याग्रपुरं भक्त्या	७३	स एव परमज्ञानी	२६३
श्रीमद्वद्याग्रपुरे नित्यं ...	७१	स एव वेदचित्तमः ...	२९१
श्रीमद्वद्याग्रपुरे यत्र ...	४६	स एव सत्यचित्थनः	२९२
श्रीमद्वद्याग्रपुरे रन्ध्रे ...	१२६	स तस्मा रथकारश्च	११६
श्रीवेदारण्यनाथाख्यम्	२७४	सत्यं ज्ञानममन्तं च ...	२०९
श्रीवेदारण्यनाथोऽपि	२७३	सत्यं ब्रूयात्पर्यं भूयात् ...	१४९
श्रुत्वा वृत्तं द्विजस्तरय	६१	सन्नावसाने मुनयो ...	४
श्रेयान्त्वधर्मो विनुणः ...	२१८	सन्नावसाने संभूय	२५०
श्वपचादिप्रकन्यायाम् ...	११७	सदोपनिषद्भ्यास—	१५३
श्वाऽर्धं हत्वा भवेत्सुषुम् ...	१७३	सद्वैलक्षण्यदृष्टयेयं	७८
श्वेतकेतुर्भूतिरतत्र	२७४	स न मुक्तो न वदथ ...	२६२
श्वेतवाहुर्महामातृः	१३४	सनन्दनसमारण्यं च	९७
श्वेतारण्यं तथा कुन्म—	१२९	सन्ति लोके विशिष्टानि	७०
प		संध्याकालेषु शुद्धात्मा	१५८
पदकुत्वं आचरेन्नित्यम् ...	२०१	संध्याकालेषु सावित्रीम् ...	१५६
पडक्षरेण मन्त्रेण	३२२	संध्याकालेषु सावित्री ...	१५६
पद्मावयिक्रियाहीना ...	२५७	संन्यसेन्मर्विकर्माणि ...	१४१
पद्मिनीऽऽवर्षेर्भन्त्रैः ...	२००		

श्लोकावचरणानि	पृष्ठाङ्का	श्लोकावचरणानि	पृष्ठाङ्का
संन्यासी देवदेवेशं	४४	सर्वं समागतं प्रोक्तम्	१९७
स पुनर्देवेवस्य	१६, ८८, ९८	सर्वं संक्षेपतः प्रोक्तम्	१३९
स पुनर्भगवान्ब्रह्मा	१०७	सर्वं संक्षेपतः प्रोक्तम्	२३०
स पुनर्मरणादूर्ध्वम्	४७, २७१	सर्वं संग्रहरूपेण	१५३
स पुनर्बेदाविच्छ्रष्टा	८७	सर्वं सर्वकर्तारं	२५
स एनः शिवभक्तेभ्यः	६८	सर्वं सर्वभूतेशम्	२६३
स पुनः सर्वरोगार्तो	६०	सर्वकामघटं दिव्यम्	१२९
सप्तजन्मकृत पापम्	१६७	सर्वकामघटं पुण्यम्	१२९
सप्तपद्भिः समस्तानां	११	सर्वं सर्वं सर्वम्	१३५
समचित्तः समग्रीवः	२४८	सर्वं सर्वकर्तारम्	९९, १३२
समाहितमना भूत्या	७	सर्वज्ञानगद्गारतन-	२७७
समग्रीवधिरः शयः	२००	सर्वज्ञानादिसंयुक्तम्	२३६
समस्तपापनिर्मुक्तः	१२७	सर्वज्ञाय वरेण्याय	१८४
समन्तलोररक्षार्थम्	२७३	सर्वत्राद्यन्वितं शान्तम्	१९६
समागत्य महाभक्त्या	२८३	सर्वपापविनिर्मुक्तः	१२२, १२३
समानान् वसिष्ठारय	१०१	१८४, १६६, १६७, १६८	
समाराध्याऽऽत्मविक्रानम्	२७४	सर्वपापानि नश्यन्ति	२२६
समुत्थाय महालक्ष्म्या	६७	सर्वभूतयमात्मानम्	१९६
समुत्थाय मुनिश्रेष्ठाः	२५	सर्वमुक्तं सयासेन	१६०, २११
समुद्रतीरे मद्भक्तः	२७३		२०४, २३८
समुन्नतशिरःपादः	२१४	सर्वमतिपु मा पुद्गला	२७०
स मूढ एव संदिग्धः	२६३	सर्वयोगीश्वराराध्या	१२३
सपूर्णबुद्ध्यभवद्वा ने.	२१७	सर्वरोगविनाशः स्यात्	२१८
सम्यग्ज्ञानप्रदानेन	९९	सर्वरोगविनिर्मुक्तः	२१८
सम्राडात्माभिश्च मित्रा.	१०७	सर्वलक्षणसंपन्नः	१६५
सरस्वती तथा चोर्वण	१८९	सर्वलोभविधातारम्	२३२
सर्गश्च मतिसर्गश्च	१३	सर्वविज्ञानसंपन्न-	८९
सर्गस्तु प्रथमो ज्ञेयो	९६	सर्वज्ञानान्तसर्वत्वम्	१८४
सर्वं जगदिदं विद्वान्	१९	सर्वज्ञासारतः श्रीपार	२४९
सर्वं सर्वजन्तूना	२५०	सर्वसंग्रहरूपेण	१७०
सर्वज्ञः सर्वविन्साशी	२५२	सर्वसाक्षी महानन्दः	३३
सर्वं मातृकया कुर्यात्	५८	सर्वं सत्यं परं ब्रह्म	२०४
सर्वं विज्ञापयामास	३००	सर्वत्व शिवभक्तेभ्यः	६०
सर्वं वेदाविरोधेन	१३	सर्वज्ञोऽष्टात्मन कर्मान	१५५

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठङ्काः	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठङ्काः
सर्वाङ्गेन्द्रपूलनं यच्चत् ...	२११	साम्बं सर्वेश्वरं ध्यात्वा	१३८
सर्वाधारवदच्छाया— ...	३१०	सावित्री सतिरां मौनी ...	१६३
सर्वे श्रमदमोपेताः ...	२४९	सालोक्यादि पदं लब्ध्वा	२७१
सर्वेषां जन्मना जातिः ...	११८	सा विनश्यत्यसंदेहः	२६६
सर्वेषामात्मभूतोऽहम् ...	२८०	सिद्धान्तश्रवणं चैव	२०७
सर्वेषामात्मविज्ञानात् ...	३१६	सिद्धान्तश्रवणं प्राहुः ...	२०९
स लब्ध्वा तव सालोक्यम् ...	२६९	सिद्धान्तश्रवणं प्रोक्तम् ...	२०९
स लब्ध्वा रुद्रसारूप्यम् ...	२६८	सिद्धार्थब्रह्मणस्तत्त्वम् ...	९२
स वै शरीरी प्रथमः ...	१३८	सुवर्णमुत्सरी नाम	१२३
सद्येतरेण गुल्फेन ...	२२०	सुखोत्तरा अपि श्रेष्ठाः	२५९
सध्ये दक्षिणगुल्फे तु ...	२१२	सुघोराख्ये तथा केचित् ...	१७५
सध्येन सध्यः स्पष्टज्यः	१४४	सुदीर्घे चतुर्लाख्ये च	१७५
ससर्ज रवात्मना तुल्यान् ...	९९	सुहृदपि गन्तव्यं ...	३०४
ससर्जान्याश्च विश्वात्मा ...	१०२	सुबन्धो मम दुर्बुद्धे ...	४५
स सर्वसमतामेत्य ...	१६८	सुरासुरादयो यस्मिन् ...	३२४
सह परिकरघन्धं वेदमन्त्रेण कृत्वा ...	३२४	सुवर्णमुत्सरीतोये	७१
सहमस्तकपर्यन्तम् ...	१८७	सुवर्णस्तेयकृत्साक्षात् ...	१६२
सहगानाय शान्ताय ...	३२५	सुशोभनं मर्दं कृत्वा ...	१९९
सहस्रशीर्षा एरुपः ...	११३	सुपुत्राया इदामध्ये ...	१८८
सहस्रशीर्षासूक्तं च ...	१७१	सुपुत्रायाः क्षितो देवः ...	१९१
साक्षात्तद्विषयं ज्ञानम् ...	१३९	सुष्वाप सलिले साक्षात् ...	८७
साक्षात्तसादहीनानाम् ...	२६०	सूतः पौराणिकः श्रीमान् ...	२५०
साक्षादात्मानि संपूर्णं ...	२२९	सूतः त्वन्निष्यैर्भुनिभिः	३२२
साधारा पां तु साधारे ...	५५	सूत्रोक्तेनैव पार्ष्णेन ...	१४६
साधु साधु महामात्राः ...	३१	सूर्यनोकमवाप्नोति ...	१६८
सान्निध्यमकरोत्तस्य ...	६३	सृष्ट्यर्थं ब्रह्मणस्तत्त्वम् ...	९८
सान्निध्यमकरोद्बुद्धः ...	२६	सृष्ट्यर्थं भगवान्ब्रह्मा ...	९८
सा तनुर्ब्रह्मणा त्यक्ता ..	१०१	सृष्ट्वाऽनुग्रह्य तन्मोहात् ...	३१५
साऽपि नित्यं महाविष्णो ...	३०४	सृष्ट्वा सुरानजस्तद्य ...	१०१
साऽपि नृत्तरस्य देहस्य ...	११८	सेतुमध्ये महातीर्थम् ...	१३०
साऽगर्मनुना तेन ...	१०८	सोऽस्य फलमाप्नोति ...	१६७
सा पक्षी संस्थिता विमा ...	९१	सोऽपि तत्प्रेक्ष्य विप्रेन्द्राः ...	१२८
सादीप्यरूपा सारूपा ...	२५६	सोऽपि कारणतः श्रीमान् ...	३१८
सान्धं शैवं परानन्द— ...	२५४	सोऽपि सात्त्विकरादेवे ...	७९

श्लोकावचरणानि	पृष्ठाङ्काः	श्लोकावचरणानि	पृष्ठाङ्काः
सोऽध्वनीद्वगवान् रुद्रः	२१	स्वचन्द्रगादिदानं च	५९
सोमतीर्थमितिरुधातम्	१२१	स्वन्तममृतं पश्येत्	२००
सोमनार्थं महात्मानं	५९	स्वजात्युक्तं यथाशक्ति	११८
सोममण्डलमापूर्णम्	२३१	स्वच्छन्दं निर्वृणो विप्राः	४५
सोमार्धशेखरः सोमः	१११	स्वतेजसा जगत्सर्वम्	१३३
सोऽहं ब्रह्म न संसारी	२४०	स्वतश्च परतो दोषः	२७८
सोऽहमित्यनिशं ध्यायेत्	२३२	स्वतः सिद्धात्मभूतायाः	२६२
सोऽंशः प्रमाणमित्युक्तम्	२७९	स्वदासवर्गैः सह पुत्रकैः स्वकैः	३०२
सौम्यं महेश्वरं साक्षात्	२४७	स्वभावादेव संभूतम्	१०९
स्कन्दश्च भरसुतरतस्मिन्	२७४	स्वयं वा शिक्षनवृषणौ	१६२
स्तूपमानो महाविष्णुः	३०८	स्वयं स्वमेव ध्यायन्तम्	१३३
स्तात्रैः स्तुत्वा महात्मानम्	१३४	स्वयमाविरभूत्तेषाम्	११०
स्थानं दक्षिणकैलास-	७१	स्वर्गकामो यदि स्वर्गम्	१४८
स्थानस्यास्य भये जाते	४६	स्वपापकीर्तनं कुर्वन्	१६३
स्थापयध्वमिदं मार्गम्	२४५	स्वभावादेव संकुब्धाः	३१५
स्नात्वा तरयां नरः पुण्य-	२२३	स्वरादसंज्ञरय देवस्य	३०९
स्नात्वाऽत्रैव महाभक्त्या	१३१	स्वसारं मुनिशार्दूल	१६३
स्नात्वा नित्यं महाभक्त्या	१२८	स्वस्तीदर्शनविद्वेषः	२९५
स्नात्वा यो वेदतीर्थेऽस्मिन्	२७६	स्वहृष्टीषु स्वस्य वैधेन	११३
स्नात्वा शुद्धे समे देशे	४०	स्वप्नरूपापरिज्ञानात्	११९
स्नानं कृत्वा धनं दत्त्वा	१२५	स्वाचार्याय महाभक्त्या	२९६
स्नानं कृत्वा महातीर्थे	३२२	स्वात्मविद्याप्रदानेन	२८३
स्नानं कृत्वा महादेवं	४७, ६२, २७५, २७६	स्वात्मानन्दानुसंधान-	३००
स्नानं कृत्वा महाभक्त्या	१२३	स्वानुभूत्या स्वयं साक्षात्	५७
स्नानं कृत्वाऽम्बिकानाथम्	२७५	स्वान्तर्दृष्टे शीतलग्नन्धतोयैः	३०३
स्नानं कृत्वाऽर्कवारे च	२७३	स्वाश्रमे संतिष्ठतः सन्न्यक्	१९९
स्नानं शौचमभिध्यानम्	१५७	स्वस्वरूपमहानन्द-	३११
स्मृतयश्च पुराणानि	३१, २७९	ह	
स्मृतिमात्रेण सर्वेषां	६७	हत्वा मातरमात्राय	२७२

३० सूतसंहितायखण्डत्रयान्तर्गत श्लोकाश्चरणानां तर्फीनुक्रमः ।

श्लोकाश्चरणानि	पृष्ठाङ्काः	श्लोकाश्चरणानि	पृष्ठाङ्काः
हयवरलकाराख्यम्	२२८	हिरण्यगर्भो भगवान्	११३
हरभक्तो हिरण्याक्षः	२३८	हिरण्यगर्भसंज्ञित्य	१०४
हस्तद्वंद्वं हृदं बद्ध्वा ...	१७३	हिरण्यपाणये तुभ्यम्	३२५
हस्ते वा भगवक्षत्रे ...	१२४	हृष्टचित्ता महात्मानं ...	३०
हस्तौ च जान्वोः संत्याप्य	२१३	होमे जपे च श्रुक्तौ च	१४८

